

Κατερίνα Φ. Ζαρίδη

Αλέξιος Παριούρος

Ένας Κερκυραίος λόγιος και Πρωτοπαπάς του 1

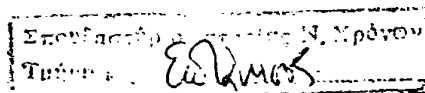
Διδακτορική Διατριβή

Ιωάννινα 1991

Αλέξιος Παρτσούρος

Αριθ. Εισαγ. 128332

Κατερίνα Φ. Ζαγίδη

**ΑΛΕΞΙΟΣ ΠΑΡΤΟΥΡΟΣ. ΕΝΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΙΟΣ
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ ΚΑΙ ΛΟΓΙΟΣ ΤΟΥ 16ΟΥ ΑΙΩΝΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1991

Συμβουλευτική Επιτροπή:

Στ. Παπαδόπουλος,

καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μ. Παπαθωμόπουλος,

καθηγητής Τμήματος Φιλολογίας, Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Φ. Μαυροειδή,

επίκουρος καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

"Η Έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δέν υποδηλοῖ ἀποδοχήν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως" (Νόμος 5343/1932, ἄρθρο 202, παράγρ. 2).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

σελ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	ix
Βραχυγραφίες	xv
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ	
Α. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	13
Β. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	
1. Η στάση των Ανδεγαυών στα εκκλησιαστικά θέματα	21
2. Οι αντιδράσεις του τοπικού λατινικού κλήρου. Οι παπικές βούλλες	26
3. Το Ιερό Τάγμα	32
4. Ο Μέγας Πρωτοπαπός Κερκύρας	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ	
Α. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΡΑΡΤΟΥΡΟΙ	
1. Η καταγωγή της οικογένειας του Ραρτούρου	45
2. Οι Ραρτούροι του 15ου αιώνα	47
3. Ο Αλέξιος Ραρτούρος και η οικογένειά του	50
4. Ο Αλοΐσιος Ραρτούρος	56
5. Ο Ιωάννης και ο Σωφρόνιος Ραρτούροι	63
Β. Ο ΑΛΕΞΙΟΣ ΡΑΡΤΟΥΡΟΣ	
1. Η περίοδος της ζωής του από την γέννησή του ως την εποχή της εξορίας του στη Βενετία (1504-1558)	
α) Οι πρώτες ειδήσεις για τον Αλέξιο	67
β) Η παιδεία του	69

γ) Η αποστολή του στη Ρώμη	78
δ) Άλλες δραστηριότητες του Παρτούρου στην Κέρκυρα και Ιταλία (1541-1558). Η εκλογή του ως ελληνοδιδασκάλου (1558)	82.
2. Η δεύτερη περίοδος της ζωής του Αλεξίου Παρτούρου στην Κέρκυρα (1559-1568)	
α) Η εξορία του στη Βενετία. Η έκδοση των "Διδαχών" (1560)	91
β) Η επάνοδος στην Κέρκυρα	98
3. Η τελευταία περίοδος της ζωής του και η δράση του ως Μεγάλου Πρωτοπαπά Κερκύρας (1569-1574)	
α) Η παρεμβολή των Ισπανών. Η δράση του Αλεξίου υπέρ των Ισπανών	102
β) Επανεκλογή του Παρτούρου ως ελληνοδιδασκάλου της Κερκυραϊκής κοινότητας	105
γ) Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας	107
4. Η οικογένεια του Αλεξίου Παρτούρου	113
5. Άλλοι σύγχρονοι και μεταγενέστεροι Παρτούροι της Κέρκυρας	
α) Οι σύγχρονοι του Αλεξίου Παρτούρι	118
β) Οι μεταγενέστεροι Παρτούροι. Οι τελευταίοι απόγονοι της οικογένειας	125
γ) Αταύτιστα πρόσωπα	128
6. Η παρουσία της οικογένειας Παρτούρου	130
7. Το οικόσημο και το γενεαλογικό δένδρο των Παρτούρων	138

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΠΑΡΤΟΥΡΟΥ

A. ΟΙ ΔΙΔΑΧΕΣ

1. Βιβλιογραφική περιγραφή και πρόσωπα που αναφέρονται	141
2. Το περιεχόμενο	153
3. Η δομή του έργου	170
4. Οι επιδράσεις, το πιθανό πρότυπο και οι πηγές των Διδαχών	
α) Οι επιδράσεις και το πιθανό πρότυπο	181
β) Οι πηγές	204
1. Αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς	206
2. Η Αγία Γραφή	207
α) Παλαιά Διαθήκη	219
β) Καινή Διαθήκη	219
3. Πατέρες της Εκκλησίας	227
5. Η γλώσσα και το ύφος των Διδαχών	229

B. ΆΛΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΠΑΡΤΟΥΡΟΥ

1. Ο κώδικας της Perugia	
α) Περιγραφή του χειρογράφου	234
β) Χαρακτήρας, περιεχόμενο, γλώσσα και ύφος του κειμένου	236
2. Τα επιγράμματα	241
3. Το αντιγραφικό έργο	247
4. Νοταριακά κατάστιχα	250
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	253
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	261
Α. Ανέκδοτα έγγραφα	263
Β. Έκθεσις της των γραικών Διαγωγής	
Αρχές της έκδοσης	295
Σχόλια	320
Βιβλιογραφία	
Α. Ανέκδοτες πηγές	323
Β. Δημοσιευμένες πηγές και βοηθήματα	
1. Ελληνόγλωσσα	326
2. Ξενόγλωσσα	340
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ κυρίων ονομάτων και τόπων	347
RIASSUNTO	363
ΠΙΝΑΚΕΣ	367

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας στην Κέρκυρα, όπως και σε άλλες περιοχές, κυρίως στην Κρήτη, ο ορθόδοξος πληθυσμός γνώρισε περιόδους ειρηνικής συνύπαρξης με τους καθολικούς κατακτητές, αλλά και περιόδους αντιθέσεων και συγκρούσεων. Οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις κορυφώθηκαν, κυρίως, κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, εξαιτίας των επεμβάσεων των εκπροσώπων της Λατινικής Εκκλησίας στα θρησκευτικά θέματα του νησιού και δημιούργησαν σοβαρές διενέξεις και έριδες ανάμεσα στους πιστούς των δύο δογμάτων.

Τη λύση των εκάστοτε θρησκευτικών διενέξεων αναλάμβανε από την πλευρά των ορθοδόξων το Ιερό Τάγμα, του οποίου η σύσταση, όπως σε γενικές γραμμές είναι γνωστό, ανάγεται στην εποχή των Ανδεγαυών (13ος-14ος αι.). Το εκκλησιαστικό αυτό σώμα, μοναδικό μέσα στο σύνολο των Βενετοκρατούμενων περιοχών που συνέχισε να υπάρχει καθ' όλη τη διάρκεια της Βενετοκρατίας, απαρτιζόταν αρχικά από 32 κληρικούς, με επικεφαλής τον Μεγάλο Πρωτοπαπά. Κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών διενέξεων κατάβαλλε συνεχώς προσπάθειες για τη διαφύλαξη των εκκλησιαστικών προνομίων των ορθοδόξων, τα οποία είχαν χορηγηθεί, με σχετικό διάταγμα από τον Ανδεγαυό βασιλιά Φίλιππο Β' (1370-1373).

Στους πρώτους αιώνες της λειτουργίας του Ιερού Τάγματος στην Κέρκυρα, δηλ. ως τα μέσα του 16ου αιώνα, μαρτυρείται επώνυμα μόνο ένα μέλος του να έχει αναλάβει επίσημα την επίλυση σοβαρής θρησκευτικής διένεξης. Το μέλος αυτό του Ιερού Τάγματος ήταν ο λόγιος και Μέγας Πρωτοπαπάς Αλέξιος Παρτούρος (1504-1574).

Στο πρόσωπο του Αλεξίου Παρτούρου, της λόγιας αυτής εκκλησιαστικής μορφής, αντικατοπτρίζεται ο μετά την άλωση

ελληνισμός της εποχής με τις αλλεπάλληλες προσπάθειές του για επιβίωση ως έθνους.

Με τη μελέτη αυτή φιλοδοξώ μέσα από την παρουσίαση του έργου και των δραστηριοτήτων του προσώπου αυτού, άγνωστου λίγο ως πολύ ως τώρα, να δώσω και την εικόνα της εποχής και της κοινωνίας στην οποία αυτό έζησε και δημιούργησε.

Για το άτομο και το έργο του λόγιου αυτού Κερκυραίου ιερωμένου γνωρίζαμε ως τώρα ελάχιστα. Οι πληροφορίες που τον αφορούν είχαν αποσπασματικό χαρακτήρα, ήταν κυρίως ατεκμηρίωτες και οπωσδήποτε όχι συστηματοποιημένες, ενώ το έργο του, εκτός από τις "Διδαχές", παρέμενε άγνωστο.

Στην προσπάθειά μου να σκιαγραφήσω την προσωπικότητά του και να παρακολουθήσω όσο ήταν δυνατόν το οδοιπορικό της ζωής του, βγήκαν στο φως άγνωστα στοιχεία όχι μόνο για την καταγωγή, την παιδεία, τη δράση, την περιουσία, το άμεσο οικογενειακό του περιβάλλον και φυσικά το έργο του, αλλά και για πρόσωπα της κερκυραϊκής κοινωνίας του 15ου και 16ου αιώνα, που άμεσα ή έμμεσα συνδέθηκαν μαζί του. Έτσι, με αφορμή την παρουσίαση της λόγιας αυτής φυσιογνωμίας, συμβάλλω, θέλω να πιστεύω, στην έρευνα της ιστορίας της κερκυραϊκής κοινωνίας του 15ου και ιδιαίτερα του 16ου αιώνα.

Η εργασία αυτή βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στα στοιχεία που παρέχει το έργο του Αλεξίου Παρτούρου και σε αρχειακό υλικό. Το είδος και η μορφή του υλικού αυτού καθώς και η έλλειψη προγενεστέρων ερευνών επικεντρωμένων στο πρόσωπο και το έργο του κερκυραίου λόγιου, απαίτησαν πολύ κόπο και χρόνο. Στη γνώστοποίηση και παρουσίαση του άγνωστου μέχρι τώρα υλικού έγκειται, θέλω να πιστεύω, και η πρωτοτυπία της εργασίας αυτής. Αρχικά σκόπευα να περιλάβω στη διατριβή μου και την έκδοση των δεκατεσσάρων Διδαχών του Παρτούρου. Ο τεράστιος όμως όγκος τους δεν μου επέτρεψε να πραγματοποιήσω το σκοπό αυτό. Πρόθεσή μου είναι να τις παρουσιάσω στο προσεχές μέλλον.

Στην εισαγωγή παρέχω πληροφορίες για την ως τώρα έρευνα σχετικά με το πρόσωπο και το έργο του Αλεξίου Παρτούρου.

Στο πρώτο κεφάλαιο προσπαθώ να δώσω μία εικόνα της πολιτικής και θρησκευτικής κατάστασης στην Κέρκυρα τον 16ο αιώνα

και κάνω παράλληλα μια γενική αναφορά στα ιστορικά γεγονότα του προηγούμενου αιώνα, τα οποία καθόρισαν τα πλαίσια του πολιτικού και θρησκευτικού κλίματος της εποχής του Αλεξίου.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται τα βιογραφικά του Αλεξίου Ραρτούρου. Κατ' αρχήν αναφέρονται ειδήσεις που αφορούν την πιθανή προέλευση της οικογένειας του Ραρτούρου, στη συνέχεια ακολουθείται λεπτομερειακά η πορεία της ζωής του από το 1504 ως το 1574. Στο ίδιο κεφάλαιο δίνεται ξεχωριστή σημασία στην παιδεία του, στην δράση του στη Ρώμη, στη Βενετία και φυσικά στην Κέρκυρα, με τις ιδιότητές του ως μέλους και απεσταλμένου του Ιερού Τάγματος, του δημοσίου ελληνοδιδασκάλου, του νοταρίου, του συγγραφέα και τέλος του Μεγάλου Πρωτοπαπά. Στη συνέχεια παρατίθενται στοιχεία για πρόσωπα του άμεσου οικογενειακού του περιβάλλοντος και δίνονται σε γενικές γραμμές πληροφορίες για τους άλλους σύγχρονους και μεταγενέστερους Ραρτούρους της Κέρκυρας, με βάση τα στοιχεία που παρέχουν τα κατάστιχα των συμβολαιογράφων. Ακόμη γίνεται λόγος για τα περιουσιακά της οικογένειας των Ραρτούρων στο νησί κατά τον 16ο αιώνα και σκιαγραφείται το γενεαλογικό τους δέντρο με τις προσθήκες των προσώπων της οικογένειας που επισημάνθηκαν κατά την έρευνά μας.

Το τρίτο κεφάλαιο της διατριβής είναι αφιερωμένο στο έργο του Αλεξίου Ραρτούρου. Χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο εξετάζεται το κυριότερο έργο του λόγιου, οι "Διδαχές", από άποψη βιβλιογραφική, περιεχομένου, δομής, πηγών, γλώσσας και ύφους. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο πρόβλημα των δυτικών επιδράσεων στα κηρύγματα των πρώτων ορθοδόξων ιεροκηρύκων και στις Διδαχές του Ραρτούρου. Στο δεύτερο μέρος εκδίδονται για πρώτη φορά τα δύο επιγράμματα προς τιμήν του φιλλέληνα ανθρωπιστή Πάπα Παύλου Γ' που περιέχονται στον κώδικα Vat.Gr.1902 και δίνονται στοιχεία για τις ιδιότητες του Ραρτούρου ως αντιγραφέως και συμβολαιογράφου Κερκύρας. Η εργασία ολοκληρώνεται με τα γενικά συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η έρευνά μας και με το παράρτημα, όπου δημοσιεύονται και σχολιάζονται μερικά ανέκδοτα έγγραφα σχετικά με τη δράση του Ραρτούρου και ο αυτόγραφος κώδικας της Refugia (Ps.H 57) με μικρό κριτικό υπόμνημα.

Το θέμα της διατριβής μου το υπέδειξε ο καθηγητής κ. Νίκο Παναγιωτάκης, τον οποίο θέλω να ευχαριστήσω για τη βοήθεια που μου παρέσχε στο πρώτο στάδιο της εργασίας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στο σεβαστό δάσκαλό μου καθηγητή κ. Στέφανο Παπαδόπουλο, ο οποίος με αμέριστο ενδιαφέρον συζητούσε τα προβλήματα που προέκυπταν και με ενθάρρυνε από την αρχή των προσπαθειών μου ως την ολοκλήρωση της εργασίας. Με τη βοήθειά του και την καθοδήγησή του μπόρεσα να εξοικειωθώ με το βασικότερο χώρο της έρευνάς μου, το Ιστορικό Αρχείο Κερκύρας. Σ' εκείνον και την υποστήριξή του σε δύσκολες στιγμές χρωστώ τη διαμόρφωση του οριστικού κειμένου της μελέτης αυτής.

Αισθάνομαι επίσης βαθιά την ανάγκη να ευχαριστήσω το καθηγητή κ. Μανώλη Παπαθωμόπουλο για την παρότρυνση και τη ακαταπόνητο ενδιαφέρον που επέδειξε κατά το τελικό στάδιο της συγγραφής, τις πολύτιμες υποδείξεις του κυρίως στα φιλολογικά θέματα και στην ουσιαστική του βοήθεια σε δύσκολες στιγμές.

Θερμά ευχαριστώ ακόμη, το τρίτο μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής, την επίκουρο καθηγήτρια κα Φανή Μαυροειδή για τις πολύτιμες υποδείξεις και παρατηρήσεις που έκανε στα δακτυλογραφημένα κείμενα της εργασίας.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρω όσους συνέβαλαν με τη βοήθειά τους στην ολοκλήρωση της εργασίας αυτής.

Τον καθηγητή κ.Γ.Πλουμίδη, που είδε με πολύ ενδιαφέρον τη μελέτη μου και έκανε χρήσιμες υποδείξεις και σημαντικές παρατηρήσεις. Την καθηγήτρια κ.Ε.Νικολαΐδου, η οποία με συγκινητική προθυμία και ζωνρό ενδιαφέρον ανταποκρίθηκε όσες φορές της ζήτησα τη συμβουλή της σε θέματα ιστορικά και μεθοδολογικά και για τις συστηματικές της παρατηρήσεις στο δακτυλογραφημένο κείμενό μου. Τον αναπληρωτή καθηγητή κ.Α.Καραθανάση για τις διεξοδικές παρατηρήσεις και τις βιβλιογραφικές πληροφορίες που μου έθεσε υπόψη και για το ξεχωριστό ενδιαφέρον, με το οποίο είδε και μελέτησε τη διατριβή μου στη δακτυλογραφημένη μορφή της. Τον επίκουρο καθηγητή κ.Τ.Κόλιο για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έδειξε στην πορεία της έρευνας και της συγγραφής της μελέτης αυτής και για την προθυμία του να με βοηθήσει κάθε φορά που χρειάστηκα τη βοήθειά του. Τον επίκουρο

καθηγητή κ.Μ.Βέλλα για τη συμπαράσταση και τη βοήθειά του σε δύσκολες στιγμές.

Το μεγαλύτερο μέρος της έρευνάς μου πραγματοποιήθηκε στο Ιστορικό Αρχείο της Κέρκυρας, στη διευθύντρια και το προσωπικό του οποίου οφείλω θερμότερες ευχαριστίες για την πρόθυμη ανταπόκριση τους να με εξυπηρετούν κατά τις συχνότερες επισκέψεις μου εκεί ως ερευνήτρια. Εκφράζω και από τη θέση αυτή τις ευχαριστίες μου στη διευθύντριά του κ.Αλίκη Νικηφόρου-Τεστόνε, στον προκατοχό της κ.Ι.Δόικα και στον υπάλληλο κ.Γ.Στάθη.

Ευχαριστίες ανήκουν επίσης στην Εποπτική επιτροπή και στον διευθύνοντα τότε το Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας κ.Σωτήρη Μεσσήνη, που ενέκριναν τη φιλοξενία μου εκεί, καθώς επίσης και στην τέως διευθύντρια των Κρατικών Αρχείων Βενετίας κ. Maria Francesca Tiepolo για τις υποδείξεις της σε θέματα ειδικά.

Ποικίλες διευκολύνσεις και δυνατότητες σε επί μέρους προβλήματα της έρευνας μου παρείχε το προσωπικό των Κρατικών Αρχείων Βενετίας και της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης. Αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω προσωπικά τους αρχειοθηκονόμους κ. Pierro Scarpa και Michela da Borgo και τη βιβλιοθηκάρια της Μαρκιανής Patrizia Bravetti.

Ευχαριστίες οφείλω επίσης στην κ.Βάσω Πετροπούλου για τη δακτυλογράφηση του κειμένου.

Στην οικογένειά μου και ιδιαίτερα στο σύζυγό μου και τον γιό μου οφείλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου για την συμπαράσταση και κατανόηση σ'όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας αυτής.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΕΙΒ : Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας
- Α.Ν.Ι.Σ. : Αρχείο Νεοελληνικού Ινστιτούτου Σορβόνης.
- Βροκίνης, Σχεδάρια : Λ. Βροκίνης, Έργα, Βιογραφικά Σχεδάρια, επιμέλεια-
προλεγόμενα Κώστα Δαφνή, *Κερκυραϊκά Χρονικά*,
16(1972).
- Βροκίνης, Δικαιώματα : Λ. Βροκίνης, Προνομιακά Παλατινής Κομητείας,
Δικαιώματα εν Κερκύρα κατά την ιστ' εκατονταετηρίδα,
Κερκυραϊκά Χρονικά, 17(1973).
- Χασιώτης : Ι.Χασιώτης, *Οι έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της*
Ναυπάκτου. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και
εξεγέρσεις στην Ελληνική Χερσόνησο από τις παραμονές ως
το τέλος του Κυπριακού πολέμου 1568-1571, Θεσσαλονίκη 1970.
- Χιώτης : Π. Χιώτης, *Σειρά Ιστορικών Απομνημονευμάτων Επτανήσου*,
Κέρκυρα 1863.
- Δ.Ε.Γ.Ε.Ε. : *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*.
- Δ.Ι.Α. : *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας*.
- Δ.Ι.Ε.Ε. : *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*.
- Δ.Σ. : Διάφοροι Συμβολαιογράφοι.
- Ε.Ε.Β.Σ. : *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*.
- Ε.Μ.Α. : *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*.
- Ε.Φ.Σ.Κ. : *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*.
- Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου : Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος ο Έπαρχος*.
Ένας Κερκυραίος ουμανιστής του ιστ' αιώνα, Αθήνα 1978.
- Θ.Η.Ε. : *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ.1-12, Αθήναι
1962-1968.
- Ι.Α.Κ. : *Ιστορικό Αρχείο Κερκύρας*.
- ΚΝΕΕΙΕ : *Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών*.
- Λούντζης : Ερ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της*
Επτανήσου επί Ενετών, Αθήνα 1969.
- Μίλας : Ν. Μίλας, *Το Εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ορθοδόξου*

Ανατολικής Εκκλησίας συνταγέν κατά τας γενικάς
εκκλησιαστικές πηγάς και κατά τους εν ταις αυτοκεφάλοις
εκκλησίαις ισχύοντας ειδικούς νόμους, (μτφ. Μελετίου
Αποστολοπούλου), εν Αθήναις 1906.

- Π.Α.Α. : Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών.
- Παπαγεωργίου : Σπ. Παπαγεωργίου, *Ιστορία της εκκλησίας της Κερκύρας*
από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν, εν Κερκύρα 1920.
- Πλουμίδης, Χώρες : Γ. Πλουμίδης, *Οι Βενετοκρατούμενες Ελληνικές*
χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου Τουρκοβενετικού
πολέμου (1503-1537), Ιωάννινα 1974.
- Πλουμίδης, Αιτήματα : Γ. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των*
Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600), Ιωάννινα 1985.
- Ράλλης-Ποτλής : Γ. Ράλλης και Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών*
κανόνων των τε Αγίων και Πανευφήμων Αποστόλων και
των ιερών οικουμενικών και τοπικών Συνόδων και των
κατά μέρος αγίων Πατέρων, τόμ.Α-ΣΤ Αθήνησιν 1852-1859.
- Θεοτόκης : Σπ. Θεοτόκης, *Αναμνηστικόν τεῖχος της Πανιονίου*
Αναδρομικής Εκθέσεως, εν Κερκύρα 1914.
- Τσίτσας : Α. Τσίτσας, *Η εκκλησία της Κερκύρας κατά την*
Λατινοκρατίαν 1267-1797, Κέρκυρα 1969.
- A.D. : IAK, *Argomenti Diversi della Comunità di Corfù*.
- A.S.V. : Archivio di Stato di Venezia.
- Bacchion : Eug. Bacchion, *Il dominio Veneto su Corfù (1386-1797)*,
Venezia 1956.
- Boerio : G. Boerio, *Dizionario del dialetto Veneziano*, Venezia 1856
(ανατύπ. Τορίνο 1967).
- C.A.L. : IAK, Convento Beata Vergine Annunziata de Latini.
- Darrouzès : J. Darrouzès *Recherches sur les ὁφίκια de l'église*
byzantine, Archives de l'Orient Chrétien 11, Paris 1970.
- Goar : J. Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum*,
Graz 1960 (φωτοανατύπ. της έκδ. Βενετίας 1730).
- Lampe : G. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961.

- Legrand, B.H. : E. Legrand, *Bibliographie hellénique des*
(15e-16e siècles) *XVe-XVIe siècles, ou description raisonnée des ouvrages*
publiés en grec ou par des Grecs au XVe et XVIe siècles
accompagnée de notices bibliographiques, tables
chronologiques, notes, documents et index τόμ. I-III,
ανατύπ. Paris 1962.
- Legrand, B.H. : É. Legrand, *Bibliographie hellénique ou*
(17e siècle) *description raisonnée des ouvrages publiés*
par des Grecs au dix-septième siècle, Paris 1894.
- Legrand, B.I. : É. Legrand, *Bibliographie Ionienne, description raisonnée des*
ouvrages publiés par les Grecs des Sept Îles ou concernant ces
îles du quinzième siècle à l'année 1900, Oeuvre posthume
complétée et publiée par Hubert Pernot, τόμ. I-II Paris
1910, (επανέκδ. 1963).
- M.A.Gr. : Mensa Arcivescoville Graeca.
- P.G. : J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series*
graeca, Paris 1857, κ.ε.
- Rangabè : Eug. Rizo Rangabè, *Livre d'or de la noblesse Ionienne*,
Corfou, Athènes 1925.
- Sathas : C.N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la*
Grèce au moyen âge, τόμ 1-6, Paris 1880-1884.
- Thiriet : F. Thiriet, *La Romanie Venitienne au moyen âge.*
Le développement et l'exploitation du domaine colonial
venitien (XIIe-XVe siècles), Paris 1959 (επανέκδ. 1975).

SIGLA

b.	=	busta
κ.ά.	=	και άλλα
Not.	=	notario
reg.	=	registro
χ.α.	=	χωρίς αρίθμηση φύλλων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Κερκυραίος ιερωμένος και λόγιος του 16ου αιώνα Αλέξιος Παρτούρος δεν είναι ευρύτερα γνωστός. Οι μέχρι σήμερα αναφορές στο πρόσωπό του είχαν, όπως θα δούμε, εντελώς ευκαιριακό χαρακτήρα και όλες σχεδόν εστιάζονταν σε ένα κορυφαίο γεγονός της ζωής του, στο ότι συνέγραψε και εξέδωσε με δικές του δαπάνες το 1560 στη Βενετία, τις *Διδαχές*. Στην ουσία οι αναφορές αυτές επαναλαμβάνουν τα στοιχεία που περιλαμβάνονται στον πρόλογο των *Διδαχών* του. Το σημαντικό του επίτευγμα, η συμβολή του δηλαδή στην έκδοση της ευνοϊκής για τους ορθόδοξους κληρικούς της Κέρκυρας παπικής βούλλας του 1540, αποδιδόταν ως τώρα από πολλούς μελετητές όχι στον Αλέξιο αλλά στον πατέρα του Αλοΐσιο¹. Πληροφορίες για τους προγόνους του, το άμεσο οικογενειακό του περιβάλλον και κυρίως για το βιογραφικό του οδοιπορικό δεν υπήρχαν.

Ο πρώτος που μνημονεύει τον Παρτούρο είναι ο γνωστός φιλέλληνας, Γερμανός θεολόγος του Tübingen, Μαρτίνος Κρούσιος. Στο γνωστό βιβλίο του *Turcograecia*, τυπωμένο το 1584, μας πληροφορεί ότι είχε αποκτήσει τις *Διδαχές* έντεκα χρόνια μετά την έκδοσή τους μέσω του πεθερού του Urbano Vetschero². Στους *Annales Suecici*, το 1589, κάνει λόγο για τον Δημήτριο Πάγκαλο, τον ανεψιό από αδελφή του

¹ Βλ. παρακάτω σ. 4 και σημ. 3, 4, 5, 6

² Βλ. Martinus Crusius, *Turcograecia*, libri octo, Basiliae 1584, (ανατύπ. Modena-Italy), σ. 250. Πρβλ. Legrand, *B.H. 15e-16e siècles*, τόμ. 1, σ. 312.

Αλεξίου Παρτούρου, που την εποχή εκείνη βρισκόταν στο Tübingen¹. Τέλος σε μία επιστολή του προς τον Γαβριήλ Σεβήρο στη Βενετία, το 1599, του αναφέρει ότι είχε ήδη προμηθευτεί τις *Διδαχές*².

Ο Κερκυραίος ιερομόναχος Ιωαννίκιος Μαρκοράς, γνωστός λόγιος του 17ου αιώνα³, είναι ο πρώτος που έγραψε εκτενέστερα για την

¹ Πρβλ. Γ. Ζερλέντης, *Σημειώματα περί Ελλήνων εκ των Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικών Χρονικών*, εν Αθήναις 1922, σσ. 31-32 και παρακάτω σ. 63.

² Βλ. E. Conrad, *Diarium Martini Crusii*, 1598-1599, τόμ. 2, Tübingen 1931, σσ. 386-387, πρβλ. Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, Συμβολές Νεοελληνικά μελετήματα, *Ερευνες στη Νέα Ελληνική Φιλολογία* 4, Ιωάννινα 1982, σ. 3.

³ Δεν γνωρίζουμε πού και πότε γεννήθηκε και πέθανε ο Ιωαννίκιος Μαρκοράς. Για τη ζωή του οι πληροφορίες μας είναι ελάχιστες (βλ. Γεώργιος Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή ελληνικόν θέατρον*, Αθήνησι 1872, σ. 367, Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα Περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης ιθ' εκατονταετηρίδος*. Εν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 134 και Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι*, εν Αθήναις 1868, σ. 409). Η οικογένεια Μαρκορά ή Μαρκουρά μνημονεύεται στο libro d'oro της Κέρκυρας από το έτος 1525 (βλ. Θεοτόκης, σ. 36). Δεν γνωρίζουμε αν ο Ιωαννίκιος ήταν γόνος αυτής της οικογένειας. Πάντως αργότερα με την πτώση και την παράδοση του Ναυπλίου στους Τούρκους (1540), Μαρκοράδες μετοίκησαν από εκεί στην Κέρκυρα. Τα ονόματα Ιωάννης ή Τζουάννης Μαρκοράς και Ανδρέας Μαρκοράς απαντώνται το 1566 στην Κέρκυρα ως υποψήφια και εκλεγέντα μέλη στο Συμβούλιο των 150 (βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b.5, φ. 316^Γ και φ. 317^Γ αντίστοιχα). Ο Τζουάννης, μάλιστα, ασχολούμενος πιθανόν με το εμπόριο, κινείται μεταξύ Κέρκυρας, Βενετίας και Ζακύνθου [βλ. ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxà, φακ. Μ.192, φ. 160^Γ (24 Φεβρουαρίου 1563) και φ. 504^Υ (16 Φεβρουαρίου 1564)]. Η πληροφορία ότι η οικογένεια είχε αφήσει φεύγοντας πολλά κτήματα στο Ναύπλιο, προέρχεται από την ιδιόχειρη διαθήκη του Θεοδοσίου Μαρκορά το 1575 (12 Νοεμβρίου), γιου του ποτέ Οδηγητριάνου Μαρκορά και της Αικατερίνης, κόρης του Κανάκη Φανταλούρη (βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, filza 2, φ. 315^{Γ-Υ}). Ο Θεοδόσιος αυτός άφηνε την περιουσία που είχε στην Κέρκυρα στη σύζυγό του Lianora, στους ανήλικους γιούς του Andrea, Lunardo και Marino και την κόρη του Marietta. Αδελφοί του ήταν ο Νικόλαος και ο Πρίαμος (βλ. Α.Ν.Ι.Σ. Βροκίνης, *Σημειωματάριον Α'*, φακ. 5, λυτό). Ο Πρίαμος που είχε τέσσερις γιούς τον Μιχαήλ, τον Αντώνιο, τον Οδηγητριάνο και τον Δονάδο, απαντάται σε νοταριακά έγγραφα στην Κέρκυρα από το 1564 ως το 1588 [βλ. ενδεικτικά ΙΑΚ, Not. Teodoro Vragianiti, φακ. Β. 178, φ. 14^Γ (12 Μαρτίου 1564), Not. Fottio Palatiano, φακ. Π. 41, φ. 324^Γ (10 Μαρτίου 1574) και Not. Alessandro Camali, φακ. Χ. 18, φ. 456^Υ-457^Γ (11 Ιανουαρίου 1588)]. Πιθανόν ο ιερομόναχος Ιωαννίκιος Μαρκοράς ή Μαρκουράς να ήταν απόγονος του κλάδου αυτού των Μαρκοράδων. Ο Ιωαννίκιος εκλέχτηκε για το 1634 δημόσιος διδάσκαλος στην Κέρκυρα (βλ. τον κατάλογο των ελληνοδιδασκάλων

προσωπικότητα του Αλεξίου Ραρτούρου. Πρόκειται για τον επιμνημόσυνο λόγο που περιέχεται στο τέλος του σπανιότατου βιβλίου του *Μετεωρολογικόν*, που έχει τυπωθεί στη Βενετία το 1642¹. Εκεί ο Μαρκοράς σκιαγραφεί με συμπάθεια την προσωπικότητα του Αλεξίου

Κέρκυρας στου Βροκίνη, Σχεδάρια, σ. 263). Το 1642 εξέδωσε στη Βενετία το βιβλίο του *Μετεωρολογικόν*. Στο τέλος του *Μετεωρολογικού*, εκτός από το εγκώμιό του προς τον Αλέξιο Ραρτούρο, περιέχεται γραμμένος "είς κοινήν γλῶτταν" από τον ίδιο και ο βίος του Αγίου Αρσενίου (βλ. σχετικά Legrand, *B.H. 17e siècle*, τόμ. I, αριθ. 316, σ. 428). Το 1672 με την προσωνυμία "λοϊότατος" αναφέρεται ως εφημέριος της μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της Φανερωμένης στο Τρίκλινο [βλ. ΙΑΚ, Νοτ. Giacomo Marato, φακ. Μ. 81, filza 47, φ. 2^V και 7^{I-V} (12 και 17 Ιουνίου αντίστοιχα)]. Η μονή αυτή δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο όλων των εκκλησιών και μοναστηριών της Κέρκυρας που δημοσιεύει ο Παπαγεωργίου (σ. 213). Με την ιδιότητα αυτή ορίζει επιτρόπους τον ιερομόναχο Σωφρόνιο Κοέρο και τον ευγενή Τρόιλο Μαρκορά, αντίστοιχα, με τον όρο να επιμεληθούν την περιουσία της μονής αυτής. Ο ιερομόναχος Ιωαννίκιος αναφέρεται επίσης ως "δσιώτατος" (βλ. Α.Ν.Ι.Σ. Βροκίνης, Σημειωματάριον Α', φακ. 5, σ. 250). Πέραν του έτους 1672, όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, δεν υπάρχουν γι' αυτόν αρχειακές μαρτυρίες.

¹ Βλ. την περιγραφή του βιβλίου από τον Παναγιώτη Λάμπρο, Βιβλιακά, *Πανδώρα* 9(1858-1859), σ. 389 και Legrand, *B.H., 17e siècle*, τόμ. 1, αρθ. 316, σσ. 427-428), ο ίδιος *B.H. 15e-16e siècles*, τόμ. 1, αρθ. 160, σ. 49. Νεότερη περιγραφή του βιβλίου βλ. στου Λίνου Μπενάκη, Η χειρόγραφη παράδοση των σχολίων στο "Περὶ ψυχῆς" του Αριστοτέλη του Νικολάου Κούρσουλα και Γερασίμου Βλάχου. Από αφορμή την ανεύρεση του κώδικα άλλοτε Καλλιπόλεως 23 του Βησσαρίωνος Μακρή (αφιέρωμα στη μνήμη Λ. Πολίτη), *Δ.Ι.Α.* 2(1986), σσ.148-149 και σημ. 19. Αναφορά στο περιεχόμενο του βιβλίου αυτού κάνει ο Θανάσης Παπαδόπουλος στο *Η νεοελληνική φιλοσοφία*, Αθήνα 1988, σσ. 237-240. Σχετικά με το φιλοσοφικό περιεχόμενο του επιμνημόσυνου λόγου του Ι. Μαρκορά για τον Αλέξιο Ραρτούρο, ο οποίος επανεκδόθηκε από τον Ε. Legrand (*B.H., 15e-16e siècles*, τόμ. 2, σσ. 356-359), στου Παπαδόπουλου, *ό.π.*, σ.σ. 239-240, ο Παπαδόπουλος κρίνει ότι ο λόγος του Μαρκορά για τον Ραρτούρο διέπεται απο το πνεύμα της νεοαριστοτελικής φιλοσοφίας, γεγονός που μαρτυρεί ότι ο έλληνας φιλόσοφος γνώριζε τη σύγχρονη ευρωπαϊκή φιλοσοφία και επιστήμη και είχε επηρεαστεί απο αυτήν. Η νεοαριστοτελική του τάση και σκέψη επισημαίνεται ιδιαίτερα στο θέμα της σχέσης θεωρίας και πράξης. Ενώ δηλαδή η αριστοτελική φιλοσοφία υποστηρίζει ότι η θεωρία είναι ανώτερη απο την πράξη, η νεοαριστοτελική ταυτίζει τη θεωρία και την πράξη και εκφράζει την άποψη ότι ο άνθρωπος, που ενδιαφέρεται εξίσου και για τα δύο, κατορθώνει να διαπρέπει και στα δύο. Η ανάπτυξη της φιλοσοφικής αυτής σκέψης επισημαίνεται στο λόγο του Μαρκορά στο σημείο όπου επαινεί τον Ραρτούρο και τον θεωρεί εξαιρετη φυσιογνωμία ακριβώς "ἐπειδὴ ὄχι μόνον ἦτο θεωρητικός, ἀλλὰ και πρακτικός", πρβλ. Legrand, *B.H. 15e-16e siècles*, τόμ. 2 σ. 357.

και δεν παραλείπει να σημειώσει τα δύο κυριότερα γεγονότα της ζωής του, την αποστολή του δηλ. στη Ρώμη και την έκδοση των *Διδαχών*. Οι πληροφορίες του Μαρκορά για τον Αλέξιο, ο οποίος είχε ζήσει αρκετά χρόνια πριν απ' αυτόν, προέρχονται προφανώς ή από ανθρώπους που είχαν γνωρίσει τον Αλέξιο ή, το πιθανότερο, από τον απόγονο του Αλεξίου Πρίαμο Ραρτούρο, στον οποίο άλλωστε ο Μαρκοράς αφιερώνει το βιβλίο του¹. Στην αρχή του *Μετεωρολογικού* κάνοντας λόγο για "τόν σοφώτατον κύριον Ἀλέξιον τόν Ραρτούρον, ὁποῦ ἐτελείωσε ταύτην τήν φθαρτήν ζωήν", ο Μαρκοράς εξαίρει τη σοφία, τη φρόνηση, τη δικαιοσύνη, την ευσπλαχνία, τη φιλοξενία, την αγάπη προς τους δυστυχείς και την τιμιότητά του. Στη συνέχεια, αναφέρεται ειδικότερα στη σοφία του Αλεξίου και εξαίρει τη σημαντικότερη συμβολή του για την αποκατάσταση των σχέσεων καθολικών και ορθοδόξων στο νησί, και την έκδοση της βούλλας που ο Αλέξιος πέτυχε να αποσπάσει από τον Πάπα, μεταβαίνοντας ο ίδιος στη Ρώμη. Και καταλήγει: "ἀλλά ὅτι νά ἦτον θεωρητικώτατος ἄνθρωπος, τά γραψίματά του και μάλιστα οἱ *Διδαχαίς* του τό δείχνουσι, ταῖς ὁποῖαις ὄχι μόνον ταῖς ἔχει στολισμέναις μέ τρόπους καί σχήματα τῆς ρητορικῆς και μέ ἰσχυρόταταις ἀπόδειξεις τῆς λογικῆς, ἀλλά καί μέ ὑψηλότατα νοήματα τῆς θείας καί ἱερᾶς θεολογίας καί μέ πᾶν εἶδος τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, αὐταῖς φανερόνουσι τήν σοφίαν του, αὐταῖς εἰς ὅλον τόν κόσμον τήν κηρύττουσιν"².

Ο Ανδρέας Μαρμορα στην *Ιστορία* του (1672)³ ωστόσο συγχέει τα πράγματα και αποδίδει τη μετάβαση στη Ρώμη το 1540 και την επιτυχία του ταξιδιού όχι στον Αλέξιο, αλλά στον πατέρα του Αλοΐσιο Ραρτούρο. Την ίδια εσφαλμένη άποψη επαναλαμβάνουν και οι τρεις μεταγενέστεροι επτανήσιοι ιστορικοί, ο Λούντζης (1856)⁴, ο Χιώτης (1866)⁵ και ο Καιροφύλλας⁶.

¹ Για τον Πρίαμο Ραρτούρο γίνεται λόγος παρακάτω, σ. 127 και σημ. 4 .

² Βλ. Legrand, B.H., *15e-16e siècles*, τόμ. 2, σ. 358-359.

³ Βλ. Andrea Marmora, *Ιστορία της Κερκύρας*, μτφ. Ιωάννη Μάρμορα, Κέρκυρα 1902, σσ. 249-251.

⁴ Βλ. Λούντζης, σ. 184.

⁵ Βλ. Χιώτης, τόμ. 6, σ. 55.

⁶ Βλ. Κώστας Καιροφύλλας, *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, Αθήναι 1942, σ. 233.

Ο Γεώργιος Ζαβίρας (1844-1904) είναι ο πρώτος που δίνει ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα του Αλεξίου¹. Ο Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός αντιγράφοντας, όπως ο ίδιος ομολογεί, τον Κρούσιο και μη έχοντας υπόψη του τις *Διδαχές*, παρουσιάζει το προοίμιο της πρώτης *Διδαχής* στο γνωστό του έργο το 1854². Στον Βρετό στηρίζεται στη συνέχεια ο Ματθαίος Παρανίκας μνημονεύοντας απλώς τον Ραρτούρο³, ενώ ο Κωνσταντίνος Σάθας, την ίδια περίπου εποχή, δημοσιεύει σύντομο βιογραφικό σημείωμα του Κερκυραίου λογίου χωρίς να αναφέρει τις πηγές του⁴. Εκείνος που είχε συγκεντρώσει πολλές πληροφορίες για τον Αλέξιο Ραρτούρο -αν κρίνουμε από τις ως σήμερα αδημοσίευτες σημειώσεις του- είναι ο γνωστός Κερκυραίος ιστορικός και ερευνητής του Ιστορικού Αρχείου Κερκύρας Λαυρέντιος Βροκίνης (1850-1911). Στο Α' τεύχος των βιογραφικών του *Σχεδάρων*, που δημοσιεύτηκαν το 1877⁵, ο Βροκίνης δίνει πληροφορίες για την ιδιότητα του Αλεξίου ως νοταρίου και διδασκάλου της Κέρκυρας, που τις αντλεί από το αρχείο και ήταν άγνωστες μέχρι τότε⁶. Στο τεύχος Β' των *Σχεδάρων*, που κυκλοφόρησαν λίγο αργότερα, το 1884, ο Βροκίνης διατυπώνει μερικές απόψεις του για τη γλώσσα και τη φιλολογική αξία των *Διδαχών*⁷: "Ὁ συγκρίνων τήν γλῶσσαν ταύτην πρὸς τὰ ἐν τοῖς ὀπισθεν παρατεθειμένα παλαιὰ μνημεῖα αὐτῆς εὐκόλως πείθεται, ὅτι ὁ Κερκυραῖος ἱεροκῆρυξ οὐδέν ἐπενόησε νέαν γλῶσσαν,

¹ Βλ. Ζαβίρας, *ό.π.*, σσ. 110-111. Πρόκειται για το σημείωμα που περιείχε το χειρόγραφο του συγγραφέα, με τίτλο "Νέα Ελλάς ή ελληνικόν θέατρον" το οποίο εκδόθηκε τελικά, όπως είναι γνωστό, το 1872 από τον Γεώργιο Π. Κρέμο.

² Βλ. Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία ήτοι κατάλογος των από πώσεως της βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις τήν ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλῶσσαν*, μέρη Α'-Β', εν Αθήναις 1854, τόμ.Α, σ. 5 (αριθ. 12) και σ. 241.

³ Βλ. Παρανίκας, *ό.π.*, σ. 141 και 367.

⁴ Βλ. Σάθας, *ό.π.*, σ. 229.

⁵ Η ανατύπωση της έκδοσης αυτής έγινε το 1972. Επιμελητής ήταν ο Κώστας Δαφνής (βλ. Βροκίνης, *Σχεδάρια*).

⁶ Βλ. Βροκίνης, *Σχεδάρια*, σσ. 28 και 73 αντίστοιχα, καθώς και τον χρονολογικό πίνακα των δημοσίων ελληνοδιδασκάλων Κερκύρας (*ό.π.*, σ. 263). Το σχετικό έγγραφο της εκλογής του Αλεξίου Ραρτούρου ως δασκάλου της κερκυραϊκής κοινότητας το 1571 (26 Νοεμβρίου) είχαμε ήδη επισημάνει στο ΙΑΚ, προτού δούμε ακόμη το Αρχείο του Βροκίνη στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης.

⁷ Βροκίνης, *Σχεδάρια*, σσ. 345-346.

ἀλλά ἀπλῶς ἐσυστηματοποίησε τὴν ἀπὸ τῶν Πτολεμαϊκῶν χρόνων λαλουμένην κοινήν. Ἡ γλῶσσα τῶν Διδαχῶν τούτων διακρινομένη ἐπὶ ἁρμονία καὶ γραμματικῇ κανονικότητι κατέστη ἔκτοτε ἡ ἐθνικὴ τῶν Ἑλλήνων γλῶσσα· πρὸς ταύτην κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συννεμορφώθησαν οἱ μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος συγγράψαντες εἰς φωτισμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ,...". Στα κατάλοιπά του που σώζονται στο Νεοελληνικὸ Ἰνστιτούτο της Σορβόνης¹ ο Βροκίνης εἶχε επισημάνει ἀπὸ ἀρχεῖα ἐγγράφα καὶ ἄλλες μαρτυρίες σχετικὲς με τὸν πατέρα του Αλεξίου, τὴν ἀποστολὴ του στη Ρώμη, τὴν παρουσίαν που εἶχε ἀπὸ κοινού με τὰ δύο τοῦ ἀδελφία, καθὼς καὶ τὴν καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας τῆς συζύγου του. Επιπλέον εἶχε συντάξει πρόχειρα ἓνα σύντομο βιογραφικὸ σημεῖωμα ἐντάσσοντας τὶς παραπάνω πληροφορίες στὶς ὡς τότε γνωστὲς, με σκοπὸ προφανῶς κάποτε νὰ το δημοσιεύσει. Ἡ δημοσίευση αὐτὴ δὲν ἐγίνε ποτέ².

Ὁ ἐπόμενος που ἀσχολεῖται με τὸν Αλέξιο Παρτούρο εἶναι ὁ Emile Legrand³, που περιγράφει, τὸ 1885, τὴ μοναδικὴ ἐκδοσὴ τῶν Διδαχῶν, ἔχοντας ὑπόψιν τοῦ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἢ ἴσως καὶ τὰ δύο ἀντίτυπα που εἶχαν ὡς τότε ἐντοπισθεῖ⁴. Τὰ σχόλιά του στηρίζονται στὸν Κρούσιο καὶ

¹ Σύντομη παρουσίαση τοῦ ἀρχείου αὐτοῦ κάνει ὁ Παναγιώτης Μουλλάς, Το ἀρχεῖο τοῦ Α.Σ. Βροκίνης στὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτούτο της Σορβόνης, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 17(1973), σσ. 101', πρβλ. ἐπίσης Φίλιππος Ηλίου, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Perrot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, σ. 15.

² Βλ. Α.Ν.Ι.Σ. Βροκίνης, *Σημειωματαρίον Α'*, φακ. 5, σσ. 154-158.

³ Βλ. Legrand, B.H. *15e-16e siècles*, τόμ. 1, ἀριθ. 138, σσ. 308-313.

⁴ Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀντίτυπο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιῦ καὶ ἓνα τῆς Βρετανικῆς Βιβλιοθήκης (Legrand, B.H., *15e-16e siècles*, τόμ. 1, σ. 309). Ἐνα τρίτο ἀντίτυπο βρίσκεται σήμερον στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (ἐνδειξη Τ. 1537, βλ. *Catalogue of the Gennadius Library-American School of Classical Studies at Athens*, τόμ. 6, Boston 1968, σ. 395). Το τέταρτο εἶχε ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα Λαζάρου στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Ὀλυμπιώτισσας τῆς Ελασσῶνος (*Κατάλογος ἐντύπων βιβλιοθήκης Ὀλυμπιώτισσης Ελασσῶνος*, Ἀθήναι 1964, σσ. 41-42, ἀριθ. 74), καὶ τὸ πέμπτο στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου Μπενάκη (βλ. Πίτσα Τσάκωνα, *Μουσείο Μπενάκη, Παλαιὰ ἐντύπα τῆς Βιβλιοθήκης*, Ἀθήνα 1985, σ. 69). Ἀπὸ τὰ ἀντίτυπα αὐτὰ εἶδαμε σε μικροφίλμ τὰ δύο πρῶτα, δηλ. τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιῦ καὶ τῆς Βρετανικῆς Βιβλιοθήκης. Το ἀντίτυπο τῆς Γενναδεῖου τὸ εἶδαμε ἀπὸ κοντά. Ἀπὸ τὸν συσχετισμὸ καὶ τῶν τριῶν ἐντύπων προκύπτει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ἐκδοσὴ. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ, ὅτι δὲν παρατηροῦνται σημειώματα ἢ ἄλλες τυχόν πρόχειρες γραφές στα περιθώρια καὶ στα ἐξώφυλλα τῶν τριῶν ἐντύπων.

στον Σάθα. Αν ο Legrand είχε και άλλα στοιχεία για τον Αλέξιο, απο την αλληλογραφία του με τον Βροκίνη, δεν το γνωρίζουμε¹.

Μία δεκαετία περίπου αργότερα, το 1888, ο Henri Omont² στον κατάλογο των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού περιγράφει τον κώδικα Parisinus 2412, που τον είχε αντιγράψει ο Αλέξιος το 1540. Έτσι έγινε γνωστή για πρώτη φορά και μια άγνωστη από αλλού ιδιότητα του Αλεξίου, εκείνη του αντιγραφέα. Ο Σπυρίδων Λάμπρος αρκετά χρόνια αργότερα, το 1923³, δημοσίευσε ολόκληρο τον κολοφώνα του κώδικα Parisinus 2412, απ' όπου συνάγεται ότι ο Αλέξιος βρισκόταν την εποχή εκείνη στη Ρώμη.

Από τις αρχές του αιώνα μας οι αναφορές στον Αλέξιο Παρτούρο γίνονται συχνότερες, αλλά εντάσσονται στα πλαίσια γενικότερων μελετών και δεν αφορούν ειδικότερα τον Αλέξιο. Συμβαίνει συχνά οι περισσότεροι απ' αυτούς τους μελετητές να μην ελέγχουν τις, ως τότε γνωστές, πληροφορίες σχετικά με τον Αλέξιο και έτσι να επαναλαμβάνουν τα ίδια σφάλματα.

Ο Νικόλαος Γερακάρης, παραδείγματος χάριν⁴, ενώ υποστηρίζει ότι ο Αλέξιος Παρτούρος ήταν εκείνος που πήγε στη Ρώμη, τον αναφέρει τότε ως πρωτοπαπά (ενώ έγινε αργότερα), πράγμα που σημαίνει ότι και αυτός συγχέει τη δράση του Αλεξίου με εκείνη του πατέρα του, πρωτοπαπά Αλοΐσιου. Σε πλάνη πέφτει και ο Σπυρίδων Παπαγεωργίου

¹ Βλ. Α.Ν.Ι.Σ. Βροκίνης, Σημειωματάριον Α', φακ. 5, σ. 157. Στη σελίδα αυτή των βιβλιογραφικών σημειωμάτων του Βροκίνη υπάρχει, πλάι σε μεταγραμμένο αρχειακό έγγραφο του ΙΑΚ, η σημείωση από τον ίδιο: "έστάλη αντίγραφον τούτου τῷ ἐν Παρισίοις κ. Emile Legrand...". Το εν λόγω έγγραφο της 13ης Μαρτίου 1572, στο οποίο ο Αλέξιος υπογράφει ως πρωτοπαπάς, δεν το χρησιμοποιεί ο Legrand στη βιβλιογραφία του, προφανώς γιατί το έλαβε μεταγενέστερα.

² Βλ. Henri Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, τόμ. 2, Paris 1888, σ. 256 (2412).

³ Βλ. Σπυρίδων Λάμπρος, Σύμμικτα, *Νέος Έλληνομνήμων* 17(1923), σσ. 92-93. Βλ. και Marie Vogel-Victor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σ. 13.

⁴ Νικόλαος Σπ. Γερακάρης, *Κερκυραϊκαί σελίδες 1204-1386*, εν Κερκύρα 1906, σ. ζ'. Την ίδια άποψη, ότι δηλαδή ο πρωτοπαπάς Κερκύρας, του οποίου δεν αναφέρεται το όνομα, μετέβη στη Ρώμη, είχε εκφράσει παλιότερα και ο Γεώργιος Μαρκοράς (βλ. Περί της εν ταις Ιονίοις νήσοις Ελληνικής Εκκλησίας, *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1866* εκδοθέν υπό Μαρίνου Π. Βρεττού, έτος 6, σ. 325).

λίγα χρόνια αργότερα, το 1920¹, που αποδίδει στον Αλοΐσιο Παρτούρο όχι μόνο το ταξίδι στη Ρώμη το 1540 αλλά και τη συγγραφή των *Διδαχών*, ενώ για τον Αλέξιο τα στοιχεία που παραθέτει είναι πενιχρά και ατεκμηρίωτα.

Στηριζόμενος στο κείμενο του Ι. Μαρκορά και στις πληροφορίες του Γεωργίου Ζαβίρα ο Μανουήλ Γεδεών το 1934² κάνει μία πολύ σύντομη αναφορά στον Αλέξιο και κυρίως στις *Διδαχές*. Δεν παραλείπει επίσης να μνημονεύσει το ταξίδι του Αλεξίου στη Ρώμη, του οποίου όμως αγνοεί το χρόνο και το σκοπό.

Καμιά νεότερη πληροφορία δεν προσφέρει και ο Τρύφων Ευαγγελίδης, το 1936, στο γενικό έργο του για τα σχολεία στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας³. Οι κάπως συγκεχυμένες πληροφορίες, που δίνει ο Πέτρος Καλλιγιάς σε εκτενές άρθρο του, το 1968, για τον πατέρα του Αλεξίου Παρτούρου και την ιδιότητα του ίδιου ως νοταρίου της Κέρκυρας δεν προάγουν σημαντικά το θέμα⁴.

Αξιοσημείωτα γεγονότα στη βιβλιογραφία σχετικά με τον Αλέξιο Παρτούρο αποτελούν η μελέτη του Κ. Κούρκουλα, το 1957⁵, και η περιγραφή από τον Elpidio Mioni, το 1964, ενός νέου κώδικα που βρίσκεται στην Biblioteca Comunale της Perugia⁶. Ο κώδικας αυτός περιέχει ένα άγνωστο, ως τότε, και ανέκδοτο ως σήμερα

¹ Παπαγεωργίου, σ. 93, όπου αναφέρει ότι: "ὁ πρωτοπαπᾶς Ἀλοΐσιος Παρτούρος γέρος ἤδη μετέβηκε αὐτοπροσώπως στή Ρώμη".

² Βλ. Μανουήλ Γεδεών, *Μνεία τῶν πρό ἐμοῦ*, Αθήναι 1934, σσ. 149-151.

³ Βλ. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τόμ. 2, ἐν Αθήναις 1936, σσ. 198-200. Ο συγγραφέας μεταφέρει αυτούσια τον πίνακα των Κερκυραίων ελληνοδιδασκάλων ἀπὸ τον Λ. Βροκίνη (Σχεδάρια, σ. 263)

⁴ Βλ. Πέτρος Καλλιγιάς, *Η εκκλησία του Παντοκράτορα, Συμβολή στην επτανησιακή τέχνη, Κερκυραϊκά Χρονικά* 14(1968), σσ. 95-145.

⁵ Βλ. Κωνσταντῖνος Κούρκουλας, *Η θεωρία του κηρύγματος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1957, σσ. 17-18.

⁶ Βλ. Elpidio Mioni, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, τόμ. 2, Roma 1964, σσ. 313-314. Ο κώδικας εἶχε περιγραφεί παλιότερα ἀπὸ τον T.W. Allen, *The Greek Mss. of Perugia, Centralblatt für Bibliothekswesen*, 10(1893), σ. 476, και τον A. Bellucci, *I manoscritti della biblioteca Comunale di Perugia στο: G. Mazzatini, Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia* V(1895), σ. 152.

αυτόγραφο κείμενο του Αλεξίου¹. Πρόκειται για μια έκθεση ηθών και εθίμων της ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας, όπως τη χαρακτηρίζει ο ίδιος ο συγγραφέας, που χρονολογείται πριν το 1558.

Άλλες νεότερες έρευνες επιβεβαίωσαν ότι η αποστολή στη Ρώμη, που έγινε αφορμή να εκδοθεί η περιβόητη παπική βούλλα το 1540, πραγματοποιήθηκε από τον Αλέξιο. Ο Τσίτσας ανασκευάζει την άποψη του Μαμπογα και των επόμενων μελετητών δημοσιεύοντας το σχετικό έγγραφο της απόφασης των κερκυραίων κληρικών για τη μετάβαση του Αλεξίου στη Ρώμη². Παράλληλα, ο ίδιος μελετητής εξετάζει συνοπτικά την εκκλησιαστική κατάσταση στην Κέρκυρα την περίοδο της Λατινοκρατίας, δίνοντας μια χρήσιμη συγκεντρωτική εικόνα.

Πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες για τον Αλέξιο Ραρτούρο που παραθέτει ο Ιωάννης Χασιώτης σε εργασίες του το 1968 και το 1970³. Ο Χασιώτης παρουσιάζει νέα στοιχεία από τα Βενετικά αρχεία, από τα οποία συνάγεται ότι ο Κερκυραίος λόγιος ήταν έξοχος ρήτορας και ότι το 1571 είχε συλληφθεί από τις βενετικές αρχές του νησιού, επειδή διαβίβαζε μυστικά στους Ισπανούς επιστολές που προέρχονταν από τις ηπειρωτικές ακτές.

Την ίδια χρονιά (1970) ο Paul Canart γνωστοποιεί ότι σ' έναν κώδικα του Βατικανού από τη συλλογή του Καρδινάλιου Sirleto, καταχωρίζονται δύο επιγράμματα του Αλεξίου, άγνωστα μέχρι τότε, γραμμένα προς τιμήν του Πάπα Παύλου Γ'⁴.

Ορισμένες μνείες για τον Αλέξιο Ραρτούρο υπάρχουν και σε εργασίες μεταγενέστερων μελετητών. Δεν πλουτίζουν, όμως, ουσιαστικά

¹ Ο κώδικας αυτός είναι αχρονολόγητος. Όπως αποδεικνύεται όμως, γράφτηκε πριν το 1558 και μετά το 1554 (βλ. παρακάτω σ. 183 και σημ. 1).

² Βλ. Τσίτσας, σσ. 48-51. Ο Τσίτσας δημοσιεύει σ' αυτή τη μελέτη (με αρκετές παραναγνώσεις) αντίγραφο του εγγράφου, με την απόφαση του Ιερού Τάγματος Κερκύρας για την αποστολή του Αλεξίου Ραρτούρου στη Ρώμη. Βλ. σχετικά παρακάτω σ. 27 και σημ. 1.

³ Βλ. Ιωάννης Χασιώτης, Η επανάσταση των Χιμαριωτών στα 1570 και η άλωση του Σοποτού, *Ηπειρωτική Εστία* 17(1968), σσ. 272-73, και Χασιώτης, σσ. 87-88 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁴ Βλ. Paulus Canart, *Codices Vaticani Graeci*, codices 1745-1962, Città del Vaticano 1970, σ. 610.

τα μέχρι σήμερα γνωστά για αυτόν¹. Στην παρούσα εργασία μας συγκεντρώνουμε όλα τα γνωστά στοιχεία από την υπάρχουσα βιβλιογραφία και επιχειρούμε να συνθέσουμε μία, όσο το δυνατόν, ολοκληρωμένη μονογραφία για την προσωπικότητα, καθώς και τη συγγραφική και γενικότερα πνευματική δραστηριότητα του Αλεξίου, που στηρίζεται κυρίως, σε ανέκδοτο αρχειακό υλικό και στο αδημοσίευτο έργο του.

Το υλικό των εγγράφων, σε συνδυασμό με τις γνωστές πηγές μας, επέτρεψε να προβούμε παράλληλα σε μία γενική επισκόπηση της πολιτικής και κυρίως της εκκλησιαστικής κατάστασης που επικρατούσε στην Κέρκυρα τον 15ο και κυρίως τον 16ο αιώνα, με σκοπό να εντάξουμε το πρόσωπο που μας ενδιέφερε στον τόπο και την εποχή κατά την οποία έζησε και έδρασε, παρά για να δώσουμε πλήρη εικόνα της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας την περίοδο αυτή.

Τα νέα αρχειακά στοιχεία για πρόσωπα και γεγονότα που περιλαμβάνονται στο τμήμα αυτό της εργασίας, παρουσιάζονται επειδή τελούν σε στενή συνάρτηση με το πρόσωπο που μας ενδιαφέρει. Η αξιολόγηση και η έκθεση του αρχειακού υλικού έγινε με βάση τα στοιχεία που μας παρείχε για την προσωπικότητα, τη δράση και το έργο του Κερκυραίου λογίου, για τα πρόσωπα που άμεσα ή έμμεσα

¹ Αναφορά στον Αλέξιο Παρτούρο είχαν κάνει παλιότερα οι Γεώργιος Βαλέτας, [*Ανθολογία της Δημοτικής Πεζογραφίας*, Αθήνα 1947, τόμ. Α'. Από τον Μαχαιρά ως το Σολωμό (1340-1827), σσ. 60-66], Μιχαήλ Περάνθης (*Ελληνική Πεζογραφία, Ανθολογία του ελληνικού πεζού λόγου. Από την άλωση ως σήμερα*, τόμ. 1, σσ. 301-302), Νικόλαος Κοντοσόπουλος [*Τα εν Βενετία τυπογραφεία ελληνικών βιβλίων κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθηνά 58(1954), σ. 229], Börge Knös (*L'histoire de la littérature neo-grecque, la période jusqu'en 1821*, Uppsala 1962, σ. 283), Απόστολος Βακαλόπουλος (*Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 214), Αθανάσιος Καραθανάσης, [*Η εκκλησιαστική ρητορική στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων της Βενετίας (1534-1788)*, *Θησαυρίσματα* 9(1972), σ. 144], Ευτυχία Λιάτα, [*Περείς των Ελλήνων της Βενετίας από 1412-1558*, *Θησαυρίσματα* 13(1976), σ. 86], Γιωτοπούλου-Σιασιλιάνου (σ. 48 και σημ. 1, σ. 78), Λίνος Πολίτης (*Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978), Θωμάς Παπαδόπουλος [*Ελληνική βιβλιογραφία (1466-1800)*, τόμ. 1, Αθήναι 1984, *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, σ. 383] και τελευταία Αικατερίνη Κουμαριανού-Λουκία Δρούλια-Εντρο Layton [*Το ελληνικό βιβλίο, 1476-1830*, Αθήνα 1986, (έκδ. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος), σσ. 268, 288], Claire Lecuir (*Les éditeurs grecs à Venise au XVIIe siècle, mémoire de maîtrise présenté à l'U.E.R. d' Italien de Paris-IV, sous la direction de monsieur C. Bec*, σσ. 98-99).

συνδέθηκαν μαζί του, καθώς και για τα πολιτικά και εκκλησιαστικά γεγονότα που σημάδεψαν το χώρο και την εποχή του και στα οποία ο ίδιος συμμετέσχε.

Κύριες πηγές της έρευνας για το υλικό αυτό ήταν το Ιστορικό Αρχείο της Κέρκυρας, τα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, το Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας και το Αρχείο του Νεοελληνικού Ινστιτούτου της Σορβόνης. Τα μικροφίλμ των χειρογράφων που περιέχουν έργα του Ραρτούρου, καθώς και τα μικροφίλμ του εντύπου των Διδαχών, προέρχονται από τις βιβλιοθήκες στις οποίες ανήκουν, δηλαδή την Εθνική των Παρισίων, το Βρετανικό Μουσείο, τη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Perugia, τη Βιβλιοθήκη του Βατικανού και τη Γεννάδειο.

Στο Ιστορικό Αρχείο της Κέρκυρας, του οποίου το υλικό που έχει διασωθεί για την εποχή αυτή είναι σχεδόν ανεξερεύνητο, ερευνήθηκαν και μελετήθηκαν τα κατάστιχα όλων σχεδόν των νοταρίων του 16ου αιώνα της πόλης της Κέρκυρας και, κατ' επιλογήν, ορισμένων χωριών, τόπων δηλαδή που σχετίστηκαν άμεσα με το πρόσωπο που μας ενδιαφέρει.

Παράλληλα ερευνήθηκαν τα έγγραφα των φακέλλων της Ενετικής Διοίκησης (*Argomenti Diversi*) και για πρώτη φορά οι μέχρι πρόσφατα αταξινόμητες και άγνωστες¹ αρχειακές σειρές της ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής (*Mensa Arcivescovile Greca*), της Λατινικής Αρχιεπισκοπής (*Mensa Arcivescovile Latina*) και του Καθολικού Μοναστηριού της *Annunziata* (*Convento Beata Vergine Annunziata*).

Στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας η έρευνα στράφηκε σε υλικό που αφορά την κοινωνική δομή και τη λειτουργία των διαφόρων κρατικών υπηρεσιών στην Κέρκυρα, τη στάση και το ρόλο των βενετών αξιωματούχων στα προβλήματα του τόπου και τη σχέση τους με τη μητρόπολη. Κατευθυντήριοι άξονες της έρευνας υπήρξε το πρόσωπο του

¹ Τα τελευταία χρόνια έγινε επίσημα η ταξινόμηση των σειρών αυτών από τον αγαπητό φίλο, ερευνητή τότε του εν λόγω αρχείου κ. Νίκο Καρατιδάκη. Η καταγραφή και αρίθμηση των φακέλλων διατηρήθηκε σύμφωνα με τη σειρά και την αρίθμηση που είχα δώσει, όταν εντόπισα για πρώτη φορά και εκτίμησα, σε γενικές γραμμές, το σημαντικό αυτό για την ιστορική έρευνα υλικό. Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζω μόνο μέρος αυτού του υλικού, εκείνο δηλαδή που ήταν αναγκαίο για την εποχή που μελετώ. Το υπόλοιπο παραμένει, λόγω του όγκου του, ακόμη χωρίς να έχει μελετηθεί.

Αλεξίου Παρτούρου και γενικότερα το ελληνικό στοιχείο του νησιού, έλληνες δηλαδή κερκυραίοι που άμεσα συνδέθηκαν μαζί του και με την ιστορία του νησιού.

Στα Αρχεία του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας και του Νεοελληνικού Ινστιτούτου της Σορβόνης η έρευνα, στηριζόμενη σε συγκεκριμένες ενδείξεις, στόχευε στην ανεύρεση νέων βιογραφικών στοιχείων για το πρόσωπο του κληρικού λογίου και τα πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντός του.

Από το αδημοσίευτο έργο του Παρτούρου και το βιβλίο του *Διδαχές* προσπαθήσαμε να αντλήσουμε και να παρουσιάσουμε οτιδήποτε είχε σχέση με την παιδεία του συγγραφέα, που, σε γενικές γραμμές, αντικατοπτρίζει την παιδεία μιας ορισμένης μερίδας μορφωμένων ανθρώπων της εποχής του και του χώρου του, τις επιδράσεις που δέχτηκε και φυσικά οτιδήποτε είχε σχέση με τα ιδεολογικά ρεύματα και γενικότερα την πνευματική κίνηση κατά την μεταβυζαντινή περίοδο σε βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο και κατ'επέκταση, και στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, εφόσον όπως είναι γνωστό, η Εκκλησία παίζει πρωτεύοντα ρόλο στην παιδεία και τη ζωή κατά τους αιώνες της τουρκοκρατίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

Α. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης (Απρίλιος και Μάιος 1204 αντίστοιχα) από τους Λατίνους της Δ' Σταυροφορίας τα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας διανεμήθηκαν μεταξύ των Βενετών και των Λατίνων ανάμεσα στον Δόγη Dandolo και τους Λατίνους Βασιλείς Βαλδουΐνο και Βονιφάτιο. Σύμφωνα με τη σχετική συμφωνία της διανομής (partitio) η Κέρκυρα και τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου, το Δυρράχιο, η δυτική και νότια Πελοπόννησος, η Σαλαμίνα, η Αίγινα, η Κρήτη και η Εύβοια παραχωρήθηκαν στους Βενετούς.

Οι Βενετοί εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα το 1206, αφού προηγουμένως καταδίκασαν σε θάνατο τον Γενουάτη πειρατή Λέοντα Vetrano¹ που είχε εγκατασταθεί εκεί από το 1199, όταν το νησί περιήλθε στα χέρια των σταυροφόρων κατά την Δ' Σταυροφορία.

¹ Βλ. σχετικά Thiriet σ. 86 και Alain Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au moyen âge, Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981, σσ. 124-125

Η πρώτη περίοδος της Βενετοκρατίας στην Κέρκυρα διήρκεσε ως το 1214, οπότε ο Μιχαήλ Α' Δούκας (1204-1214), δεσπότης της Ηπείρου, την απέσπασε από τους Βενετούς και την προσάρτησε στα εδάφη του δεσποτάτου του. Έτσι το νησί συνέχισε να ζει και πάλι κάτω από βυζαντινό καθεστώς. Το 1259, όμως, ο Μιχαήλ Β' Δούκας (1231-1268) έδωσε το νησί ως προίκα στην κόρη του Ελένη, που παντρεύτηκε τον βασιλιά Μαμφρέδο της Σικελίας (1253-1266). Μετά το θάνατο του Μαμφρέδου (1266) ο Κάρολος ο Ανδεγαυός (1226-1285), που είχε επικρατήσει στη Ν. Ιταλία και είχε ανακηρυχθεί βασιλιάς της Σικελίας στη Ρώμη (1266), αναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητα της γεωγραφικής θέσης της Κέρκυρας επιδίωξε να την αποκτήσει.

Μολονότι η συνθήκη του Viterbo (1267)¹ κατοχύρωνε τα κυριαρχικά του δικαιώματα στην Πελοπόννησο, στην περιοχή του θέματος του Δυρραχίου και στην Κέρκυρα, διάδοχοι των παλιών κατόχων του νησιού παρακώλυαν την εγκατάστασή του². Το νησί παραδόθηκε τελικά στους Ανδεγαυούς το 1272. Τότε πιθανότατα διαιρέθηκε σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες (βαηλάτα): (1) του Γύρου (Bailato Agiru) στη δύση, (2) του Όρους (Oro) στην ανατολή, (3) της Μέσης (Balìa di Mezzo) στο εσωτερικό και (4) της Λευκίμμης (Alefchino) στα νότια³. Ο Κάρολος, παράλληλα με το φεουδαρχικό σύστημα που εισήγαγε στο νησί, διατήρησε και το τοπικό κερκυραϊκό δίκαιο. Έτσι η βυζαντινή παράδοση συνυπήρχε με τους νέους δυτικούς θεσμούς. Η ανδεγαυική κυριαρχία στην Κέρκυρα διήρκεσε ως το 1386, οπότε το νησί περιήλθε και πάλι στους Βενετούς ύστερα απο αλληπάλληλες παρεμβάσεις τους στα εσωτερικά των Ιονίων νησιών, με εύλωττες τις προθέσεις τους για επικυριαρχία⁴.

Όπως είναι γνωστό η Κέρκυρα ήταν το πρώτο από τα Ιόνια νησιά που με πρωτοβουλία των κατοίκων του πέρασε στις 8 Ιανουαρίου 1386

¹ Βλ. Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, Αθήνα 1987, σσ. 49-50.

² Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *ό.π.*, σ. 60.

³ Πρβλ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *ό.π.*, σ. 61.

⁴ Βλ. F. Thiriet, *Les interventions vénitiennes dans les îles Ioniennes au XIVe siècle*, *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965)*, τόμ. 1, εν Αθήναις 1967, σσ. 374-385.

στο βενετικό αποικιακό κράτος¹. Ο φόβος των Τούρκων από τη μια μεριά και η υπόσχεση της Βενετίας ότι θα εξασφάλιζε τα υπάρχοντα από την εποχή των Βυζαντινών και των Ανδεγαυών προνόμια², ώθησαν τους κατοίκους του νησιού να προβούν σ' αυτή την ενέργεια. Η Βενετοκρατία στο νησί έμελλε να διαρκέσει ως την πτώση του βενετικού κράτους, το 1797.

Η πολιτική της Βενετίας στην Κέρκυρα, όπως εξάλλου και στα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου πελάγους μετά την κατάλυση του δουκάτου των Τόκων από τους Τούρκους (1479), υπήρξε ευέλικτη. Με απώτερο σκοπό να εξυπηρετεί απρόσκοπτα τα συμφέροντά της προσαρμοζε την πολιτική, όπως και τη θρησκευτική της γραμμή, αποφεύγοντας να έρχεται αντιμέτωπη με τις επικρατούσες προηγούμενες τοπικές συνθήκες³.

Το διοικητικό σύστημα που επέβαλε η μητρόπολη Βενετία στην Κέρκυρα προέβλεπε άμεσο έλεγχο από το κέντρο, όπως άλλωστε συνέβαινε και για τις υπόλοιπες κτήσεις. Από τα πρώτα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας στην Κέρκυρα επικράτησε ο θεσμός του βαΐλου. Ο βάϊλος της Κέρκυρας, βενετός ευγενής, εκλεγόταν από τη βενετική Σύγκλητο (Senato), είχε καθορισμένα καθήκοντα, μισθό και θητεία και ήταν το κυριότερο πρόσωπο στη διακυβέρνηση του νησιού, ήταν δηλαδή επικεφαλής των τοπικών αρχών, του καλούμενου Reggimento⁴.

Από τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα η ανώτερη εξουσία μεταβιβάστηκε στον Γενικό Προβλεπτή θαλάσσης (Proveditor General da Mar), ο οποίος είχε τη γενική εποπτεία των Ιονίων Νήσων⁵. Τρίτος στη

¹ Βλ. Bacchion, σ. 30.

² Μιχαήλ Λάσκαρις, *Εξ Κερκυραϊκά συμβόλαια των ετών 1398-1458, Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου*, τόμ. 1, σ. 210 και Χρύσα Μαλτέζου, *Λατινοκρατούμενη Ελλάδα-Βενετικές και Γενοατικές κτήσεις, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 9, σ. 274.

³ Γενικά για τον ρόλο της Βενετίας στην ιστορική εξέλιξη των Επτανήσων βλ. Σπύρος Γασπαρινάτος, *Η Βενετοκρατία εις την Επτάνησον, Κερκυραϊκά Χρονικά* 15(1970), σσ. 77-100.

⁴ Για την εκλογή του βαΐλου της Κέρκυρας και τις κατά καιρούς -ιδιαίτερα τον 16ο αιώνα- αρμοδιότητές του βλ. Bacchion, σσ. 37-39, Πλουμίδης, *Χώρες*, σσ. 22-23, 28-29. Για το τοπικό διοικητικό σύστημα (reggimento) των βενετικών κτήσεων της Ανατολής βλ. Thiriet, σσ. 190-196, 216, Πλουμίδης, *Χώρες*, σ. 24.

⁵ Βλ. Bruno Dudan, *Il dominio Veneziano di Levante*, Bologna 1938, σσ. 171-

σειρά, μετά τον Γενικό Προβλεπτή θαλάσσης και τον βάϊλο, στη βενετική διοικητική ιεραρχία της Κέρκυρας ερχόταν ο Προβλεπτής και Καπετάνος (Proveditor e Capitano), που ήταν επιφορτισμένος να εκδικάζει τις υποθέσεις τις σχετικές με την καταβολή των φόρων. Τελευταίος στην ιεραρχία ήταν ο Φρούραρχος (Castellano), ο οποίος είχε τη φροντίδα και τον έλεγχο των οχυρωματικών έργων του νησιού¹.

Παράλληλα, η τοπική διοίκηση, που ίσχυε ήδη στην Κέρκυρα και που διατηρήθηκε από τους κυρίαρχους Βενετούς για αρκετό χρονικό διάστημα, συγκεκριμένα μέχρι τις 20 Ιουνίου 1440, ήταν στα χέρια του Συμβουλίου της Κοινότητας (Comunità di Corfù). Το Συμβούλιο απαρτιζόταν από όλους τους Λατίνους και Έλληνες κερκυραίους πολίτες της τάξης των ευγενών και ήταν ο πυρήνας της δημόσιας διοίκησης. Η ανάμιξη όμως τόσο πολλών μελών στις συνελεύσεις του Συμβουλίου για τη λήψη αποφάσεων και την επίλυση των δημοσίων θεμάτων, καθώς και η έλλειψη καθοριστικών διατάξεων για τη συγκρότηση του διοικητικού αυτού σώματος, είχαν ως αποτέλεσμα την κακή λειτουργία της δημόσιας διοίκησης².

Ύστερα από απαίτηση και των πολιτών η Βενετική Σύγκλητος, στις 20 Ιουνίου 1440, όρισε με απόφασή της ως κύριο διοικητικό σώμα το Μέγα ή Γενικό Συμβούλιο (Maggior Consiglio), που συγκροτήθηκε από τους κερκυραίους πολίτες της τάξης των ευγενών. Βασική προϋπόθεση ήταν τα μέλη του να έχουν συμπληρώσει το εικοστό έτος της ηλικίας τους για να έχουν το δικαίωμα ψήφου και το εικοστό πέμπτο για να μπορούν να εκλέγονται σε αξιώματα³. Το Μέγα Συμβούλιο συνερχόταν μια φορά το χρόνο την άνοιξη στην Spianada, και με μυστική ψηφοφορία εξέλεγε τους 150 του Μικρού Συμβουλίου⁴ (Minor Consiglio). Η αρμοδιότητα του Συμβουλίου των 150 ήταν να εκλέγει τους φορείς των τοπικών αξιωμάτων. Συνερχόταν κάθε φθινόπωρο και όταν υπήρχε ανάγκη επίλυσης κάποιου έκτακτου

172, και Μαλτέζου, Επτάνησα, Διοικητική και κοινωνική σύνθεση, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 1, Αθήναι 1974, σ. 220.

¹ Βλ. Λούντζης, σσ. 103-104.

² Βλ. Λούντζης, σ. 113.

³ Βλ. Λούντζης, σ. 119.

⁴ Αρχικά τα μέλη ήταν 70. Στις 11 Μαΐου 1489, λόγω της αύξησης του πληθυσμού, αποφασίστηκε τα μέλη στο εξής να είναι 150, πρβλ. Λούντζης, σ. 119.

προβλήματος. Για την απαρτία ήταν απαραίτητη η παρουσία 76 τουλάχιστον μελών του Συμβουλίου των 150, η ψηφοφορία ήταν μυστική και ο κάθε υποψήφιος για να εκλεγεί σε δημόσιο αξίωμα έπρεπε να πλειοψηφήσει.

Τα δημόσια αξιώματα που αναφέρονται στην Κέρκυρα κατά τον 16ο αιώνα είναι πολλά. Απ' αυτά άλλα ήταν έμμισθα και άλλα απλώς τιμητικά. Πολλά καθιερώθηκαν κατά τη διάρκεια του αιώνα αυτού, εξαιτίας άμεσων αναγκών που έπρεπε να καλυφθούν¹. Η θητεία σε κάθε τοπικό αξίωμα, είτε Βενετός ήταν ο κάτοχός του είτε αυτόχθονας, ήταν μικρής διάρκειας για ευνόητους λόγους².

Ο πληθυσμός του νησιού περιλάμβανε τους αυτόχθονες Κερκυραίους, τους μόνιμους Βενετούς κατοίκους, τους Βενετούς υπηκόους που υπηρετούσαν και έμεναν για ένα μικρό χρονικό διάστημα στο νησί, τους Εβραίους³, τους Αθίγγανους⁴ και τους πρόσφυγες, που,

¹ Βλ. Λούντζης, σσ. 126-130 και Sathas, τόμ. 5, σ. 270.

² Ένα συγκεντρωτικό κατάλογο αξιωμάτων δημοσιεύει ο Νίκος Καραπιδάκης (Η κερκυραϊκή ευγένεια στις αρχές του ις' αιώνα, *Τα Ιστορικά* 3(1985), σ. 124). Πρβλ. επίσης, Πλουμίδης, *Χώρες*, σ. 20.

³ Οι Εβραίοι της Κέρκυρας τον 16ο αι. ήταν 400 και αποτελούσαν σημαντικό παράγοντα της δημόσιας οικονομίας με τη μεγάλη τους δραστηριότητα στον εμπορικό τομέα, βλ. A.S.V., Collegio Relazioni, b. 62, filza 2, φφ. 103^V-110^V Relaz. Piero Pisani Maii 1580(;), επίσης Πλουμίδης, *Αιτήματα*, σ. 36. Σε αντίθεση με τις άλλες βενετικές κτήσεις, οι Εβραίοι της Κέρκυρας ήταν εγκατεστημένοι σε διάφορα σημεία της πόλης [βλ. την περίπτωση του Aaron "Ebreo banchiero", που κατοικούσε μέσα στο κάστρο κοντά στο παλάτι του προβλεπτή και καπετάνου, [A.S.V., Collegio Relazioni, b. 84, Relaz. Andrea Gabriel, (18 Zugno 1599)]. Πρόκειται ασφαλώς για τον Aaron Mazza πρβλ. Πλουμίδης, *Αιτήματα*, σ. 60]. Το γεγονός αυτό, ως αποτέλεσμα γενικά της φιλοεβραϊκής στάσης της Βενετίας, προκαλούσε έντονες διαμαρτυρίες των χριστιανών κατοίκων. Οι κατά καιρούς Βενετοί κυβερνήτες του νησιού στις εκθέσεις τους προς τη Βενετική Σύγκλητο, στο τέλος της θητείας τους, εκθέτουν το πρόβλημα και ζητούν να διευθετηθεί οριστικά με την απομάκρυνση και την εγκατάσταση των Εβραίων σε προκαθορισμένες συνοικίες [βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 22, φ. 170^V (12 Αυγούστου 1524), πρβλ. Πλουμίδης, *Χώρες*, σσ. 55-56]. Η Βενετική Σύγκλητος, με απόφασή της, καθόρισε το 1562 (26 Ιουνίου) ως τόπο διαμονής τους τη Σπηλαία [βλ. A.S.V., Collegio Relazioni, b. 84, Relaz. Dolfen Venier (20 Νοεμβρίου 1598)]. Ωστόσο στις 8 Σεπτεμβρίου 1588 ο Antonio Foscarini και το 1598 ο Dolfen Venier εξακολουθούν να θίγουν το θέμα στις εκθέσεις τους, γεγονός που σημαίνει ότι το εβραϊκό στοιχείο δεν είχε ακόμη απομακρυνθεί τελείως από τις συνοικίες των χριστιανών (βλ. A.S.V. Collegio Relazioni, b. 84, Relaz. Antonio Foscarini και Relaz.

ιδιαίτερα μετά την πτώση του Ναυπλίου (1540), κατέφυγαν στο νησί. Μερικοί από τους πρόσφυγες ήρθαν σε επιμιξία με το ντόπιο στοιχείο και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Κέρκυρα, αποκτώντας σιγά σιγά περιουσία και τίτλους¹. Στους πρόσφυγες από τη μια μεριά και στις τουρκικές και πειρατικές επιδρομές που παρατηρούνται κατά τον 16ο αιώνα από την άλλη, οφείλεται και η σημαντική αυξομείωση του πληθυσμού της Κέρκυρας².

Dolfin Venier ό.π.). Σύμφωνα με αρχειακές μαρτυρίες και άλλες πληροφορίες η εβραϊκή συνοικία βρισκόταν ήδη από τις αρχές του 15ου αιώνα στον ομώνυμο λόφο, (ιουδαϊκό όρος, κοινώς *Βρηγοβούνι*) έξω από το φρούριο, κοντά στην περιοχή της Σπηλαίας μεταξύ των ναών Ταξιάρχου Μιχαήλ, Υπεραγίας Θεοτόκου Αντιβουνιώτισσας, Υπεραγίας Θεοτόκου Κρεμαστής και του Αγίου Νικολάου, (βλ. ενδεικτικά ΙΑΚ, Ενετοκρατία, b. 109, filza 42, αριθ. 42 (18 Μαρτίου 1462), Not. Nicolo Rarturo, φακ. P. 17, filza 1, φ. 129 (24 Ιανουαρίου 1587) και Ιωάννης Α. Ρωμανός, (Η εβραϊκή κοινότητα της Κερκύρας, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 7(1959), σσ. 387 και 397-398)]. Σχετικά με τους ναούς που προαναφέρθηκαν βλ. Παπαγεωργίου, σσ. 200-201, 212, 201-202, 198 αντίστοιχα). Για το Ιουδαϊκό Όρος βλ. επίσης Σπυρίδων Λάμπρος, *Περί των εν Κερκύρα τιμαρίων των Αθιγγάνων και της πρώτης Μαΐου, Νεοελληνικά Ανάλεκτα* 2(1874), σσ. 526-540, και Φρειδερίκος Αλβάνας, *Περί των εν Κερκύρα τίτλων ευγενείας και περί των τιμαρίων*, Κέρκυρα 1894, σ. 13.

⁴ Οι Αθίγγανοι της Κέρκυρας ανήκαν στη δικαιοδοσία του τιμαριούχου του ομώνυμου τιμαριού. Κατά τον 16ο αιώνα ανέρχονταν σε 100 άτομα. Δεν είχαν καμιά συμμετοχή στη δημόσια ζωή και εργάζονταν μόνιμα για το συμφέρον του φεουδάρχη κυρίου τους. Γενικά για την κοινωνική αυτή μερίδα βλ. Αλβάνας, ό.π., σσ. 365-375.

¹ Μεταξύ των προσφύγων αυτών πρέπει να συμπεριληφθούν και οι μισθοφόροι στρατιώτες (*stradioti*), που έρχονταν από την Ήπειρο, Αλβανία και Δυτική Πελοπόννησο, με σκοπό να υπηρετήσουν στη βενετική φρουρά για την άμυνα του νησιού από τις τουρκικές επιδρομές, βλ. σχετικά Πλουμίδης *Χώρες* σ. 30, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, και Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, σσ. 275-276.

² Μαρτυρίες για την αδιάκοπη αυξομείωση του πληθυσμού τον 16ο αι. στην Κέρκυρα περιέχουν οι εκθέσεις των βατλων και των προβλεπτών και καπετάνων της Κέρκυρας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο πληθυσμός όλου του νησιού σύμφωνα με την έκθεση του βατλου Giovanni Luigi Soranzo, της 14ης Σεπτεμβρίου 1532, ήταν 14.246 χωρίς τους κατοίκους των μπόργων (βλ. A.S.V., Collegio Relazioni, b. 61, filza 1, φφ. 133^V-134^V, πρβλ. Sathas, τόμ. 6, σ. 296 και Πλουμίδης, *Χώρες*, σ. 41). Στις 28 Αυγούστου 1553 στην έκθεσή του ο βάιλος Donato Malipieri μας πληροφορεί ότι οι κάτοικοι ήταν 21.500, από τους οποίους οι 8.000 κατοικούσαν στην πόλη και τα μπόργα (βλ. A.S.V., Collegio Relazioni, b. 62, φφ. 3^F-9^V). Ο βάιλος Pietro Pisani τον Μάιο (;) 1580 αναφέρει ότι ο πληθυσμός της Κέρκυρας φτάνει τις 16.360 (βλ. A.S.V., Collegio Relazioni, b. 62, filza 2, φφ. 103^V-110^V), ενώ κατά την τελευταία απογραφή του αιώνα αυτού, σύμφωνα με την έκθεση του προβλεπτή και καπετάνου

Η κοινωνία της Κέρκυρας ήταν διαρθρωμένη σε τρεις τάξεις, των ευγενών, των αστών και του λαού. Η πρώτη τάξη ήταν προνομιούχος και σ' αυτή στηριζόταν η διοίκηση του νησιού. Ο τίτλος της ευγενείας ήταν κληρονομικός και για να γίνει κάποιος δεκτός ως νέο μέλος της τάξης αυτής έπρεπε να εκπληρώνει τους τρεις όρους ευγενείας (*i tre gradi di civiltà*), δηλαδή: 1) ούτε ο πατέρας ούτε ο παππούς του να είχαν εξασκήσει χειρωνακτικά επαγγέλματα, 2) να ήταν γνήσιο τέκνο ιθαγενών γονέων, και 3) να ήταν μόνιμος κάτοικος του τόπου από δεκαετίας¹. Οι ευγενείς της Κέρκυρας, μέχρι τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα που έχουμε στοιχεία, ανέρχονταν σε 78 οικογένειες, από τις οποίες οι 32 ήταν ελληνικές και οι υπόλοιπες 46 βενετικές².

Την αστική τάξη αποτελούσαν οι έμποροι, οι ναυτικοί και οι επιστήμονες, οι οποίοι, αν κάποτε αποκτούσαν περιουσία, ή χάρη των υπηρεσιών τους προς το κράτος, γίνονταν δεκτοί στην τάξη των ευγενών και συμμετείχαν στη δημόσια διοίκηση. Κατά τον 16ο αιώνα η τάξη αυτή σημειώνει μεγάλη οικονομική και κοινωνική άνοδο, που πιστοποιείται από την ανάληψη καθηκόντων στο δημόσιο τομέα και την εγγραφή μελών της στο νεοσύστατο (1572)³ *libro d'oro*.

Στην τρίτη τάξη ανήκαν οι υπόλοιποι κάτοικοι του νησιού, και κυρίως όσοι εργάζονταν στα φέουδα. Αυτοί αποτελούσαν την πιο πολυάριθμη και την πιο μειονεκτική σε θέση μερίδα του πληθυσμού μέσα στην κερκυραϊκή κοινωνία⁴.

Andrea Gabriel (28 Ιουνίου 1599), ο πληθυσμός της Κέρκυρας ανέρχεται σε 15.500 (βλ. A.S.V., Collegio Relazioni, b. 84, αριθ. 20). Μεγάλη πληθυσμιακή απώλεια (8.000 άτομα περίπου) σημειώθηκε στην Κέρκυρα μετά την επιδρομή του Μπαρμπαρόσα το 1537 (βλ. A.S.V., Collegio Relazioni, b. 61, filza 2, Relaz. Alexandro Contareno, 8 Ιανουαρίου 1540). Αριθμητικά, όμως, η σημαντική αυτή μείωση δεν γίνεται αντιληπτή στα μετέπειτα χρόνια, γιατί το νησί δέχεται μεγάλα προσφυγικά κύματα από την πειρωτική Ελλάδα. Γενικά για τον πληθυσμό του νησιού τον αιώνα αυτό βλ. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, σσ. 273-274.

¹ Βλ. Χιώτης, τόμ. 3, σ. 507 και Αλβάνας, ό.π., σσ. 4-6, Καραπιδάκης, ό.π., σσ. 103-106 και παρακάτω σ. 49 και σημ. 3.

² Βλ. Πλουμίδης, *Χώρες*, σ. 48.

³ Βλ. σχετικά Λούντζης, σσ. 116-117 και 142-144. Για τη συχνότητα ενσωμάτωσης οικογενειών στην τάξη των Κερκυραίων ευγενών τον 16ο αι. βλ. Καραπιδάκης, ό.π., σσ. 110-114 και 118.

⁴ Για την κατάσταση των χωρικών της Κέρκυρας στα τέλη του 15ου αιώνα βλ. τη μελέτη του Freddy Thiriet, *Agriculteurs et agriculture à Corfù au XVème siècle*.

Κατά τα μέσα του 15ου αιώνα η Βενετία εισήγαγε στην Κέρκυρα το φεουδαρχικό σύστημα των Ασσιζών της Ρωμανίας¹, το οποίο είχε επικρατήσει ήδη στις άλλες κτήσεις της από την εποχή της Ανδεγαυικής κυριαρχίας. Την εποχή που πέρασε στη βενετική κυριαρχία το νησί ήταν χωρισμένο σε εικοσιτέσσερες βαρωνίες (φέουδα). Κατά τον 16ο αιώνα οι βαρωνίες έγιναν δώδεκα, από τις οποίες οι εννέα περιήλθαν στα χέρια βενετών ευγενών δια μέσου κερκυραίων συζύγων τους. Μέχρι το τέλος της Βενετοκρατίας στην Κέρκυρα δεν δημιουργήθηκαν άλλα φέουδα. Σ' αυτά ίσχυε το κληρονομικό δίκαιο· μεταβιβάζονταν δηλ. στον πρωτότοκο απόγονο. Αν μεταξύ των κληρονόμων δεν υπήρχε άρρεν μέλος, το φέουδο μεταβιβαζόταν σε θήλυ. Στην περίπτωση έλλειψης απογόνων το τιμάριο επέστρεφε στο κράτος, το οποίο το μεταβίβαζε σε νέο τιμαριούχο, ο οποίος αναλάμβανε τον τίτλο σε ειδική τελετή, που γινόταν στη Βενετία ή στο νησί, τη λεγόμενη τελετή της περιβολής (*investitura*).

Τα φέουδα διακρίνονταν: α) σε άμεσα και νόμιμα (*diretti e legali*), και β) σε απονεμημένα (*feudi oblati*). Αυτά ήταν τα στρατιωτικά φέουδα. Υπήρχαν και τα εκκλησιαστικά φέουδα (*jus patronato*), που ανήκαν σε μοναστήρια και εκκλησίες. Οι τιμαριούχοι διέθεταν τα κτήματα για καλλιέργεια στους αγρολήπτες (σέμπρους) και εισέπρατταν τα ανάλογα έσοδα.

Κερκυραϊκά Χρονικά 23(1980), σσ. 317-321. Σχετικά μ' αυτή την κοινωνική τάξη κατά τους επόμενους δύο αιώνες βλ. Γεώργιος Λινάρδος, *Η κερκυραϊκή κοινωνία κατά τη Βενετοκρατία και η εξέγερση των Κερκυραίων χωρικών του 1640*, *Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών*, Κέρκυρα 1983, σσ. 20-36. Κατά τον 18ο αιώνα θα διαμορφωθεί μια άλλη τάξη ανάμεσα στους κατοίκους του νησιού, οι τεχνίτες. Αυτοί θα διαφοροποιούνται από τους χωρικούς, γιατί θα βρίσκονται σε καλύτερη οικονομική κατάσταση και θα έχουν λιγότερες υποχρεώσεις. βλ. σχετικά Δημήτριος Καπάδοχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την Ενετική περίοδο (1604-1797)*, Αθήνα 1990, σσ. 19-20.

¹ Γενικά για το δίκαιο των Ασσιζών της Ρωμανίας βλ. Georges Recoura, *Les Assises de Romanie*, Paris 1930, *passim*, Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας*, *Πρακτικά Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τόμ. 2, εν Αθήναις 1965, σσ. 170-172, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, David Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. "Les Assises de Romanie", sources, application et diffusion*, Paris 1971, σσ. 253-270. Σχετικά με τις Ασσίζες και την εφαρμογή τους, σύμφωνα με σχετικό χειρόγραφο, στην Κέρκυρα, ο ίδιος, *Les Assises de Romanie et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes*, Firenze 1973.

Τα έσοδα αυτά προέρχονταν ή από ακαλλιέργητες γαίες που δίνονταν με τη μορφή πακτώσεως, εμφυτεύσεως ή εδαφονομής είτε από καλλιεργημένες γαίες που ο τιμαριούχος παραχωρούσε σε δουλοπαροίκους ή σε ακτήμονες καλλιεργητές. Ο αγρολήπτης στον οποίο είχε παραχωρηθεί ακαλλιέργητη γη ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει στον φεουδάρχη το *σολιάτικο* ή *σολδιάτικο* (=δικαίωμα επιφανείας), που ισοδυναμούσε με το δυτικό *λίβελλο*. Στην περίπτωση που είχε πάρει καλλιεργημένη γη έπρεπε να καταβάλλει ό,τι περιελάμβανε η συμφωνία κατά τη σύμβαση αγροληψίας. Η αγροληψία μπορούσε να είναι διαρκής (=συγκράτεια) ή πρόσκαιρη (=κανισκεψία)¹.

Β. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

1. Η στάση των Ανδεγαυών στα εκκλησιαστικά θέματα

Ο ορθόδοξος Μητροπολίτης καταργήθηκε, όπως είναι γνωστό, από τα πρώτα ακόμα χρόνια που οι Ανδεγαυοί κατέλαβαν το νησί (1272). Στη θέση του ο Κάρολος Α' εγκατέστησε Λατίνο επίσκοπο². Η αυθαίρετη αυτή ενέργεια προκάλεσε εντονότερες διαμαρτυρίες των ορθόδοξων του νησιού³. Ο Κάρολος για να αποκαταστήσει την ηρεμία, αναγκάστηκε να προχωρήσει σε συμβιβασμό: ανέθεσε σε 32 κερκυραίους εφημερίους⁴ (*canonici*) και σε ισάριθμους ευγενείς την εκλογή ενός

¹ Για το φεουδαρχικό σύστημα της Κέρκυρας, στο οποίο, ας σημειωθεί, ίσχυσαν παράλληλα με το φραγκικό-βενετικό δίκαιο και ελληνικοί (βυζαντινοί) θεσμοί και ρήτρες βλ. Αλβάνας, *ό.π.*, σσ. 10-15, Πανταζόπουλος, *ό.π.*, σσ. 155-195 και ιδιαίτερα σσ. 170-179, 185-195, Αικατερίνη Ασδραχά-Σπύρος Ασδραχάς, Στη φεουδαλική Κέρκυρα από τους παροίκους στους *vassali angarari*, *Τα Ιστορικά* 3(1985), σσ. 77-79, 82-86 και ιδιαίτερα 93-94. Για την ευρύτερη χρήση του όρου *κανίσκιον*, βλ. Manlio Cortelazzo, *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Bologna 1970, σ. 284.

² Βλ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *ό.π.*, σ. 135.

³ Μια άλλη αυθαιρεσία του Καρόλου ως προς τα θρησκευτικά πράγματα του νησιού ήταν η δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας των ορθόδοξων και η παράχωρήσή της αργότερα στη Λατινική εκκλησία (βλ. Ντούρου- Ηλιοπούλου, *ό.π.*, σ. 136).

⁴ Τότε ανάγεται και η σύσταση του Ιερού Τάγματος (Λούντζης, σ. 194 πρβλ.

αρχιεπισβυτέρου, του Μεγάλου Πρωτοπαπά, ο οποίος θα ήταν προϊστάμενος των ορθόδοξων κληρικών και των πιστών του ανατολικού δόγματος. Έτσι δημιουργήθηκε το Ιερό Τάγμα και ο θεσμός του Μεγάλου Πρωτοπαπά στην Κέρκυρα, που διατηρήθηκαν σ' όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας και έπαιξαν σημαντικότερο ρόλο στην εδραίωση και στη συνοχή, όπως θα δούμε στη συνέχεια, της θρησκευτικής συνείδησης του κερκυραϊκού λαού.

Ο Κάρολος, και στη συνέχεια οι διάδοχοί του, ακολούθησαν μετριοπαθή πολιτική απέναντι στον ορθόδοξο κλήρο του νησιού και αναγνώρισαν πολλά από τα προνόμια που είχε αποκτήσει το 1246 με τα δύο χρυσόβουλλα του δεσπότη Μιχαήλ Β¹.

Η θρησκευτική πολιτική της Βενετίας στην Κέρκυρα (1386-1789) ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις οικονομικές και πολιτικές της βλέψεις. Ως αποικιοκρατική δύναμη θεωρούσε ότι, για να εξυπηρετούνται καλύτερα τα συμφέροντά της, έπρεπε οι κάτοικοι των κτήσεών της να μη παρενοχλούνται, ιδιαίτερα στα θέματα της θρησκείας, και να μη ταρασσονται από διαμάχες, οι αιτίες των οποίων θα μπορούσαν να αναζητηθούν στην αντιορθόδοξη πολιτική της. Έτσι, λοιπόν, από την πρώτη στιγμή της εγκατάστασής τους στο νησί η στάση των Βενετών απέναντι στους ορθόδοξους υπήρξε γενικά ευνοϊκή. Χωρίς όμως να πάψει να ασκεί έλεγχο και να παρακολουθεί από κοντά τα θρησκευτικά ζητήματα των ελλήνων υπηκόων της, απέρριπτε οποιαδήποτε καινοτομία πάνω σ' αυτό το θέμα και εμποδίζε, όσο ήταν δυνατόν και φυσικά αναγκαίο για τα πολιτικοοικονομικά της συμφέροντα, κάθε επέμβαση είτε από τη Δύση είτε από την Ανατολή².

επίσης Παπαγεωργίου, σ. 63 και Τσίτσας, σ. 72).

¹ Κατά καιρούς, όπως π.χ. στα 1346, 1356, 1386, αναφέρεται ότι διάδοχοι του Καρόλου με διατάγματα εντέλλονταν στους διοικητές του νησιού να φροντίζουν, ώστε να μην παρενοχλούνται οι ορθόδοξοι ιερείς στα καθήκοντά τους. Πρβλ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *ό.π.*, σ. 136. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Ιωάννης Ρωμανός, *Ιστορικά έργα, Δεσποτάτον Ηπείρου, Κερκυραϊκά Χρονικά* 7(1959), σσ. 99-101.

² Γενικά για τη θρησκευτική πολιτική της Βενετίας στις κτήσεις της στην Ανατολή βλ. Thiriet, σσ. 283-286, 287-298 και ιδιαίτερα σσ. 403-404. Επίσης Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Το κληροδόχημα του Καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 27-28, σημ. 2, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, ο ίδιος, *Από τη φιλορθόδοξη πολιτική της Βενετίας στην Ελληνική Ανατολή, Ανέκδοτα έγγραφα των ετών 1531-*

Από την άλλη μεριά οι δεσμοί της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κέρκυρας με το Πατριαρχείο είχαν σχεδόν διακοπεί¹. Αν και τυπικά η Εκκλησία της Κέρκυρας υπαγόταν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, τουλάχιστον για τους δύο πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας δεν μαρτυρούνται συχνές επαφές του Πατριάρχη με τους Κερκυραίους ιερείς. Μοναδικές ίσως εξαιρέσεις, όπως θα δούμε παρακάτω, αποτελούν η σθεναρή άρνηση του πατριάρχη Ιερεμία του Τρανού (1572-1579, 1580-1584 και 1587-1595) να εισαχθεί το Γρηγοριανό ημερολόγιο στο εορτολόγιο των βενετοκρατούμενων περιοχών² και οι επισκέψεις στο νησί πατριαρχικών εξάρχων. Συγκεκριμένα πρόκειται για τη διέλευση κατά την επιστροφή του από τη Βενετία το 1549 (μετά τις 12 Ιουλίου και πριν από τον Οκτώβριο του ίδιου έτους) του φιλενωτικού Μητροπολίτη Καισαρείας Μητροφάνη (μετέπειτα Οικουμενικού Πατριάρχη, 1565-1572 και 1579-1580)³ και την αποστολή, στις αρχές του 1559, του ιερομονάχου Θεωνά (μετέπειτα Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης 1560-1565) από τον Οικουμενικό πατριάρχη Ιωάσαφ Β' τον Μεγαλοπρεπή (1556-1565)⁴.

Αμέσως μετά την εγκαθίδρυση της κυριαρχίας της στην Κέρκυρα στις 8 Ιανουαρίου 1389, η Βενετία επικυρώνει το διάταγμα του Ανδεγαυού βασιλιά Φιλίππου Β' (1370-1373): ο πρωτοπαπάς και οι 32

1597, *E.E.B.Σ. Λειμών* 39-40(1972-1973), σσ. 295-296. Ειδικά για την πολιτική ανεξιθρησκείας που εφάρμοσε η Βενετία στις ορθόδοξες ελληνικές κτήσεις της βλ. B. Cechetti, *La Repubblica di Venezia e la corte di Roma nei rapporti della religione*, τόμ. 1, Venezia 1874, σσ. 455-473, και Σταμάτιος Λάσκαρις, *Η καθολική Εκκλησία εν Ελλάδι, από απόψεως δημοσίου δικαίου*, εν Αθήναις 1924, σ. 29. Για τον πολιτικό έλεγχο που ασκεί η Βενετία στις αποικίες της βλ. Πλουμίδης, *Χώρες*, σσ. 27-28, όπου και η βιβλιογραφία.

¹ Βλ. Παπαγεωργίου, σσ. 46-47, 56..

² Βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 32.

³ Ότι ο Μητροφάνης Καισαρείας επισκέφτηκε την Κέρκυρα μαρτυρείται σε έγγραφο της 12ης Ιουλίου 1549 (βλ. Α.Ε.Ι.Β., φακ. 50, no 713, φ. 75Γ). Για τη δράση του Μητροφάνη ως πατριαρχικού εξάρχου στη Βενετία βλ. Μανούσος Μανούσας, *Ανέκδοτα Πατριαρχικά γράμματα (1547-1806)*, Βενετία 1968, σ. 7, σημ. 11. Σύμφωνα με το παραπάνω έγγραφο ο βάιλος και Γενικός Προβλεπτής της Κέρκυρας Alvise Gritti (1547-1549) και οι consiglieri Zuan Molin και Zuan Dolfin έδωσαν την άδεια στον Μητροφάνη να διευθετήσει θέματα του κερκυραϊκού κλήρου.

⁴ Βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 143.

ιερείς της πόλης της Κέρκυρας διατηρούν τα προνόμιά τους και είναι ελεύθεροι να ασκούν τα ιερατικά τους καθήκοντα όπως και πριν¹.

Ωστόσο ο λατινικός κλήρος είχε ήδη αρχίσει να αποκτά δύναμη, με αποτέλεσμα να προβάλλει αντιρρήσεις για τα προνόμια του ορθόδοξου κλήρου και να έχει ιδιαίτερες αξιώσεις ως προς την απόκτηση εκκλησιαστικής περιουσίας σε βάρος εκείνης των ορθοδόξων².

Η επίσημη θρησκευτική πολιτική της Βενετίας αρχίζει να εφαρμόζεται, σύμφωνα με τα έγγραφα που υπάρχουν, από τα μέσα περίπου του 15ου αιώνα. Με διάφορα θεσπίσματα που εκδίδει από το 1444, σχετικά με τα καθήκοντα των ορθοδόξων ιερέων, τον αριθμό τους και το αξίωμα και τα καθήκοντα του σακελλίωνα μέσα στο Ιερό Τάγμα η Βενετία κατοχυρώνει επίσημα τις δικαιοδοσίες του ορθόδοξου κερκυραϊκού κλήρου, προστατεύοντας έτσι τα θρησκευτικά δικαιώματα των κατοίκων του νησιού³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ψήφισμα του δόγη Nicolo Marcello (1473-1474) στις 25 Σεπτεμβρίου 1474. Σύμφωνα μ' αυτό δινόταν το δικαίωμα στους ιερείς της Κέρκυρας, που την εποχή εκείνη ήταν μόνο επτά, να συστήσουν αδελφότητα και απο επτά να γίνουν είκοσι. Από αυτούς θα εκλεγόταν ο πρωτοπαπάς Κερκύρας⁴. Υπάρχει επίσης πληροφορία ότι κατά τον

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ. b. 7, φφ. 121^V-122^F, πρβλ. Τσίτσας, σ. 39.

² Βλ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *ό.π.*, σσ. 135-136. Σχετικά με την αντιδραστική στάση του ντόπιου καθολικού κλήρου απέναντι στον ορθόδοξο και την ευνοϊκή στάση της Παπικής Έδρας στο ίδιο θέμα την περίοδο αυτή και αργότερα βλ. Giorgio Fedalto, *Ricerche storiche sulla posizione giuridica et ecclesiastica dei Greci a Venezia nei Secoli XV & XVI*, Firenze 1967, σ. 76.

³ Σύμφωνα με την απόφαση αυτή, που την υπογράφει ο δόγης Francisco Foscari (1423-1457) στις 24 Δεκεμβρίου 1444, σε όποιον παρακώλυε το λειτουργήμα των ορθοδόξων ιερέων θα του επιβαλλόταν ποινή 500 δουκάτων (βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 222^V). Στις 28 Αυγούστου 1458 αποφασίζεται ότι οι 32 ιερείς του Ιερού Τάγματος δεν πρέπει να δέχονται άλλους ιερείς που έρχονταν από έξω από το νησί, για να εκτελούν εκεί τα ιερατικά τους καθήκοντα (βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 223^F). Με απόφαση που υπογράφεται και πάλι από τον δόγη Francisco Foscari στις 8 Οκτωβρίου 1444, καθορίζονται τα καθήκοντα του σακελλίωνα (βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 223^{F-V}).

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 242^F-244^F. Η απόφαση απευθύνεται προς τον βάλιο Κερκύρας Marco Bembo (1472-1472): "*dignemur eis concedere quod possint inter se facere unam fraternitatem et de septem papatis qui nunc sunt augere numerum usque ad numerum viginti de papatis*" (φ. 243^F). Στην πραγματικότητα δηλ.

ίδιο αιώνα πραγματοποιήθηκε αποστολή πρεσβείας στη Βενετία. Σκοπός της πρεσβείας ήταν να εκθέσει στο Συμβούλιο των Δέκα τα προβλήματα του ορθόδοξου κλήρου και να ζητήσει να πάψουν οι καταπιέσεις από τους αντιπροσώπους του δυτικού κλήρου στο νησί και να επικυρωθούν τα προνόμια που είχαν οι ορθόδοξοι και πριν. Το γεγονός αυτό, το οποίο δεν γνωρίζουμε πότε έγινε ακριβώς, μαρτυρεί ότι ο καθολικός κλήρος ασκούσε πιέσεις στους ορθόδοξους του νησιού, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να αναγκάζονται να προσφεύγουν στη μητρόπολη Βενετία¹.

Φαίνεται πως η αχρονολόγητη αυτή προσφυγή θα ήταν μία από τις πολλές που πιθανόν να έγινε πριν από την έκδοση της παπικής βούλλας του 1521 (18 Μαΐου) από τον πάπα Λέοντα Ι' (1513-1521)². Όπως γίνεται γνωστό από τη βούλλα αυτή, οι Λατίνοι ιερείς παρεκώλυναν την εκτέλεση των ιερατικών καθηκόντων των ορθόδοξων κληρικών καταλαμβάνοντας τις εκκλησίες πριν από τη λειτουργία. Επίσης ανάγκαζαν τους ορθόδοξους να ξαναβαπτίζουν τα παιδιά τους

η συγκρότηση του εικοσαμελούς Ιερού Τάγματος ανάγεται στο έτος 1474. Επίσημα πλέον ο αριθμός αυτός ορίστηκε το έτος 1533 (9 Ιουλίου) (βλ. G. Rojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, τόμ. 1, Corfù 1846, σ. 68, Λούντζης, σ. 194, Παπαγεωργίου, σ. 63).

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 237^V-238^Γ. Πρόκειται για αντίγραφο. Οι χρονολογίες του πρωτότυπου εγγράφου, που είχε συντάξει ο νοτάριος Δημήτριος Μουζακίτης, όπως προκύπτει από το αντίγραφο αυτό, δεν αποδίδονται σωστά. Ως χρονολογία σύνταξης του εγγράφου αναφέρεται το έτος 1436. Στο τέλος το έγγραφο φέρει την από κτήσεως κόσμου χρονολογία 6971, ενώ στο κείμενό του αναφέρεται ως μέλος της πρεσβείας ο πρωτοπαπάς Κερκύρας Λέων Ροκοκέφαλος, ο οποίος είναι γνωστό ότι είχε το αξίωμα αυτό αργότερα από το 1480 ως τα τέλη του 1490 (βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 97^V-98^Γ, και τον κατάλογο που παραθέτει ο Τσίτσας, σ. 167). Ως μέλη της πρεσβείας αυτής αναφέρονται, εκτός από τον Λέοντα Ροκοκέφαλο, ο καγκελλάριος Σταμάτιος Κόμητος και ο παπάς Θεόδωρος Φλεβοτόμος. Από την άλλη πλευρά είναι γνωστό ότι επί των ημερών του Μεγάλου Πρωτοπαπά Μιχαήλ Καλέκα (1431-1441) πραγματοποιήθηκε πρεσβεία του ορθόδοξου κλήρου της Κέρκυρας στη Ρώμη (βλ. Λεωνίδας Χ. Ζώης, Μέλη της βυζαντινής οικογενείας Καλέκα εν Κερκύρα και Ζακύνθω, *Ε.Ε.Β.Σ.* 13(1937), σ. 180). Άραγε πρόκειται γι' αυτήν την πρεσβεία;

² Βλ. Γ.Σ. Πλουμίδης, *Αι βούλλαι των παπών περί των Ελλήνων ορθοδόξων της Βενετίας (1445-1782)*, *Θησαυρίσματα* 7(1970), σσ. 240-245. Αντίγραφο της βούλλας αυτής βλ. στο ΙΑΚ, *Ενετοκρατία*, b. 103, Bolla d'oro, φφ. 95^Γ-96^V. Βλ. επίσης όσα αναφέρουν σχετικά οι Λούντζης (σσ. 182-183), Χιώτης (τόμ. 6, σ. 29), Παπαγεωργίου (σσ. 54-55) και Τσίτσας (σσ. 46-47, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

σύμφωνα με το δόγμα της καθολικής εκκλησίας και πρόβαλλαν αντιρρήσεις για τη συνήθεια των ορθόδοξων ιερέων να νυμφεύονται και να τρέφουν γενειάδα. Επιπλέον αναμιγνύονταν στις χειροτονίες και απαιτούσαν να διαχειρίζονται εκείνοι τους ορθόδοξους ναούς και τα μοναστήρια. Ο πάπας Λέων Ι' ενέκρινε την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των ορθόδοξων, σύμφωνα με το δόγμα τους και όπως είχε καθοριστεί κατά τη Σύνοδο της Φλωρεντίας (1439), και διακήρυξε ρητά ότι οποιαδήποτε ανάμιξη των Λατίνων στα θέματα των ορθόδοξων θα τιμωρείται.

2. Οι αντιδράσεις του τοπικού λατινικού κλήρου Οι παπικές βούλλες

Φαίνεται, όμως, πως η παπική βούλλα του Λέοντα Ι' δεν έθεσε τέρμα στις διαμάχες των οπαδών των δύο δογμάτων στο νησί. Στις 25 Μαρτίου 1526 νέα επικύρωση της παπικής βούλλας του 1521 από τον πάπα Κλήμεντα Ζ' (1523-1534) αποδεικνύει ότι οι ορθόδοξοι ιερείς αναγκάστηκαν και πάλι, εξαιτίας των επεμβάσεων των Λατίνων στα θρησκευτικά τους ζητήματα, να καταφύγουν στη Ρώμη και να ζητήσουν νέα επικύρωση των γνωστών προνομίων¹.

Κατά τη δεκαετία του 1530 παρατηρείται νέα όξυνση των σχέσεων μεταξύ ορθόδοξων και λατίνων, παρά τα πολεμικά γεγονότα που το διάστημα αυτό σημαδεύουν τη ζωή του νησιού².

Το 1535 (9 Ιουλίου) στο θρόνο του Μεγάλου Πρωτοπαπά Κερκύρας εκλέχτηκε ο Αλοΐσιος Ραρτούρος³, πατέρας του Αλεξίου Ραρτούρου. Ο

¹ Βλ. Leonis Allatii, *De aetate, et interstitiis, in collatione ordinum etiam apud Graecos servantis*, Romae 1638, (ελλ. μτφ.), σσ. 14-21. Πρβλ. επίσης Λούντζης, σ. 184, Παπαγεωργίου, σ. 55 και Τσίτσας, σσ. 47-48.

² Πρόκειται για τα γεγονότα που προηγήθηκαν και για την ίδια την πολιορκία από τους Τούρκους το 1537. Βλ. σχετικά Ματμορα, ό.π., σσ. 234-249. Επίσης Sathas, τόμ. 5, σσ. 269-270, Γεράσιμος Χυτήρης, Η τουρκική πολιορκία της Κερκύρας στα 1537 και ο Νούκιος Νίκανδρος, *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 6(1969), σσ. 99-106. Τα ολέθρια αποτελέσματα της πολιορκίας του 1537 περιγράφει παραστατικά και η πρεσβεία των Κερκυραίων στη Βενετία το 1542 (βλ. ΙΑΚ, Πρεσβείες, b. 97, αριθ. 4, φφ. 1-22^v).

³ Βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 60.

Αλοΐσιος, επιδιώκοντας να αποκαταστήσει την ηρεμία στο νησί και να κατοχυρώσει για άλλη μια φορά τα προνόμια των κληρικών, εισηγήθηκε, μαζί με τον σακελλίωνα Γεώργιο Φλώρο, στο Ιερό Τάγμα να μεταβεί ο Αλέξιος στη Ρώμη για να συναντήσει τον Πάπα. Η απόφαση ελήφθη μέσα στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου στην αγορά της Κέρκυρας στις 20 Σεπτεμβρίου 1539, παρουσία και άλλων ιερέων του τάγματος. Σύμφωνα με την εισήγηση τα αιτήματα των Κερκυραίων ήταν: 1) να δίνεται άδεια και στον Πρωτοπαπά Κερκύρας, όπως είχε δοθεί και στον Επίσκοπο Κεφαλλονιάς και Ζακύνθου, να εκδικάζει εκκλησιαστικές υποθέσεις, και 2) οι ιερείς να τελούν ελεύθερα και σύμφωνα με το δόγμα τους τα ιερατικά τους καθήκοντα, χωρίς να είναι αναγκασμένοι προηγουμένως να ζητούν άδεια από τον Λατίνο Επίσκοπο¹. Αποδεικνύεται, λοιπόν, ότι τα κυριότερα άρθρα (4-6) της βούλλας του Λέοντα Γ' τα οποία αναφέρονταν, ακριβώς, στην ελευθερία των θρησκευτικών καθηκόντων και στη δικαιοδοσία του ορθόδοξου μητροπολίτη να εκδικάζει εκκλησιαστικές υποθέσεις, δεν τηρούνταν από τους εκπροσώπους του καθολικού δόγματος στο νησί, μολονότι ήταν δικαιοδοσίες που είχαν καθιερωθεί ήδη από τη βυζαντινή εποχή.

Ο Αλέξιος πήγε στη Ρώμη και εκτέλεσε την εντολή των ιερέων του Ιερού Τάγματος. Στις 8 Μαρτίου 1540 εκδόθηκε η περίφημη παπική βούλλα από τον πάπα Παύλο Γ' (1534-1539)². Με τη βούλλα αυτή γίνονταν δεκτά τα αιτήματα του κερκυραϊκού κλήρου και

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, b. M.180, φ. 293^Γ-^Υ, ΙΑΚ, A.D., b. 81, filza 12, λυτό. Πρόκειται για το έγγραφο που όπως είπαμε (βλ. παραπάνω σ. και σημ. 33), έχει δημοσιεύσει ο Τσίτσας (σσ. 48-50). Ο παραπάνω ερευνητής είχε υπόψη του το αντίγραφο του εγγράφου από την παραπάνω αρχειακή σειρά *Argomenti Diversi*. Στα κατάστιχα του συμβολαιογράφου Κερκύρας Αντωνίου Μεταξά υπάρχει το πρωτότυπο του εγγράφου. Επειδή το πρωτότυπο παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από το αντίγραφο, κυρίως ως προς την ορθογραφία, θεωρήσαμε σκόπιμο να το ξαναδημοσιεύσουμε (βλ. παράρτημα, έγgr. 5). Έχουμε επίσης υπόψη μας περίληψη του ίδιου εγγράφου στην ιταλική γλώσσα, που συντάχθηκε και τέθηκε σε ψηφοφορία στις 3 Νοεμβρίου 1540 στο συμβούλιο των 150. Πέρασε με 132 ψήφους υπέρ και 8 κατά. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι το όνομα του Αλεξίου δεν αναφέρεται σ' αυτό το τελευταίο αντίγραφο (βλ. ΙΑΚ, A.D., b. 2, φ. 5^Γ). Άλλο αντίγραφο της αίτησης υπάρχει επίσης στο A.S.V., Senato Mar, Reg. 26 (1541-1542), φ. 143^Γ.

² Βλ. Archivio di Napoli, Brancacciano J.B.6, φ. 330^Γ-332^Γ και Πλουμίδης, ό.π., σ. 250 και σημ. 1, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

επικυρώνονταν όλα τα προνόμια που από παλιά τους είχαν δοθεί. Η επικύρωση της ίδιας βούλλας από τη Βενετική Σύγκλητο εκδόθηκε στις 27 Νοεμβρίου 1544¹, ύστερα από τη μετάβαση πρεσβείας των Κερκυραίων στη Βενετία στις 22 Ιουλίου 1542 γι' αυτό το σκοπό².

Ο βικάριος (τοποτηρητής) όμως του λατίνου Επισκόπου Κερκύρας Jacopo Cocco (1527-1585)³ Nicolao Vido, στις 12 Φεβρουαρίου 1544, αντέδρασε θεωρώντας ότι τα προνόμια αυτά του Μεγάλου Πρωτοπαπά δεν έπρεπε να ισχύουν, αφού στο νησί υπήρχε λατίνος Επίσκοπος⁴. Η στάση αυτή του βικαρίου, που ασφαλώς πρέπει να ενεργούσε σύμφωνα με το πνεύμα της Αντιμεταρρύθμισης, ήταν και η αιτία μιας νέας διαμάχης μεταξύ των πιστών των δύο δογμάτων, που έληξε με την απόφαση του βαίλου Francesco Sapudo (1544-1546) στις 31 Μαρτίου 1546: ο βικάριος να πανθεί από τα ιερατικά του καθήκοντα⁵.

Την έκρυθμη κατάσταση που παρατηρείται κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, εξαιτίας της παπικής προπαγάνδας στις κτήσεις της Βενετίας στην Ανατολή, η Γαληνοτάτη Δημοκρατία την αντιμετωπίζει με διπλωματικότητα. Τα γεγονότα που δημιουργούνται εξαιτίας της

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φφ. 248-249.

² Βλ. ΙΑΚ, Πρεσβείες, b. 97, άρθ. 4, φ. 26^Γ (κεφ. 24). Επίσης Α.Σ.Υ., Senato Mar, Reg. 26(1541-1542), φφ. 132-145. Μέλη της κερκυραϊκής αυτής πρεσβείας ήταν οι Ανδριώλος Κουαρτάνος, Βένος Λάντζας και Μανόλης Μόσχος.

³ Περί του λατίνου αυτού Επισκόπου Κερκύρας βλ. Emmanuele Antonio Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, τόμ. 5, Venezia 1853, σσ. 258-262, Χιώτης, τόμ. 6, σσ. 81. Κατάλογο των λατίνων Αρχιεπισκόπων της Κερκύρας με σύντομο βιογραφικό σημείωμα για τον καθένα βλ. Ανδρέας Μουστοξύδης, *Ιστορικά και Φιλολογικά Ανάλεκτα*, τόμ. Α' (1840-1853), στο κεφ. Ε': *κατάλογος των εν Κερκύρα Λατίνων Αρχιεπισκόπων μετά βραχέων βιογραφικών ειδήσεων*, σ. 110 και το άρθρο του Α. Foa στο *Dizionario biografico degli Italiani*, τόμ. 22, σσ. 537-539. Ανεψιός του Ιακώβου Κόκκου ήταν ο Αντώνιος Κόκκος. Ο Αντώνιος διαδέχτηκε τον Ιάκωβο στον επισκοπικό θρόνο της Κερκύρας (1568-1580), βλ. Χιώτης, τόμ. 6, σ. 81, Μουστοξύδης, *ό.π.*, σσ. 111-112. Ήταν γνωστή φυσιογνωμία των γραμμάτων και με ελληνική παιδεία, φανατικός υπερασπιστής του καθολικού δόγματος στην Κέρκυρα, μέλος της Congregazione dei Greci και ιδρυτής, το 1564, του καθολικού Ιεροσπουδαστηρίου στο νησί, βλ. σχετικά Σπυρίδων Δε Βιάξης, *Η εν Κερκύρα ιερατική σχολή των δυτικών επί Ενετοκρατίας*, *Παρνασσός* 16(1894), σ. 298

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φφ. 250-251, επίσης Α.Σ.Υ., Senato Mar, Reg. 28(1545-1546), φ. 169^Γ-178^Υ (31 Martii 1546).

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 251, επίσης ΙΑΚ, Ενετοκρατία, Πρεσβείες, b. 97, αριθ. 4, φ. 33^Υ-35^Υ και Sathas, τόμ. 5, σσ. 278-279.

ανάμιξης καθολικών ιερέων στα θρησκευτικά ζητήματα των Ελληνορθόδοξων των κτήσεών της, τα διαχειρίζεται με μεθοδικότητα και προσπαθεί πάντα να είναι καλά πληροφορημένη για τα πρόσωπα και τα προβλήματα των αντιμαχόμενων θρησκευτικών παρατάξεων. Παράλληλα, όπως είδαμε, εμποδίζει οποιαδήποτε επέμβαση που προέρχεται από την ελληνορθόδοξη Ανατολή¹, δηλαδή το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι επικυρώνεται εκ νέου (28 Σεπτεμβρίου 1551) παλιά δογική απόφαση, σύμφωνα με την οποία οι ορθόδοξοι ιερείς που έρχονταν απ' έξω δεν είχαν το δικαίωμα να παραμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα στο νησί ούτε βέβαια να ασκούν εκεί τα ιερατικά τους καθήκοντα².

Παρά τη ρητή εντολή του πάπα Παύλου Γ' (1534-1549) στη βούλλα του 1540, ότι δηλ. οι ορθόδοξοι κληρικοί δεν έπρεπε να παρακωλύονται από τους λατίνους στις δικαιοδοσίες τους, αυτό δεν ίσχυσε για πολύ. Οι διαμάχες, που ανακινήθηκαν αυτή τη φορά στο νησί και διήρκεσαν μέχρι το τέλος του αιώνα, υποκινήθηκαν και υποστηρίχτηκαν από τους ίδιους τους πάπες, οι οποίοι, όπως είναι γνωστό, εφάρμοζαν την πολιτική της επικράτησης και διάδοσης της καθολικής πίστης ακολουθώντας και υποθάλποντας την ιδέα της Αντιμεταρρύθμισης που σκοπό είχε να πατάξει το μεταρρυθμιστικό κίνημα και να προβάλλει ακέραιο το κύρος της λατινικής εκκλησίας σε περιοχές όπως στην Ανατολή, όπου συνυπήρχαν το δυτικό και το ανατολικό δόγμα.

Ο Πάπας Πίος Δ' (1564-1565) αναθεώρησε τη σχετική απόφαση των προηγούμενων παπών και όρισε ότι οι λατίνοι Επίσκοποι μπορούν, αν υπήρχε ανάγκη, να τελούν τα εκκλησιαστικά τους καθήκοντα και στις ορθόδοξες εκκλησίες, ενώ ο Πίος Ε' (1566-1572), με θέσπισμα στις 13 Σεπτεμβρίου 1566, ακύρωσε το δικαίωμα των ορθόδοξων κληρικών να τελούν ελεύθερα τη θεία λειτουργία και άλλα μυστήρια. Στα τέλη του 16ου αιώνα ο πάπας Κλήμης Η' (1592-1605) προχώρησε σε ρουσσιαστικότερη ακόμη καταπάτηση των προνομίων των ορθόδοξων. Στις 31 Αυγούστου 1599, με απόφασή του, καθόρισε ώστε οι ορθόδοξοι των

¹ Ειδική στο θέμα αυτό είναι η μελέτη του Τσιρπανλή, (Από τη φιλορθόδοξη πολιτική, ό.π., σσ. 295-312).

² Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., β. 7, φφ. 251^ν-252^Γ. Όπως αναφέρθηκε (βλ. παραπάνω, σ. 24, σημ. 3) η ίδια απόφαση είχε εκδοθεί και στις 28 Αυγούστου 1458.

βενετοκρατούμενων περιοχών: 1) να επαναλαμβάνουν το βάπτισμα και σύμφωνα με το καθολικό δόγμα, 2) να παίρνουν άδεια από τον λατίνο Επίσκοπο για να τελέσουν τη θεία λατρεία, 3) να αποδεχτούν το δόγμα του *filioque*, 4) στις περιπτώσεις μεικτών γάμων η ορθόδοξη σύζυγος να αλλάζει δόγμα, 5) οι έλληνες ορθόδοξοι να τηρούν και τις γιορτές της καθολικής εκκλησίας, τέλος 6) στη Ρώμη εγκατέστησε ελληνοκαθολικό Επίσκοπο για να χειροτονεί τους ορθόδοξους κληρικούς της Ιταλίας¹.

Το θέμα, όμως, εκείνο που για χρόνια αποτέλεσε τη βασική αιτία της διαμάχης των πιστών των δύο δογμάτων στη διάρκεια του 16ου αιώνα ήταν οι μεικτοί γάμοι. Σύμφωνα με τη νομοθεσία δεν επιτρεπόταν στους ιερείς να ευλογούν άλλους γάμους εκτός απ' αυτούς των ομοδόξων τους. Οι δυτικοί προσπάθησαν να καταργήσουν τον περιορισμό αυτόν, με σκοπό από τη μια μεριά να προσηλυτίσουν και να εισπράττουν χρήματα από τους γάμους και από την άλλη να περιορίσουν τους γάμους κερκυραίων γυναικών με δυτικούς ευγενείς, που είχαν ως συνέπεια την απώλεια των πιστών τους με τη συγχώνευσή τους στους κόλπους του ανατολικού θρησκειύματος.

Έντονη αντίδραση εκ μέρους των κερκυραίων ορθοδόξων προκάλεσε η αυθαίρετη ενέργεια του λατίνου επισκόπου του νησιού Bernardo Suriano (1574-1583), ο οποίος στις 25 Μαΐου 1580 εμπόδισε τη βάπτισμα και το γάμο Εβραίας με ορθόδοξο Κερκυραίο και απαγόρευσε την τέλεση του μυστηρίου από τους ορθοδόξους ιερείς². Η στάση της Βενετίας απέναντι στα γεγονότα, όπως και κατά κανόνα ως τότε, είναι διαλλακτική. Τα αισθήματα των νέων βενετών πατρικίων με τα αντιπαπικά και αντισπανικά αισθήματα που προβάλλουν αυτή την εποχή επηρεάζουν ουσιαστικά την ευνοϊκή ρύθμιση του θέματος³. Μετά την προσφυγή ελληνικής αντιπροσωπείας στο Συμβούλιο των 10, δογική διαταγή της 10ης Δεκεμβρίου 1582, ορίζει ότι οι μεικτοί γάμοι δεν πρέπει να εμποδίζονται με κανέναν τρόπο από τον λατίνο Επίσκοπο. Στη συμπεριφορά του νέου λατίνου επισκόπου Κέρκυρας Vincentio Querini (1595-1618), ο οποίος δείχνει πλήρη αδιαλλαξία στο θέμα των

¹ Βλ. Λάσκαρις, *ό.π.*, σσ. 29-32, πρβλ. Τσίτσας, σ. 58.

² Βλ. A.S.V., Sant. Ufficio, b. 162 (processi).

³ Βλ. Aldo Stella, *Chiesa e stato nelle relazioni dei nunzi pontifici a Venezia*, Città del Vaticano 1964, *Studi e Testi* 239, σσ. 10-16. Πρβλ. Τσιρπανλής, Από τη φιλορθόδοξη πολιτική, *ό.π.*, σ. 295.

μεικτών γάμων και το 1599 διαλύει αυθαίρετα και με βίαιο τρόπο τους γάμους δύο ετερόδοξων ζευγαριών¹, προφανώς παρακινούμενος από τη δυσμενή διάθεση του Πάπα Κλήμεντος Η' (1598-1605), η Βενετία θα απαντήσει με το διάταγμα της 9ης Αυγούστου 1599. Σύμφωνα με την απόφαση αυτή, οι γάμοι μεταξύ πιστών των δύο δογμάτων επιτράπηκαν και ο καθένας από τους συζύγους μπορούσε να ακολουθήσει το δικό του δόγμα. Τα παιδιά των γονέων αυτών ανατρέφονταν κατά το δόγμα του πατέρα, ενώ το μυστήριο μπορούσε να τελείται είτε από λατίνο είτε από ορθόδοξο ιερέα, ανάλογα με την επιλογή των μελλονύμφων. Σε περίπτωση διαζυγίου η υπόθεση εκδικαζόταν από τον εκκλησιαστικό προϊστάμενο (Prelato) του δόγματος εκείνου σύμφωνα με το οποίο τελέστηκε το μυστήριο². Για να αποφύγει ίσως νέα οξύτητα στο θέμα των μεικτών γάμων, ο Μέγας Πρωτοπαπάς όρισε, στις 10 Δεκεμβρίου 1599 οι ιερείς των επαρχιών του νησιού να μη τελούν γάμους χωρίς προηγουμένως να έχουν πάρει την έγκριση του ίδιου του Μεγάλου Πρωτοπαπά³.

Μια άλλη απόπειρα των λατίνων Επισκόπων να επιβάλουν τη θέλησή τους, για προπαγανδιστικούς βέβαια λόγους, ήταν να απαγορεύσουν στους έλληνες ιερείς να κηρύττουν τον θείο λόγο χωρίς την άδειά τους. Και σ' αυτή την περίπτωση η Βενετία στάθηκε προστάτης των ορθοδόξων και με ψήφισμά της, του 1591, διατήρησε τη συνήθεια αυτή, με τον όρο ο ιεροκήρυκας να μην εκφράζεται εναντίον του κράτους και του καθολικού δόγματος⁴.

Σοβαρή διαμάχη επίσης μεταξύ των πιστών των δύο δογμάτων στην Κέρκυρα προέκυψε το 1582, όταν ο πάπας Γρηγόριος Η' (1590-1591) άλλαξε το ημερολόγιο. Η τροποποίηση βρήκε αντίθετους τους ορθοδόξους, γιατί επήλθε σύγχυση ως προς τις ημέρες των εορτών, ιδιαίτερα των κινητών και των νηστειών. Παρά τη μεσολάβηση της Βενετίας, η οποία ζήτησε από τον Πατριάρχη Ιερεμία Β' τον Τρανό (1572-1574, 1580-1584 και 1587-1595) να επιτρέψει στους κατοίκους

¹ Βλ. Παπαγεωργίου, σ. 56.

² Βλ. Λούντζης, σσ. 186-188, πρβλ. Παπαγεωργίου, σ. 57 και Τσίτσας, σσ. 59-60.

³ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., β. 7, φ. 268Γ.

⁴ Βλ. Λούντζης, σ. 189, πρβλ. Παπαγεωργίου, σ. 55 και πρβλ. Τσίτσας, σσ. 66-67.

των κτήσεών της τη χρήση του νέου ημερολογίου, το Γρηγοριανό ημερολόγιο δεν επικράτησε στο νησί. Ο Πατριάρχης πρόβαλε μεγάλη αντίδραση, η οποία διαφαίνεται έντονα στις δύο επιστολές του προς τον δόγη Nicolo Daponte (1578-1585) το 1585 και προς τον Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο¹ (1578-1585) το 1590. Η ανυποχώρητη στάση του Πατριάρχη ανάγκασε τον Πάπα Σίξτο (1585-1590) στις 8 Σεπτεμβρίου 1588, να αναθέσει με ειδική απόφαση στον Λατίνο Επίσκοπο Κερκύρας Ιωάννη Balbi (1586-1595) την τήρηση του βενετικού διατάγματος, σύμφωνα με το οποίο οι καθολικοί της Ανατολής θα διατηρούσαν και αυτοί το παλιό ημερολόγιο για τον εορτασμό του Πάσχα και των άλλων εορτών².

Από τη σύντομη αυτή αναδρομή στην εκκλησιαστική ιστορία της Κέρκυρας, κυρίως κατά τον 16ο αιώνα, μπορεί να διακρίνει κανείς ότι ο ορθόδοξος κλήρος, παρά τους φανατισμούς των εκπροσώπων του παπικού κλήρου, κατόρθωσε με αγώνες και με την ευνοϊκή στάση της Βενετίας να διατηρήσει τα προνόμιά του. Τον επόμενο αιώνα μάλιστα οι διαμάχες αυτές εξασθενούν ή εκλείπουν οριστικά με την έκδοση σχετικών βενετικών θεσπισμάτων³.

3. Το Ιερό Τάγμα

Το Ιερό Τάγμα της Κέρκυρας ήταν ένας ιδιόμορφος θεσμός του ντόπιου ορθόδοξου κλήρου που μόνο στην Κέρκυρα απαντά. Το Ιερό Τάγμα, όπως είπαμε, συγκροτήθηκε κατά την εποχή της δυναστείας των Ανδεγαυών στο νησί και πιθανόν παράλληλα με την κατάργηση του ορθόδοξου επισκόπου⁴. Οι ιερείς του Τάγματος αρχικά ήταν 32, επειδή, όμως, κατά καιρούς ο αριθμός αυτός ελαττωνόταν λόγω της μη αντικατάστασης των μελών που πέθαιναν, στις 9 Ιουλίου 1537, επίσημα

¹ Βλ. Ιωάννης Βελούδος, *Χρυσόβουλλα γράμματα τών Οικουμενικῶν Πατριαρχῶν*, Βενετία, 1893, σσ. 12-19 και 20-24 αντίστοιχα.

² Βλ. όσα αναφέρουν οι Λούντζης, σσ. 189-190 και Παπαγεωργίου, σ. 59. Αναλυτικότερα βλ. και Ludovico barone von Pastor, *Storia del Papi della fine del medioevo*, τόμ. 9, Roma 1955, σσ. 206-208 και Τσιρπανλής, Από τη φιλορθόδοξη πολιτική, ό.π., σ. 229 και ιδιαίτερα σσ. 300-309, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

³ Βλ. σχετικά Τσίτσας, σ. 67 κ.ε.

⁴ Βλ. Λούντζης, σ. 194, πρβλ. Τσίτσας, σ. 72.

πλέον καθορίστηκε, όπως αναφέραμε, τα μέλη του στο εξής να είναι είκοσι¹. Έτσι, μέχρι το τέλος της Βενετοκρατίας στο νησί το Ιερό Τάγμα είχε είκοσι μέλη. Καθένα από τα μέλη του σώματος αυτού είχε ορισμένες εκκλησιαστικές αρμοδιότητες, οι οποίες καθορίζονταν από τον τίτλο τους, που, ως σημειωθεί, διατηρούσε τη βυζαντινή παράδοση και ως προς την ονομασία και ως προς τις δικαιοδοσίες και το περιεχόμενο². Τα νέα μέλη που προέρχονταν από τους ορθόδοξους ιερείς του νησιού, εκλέγονταν διά ψηφοφορίας από όλα τα παλαιά μέλη του Τάγματος και παρέμεναν μέλη του ως το τέλος της ζωής τους. Αν πέθαινε κάποιος ιερέας του τάγματος, έπρεπε, σύμφωνα με έγγραφο της 18ης Δεκεμβρίου 1555, να βρεθεί και να εκλεγεί αντικαταστάτης του μέσα σ' ένα μήνα³. Οι οφικιούχοι ιερείς, που τους εξέλεγε ο Μ. Πρωτοπαπάς, τουλάχιστον για την περίοδο που εξετάζουμε, ήταν ο σακελλάριος ή σακελλίων, ο εκκλησιάρχης, ο αρχιμανδρίτης και ο ιερομνήμων⁴. Ένα άλλο οφίκιο, εκείνο του χαρτοφύλακα, δεν απαντά στα έγγραφα της εποχής που εξετάζουμε μολονότι, όπως είναι γνωστό ο Ραρτούρος, αποδίδει τον τίτλο αυτό στον εαυτό του σύμφωνα με την προμετωπίδα του βιβλίου του *Διδαχές*. Ποιά ήταν τα καθήκοντα του αξιώματος αυτού δεν γνωρίζουμε. Επίσης δεν γνωρίζουμε αν το οφίκιο του χαρτοφύλακα της εκκλησίας της Κέρκυρας αντιστοιχεί στο

¹ Βλ. σχετικά παραπάνω σ. 24, σημ. 4.

² Βλ. Κωνσταντίνος Μ. Ράλλης, *Περί του αξιώματος του πρωτοπρεσβυτέρου*, Π.Α.Α. 11(1936), σ. 98, ο ίδιος, *Περί του αξιώματος του εκκλησιάρχου*, Π.Α.Α. 8(1933), σ. 306, και το άρθρο του Παναγιώτη Παναγιωτάκου στη Θ.Η.Ε, τόμ. 3, σσ. 338-339 (για τον αρχιμανδρίτη), *Daftouzes*, σ. 314 (για το οφίκιο του καγκελλαρίου), σσ. 285-288 (για το οφίκιο του εκκλησιάρχη), σσ. 368-373 (για το οφίκιο του ιερομνήμονα). Επίσης για τα καθήκοντα του καθενός εκπροσώπου των ιερατικών αξιωμάτων της πρώτης πεντάδας βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 1, λυτό. Το έγγραφο αυτό είναι αντίγραφο του έτους 1774 (7 Σεπτεμβρίου) και προέρχεται από τα κατάστιχα του νοταρίου Αντονίο Μαράτσο. Το πρωτότυπο ήταν της 24ης Μαΐου 1527, είχε εκδοθεί στην Κέρκυρα και είχε επικυρωθεί ως *inviolabiliter observatum* (=απαραβάτως τηρούμενο) από τον πρωτοπαπά Αλοΐσιο Ραρτούρο στις 20 Φεβρουαρίου 1540 (βλ. σημείωση από το ίδιο χέρι στην αρχή του εγγράφου). Για τον καθορισμό των καθηκόντων του κάθε αξιώματος, όπως εκτίθενται στο έγγραφο, βλ. αμέσως παρακάτω.

³ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 1 (λυτό) αντίγραφο.

⁴ Γενικά για την πρώτη αυτή πεντάδα βλ. *Daftouzes*, σσ. 192, 196-198, 204-205, 217.

οφφίκιο του χαρτοφύλακα της Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως. Όπως είναι γνωστό κατά τη Βυζαντινή εποχή ανάμεσα στα ποικίλα καθήκοντά του ο χαρτοφύλακας είχε και το καθήκον να κηρύττει το λόγο του Θεού, να κατηχεί, χωρίς επισκοπική άδεια, να είναι γραμματέας του αρχιερέα και να γράφει, να υπογράφει και να σφραγίζει εκκλησιαστικά έγγραφα¹. Από τις πηγές μας γίνεται γνωστό, ότι ο Ραρτούρος είχε αυτές ακριβώς τις αρμοδιότητες. Άραγε για τους λόγους αυτούς αυτοαποκαλείται χαρτοφύλακας; Από διοριστήριο πάντως έγγραφο των αρχών του 18ου αιώνα (1703) συνάγεται ότι το οφφίκιο του χαρτοφύλακα της Κέρκυρας είχε σχέση με την απονομή της δικαιοσύνης².

Ενα άλλο ακόμα οφφίκιο του Ιερού Τάγματος ήταν του άρχοντα των μοναστηρίων. Για αυτό το οφφίκιο όμως δεν έχουμε ειδήσεις από τα έγγραφα της περιόδου που εξετάζουμε. Σε έγγραφο του 18ου αιώνα αναφέρεται συχνά ως οφφίκιο του Τάγματος χωρίς ωστόσο και πάλι να καθορίζονται οι αρμοδιότητές του³.

Ο σακελλάριος⁴ είχε τις κυριότερες αρμοδιότητες μέσα στο Τάγμα. Αντικαθιστούσε το Μ. Πρωτοπαπά και απολάμβανε τα προνόμιά του σε περίπτωση απουσίας του. Είχε την επίβλεψη όλων των πρωτοπαπάδων του νησιού, παρευρισκόταν σε όλες τις επίσημες τελετές και του απονεμόταν ο απαιτούμενος σεβασμός από τους ιερείς⁵. Σε θρησκευτικές τελετές στις οποίες έπρεπε να παρευρίσκονται παραπάνω από δύο ιερείς, όπως στα μνημόσυνα, ο τρίτος έπρεπε να είναι ο σακελλάριος⁶.

¹ Βλ. Hans-Georg Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinische Reich*, München 1959 σ. 134 και Pseudo-Kodinos, *Traité des offices* (par Jean Verpeaux), Paris 1966, σ.291 και σημ. 1

² Βλ. Καπάδοχος, *ό.π.*, σ. 59.

³ Βλ. Καπάδοχος, *ό.π.*, σ. 59.

⁴ Σχετικά με τον όρο σακελλάριος-σακελλίων βλ. Dapouzès, σ. 319 και σημ. 1. Για το αξίωμα γενικά του σακελλαρίου βλ. Ράλλης - Ποτλής, τόμ. 5 σσ. 531, 534, 535 και Dapouzès σ. 310-314.

⁵ Βλ. Καπάδοχος, *ό.π.*, σ. 58.

⁶ ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., β. 1 (λυτό). Το έγγραφο αυτό κατατέθηκε στον δημόσιο νοτάριο Antonio Marazzo, στις 7 Φεβρουαρίου 1774 από τον ιερέα Μαρίνο Βούλγαρη για να αντιγραφεί από ένα άλλο, επίσης αντίγραφο, του 1629 (26 Φεβρουαρίου), που είχε εκδοθεί για τον εκκλησιάρχη ιερέα Θεοδόσιο. Το πρωτότυπο είχε εκδοθεί από τον τότε Μ. Πρωτοπαπά Κερκύρας στις 24 Μαΐου 1527 και είχε θεωρηθεί ως

Σύμφωνα με απόφαση του Ιερού Τάγματος, στις 8 Αυγούστου 1564, ο Μ. Πρωτοπαπάς έπρεπε να ενημερώνει τον σακελλάριο για οποιοδήποτε θέμα του Ιερού Τάγματος, όπως λ.χ. για τις συνάξεις ή ψηφοφορίες των ιερέων, για τις αποφάσεις τις σχετικές με τις χάριτες κλπ¹. Σε περίπτωση που ο Μ. Πρωτοπαπάς δεν τον ενημέρωνε, σύμφωνα πάντα με την ίδια απόφαση, θα τιμωρούνταν με πρόστιμο ίσο με 50 υπέρπυρα.

Ο εκκλησιάρχης ήταν αρμόδιος για τις εκκλησίες του νησιού. Επέβλεπε αυτές και γνώριζε ποιές είχαν καλή διαχείριση ή όχι². Απο έγγραφο μεταγενέστερο, του 1728, μαθαίνουμε ότι μια άλλη αρμοδιότητα του εκκλησιάρχη ήταν το θείο κήρυγμα. Το γεγονός αυτό μαρτυρεί ότι εκείνος που κατείχε το οφίκιο έπρεπε να έχει το χάρισμα του λόγου και να είναι μορφωμένος³.

Ο αρχιμανδρίτης ήταν αρμόδιος για όλους τους πνευματικούς (εξομολογητές) ιερείς και γενικά για το μυστήριο της εξομολόγησης. Σε περίπτωση κουράς μοναχού ήταν απαραίτητα παρών, όπως παρών

απαραβάτως τηρούμενον απο τον Μ. Πρωτοπαπά Αλοΐσιο Ραρτούρο, στις 20 Φεβρουαρίου 1540. Το έγγραφο, γραμμένο στα ιταλικά, καταγράφει και καθορίζει τις αρμοδιότητες του εκκλησιάρχη, του αρχιμανδρίτη, του ιερομνήμονα, του σακελλαρίου και του Μεγάλου Πρωτοπαπά. Είναι το μόνο έγγραφο που έχουμε υπόψη μας για αυτή την εποχή το οποίο εκθέτει συνοπτικά τις αρμοδιότητες των οφφικιούχων ιερέων της πρώτης πεντάδας. Μεταφέρω ακριβώς τη φράση που περιγράφει τη σχετική αρμοδιότητα του σακελλαρίου: *si e che ogni volta che in alcun essequio sono chiamati più de doi sacerdoti, il sacellario sia il terzo, et questo medesimo alle commemorantii de morti.*

¹ ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 1 (λυτό). (8 Αυγούστου 1564). Το έγγραφο αυτό στα ιταλικά, αποτελεί αντίγραφο του πρωτότυπου που ήταν γραμμένο στις 28 Απριλίου 1558 και ήταν καταχωρισμένο σε βιβλίο του Ιερού Τάγματος. Το αντίγραφο αυτό έγινε για τον σακελλάριο Ιωάννη Ραρτούρο προκειμένου να υπενθυμίσει στον Μ. Πρωτοπαπά Αντώνιο Σπυρή αυτό το καθήκον. Η απόφαση είχε παρθεί, σύμφωνα με το έγγραφο, στις 28 Απριλίου 1558 και ο Μ. Πρωτοπαπάς δεν την έλαβε υπόψη. Για το λόγο αυτό ο Ιωάννης Ραρτούρος εισηγείται να πληρώσει ο Σπυρής το καθορισμένο πρόστιμο.

² ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 1 (λυτό). Μεταφέρω ακριβώς το σχετικό σημείο του εγγράφου: *si e di andar et frequentar per le chiese et veder si siano tenute nette e bene governate.* Για το αξίωμα του εκκλησιάρχη βλ. Ράλλης, Περί του αξιώματος του εκκλησιάρχου, ό.π., σ. 306 και Dargouzes σσ. 119, 554 και 557.

³ Βλ. Καπάδοχος, ό.π., σ. 58.

έπρεπε να είναι και στις κηδείες των μοναχών και των ιερομονάχων¹. Σε διοριστήριο έγγραφο του 1690² αναφέρονται επιπλέον αρμοδιότητες, όπως ότι ήταν υπεύθυνος για τις προσφωνήσεις στις επίσημες τελετές, ότι εξέταζε ασθενείς μάρτυρες στο σπίτι τους και ότι εκδίκαζε υποθέσεις οικογενειακού δικαίου. Ο ιερομνήμων ήταν ο μόνος υπεύθυνος ύστερα από τον Μ. Πρωτοπαπά για το κτίσιμο μιας εκκλησίας³. Άλλες μαρτυρίες σχετικές με τις αρμοδιότητές του δεν έχουμε.

Σημαντική θέση στο Ιερό Τάγμα είχε ο προϊστάμενος (*priore*), ο γραμματέας δηλαδή, ο οποίος είχε την εποπτεία όλων των θεμάτων που αφορούσαν το Ιερό Τάγμα. Συνέτασσε τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Ιερού Τάγματος και ανακοίνωνε τις αποφάσεις του Μεγάλου Πρωτοπαπά⁴. Παρά το γεγονός ότι δύο μέλη της ίδιας οικογένειας δεν επιτρεπόταν να συμμετέχουν στο Ιερό Τάγμα, αυτό δεν ίσχυε πάντα. Ο Αλοΐσιος Ραρτούρος, παραδείγματος χάριν, και οι δύο γιοι του ήταν και οι τρεις ταυτόχρονα μέλη του Ιερού Τάγματος. Οι ορθόδοξοι κληρικοί του Τάγματος τελούσαν, σύμφωνα με τις παλιές συνήθειες, τα ιερατικά τους καθήκοντα χωρίς αμοιβή. Στον παραβάτη, που θα χρηματιζόταν σύμφωνα με απόφαση του βαΐλου Bernardo Sagredo, στις 19 Μαρτίου 1558, θα επιβαλλόταν χρηματική ποινή 50 δουκάτων και ταυτόχρονα θα διατασσόταν να παρουσιάσει στη γραμματεία του βαΐλου (=καγκελλαρία) σε διάστημα οκτώ ημερών, ο,τι είχε λάβει σε είδος και σε χρήμα⁵.

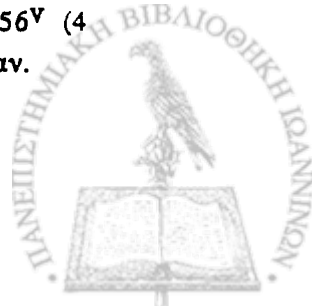
¹ ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 1 (λυτό). Μεταφέρω και εδώ το σχετικό σημείο του εγγράφου: *si è che appartiene li padri spirituali vuol far alcun monaco sono obnoxii di chiamar esso archimandrita che sii presente et questo medesimo quando morono essi monaci.*

² Βλ. Καπάδοχος, ό.π., σ. 59.

³ ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 1 (λυτό). Το σχετικό σημείο του εγγράφου είναι: *si è che fabricasse alcuna chiesa esso officio nel protopapa die far questo effetto non intravenendo altro.* Για το ίδιο αξίωμα βλ. Ράλλης-Ποτλής, τόμ. 5, σσ 534, 536.

⁴ Βλ. Λούντζης, σ. 194 και Τσίτσας, σ. 78. Πριόρης του Τάγματος διατέλεσε και ο Αλέξιος Ραρτούρος, βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 1, λυτό αντίγραφο (19 Οκτωβρίου 1563), b. 7, φ. 257^V (19 Οκτωβρίου 1563) και παρακάτω σ. 89, 107. Σχετικά με την εκλογή του γραμματέα ή πριόρη βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 71^V και τις αρμοδιότητές του Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 255^F (11 Ιανουαρίου 1558) και φ. 256^V (4 Ιανουαρίου 1561). Η θητεία του πριόρη ήταν ετήσια, αλλά συνήθως ανανεωνόταν.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 1, λυτό.

Στις συνεδριάσεις του ιερατικού αυτού σώματος έπρεπε να παρευρίσκονται τα 2/3 των μελών, για να υπάρχει απαρτία. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν ύστερα απο μυστική ψηφοφορία.

Σύμφωνα με την απόφαση της 19ης Οκτωβρίου 1563, άμεση προϋπόθεση για να έχει ο ιερέας μέλος το δικαίωμα ψήφου, ήταν να έχει εκπληρώσει τις οικονομικές του υποχρεώσεις προς το Ιερό Τάγμα¹. Δεν είναι γνωστό το ποσό της εισφοράς κάθε κληρικού στο ταμείο του Τάγματος. Τα χρήματα που συγκεντρώνονταν φυλάσσονταν, όπως μας πληροφορεί έγγραφο της 16ης Μαΐου 1558², σε ειδική κασέλα με δύο κλειδιά. Το ένα από αυτά κρατούσε ο σακελλάριος και το άλλο ένας ιερέας του Ιερού Τάγματος εκλεγμένος γι' αυτό το σκοπό. Από το κοινό ταμείο αγοράζονταν οι λαμπάδες, τα λάβαρα και οι σταυροί για τις διάφορες λιτανείες, ή καλύπτονταν, όπως θα δούμε, τα έξοδα των απεσταλμένων του Τάγματος στη Δύση³.

Το Ιερό Τάγμα διέθετε και κτηματική περιουσία, όπως συνάγεται από αρχειακές μαρτυρίες, που πιθανότατα προερχόταν από κληροδοτήματα. Τα κτήματα αυτά τα εκμεταλλεύονταν εκμισθώνοντας ή πουλώντας τα⁴.

Ανάμεσα στα καθήκοντα των ιερέων του Τάγματος απέναντι στον λατινικό κλήρο ήταν να παρευρίσκονται στις επίσημες τελετές, που οργάνωνε η λατινική Επισκοπή τρεις φορές το χρόνο⁵. Ως προνόμιο είχαν να παίρνουν διάφορα δώρα κατά τις γιορτές των Χριστουγέννων και του Πάσχα, και να δικαιούνται να δίνουν χάρη σε τέσσερεις καταδίκους κάθε χρόνο. Το προνόμιο αυτό, που ήταν από τα παλιότερα του Ιερού Τάγματος, επικυρώθηκε εκ νέου στις 3 Ιουλίου 1542⁶.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 257^v.

² Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 255^{r-v}.

³ Βλ. την παραπάνω σημείωση. Επίσης Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 68^r-69^r και Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 68^r-69^r (;1580). Πρβλ. παρακάτω σ. 84 κ.ε.

⁴ Στα έγγραφα των φακέλων της Μ.Α.Γρ. (b. 7, b. 3, κ.α.) υπάρχουν πολλές αναφορές που αφορούν σε διαχειρίσεις ακίνητης περιουσίας του Ιερού Τάγματος, όπως ενοικιάσεις κτημάτων, σπιτιών, επικαρπίες και κληροδοσίες. Σημαντικό επίσης υλικό για το θέμα αυτό περιέχουν τα νοταριακά κατάστιχα. Έχουμε εντοπίσει εκεί πολλές νοταριακές πράξεις, κυρίως καλλιεργητικές συμβάσεις, για κτήματα ιδιοκτησίας του Τάγματος.

⁵ Βλ. σχετικά παρακάτω σ. 43.

⁶ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 235^r. Οι παλιότερες αποφάσεις της

Σύμφωνα με έγγραφο του 1558 (28 Απριλίου)¹, ο βάιλος και Γενικός Προβλεπτής της Κέρκυρας Bernardo Sagredo², ύστερα από αίτηση του ίδιου του Ιερού Τάγματος, αποφάσισε οι χάριτες να απονέμονται κατόπιν ψηφοφορίας και των 20 μελών του. Μέχρι τότε η απόφαση μπορούσε να ληφθεί και από τον ελάχιστο αριθμό των παρευρισκόμενων μελών.

Οι ιερείς του Τάγματος είχαν ως υποχρέωση να παρευρίσκονται ανελλιπώς στα μνημόσυνα (παννυχίδες) των ευεργετών του Τάγματος και στις κηδείες των απόρων. Σύμφωνα με απόφαση του Μεγάλου Πρωτοπαπά Αντώνιου Σπυρή στις 16 Δεκεμβρίου 1558, όποιος ιερέας δεν τηρούσε τον όρο αυτόν έπρεπε να πληρώσει πρόστιμο ένα ποσό αντίστοιχο με δύο άσπρα ή με πέντε υπέρπυρα³.

4. Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας

Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας, όπως αναφέρθηκε, αντικατέστησε τον ορθόδοξο επίσκοπο το 1272⁴. Εκκλησιαστικά η Κέρκυρα δεν έπαψε να εκπροσωπείται απ' αυτόν σε όλη τη διάρκεια της Βενετοκρατίας (1376-1793)⁵. Ο πρωτοπαπάς της πόλης της Κερκύρας αποκαλούνταν Μέγας, για να διακρίνεται από τους άλλους δέκα πρωτοπαπάδες που έδρευαν στα δέκα διοικητικά διαμερίσματα του νησιού⁶.

Βενετικής Συγκλήτου, πριν από αυτή του 1542, για το θέμα των χαρίτων, ως προνομίου των ιερέων του Ιερού Τάγματος, ήταν της 29ης Σεπτεμβρίου 1436 και της 11ης Δεκεμβρίου 1443. Πρβλ. για το ίδιο θέμα όσα αναφέρει ο Τσίτσας (σ. 79).

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 255^v-256^r.

² Για το πρόσωπο αυτό βλ. παρακάτω σ. 91 και σημ. 2.

³ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 72^r.

⁴ Βλ. παραπάνω σ. 21.

⁵ Για τον όρο αρχιεπισβύτερος και την αντικατάστασή του από τον όρο πρωτοπαπάς βλ. Beck, *ό.π.*, σ. 115. Αναλυτικά για το οφφίκιο του πρωτοπαπά στη βυζαντινή εποχή και κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας βλ. τη μελέτη του Τωμαδάκη, *Οφφικίων Διάκρισις, Περί πρωτοπαπάδων, Χωρεπισκόπων και των συναφών αυτοίς*, Αθηνά 76(1976-77), σσ. 3-58. Για το λειτούργημα αυτό στην Κέρκυρα βλ. στου ίδιου σσ. 34-37, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. επίσης Παπαγεωργίου, σσ. 45-47 και Κωνσταντίνος Ράλλης, *Περί του δευτερεύοντος των διακόνων*, Π.Α.Α. 11(1936), σ. 98.

⁶ Ο Λούντζης (σ. 196) αναφέρει ότι οι πρωτοπαπάδες του νησιού ήταν τέσσερις. Την άποψη αυτή ασπάζεται και ο Τωμαδάκης (*ό.π.*, σσ. 5-7 και 36). Ο

Από το έτος 1480 και εξής, σύμφωνα με αρχειακές μαρτυρίες, ο Μέγας Πρωτοπαπάς της Κερκύρας υπογράφει και προσφωνείται ως: *ὁ εὐλαβέστατος πρωτοπαπᾶς Κορυφῶν¹, ὁ αἰδεσιμώτατος πρωτοπαπᾶς Κερκύρας κύριος..., il reverendo protopapà di Corfù².*

Το 1556 (6 Νοεμβρίου) για πρώτη φορά ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αντώνιος Σπυρής (1556-1572) χρησιμοποιεί στην υπογραφή του και τον τίτλο του χωρεπισκόπου, πρωθιερέα δηλαδή και αναπληρωτή Επισκόπου με ορισμένες δικαιοδοσίες: *"ἡμεῖς Ἀντώνιος Σπυρής χωροεπίσκοπος Κερκύρας καὶ Μέγας Πρωτοπαπᾶς δυνάμει τοῦ ἡμετέρου ὁφικίου..."³. Και ο Μέγας Πρωτοπαπάς Αλέξιος Ραρτούρος (1572-1574) εξακολουθεῖ να υπογράφει με τον ίδιο τίτλο: *"Ὁ θεοφιλέστατος χωροεπίσκοπος Κερκύρας κύριος Ἀλέξιος Ραρτούρος"⁴.**

Τσίτσας (σ. 94 και σημ. 5) πολύ σωστά βεβαιώνει ότι οι πρωτοπαπάδες της εξοχής ήταν εννιά παραλείποντας τον πρωτοπαπά Παξών. Κατά την έρευνά μας στα αρχεία της Βενετίας εντοπίσαμε σε σχετικό εκκλησιαστικό κατάστιχο των αρχών του 17ου αιώνα της Κέρκυρας, που πρόκειται να δημοσιεύσουμε, ότι οι πρωτοπαπάδες ήταν δέκα. Δίπλα στο όνομά τους αναφέρεται και ο τόπος της εκκλησιαστικής τους έδρας. Στο Ι.Α.Κ. αναφορές σε πρωτοπαπάδες της επαρχίας γίνονται σε διάφορα νοταριακά έγγραφα. (βλ. π.χ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, filza 2, φ. 39^Γ *"καὶ πρωτοπαπᾶ ἐπαρχίας Ὁρους χωρίου Σηνιῶν..."*). Εσφαλμένα ο Νίκος Ζαχαρόπουλος αναφέρει ότι και οι 32 ιερείς του Ιερού Τάγματος είχαν τον τίτλο του πρωτοπαπά (*Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 158). Τα δέκα διοικητικά διαμερίσματα του νησιού ήταν του Αγίου Αθανασίου, Επάνω Γύρου, Αγίου Ματθαίου, Αρχαγγέλων, Ὁρους, Γύρου Ὁρους, Ἄνω Μέσης, Κάτω Μέσης, Κάτω Γύρου και Λευκίμης.

¹ Βλ. ΙΑΚ, ενδεικτικά, Not. Petto Vragianiti, φακ. B.176, φ. 1^Γ (4 Δεκεμβρίου 1541), Not. Mattio Parastati, φακ. Π.187, filza 2, φ. 148^Γ (29 Οκτωβρίου 1549).

² Βλ. ενδεικτικά, Not. Antonio Metaxà, φακ. M.180, φ. 344^Υ (20 Σεπτεμβρίου 1539), φακ. M. 184, φ. 182^Υ (23 Ιουλίου 1545).

³ Βλ. ΙΑΚ, M.A.Gr., b. 3, filza 3, φ. 12^Γ επίσης M.A.Gr., b. 3, φ. 71^Υ (18 Αυγούστου 1557). Σχετικά με το θέμα των χωρεπισκόπων βλ. Τωμαδάκης, *ό.π.*, σσ. 21-25.

⁴ Βλ. ΙΑΚ ενδεικτικά, A.D., b. 81, filza 14, χ.α. Για την προσφώνηση *"θεοφιλέστατος* βλ. Τωμαδάκης, *ό.π.*, σσ. 36-37, Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σ. 391, αριθ. 137. Ο Τωμαδάκης (σ. 37), ισχυρίζεται ότι με την προσωνυμία *θεοφιλέστατος* απαντά το 1574, Μέγας Πρωτοπαπάς κάποιος Αλέξανδρος Φλώρος. Η πληροφορία του Τωμαδάκη προέρχεται πιθανότητα από τον Παπαγεωργίου (*ό.π.* σσ. 60-61). Ο Τσίτσας (σ. 86 σημ. 3) αποκαθιστά τη λανθασμένη άποψη των δύο προηγούμενων, επισημαίνοντας ότι δεν υπάρχει την εποχή αυτή Μέγας Πρωτοπαπάς με αυτό το ονοματεπώνυμο, αλλά ούτε και ποτέ υπήρξε σύμφωνα με τους γνωστούς καταλόγους

Το τόλμημα όμως αυτό των δύο Κερκυραίων Μεγάλων Πρωτοπαπάδων να κληθούν αυτόβουλα χωρεπίσκοποι, προκάλεσε τη σοβαρή αντίδραση του λατίνου Επισκόπου του νησιού Bernardo Suriano (1574-1583). Έτσι το Ιερό Τάγμα αποφασίζει στις 7 Μαΐου 1582 να στείλει αντιπροσωπεία στη Βενετία, η οποία θα ζητούσε από τη Βενετική Σύγκλητο να αναγνωρίσει τον τίτλο του Χωρεπισκόπου και να κατοχυρώσει για άλλη μια φορά τις δικαιοδοσίες του ορθόδοξου κλήρου, για τις οποίες διαφωνούσε έντονα ο Bernardo Suriano¹. Ενώ στην απάντησή της, στις 10 Δεκεμβρίου 1582, η Βενετική Σύγκλητος, προασπίζεται και υπερασπίζεται τα προνόμια του Μεγάλου Πρωτοπαπά και του κλήρου, δεν εγκρίνει τον τίτλο του Χωρεπισκόπου. Θεωρεί ότι είναι νεωτερισμός για τα θρησκευτικά πράγματα και έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή γραμμή της θρησκευτικής πολιτικής: *"noi che siamo desiderosi, che nelle cose della religione non si facci innoovazione..."*. Δεν παραλείπει όμως να σημειώσει ότι το πρόσωπο του πρωτοπαπά της Κέρκυρας ήταν και θα είναι προσφιλέστατο γι' αυτήν και ότι θα ευνοείται και θα προστατεύεται πάντοτε από τη Βενετική Πολιτεία². Στην ουσία βέβαια, εκείνο που εμπόδισε τη Βενετία να αναγνωρίσει στον πρωτοπαπά Κερκύρας τον τίτλο του Χωρεπισκόπου ήταν ότι αργότερα θα αναγκαζόταν ίσως να τον αναγνωρίσει και ως Επίσκοπο³, πράγμα επικίνδυνο για τα συμφέροντά της.

των Μεγάλων Πρωτοπαπάδων του νησιού. Καταλόγους Μεγάλων Πρωτοπαπάδων βλ. Andrea Marnora, *Raccolta di varie notizie concernenti d'isola di Corfù*, in Venezia 1778, σ. 31, Σπύρος Ν. Αβούρης, *Σύντομος Ιστορία της Εκκλησίας των Ιονίων νήσων*, εν Αθήναις 1966, σσ. 15-16, Τσίτσας, σσ. 165-170. Στο ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 2, φφ. 97^V-98^Γ υπάρχει επίσης άγνωστος ως τώρα κατάλογος των πρωτοπαπάδων Κερκύρας με τίτλο: *"Οι κατά καιρόν ψηφισθέντες μέγιστοι πρωτοπαπάδες και πρόεδροι πόλεως και νήσου Κερκύρας"*. Από εδώ και στο εξής αυτόν θα χρησιμοποιούμε.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φφ. 66^Γ-^V. Εκπρόσωποι του Ιερού Τάγματος ορίστηκαν ο Μέγας Πρωτοπαπάς Φώτιος Παλατιανός (1578-1593) και ο σακελλάριος Στυλιανός Ρίκης (περισσότερες πληροφορίες για το πρόσωπο αυτό βλ. παρακάτω σ. 107, σημ. 6).

² Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 1, λυτό. Για τις βασικές αρχές της βενετικής θρησκευτικής πολιτικής βλ. Τσιρπανλής, Από τη φιλορθόδοξη πολιτική, ό.π., σ. 295, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

³ Βλ. Τωμαδάκης, ό.π., σ. 37.

Η εκλογή του Μεγάλου Πρωτοπαπά γινόταν με μυστική ψηφοφορία από επιτροπή που τη συγκροτούσαν οι ιερείς του Ιερού Τάγματος και τριάντα ευγενείς που εκλέγονταν από το Γενικό Συμβούλιο ειδικά γι' αυτόν το σκοπό. Η ανακήρυξή του γινόταν με μεγάλη επισημότητα και στην τελετή της ορκωμοσίας παρευρίσκονταν όλες οι βενετικές αρχές¹. Η θητεία του είχε διάρκεια πέντε χρόνια, αλλά όλοι οι πρωτοπαπάδες διατηρούσαν το αξίωμά τους εφ'όρου ζωής². Όσπου να εκλεγεί νέος Μέγας Πρωτοπαπάς, ύστερα από το θάνατο του προηγούμενου τη θέση αναπλήρωνε ο σακελλάριος.

Ο Μέγας Πρωτοπαπάς εξαρτιόταν από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, του οποίου όμως οι αποφάσεις έπρεπε, για να ισχύουν, να εγκριθούν πρώτα από τον βάϊλο του νησιού³. Οι δικαιοδοσίες του ήταν ίδιες μ' εκείνες ενός Επισκόπου· είχε την επίβλεψη του κλήρου και των μοναχών, καθώς και την εποπτεία των εκκλησιών και των μοναστηριών και προσφωνούνταν από όλους τους ιερείς στα ευχέλαια και στις επίσημες γιορτές⁴. Σ' αυτόν υπάγονταν επίσης και οι άλλοι εννέα πρωτοπαπάδες του νησιού, καθώς και ο πρωτοπαπάς των Παξών⁵. Κατά την άφιξή του στην εκκλησία γινόταν δεκτός με κωδωνοκρουσίες, είχε θέση στο δεσποτικό, χρησιμοποιούσε δικηροτρίκηρα και οι ιερείς του ασπάζονταν το χέρι. Επίσης μεταλάμβανε τους ιερείς που συλλειτουργούσαν και φορούσε το καλυμμαύχι όσο διαρκούσε η θεία λειτουργία αν το έβγαζε, το κρατούσε ο διάκονος ή άλλος ιερέας⁶. Ο Μέγας Πρωτοπαπάς μπορούσε, όπως

¹ Βλ. Λούντζης, σσ. 192-193, Χιώτης, σσ. 50-51 και Παπαγεωργίου, σσ. 95-96, πρβλ. Τσίτσας, σσ. 88-91. Λεπτομερέστερα για τη διαδικασία της εκλογής και της ανάδειξης του Μεγάλου Πρωτοπαπά Κέρκυρας για την περίοδο 1604-1797 βλ. Καπάδοχος, ό.π., σ. 54.

² Γενικά βλ. Τωμαδάκης, ό.π., σσ. 47-48, ειδικότερα για την Κέρκυρα βλ. Χιώτης, τόμ. 6, σ. 39, Παπαγεωργίου, σ. 63 και Τσίτσας, σσ. 87-88.

³ Βλ. Παπαγεωργίου, σ. 69.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., β. 1, λυτό: *L' officio del Protopapa si è di esser conosciuto per primo in tutto, et esser chiamato da tutti li sacerdoti et padri confessori ogni volta che fanno efchelego ad alcuno, et questo medesimo in ogni festa solenne.*

⁵ Πρβλ. Τσίτσας, σσ. 95-98.

⁶ Ενδιαφέρον σχετικά με το αξίωμα του Μεγάλου Πρωτοπαπά Κέρκυρας, τη σχέση του με τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, τις δικαιοδοσίες, την ενδυμασία και την παρουσία του στη θεία λειτουργία παρουσιάζει ένα άγνωστο ως τώρα,

είναι γνωστό, να εκδικάζει τις εκκλησιαστικές υποθέσεις του νησιού. Το προνόμιο αυτό, αν και πολύ παλιό, θεωρήθηκε από τους λατίνους υπερβολικά ευνοϊκό και αυτό ήταν η αιτία να δημιουργηθούν πολλές διαμάχες και έριδες. Το Ιερό Δικαστήριο, στο οποίο προέδρευε ο Μέγας Πρωτοπαπάς, ήταν ελεύθερο από κάθε εξωτερική ή εσωτερική επιρροή. Οι αποφάσεις του ήταν τελεσίδικες και ανέκκλητες, αλλά πριν από την έκδοσή τους έπρεπε να επικυρωθούν από τις βενετικές αρχές¹. Οι εκδικάσεις των υποθέσεων, σύμφωνα με έγγραφο της 17ης Φεβρουαρίου 1562, δεν γίνονταν κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, εκτός αν υπήρχε ιδιαίτερο πρόβλημα². Ο πρωτοπαπάς της Κέρκυρας δεν

αχρονολόγητο κείμενο που βρίσκεται στην αρχειακή σειρά του ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 13, λυτό, με τίτλο: "*Riflessioni riguardanti la dignità Protopapale ossia esame degl'attivi introdotti nell' esercizio della sua autorità e delle sue prerogative*". Ο συγγραφέας του κειμένου αυτού είναι ανώνυμος. Στο κείμενο, που πιθανότατα γράφτηκε τον 18ο αιώνα, διαφαίνονται έντονα τα αντιορθόδοξα αισθήματα του, ίσως κληρικού, συγγραφέα. Η αντιπάθεια του συγγραφέα προς τον πρωτοπαπά Κερκύρας είναι εύγλωττη: "*A Corfù dove no vi è vescovo Greco, e dove in conseguenza non vi doveria esser neppur Protopapa, il Protopapa tento di divenire vescovo e non essentole riuscito almeno di parerlo. La veste che lo copre è Ducale. Porta in capo un camauro di velluto cremese... quest'insegna alle vescovile la uguaglia a certi de Greci Imperatori...*" και σ' άλλο σημείο: "*Quanto celebra la santa Messa vuol colla propria sua mano introdur in bocca de sacerdoti concelebranti la santissima Patricola quandone sacramentali non avendo altro carattere che quello di semplice sacerdote non puo per i canoni comunicare i suoi simili*". Γενικά για την ενδυμασία του κλήρου στο Βυζάντιο και στην Τουρκοκρατία βλ. Παναγιώτης Σ. Παπαευαγγέλου, *Η διαμόρφωση της εξωτερικής εμφανίσεως του Ανατολικού και ιδία του ελληνικού κλήρου*, Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 85-92 και 108-128, όπου και η παρουσίαση εικόνων με επτανησίους κληρικούς του 16ου αιώνα (βλ. σ. 122) οι οποίοι φέρουν σκιάδιον όμοιο με εκείνο που φορεί ο Αλέξιος Παρτούρος στην ξυλογραφία του εξωφύλλου των *Διδαχών* (βλ. Legrand, B.H., (15e-16e siècles), τόμ. 1, αριθ. 138, σ. 368) και Ευάγγελος Σκορδάς, *Η ιστορική εξέλιξις της ενδυμασίας των ορθοδόξων ελλήνων κληρικών*, Αθήναι 1971, ιδιαίτερα τις σσ. 32-39 και 67-81.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 13, λυτό. Σημειώνω ακριβώς το σχετικό απόσπασμα απ' αυτό το έγγραφο "*I protopapa di Corfù essendo quando religioni delle loro diocesi i Giudici annali legali di prima istanza, tenendo Curia, e Ministero rilasciando mandati pubblicando pene e praedento in tutto cio quanto all'ordine coi metthodi osservati in prattica nelle controversie criminali che s'agittano...*", επίσης Pojago, ό.π., τόμ. 1, σσ. 245-249, Τωμαδάκης, ό.π., σ. 20 και σημ. 2, σ. 21 και σημ. 2, Λούντζης, σ. 197, Παπαγεωργίου, σ. 70 και Τσίτσας, σ. 95.

² Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 257^Γ.

είχε το δικαίωμα να χειροτονεί ιερείς¹, αλλά μόνο να δίνει την άδεια σε κάποιον που ανήκε στην δικαιοδοσία του να χειροτονηθεί ιερέας². Η ενδυμασία του ήταν πολυτελής και έμοιαζε με εκείνη του Επισκόπου. Στο χέρι κρατούσε την ποιμαντική ράβδο που κατέληγε στο επάνω μέρος σε σταυρό και σφαίρα³.

• Ο πρωτοπαπάς Κερκύρας, όπως και οι άλλοι πρωτοπαπάδες των βενετοκρατούμενων περιοχών, ήταν έγγαμος γιατί δεν υπαγόταν στους κανόνες του επισκοπικού αξιώματος⁴. Οι θείες λειτουργίες των καθολικών, στις οποίες έπρεπε να παρευρίσκεται ο Μέγας Πρωτοπαπάς, ήταν καθορισμένες και η παράταξη των εκπροσώπων των δύο δογμάτων στις λιτανείες, σύμφωνα με απόφαση του βαΐλου και γενικού προβλεπτή του νησιού Francasco Gritti, στις 9 Ιουνίου 1574, ακολουθούσε και αυτή ένα ορισμένο πρωτόκολλο⁵.

Το λείψανο του Μεγάλου Πρωτοπαπά, όταν πέθαινε, μεταφερόταν στο μητροπολιτικό ναό του νησιού, όπου ψαλλόταν η νεκρώσιμη ακολουθία, παρουσία και πάλι των βενετικών αρχών του νησιού⁶.

¹ Στις ως τώρα σχετικές μελέτες δεν διασαφηνίζεται, από όσο γνωρίζω, πού χειροτονούνταν οι κερκυραίοι παπάδες. Πιθανόν να χειροτονούνταν από τον Επίσκοπο Κεφαλλονιάς και Ζακύνθου που είχε αυτή τη δικαιοδοσία. Από τον ίδιο Επίσκοπο και από εκείνον της Μονεμβασίας χειροτονούνταν οι ορθόδοξοι παπάδες της Κρήτης [βλ. Τωμαδάκης, Οι ορθόδοξοι παπάδες επί ενετοκρατίας και η χειροτονία αυτών, *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), σσ. 39-72, ιδιαίτερα σ. 47].

² Για το θέμα αυτό βλ. Λούντζης, σσ. 197-198, Παπαγεωργίου, σσ. 66 και 71-72 και Τσίτσας, σ. 95.

³ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, λυτό. Επίσης βλ. σχετικά Λούντζης, σ. 193 και Παπαγεωργίου, σ. 65, πρβλ. Τσίτσας, σσ. 91-92.

⁴ Βλ. Τωμαδάκης, *Οφφικίων Διάκρισις*, ό.π., σ. 4.

⁵ Σχετικά με τη διάταξη κατά τις λιτανείες βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 1, λυτό, το ίδιο στη b. 7, φ. 263^{r-v}, και b. 13, λυτό χ.α. Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, που είναι αντίγραφο, κατά την λιτανεία προπορευόταν η *Scola di Bombardieri*, ακολουθούσε η *Scola delle maestranze* και στη συνέχεια οι αδελφότητες του *San Giacomo*, του *Santissimo Sacramento*, *il clero greco*, *la croce di S. Rocco*, *la croce dell'Annunziata*, *la croce di S. Francesco* και τέλος *la croce del Cathedral col suo clero*. Γενικά για τις μεικτές τελετές βλ. Παναγιώτης Γρηγορίου, *Σχέσεις καθολικών και ορθοδόξων*, Αθήναι 1958, σσ. 111-132, πρβλ. Αβούρης, ό.π., σσ. 19-20, Τσίτσας, σσ. 130-162.

⁶ Βλ. Παπαγεωργίου, σ. 81 και Τσίτσας, σσ. 100-101.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Α. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΡΑΡΤΟΥΡΟΙ

1. Η καταγωγή της οικογένειας του Ραρτούρου

Η οικογένεια του Αλεξίου Ραρτούρου είναι από τις πιο γνωστές κερκυραϊκές οικογένειες του 16ου αιώνα. Η καταγωγή της δεν είναι γνωστή. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την προέλευση της οικογένειας, αν δεν ήταν γηγενής, ούτε ρίχνουν φως στο θέμα αυτό τα νοταριακά και τα άλλα αρχειακά έγγραφα. Το μόνο στοιχείο που διαθέτουμε είναι το επώνυμο, που οπωσδήποτε δεν είναι ελληνικό. Για την προέλευσή του υπάρχει η ένδειξη ότι πρέπει να σχετίζεται με το κελτικό όνομα Arturus¹.

¹ Το όνομα απαντά για πρώτη φορά στη Μεγάλη Βρετανία στο χρονικό του Nannius τον 6ο αιώνα. Το χρονικό αυτό έχει ως κύριο θέμα του τον πόλεμο των Κελτών της Μεγάλης Βρετανίας με τους Σάξωνες (5ος-6ος αιώνας). Το όνομα ανήκε σε Κέλτη βασιλιά και διαδόθηκε από τα έπη "των ιπποτών της τρογγυλής Τραπέζης" (βλ. Marie-Thérèse Morlet, *Les noms de personnes sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle, II, Les noms latins ou transmis par le latin*, Centre National de la recherche scientifique, Paris 1972, σ. 21. Η εξιταλισμένη μορφή του ονόματος είναι Arturo. Δεν απαντά όμως ευρέως ως επώνυμο ή ως όνομα βαπτιστικό.

Αν πραγματικά το επώνυμο Ραρτούρος προέρχεται από το κελτικό αυτό όνομα¹, δεν θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε, μολονότι βέβαια η ετυμολογία δεν οδηγεί πάντα σε ασφαλή ιστορικά συμπεράσματα, ότι πρόκειται για εξελληνισμένη φραγκική οικογένεια, της οποίας αναμφίβολα οι ρίζες πρέπει να αναζητηθούν πολύ παλιότερα, πριν δηλ. από την έλευση των Βενετών. Η υπόθεσή μας θα μπορούσε να ενισχυθεί, αν απαραίτητα συνδυαζόταν με ένα ακόμη στοιχείο: ο πρώτος εξελληνισμένος ορθόδοξος Ραρτούρος στην Κέρκυρα απαντά, όσο γνωρίζουμε, πριν από τον 15ο αιώνα². Η εθνική όμως και θρησκευτική μεταστροφή μιας οικογένειας προϋποθέτει ένα διάστημα γενεών. Δεν αποκλείεται λοιπόν η οικογένεια να μετοίκησε στον ελληνικό χώρο την εποχή της Ανδεγαυικής κυριαρχίας.

Η οικογένεια πάντως από τότε που εμφανίζεται στο προσκήνιο της ιστορίας είναι ελληνική και ακολουθεί το ανατολικό δόγμα. Ο εξελληνισμός, αν πράγματι πρόκειται για εξελληνισμό, είναι φαινόμενο γενικό και ευεξήγητο εκείνη την εποχή. Πολλές αλλοδαπές οικογένειες που μετανάστευαν σε ελληνόφωνες περιοχές ανήκαν στην κατώτερη κοινωνική τάξη και ταυτίζονταν ευκολότερα με το λαό της τάξης τους, γεγονός που είχε ως συνέπεια να αφομοιώνονται από το νέο τους περιβάλλον, αν μάλιστα δεν υπήρχαν οικονομικοί ή άλλοι δεσμοί που να τους συνέδεαν με τον τόπο της αρχικής καταγωγής τους. Πιθανότατα, λοιπόν, οι πρόγονοι του Αλεξίου κάτω από παρόμοιες συνθήκες να εξελληνίστηκαν και να ασπάστηκαν το ορθόδοξο δόγμα.

Οι ως τώρα ειδήσεις για την οικογένεια Ραρτούρου αρχίζουν από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τα μέλη της είναι αρκετά περιορισμένα, γιατί το σωζόμενο αρχειακό υλικό της εποχής εκείνης δεν είναι αρκετό. Πρέπει να επισημάνουμε αμέσως από την αρχή ότι πολλά μέλη της οικογένειας, που έζησαν στην Κέρκυρα το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, κατείχαν εκκλησιαστικά αξιώματα, διετέλεσαν διαχειριστές εκκλησιαστικών περιουσιών και

¹ Το γλωσσικό φαινόμενο που έχουμε εδώ είναι η προληπτική ανάπτυξη του αρκτικού συμφώνου ρ, επειδή ακολουθεί το ίδιο σύμφωνο. Σχετικά με την προέλευση του επωνύμου Ραρτούρος ο Γιάννης Σταμνόπουλος, (βλ. *Βόλτες ονοματολογικές*, Αθήνα 1929, σ. 200), εκφράζει την άποψη ότι το επίθετο Ραρτούρος προέρχεται από το Gherardo. Η εκδοχή αυτή δεν φαίνεται πιθανή.

² Βλ. σχετικά αμέσως παρακάτω.

μετείχαν ενεργά στη ζωή του τόπου. Φαίνεται ότι ήταν έγκριτα μέλη της κερκυραϊκής κοινωνίας της εποχής.

2. Οι Παρτούροι του 15ου αιώνα

• Ο πρώτος Παρτούρος που γνωρίζουμε ονομάζεται Νικηφόρος και αναγράφεται σε ένα δίπτυχο "των ζώντων και τεθνεώτων" κληρικών μελών της κερκυραϊκής κοινότητας¹. Η πρώτη χρονολογική ένδειξη που υπάρχει είναι το 1443 στη μέση περίπου του διπτύχου². Ο Νικηφόρος είναι γραμμένος στα πρώτα φύλλα και επειδή στον κατάλογο, όπως διαπιστώσαμε, ακολουθείται κάποια χρονολογική σειρά, θεωρούμε πιθανό ότι ίσως γεννήθηκε πριν από τις αρχές του 15ου αιώνα. Η μνεία του ονόματός του στον κατάλογο δεν συνοδεύεται από καμιά πληροφορία σχετική με την ιδιότητά του ή την οικογενειακή του κατάσταση. Για να είναι όμως γραμμένος στο εκκλησιαστικό αυτό βιβλίο, πρέπει να ήταν ιερωμένος ή να κατείχε κάποιο πολιτικό αξίωμα, ή να ήταν ανακαινιστής ναού³.

Στις 18 Μαΐου 1462 έχουμε από νοταριακό έγγραφο την πρώτη, όσο γνωρίζουμε, χρονολογημένη είδηση για κάποιον πρόγονο του Αλεξίου⁴. Πρόκειται για τον Νεόφυτο Παρτούρο, που ήταν "ιερεύς και

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., β. 3, filza 3, φ. 14^Γ. Ο φάκελλος περιέχει τέσσερεις filze (υποφακέλους). Η πρώτη αποτελεί ταμειακό βιβλίο του Ιερού Τάγματος και είναι του έτους 1713. Η δεύτερη αποτελεί το βιβλίο των δωρητών του Ιερού Τάγματος και αρχίζει, χωρίς να υπάρχει χρονολογική ένδειξη, πιθανόν από την ίδρυσή του. Η τρίτη αποτελεί το δίπτυχο. Σ' αυτή η αναφορά ενός μέλους γίνεται συνήθως με απλή μνεία του ονόματος. Σε αρκετές όμως περιπτώσεις προστίθεται και το ιερατικό του αξίωμα καθώς και τα μέλη της οικογένειάς του. Τις περισσότερες φορές κάτω από το ονοματεπώνυμο υπάρχει και η πράξη θανάτου του μνημονευομένου καθώς και το όνομα και το αξίωμα του διαδόχου του. Γενικά για τα δίπτυχα των ζώντων και των τεθνεώτων της Ανατολικής Εκκλησίας βλ. αναλυτικά τη μελέτη του Παναγιώτη Ν. Τρεμπέλα, *Αι τρεις λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήναι 1935, σσ. 86, 117-123, 170, 184 και 187.

² Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., ό.π., φ. 53^Υ. Πιθανόν να υπήρχαν και άλλες τέτοιες ενδείξεις. Όμως οι φθορές που έχουν υποστεί τα φύλλα, κυρίως στις άκρες και στο πάνω μέρος των σελίδων, δεν μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε τυχόν άλλες χρονολογίες.

³ Βλ. σχετικά Τρεμπέλας, ό.π., σσ. 117-118.

⁴ Το έγγραφο σώζεται σε περγαμνή, μια από τις παλιότερες που σώζονται

ιερουργός" της μονής του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ του "έν τῷ Ἰουδαϊκῷ ὄρει"¹.

Σύμφωνα με το έγγραφο, που το συνέταξε ο Κερκυραίος νοτάριος Ζαχαρίας Αλλαμάνος², ο Νεόφυτος Παρτούρος παραχωρεί, με τη μορφή σολιάτικου, ένα αμπέλι, το οποίο ανήκε στο μοναστήρι του Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Ιουδαϊκό όρος, στον Μανόλη Μάνεση³.

στο ΙΑΚ (βλ. Ενετοκρατία, b. 109, filza 42). Έχει παλιά αρίθμηση 20 και διαστάσεις 30X32 mm. Βρίσκεται σε πολύ καλή κατάσταση και η γραφή της είναι ευανάγνωστη. Στο verso υπάρχει η σημείωση: "*Censuale per la chiesa di S. Michele*" και με μικρότερα γράμματα "*adi Marzo 1462*". Βλ. παράρτημα έγgr. 1.

¹ Η μονή του Ταξιάρχου Μιχαήλ είναι από τις πιο παλιές της πόλης. Κτίστηκε τον 14ο αι. και βρισκόταν στο Οβριοβούνι (Εβραιοβούνι) ή Ιουδαϊκό όρος. Βλ. Παπαγεωργίου, σσ. 200-201. Για την συνοικία αυτή της Κέρκυρας βλ. παραπάνω σ. 17 και σημ. 3.

² Η οικογένεια Αλλαμάνου, ιταλικής καταγωγής, είναι από τις πιο γνωστές στην Κέρκυρα. Από το 1477 ήταν μέλος του *Maggior Consiglio* του νησιού (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 93). Ο Ζαχαρίας Αλλαμάνος ήταν μέλος της πρεσβείας του 1473 μαζί με τον Ιωάννη Μορέλλο (βλ. την επόμενη σημείωση) και τον Νικόλαο Βελάνδα (βλ. ΙΑΚ, Ενετοκρατία, Πρεσβείες, b. 97, αριθ. 1). Φαίνεται ότι ήταν από τους πρώτους συμβολαιογράφους που απέκτησαν οι Κερκυραίοι μετά το σχετικό διάβημά τους στις βενετικές αρχές (βλ. Βροκίνης, Δικαιώματα, σ. 12). Από το έγγραφο αυτό που είναι γραμμένο καλλιγραφικά αποδεικνύεται ότι ο Αλλαμάνος χειριζόταν καλά την ελληνική γλώσσα. Για την οικογένεια βλ. επίσης Χασιώτης, σ. 210 και σημ. 4.

³ Το οικογενειακό επώνυμο Μάνεση, αλβανικής προέλευσης, αναγράφεται στον κατάλογο των ευγενών οικογενειών Ζακύνθου (βλ. Θεοτόκης, σ. 38). Δεν γνωρίζουμε αν ο Μανόλης αυτός του εγγράφου καταγόταν από τη ζακυνθινή οικογένεια Μάνεση. Ως μάρτυρες υπογράφουν οι ευγενείς Ιαννούτζος (Ιωάννης) Μορέλλος, Μιχαήλ Δεληγότης, Νικόλαος Ροκοκέφαλος και Ζαχαρίας Αλλαμάνος. Το ίδιο αυτό έγγραφο, εκτός από την είδηση για την ύπαρξη του Νεοφύτου Παρτούρου, το εκκλησιαστικό του αξίωμα και την διαμονή του ως ιερωμένου στο μοναστήρι αυτό, είναι και για άλλο λόγο σημαντικό σ' αυτό αναφέρονται αξιόλογα πρόσωπα της κερκυραϊκής κοινωνίας του τέλους του 15ου αιώνα. Για τον Ιαννούτζο Μορέλλο γνωρίζουμε ότι ανήκε στη γνωστή ιταλική οικογένεια Mugello ή Morello που συμμετείχε στο Γενικό Συμβούλιο του νησιού από το 1473 και ήταν στενός συγγενής του Ζαχαρία Αλλαμάνου (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 87 και Σπύρος Κατσαρός, *Libro d'oro di Corfù, Χρονικά των Κορυφών*, τόμ.1, Κέρκυρα 1980, σσ. 75-78). Ο Μιχαήλ Δεληγότης ασφαλώς θα ανήκε στην οικογένεια των Δεληγότων ή Digotti ή De Hugot της Κέρκυρας (για την οικογένεια βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 87 και Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, σ. 33 και σημ. 1). Η οικογένεια Ροκοκέφαλου γράφτηκε στο *libro d'oro* το 1557 (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 92). Ο Νικόλαος Ροκοκέφαλος του εγγράφου μας ήταν πιθανότατα

Στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα αναφέρεται και ο Ιωάννης Παρτούρος, που και αυτός πιθανότατα ανήκει στους προγόνους του πρωτοπαπά Αλεξίου Παρτούρου. Και το πρόσωπο αυτό δεν μπορέσαμε να το ταυτίσουμε με βεβαιότητα. Ο Ιωάννης Παρτούρος, όπως και ο Νικηφόρος, αναγράφεται στο ίδιο δίπτυχο της κερκυραϊκής κοινότητας¹. Το 1490 θέτει υποψηφιότητα και εκλέγεται με 57 ψήφους υπέρ και 41 κατά στο Συμβούλιο των 150 έχοντας συνυποψήφιό του τον συνεπώνυμό του Γεώργιο Παρτούρο². Από το γεγονός αυτό, το ότι δηλ. ένα μέλος της οικογένειας συμμετέχει στο Συμβούλιο των 150 (Minor Consiglio), επιβεβαιώνεται η υψηλή κοινωνική θέση της οικογένειας. Βασική προϋπόθεση για τη συμμετοχή μιας οικογένειας στο διοικητικό αυτό όργανο ήταν, όπως είναι γνωστό, η κοινωνική της θέση. Έπρεπε να ανήκει στην ανώτερη κοινωνική τάξη του νησιού, στην τάξη των ευγενών, και να πληροί και τους τρεις όρους της ευγενείας (*i tre gradi di civiltà*)³. Τον Ιωάννη Παρτούρο δεν τον συναντούμε σε άλλα έγγραφα. Όσο για τον συνυποψήφιό του Γεώργιο, πιστεύουμε ότι ίσως είναι το ίδιο πρόσωπο με τον αρχιμαραγκό Γεώργιο Παρτούρο που σε ένα συμβόλαιο του 1502 (19 Σεπτεμβρίου) μνημονεύεται ως διαιτητής σε οικονομική διαφορά⁴. Ο Γεώργιος Παρτούρος αναφέρεται ήδη ως εκλιπών το 1542 (21 Οκτωβρίου)⁵.

απόγονος του συνονόματού του πρωτοπαπά Κερκύρας, ο οποίος το 1410, για λίγους μόνο μήνες, κατείχε το αξίωμα, και πατέρας πιθανόν του Λέοντος Ροκοκέφαλου, που από το 1472, σύμφωνα με νέες αρχειακές μαρτυρίες ήταν πρωτοπαπάς Κερκύρας (βλ. Γεράσιμος Πεντόγαλος, *Ανέκδοτα έγγραφα του ιε' αιώνα σχετιζόμενα με την εκκλησιαστική ιστορία της Κέρκυρας*, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 19(1974), σ. 130). Σχετικά με τα ονόματα των Μεγάλων Πρωτοπαπάδων Κερκύρας και το χρονικό διάστημα της θητείας τους στο αξίωμα αυτό βλ. τον κατάλογο ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 2, φφ. 97^V-98^F, καθώς και τους γνωστούς δημοσιευμένους καταλόγους.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 31^V.

² Βλ. Α.Δ., b. 5, φ. 281^V.

³ Για τους τρεις όρους της ευγενείας βλ. σχετικά παραπάνω σ. 19 και σημ. 1.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Manoli Toxioti, φακ. T.11, φ. 20^V. Οι αντίδικοι είναι ο Γεώργιος Τζόρης και ο Γεώργιος Μαλακάσας.

⁵ Πρόκειται για συμφωνητικό που κάνει η κόρη του εκλιπόντος Γεωργίου Παρτούρου Θόδω, σύζυγος του Τζανή Δεσημένικου, με τον Στέφανο Τορνίκη, προκειμένου να του νοικιάσει πατρικό της χωράφι που βρίσκεται στην περιοχή του

3. Ο Αλέξιος Παρτούρος και η οικογένειά του

Το 1498 εμφανίζεται για πρώτη φορά ο παππούς του πρωτοπαπά Αλεξίου Παρτούρου, ιερέας Αλέξιος. Το σχετικό έγγραφο, με ημερομηνία 3 Απριλίου 1498¹, είναι από τα λιγοστά έγγραφα του 15ου αιώνα που σώζονται στο Ιστορικό Αρχείο Κερκύρας. Σύμφωνα με αυτό σε συνεδρία της κερκυραϊκής κοινότητας του ίδιου έτους (1498), το Ιερό Τάγμα, οι ευγενείς² του νησιού και κάποιος Δημήτριος Γαρούφαλος, άγνωστος από αλλού, έλαβαν αποφάσεις σχετικά με την εκκλησία και την περιουσία της μονής των Αγίων Πατέρων³. Την εκκλησία και την

Αγίου Ιωάννη της Καρακούζενας [βλ. ΙΑΚ, Not. Pietro Vragianiti, φακ. Β.176, φ. 92^Γ (1542)]. Για το ναό του Αγίου Ιωάννη της Καρακούζενας βλ. Παπαγεωργίου, σ. 220.

¹ Το έγγραφο αυτό το δημοσίευσε χωρίς να το σχολιάσει ο Λ. Βροκίνης, (βλ. *Περί των ετησίως τελουμένων εν Κερκύρα λιτανειών του θείου λειψάνου του Αγίου Σπυριδώνος και της εν έτει 1716 πολιορκίας της Κέρκυρας*. Έκδοσις τρίτη επηυξημένη δια προσθήκης λίαν σπουδαίων και περιέργων τέως αγνώστων ειδήσεων, εν Κερκύρα 1909, σ. 38).

² Αναφέρονται ο Ολιβέριος Μουρέλος, ο Δομένιγος Δελάρτας και ο Ανδρέας Παραμάνας. Ο Ολιβέριος ή Ολιβέρης Μουρέλος εμφανίζεται σε συμβολαιογραφικό έγγραφο, που συντάχθηκε στις 7 Σεπτεμβρίου 1514 από τον νοτάριο Κερκύρας Πέτρο Αγαπητό να διαχειρίζεται περιουσιακά του στοιχεία στην Κέρκυρα. Σε άλλο έγγραφο του ίδιου νοταρίου στις 3 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου, μνημονεύεται ως εκλιπών (βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 4, βιβλ. 7 (Πέτρος Αγαπητός) φφ. 77^Υ και 109^Γ αντίστοιχα). Ένας συνώνυμός του, πιθανότατα εγγονός του, εμφανίζεται στην Κέρκυρα, στις 13 Νοεμβρίου 1560, ως έμπιστος υπάλληλος της Βενετίας (βλ. A.S.V., Senato Mar, Reg. 35, φ. 72^Υ). Η οικογένεια Παραμάνη ή Παραμάνη ήταν γραμμένη στο Libro d'oro από το 1506 (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 92 και Ρωμανός, *Η Εβραϊκή κοινότης της Κερκύρας*, ό.π., σ. 387). Στην οικογένεια Δομένιγου Δελάρτα, για την οποία διαθέτουμε ελάχιστες μαρτυρίες, ανήκουν πιθανότατα ο Ιωάννης Δελάρτα που στις 21 Φεβρουαρίου 1514 απαντά ως μάρτυρας σε νοταριακή πράξη και ο ζωγράφος Λεονάρδος που, ως συμβαλλόμενος, απαντά σε δύο νοταριακές πράξεις της 13ης Οκτωβρίου 1584 και της 23ης Μαρτίου 1590 [βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 4 (Πέτρος Αγαπητός), φ. 7^Γ και για τον ζωγράφο ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. Ρ.17, filza 1, φφ. 97^Γ και 298^Γ-299^Γ αντίστοιχα]. Πρβλ. και Μαρία Καζανάκη-Λάππα, Ειδήσεις από αρχειακές πηγές για τη ζωγραφική και τους ζωγράφους στην Κέρκυρα το 16ο αι., *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περίοδος Δ', τόμ. ΙΓ' (1985-1986), Αθήνα 1988, σσ. 296-297, 299-300.

³ Ο ναός των Αγίων Πατέρων είναι από τους πιο παλιούς που σώζονται σήμερα στην Κέρκυρα (βλ. Παπαγεωργίου, σ. 203). Το έγγραφο αυτό που αναφέρεται σε άγνωστες, ως τώρα, πτυχές της ιστορίας και της περιουσίας της εκκλησίας αυτής

περιουσία της μονής αυτής είχε κληροδοτήσει με τη διαθήκη της η Βίβα Καροφύλλου¹ στο Ιερό Τάγμα. Παρόντες από το Ιερό Τάγμα ήταν ο "παπᾶ κύρ Ἀλέξιος ὁ Ραρτουῖρος ἀρχιεπίσκοπος" (δηλ. εκκλησιάρχης)², ο πρωτοπαπᾶς Κερκύρας Μιχαήλ Βουκιέντης³, ο σακελλάριος Γρηγόριος Πολύευκτος⁴, ο αρχιμανδρίτης Φίλιππος Καλοχαιρέτης⁵ και ο

παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Ο ναός αρχικά ήταν ιδιωτικός. Με τη διαθήκη της Βίβας Καροφύλλου περιέρχεται στη δικαιοδοσία του Ιερού Ταγματος, το οποίο και θα διαχειρίζεται τα περιουσιακά του. Με το έγγραφο καθορίζονται με κάθε λεπτομέρεια τα σύνορα και οι τοποθεσίες των τριών σημαντικότερων ακινήτων κτημάτων της μονής. Τὸ ἐργαστήριό βρισκόταν "στὴν ἀγορὰ τῶν Κορυφῶν". Το είχε αφήσει ἡ ποτέ κυρά Κουρκούλενα στην εκκλησία και ήταν νοικιασμένο στον Θεόδωρο Πολίτη. Το σπίτι βρισκόταν "ἐν τῷ ἐμπορίῳ τῶν Κορυφῶν", δίπλα στο δημόσιο δρόμο και στο πηγάδι της εκκλησίας, είχε δύο εισόδους και σ' αυτό κατοικούσαν "αἰγύπτιοι" (= γύφτοι). Ο "ἄδειος τόπος" βρισκόταν στις Γαστράδες" (=Γαρίτσα), στο εμπορικό κέντρο της Κέρκυρας, πλάι στη μονή του Αγίου Αθανασίου. Για τη μονή αυτή βλ. Βροκλίνης, Δικαιώματα, σ. 136 και Παπαγεωργίου, σ. 217.

¹ Το πρόσωπο της διαθέτριας δεν μας είναι γνωστό. Έναν αιώνα περίπου αργότερα απαντά κάποιο άλλο συνώνυμο πρόσωπο, ο Ιωάννης Καρόφυλλος (πρβλ. παρακάτω, σ. 136 και σημ. 2).

² Με τον τύπο αυτό δεν απαντά, απ' όσο γνωρίζουμε, τέτοιο ιερατικό αξίωμα. Πιστεύουμε ότι ο όρος αποτελεί παραφθορά της λέξης εκκλησιάρχης ή εκκλησιαρχος.

³ Ο πρωτοπαπᾶς Μιχαήλ Βουκιέντης ήταν ως τώρα άγνωστος από αλλού. Δεν μνημονεύεται σε κανένα κατάλογο πρωτοπαπάδων Κερκύρας. Στηριζόμενοι στο έγγραφο αυτό, όπου ο Μιχαήλ Βουκιέντης μνημονεύεται ως πρωτοπαπᾶς το 1498, και στους γνωστούς μας καταλόγους πρωτοπαπάδων υποθέτουμε, ότι διαδέχτηκε τον Μ. Πρωτοπαπά Κερκύρας Νικόλαο Πολυλά, που είχε εκλεγεί στις 12 Νοεμβρίου 1490. Διάδοχός του ήταν ο Ιάκωβος Κύριος που εκλέχτηκε στις 4 Απριλίου 1500. Φαίνεται όμως ότι επανεκλέχτηκε, γιατί το 1506 αναφέρεται και πάλι στο αξίωμα αυτό (βλ. παράρτημα, έγγρ. 2).

⁴ Το 1450, ο σακελλάριος Γρηγόριος Πολύευκτος διέσωσε και στη συνέχεια μετέφερε το λείψανο του Αγίου Σπυριδωνος από την Κωνσταντινούπολη στην Κέρκυρα. Πριν πεθάνει το δώρησε στον Γεώργιο Καλοχαιρέτη, ο οποίος με τη σειρά του το κληροδότησε στον γιο του Λουκά, (βλ. Παπαγεωργίου, σσ. 196-197 καθώς και την επόμενη σημείωση).

⁵ Ο αρχιμανδρίτης Φίλιππος Καλοχαιρέτης ήταν ο τρίτος γιος του Γεωργίου Καλοχαιρέτη (οι άλλοι δύο ήταν ο Μάρκος και ο Λουκάς). Σύμφωνα με τον Andrea Marmora, ο Γεώργιος είναι εκείνος που μετέφερε το λείψανο του Αγίου Σπυριδωνα από την Κωνσταντινούπολη στην Κέρκυρα και στη συνέχεια το κληροδότησε στους τρεις γιους του (βλ. Marmora, ό.π., σσ. 219-220). Για το θέμα αυτό καθώς και τον εσφαλμένο ισχυρισμό του Marmora βλ. Παπαγεωργίου, σσ. 196-197.

ιερομνήμων Αντώνιος Χρυσοβελόνης¹. Την εποχή λοιπόν αυτή ο εκκλησιάρχης παπά Αλέξιος, ζούσε στην Κέρκυρα και ήταν από τα σημαντικότερα μέλη του Ιερού Τάγματος. Σε συμβολαιογραφική πράξη, που συντάσσεται λίγα χρόνια αργότερα την 1η Μαρτίου 1506², ο παπά Αλέξιος εμφανίζεται ως σακελλίων, αξίωμα που θα το απέκτησε μετά το 1498. Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, δανείζει στην "*κυρά Φιλίππα του ποτέ Πέτρου 'Αγγέλου*" δέκα λίτρες σιταριού, με την προϋπόθεση να του τις επιστρέψει εντός του έτους. Στο ίδιο έγγραφο εμφανίζεται για πρώτη φορά και ο Αλοΐσιος (Αληβίξης) Ραρτούρος, ο ένας από τους τρεις γιους του, που ως εκπρόσωπος του πατέρα του εισπράττει λίγους μήνες αργότερα, τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου, το χρέος της "*κυρά Φιλίππας*".

Για τη σύζυγο του παπά Αλεξίου Ραρτούρου, δηλ. τη γιαγιά του συγγραφέα των *Διδαχών*, γνωρίζουμε μονάχα, ότι την έλεγαν Ειρήνη. Η Ειρήνη, εκτός από το βιβλίο των δωρητών μελών της κοινότητας, όπου αναγράφεται με τον σύζυγό της παπά Αλέξιο Ραρτούρο³, μνημονεύεται άλλη μια φορά σε νοταριακή πράξη της 31ης Αυγούστου 1514⁴. Στο έγγραφο αυτό η πρεσβυτέρα Ειρήνη, χήρα ήδη του παπά Αλεξίου Ραρτούρου, είναι παρούσα στην καταγραφή των κινητών πραγμάτων της πεθαμένης κόρης της Ζαμπέτας, συζύγου του Τζάννη (=Ιωάννη) Κουαρτάνου⁵. Ο παπά Αλέξιος Ραρτούρος, σύμφωνα με τα

¹ Για την οικογένεια Χρυσοβελόνη δεν έχουμε καμιά πληροφορία από αλλού.

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Pietro Spongo, φακ. Σ.147, β. 12^V. Το έγγραφο έχει υποστεί αρκετές φθορές από την υγρασία. Στο τέλος υπάρχει προσθήκη από το ίδιο χέρι, σύμφωνα με την οποία το χρέος εξοφλήθηκε από τη συμβαλλόμενη κυρά Φιλίππα στις 3 Αυγούστου 1506 στον γιό και "σέμπρο" του Αλεξίου Ραρτούρου, Αληβίξη (βλ. παράρτημα έγγρ. 2).

³ Βλ. ΙΑΚ, M.A.Gr., b. 2, φ. 45^V και b. 3, filza 3, φ. 54^F "*τοῦ Ραρτούρου 'Αλεξίου Ιερέως καὶ τῆς πρεσβυτέρας αὐτοῦ Εἰρήνης καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ*".

⁴ Όσο γνωρίζω το νοταριακό αυτό έγγραφο είναι το μοναδικό μέχρι στιγμής, που αναφέρεται άμεσα σε θήλυ μέλος των πρώτων της οικογένειας των Ραρτούρων [βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 4, βιβλ. 7 (Πέτρος Αγαπητός), φ. 73^F].

⁵ Ο μοναδικός Ιωάννης ή Τζουάννης Κουαρτάνος που μνημονεύεται και που θα μπορούσε εκείνη την εποχή να είναι ήδη έγγαμος, είναι ο γιος του Νικολάου Κουαρτάνου (βλ. Rangabè, σ. 169). Ο Ιωάννης αυτός, κατά τις ιστορικές μαρτυρίες, ήταν πρέσβυς των Κερκυραίων στην Βενετία το 1516 (βλ. Sathas, τόμ. 5, σ. 249) και πρωτοστάτησε στην οχύρωση της πόλης της Κέρκυρας το 1535 (βλ. Marmora, ό.π., σ. 234). Από νοταριακό έγγραφο της 23ης Ιουλίου 1523 (βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Spongo,

στοιχεία που έχουμε, πέθανε κατά το χρονικό διάστημα μετά την 1η Μαρτίου 1506¹ και πριν από τις 9 Μαΐου 1511², ενώ η σύζυγός του Ειρήνη μετά τις 31 Αυγούστου 1514³.

Ο παπά Αλέξιος Ραρτούρος άφησε πέντε παιδιά. Τρεις γιους, τον Αλοΐσιο, τον Μιχαήλ και τον Αντώνιο, και δύο θυγατέρες, την Ζαμπέτα και την Έλενα.

Ο Αλοΐσιος Ραρτούρος, ο μετέπειτα πρωτοπαπάς Κέρκυρας, ήταν πιθανότατα ο πρωτότοκος· εμφανίζεται, όπως είδαμε, αρκετά νωρίς, ήδη από το 1506⁴, και είναι ο περισσότερος γνωστός. Αντίθετα, για τους αδελφούς του Μιχαήλ και Αντώνιο και τις αδελφές του Ζαμπέτα και Έλενα υπάρχουν ελάχιστες μαρτυρίες. Ο Μιχαήλ Ραρτούρος είναι γνωστός από την απογραφή (inventario) των κινητών πραγμάτων της αδελφής του Ζαμπέτας (31 Αυγούστου 1514), όπου μνημονεύεται μαζί με τον αδελφό του Αλοΐσιο ως επίτροπος της περιουσίας της πεθαμένης αδελφής του. Ο Μιχαήλ φαίνεται πως για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα έζησε στη Βενετία. Σ' αυτό το συμπέρασμα οδηγούμαστε από την έλλειψη ειδήσεων για το πρόσωπό του στα κερκυραϊκά

φακ. Σ.147, φ. 50^ε), έχουμε τη μαρτυρία ότι ο μισέρ Τζουάνης Κουαρτάνος παραχώρησε ως *jus patronato* στον Σταυράκη τον Φρόνιμο και στους διαδόχους του τη μονή της Υπαπαντής στην Κέρκυρα με τον όρο, αφού την ανακαινίσει, να του δίνει μια λίτρα κερί το χρόνο και να μνημονεύει κατά τό *είωθός* τους πεθαμένους του γονείς, σύζυγο και παιδιά. Είναι πολύ πιθανό ο Τζουάνης αυτός του εγγράφου να ήταν σύζυγος της Ζαμπέτας Ραρτούρου και πατέρας, όπως αποδεικνύεται τουλάχιστον δύο πεθαμένων παιδιών. Αν εξάλλου αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να υπήρξε αυτήν την εποχή στην οικογένεια Κουαρτάνου και άλλο μέλος με το ίδιο βαπτιστικό όνομα και αν ο θρύλος της Καλής Κουαρτάνου, κόρης Τζουάνη (βλ. Θεοτόκης, σ. 53), στηρίζεται σε κάποιο γεγονός, τότε ο Τζουάνης, για τον οποίο γίνεται λόγος εδώ, ήταν πατέρας της και την είχε αποκτήσει από άλλο γάμο.

¹ Βλ. παραπάνω, σ. 52 και σημ. 2.

² Η αρχή του εγγράφου είναι κατεστραμμένη από υγρασία και με δυσκολία διαβάζουμε ελάχιστα αποσπάσματα, λ.χ. "... τόν παρόντα κυρ' Άληβλίζην τόν Ραρτούρον τοῦ ποτέ... σακελαρίου τῶν Κορυφῶν κύρ' Άλεξίου τοῦ Ραρτούρου καί...". Στα ελάχιστα αυτά αποσπάσματα υπάρχουν και οι μαρτυρίες που μας ενδιαφέρουν άμεσα, ότι δηλ. ο παπά Αλέξιος ήταν πατέρας του Αλοΐσιου και ότι την ημέρα που συντάχθηκε το έγγραφο είχε ήδη πεθάνει. Βλ. ΙΑΚ, Not. Manoli Taxioti, φακ. T. 11, φ. 77^ν.

³ Βλ. παραπάνω, σ. 52 και σημ. 2.

⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 52.

συμβολαιογραφικά έγγραφα της εποχής και απο τη μαρτυρία ότι κηδεύτηκε και θάφτηκε στη Βενετία, στο *campo dei Greci*, στο μεταξύ της 2ας και της 13ης Μαρτίου 1540 διάστημα¹. Η κηδεία, όπως αναφέρεται, έγινε με πολυτέλεια, πράγμα που δείχνει την καλή οικονομική του κατάσταση. Σε νοταριακό έγγραφο της 20ής Δεκεμβρίου 1555 σημειώνεται ότι ο Μιχαήλ είχε στην κατοχή του σπίτι στην Κέρκυρα, μέσα στο κάστρο, το οποίο μετά το θάνατό του περιήλθε στη δικαιοδοσία του γιου του Θεοφίλου, που την ημέρα της σύνταξης του εγγράφου το πωλεί². Από τον Μιχαήλ Παρτούρο προήλθε, όπως θα δούμε, ένας κλάδος της οικογένειας των Παρτούρων που φτάνει ως τις αρχές του 18ου αιώνα.

Ο τρίτος γιός του παπά Αλεξίου, Αντώνιος, εμφανίζεται για πρώτη φορά ως συμβαλλόμενος σε νοταριακή πράξη στις 2 Μαρτίου 1514³. Σύμφωνα με το έγγραφο, αναθέτει στον Ανδρέα Κάλεση την καλλιέργεια ενός αμπελιού που έχει στο νησί Βίδο. Δύο μήνες αργότερα, στις 2 Μαΐου, νοικιάζει για ένα εξάμηνο τις αλυκές του, που βρίσκονται στον *"κάμπο της αὐθεντίας"* στον Λεονάρδο Ασωνίτη⁴. Στις 3 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου (1514) υπογράφει ως μάρτυρας σε νοταριακή πράξη⁵ και λίγους μήνες αργότερα, στις 10 Φεβρουαρίου 1515⁶, νοικιάζει για ένα χρόνο το εργαστήριό του, που είχε στην Καμάρα, *"στον μάστρο Νικολό Γκλομποτζιάρη"*⁷.

Η μοναδική μαρτυρία για τις θυγατέρες Ζαμπέτα και Έλενα του παπά Αλεξίου Παρτούρου υπάρχει στην απογραφή (31 Αυγούστου 1514)

¹ Βλ. Λιάτα, ο.π, σ. 210, σημ. 55.

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Mattio Parastati, φακ. Π.188, φ. 276^Γ. Το σπίτι βρισκόταν στην ενορία της Θεοτόκου της Σωτηριώτισσας και πλάι στα σπίτια του *ποτέ Σήφη* και του *ποτέ Αντώνη Βουτζινά*.

³ Βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 4, βιβλ. 7 (Πέτρος Αγαπητός), φ. 12^Υ.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 4, βιβλ. 7 (Πέτρος Αγαπητός), φ. 36^Γ.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 4, βιβλ. 7 (Πέτρος Αγαπητός, φ. 100^Υ). Πρόκειται εδώ για συμφωνία ναύλωσης πλοίου που θα μετέφερε βελανίδι από την Κέρκυρα στη Βενετία.

⁶ Βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 4, βιβλ. 7 (Πέτρος Αγαπητός), φ. 120^Γ.

⁷ Κάποιος Αντώνιος Γκλομποτζιάρης που απαντά τριάντα χρόνια αργότερα (1545) ως μάρτυρας στην απόφαση του Ιερού Τάγματος να σταλεί ο Αλέξιος για δεύτερη φορά στη Βενετία, (βλ. παρακάτω, σ. 83) δεν αποκλείεται να ήταν απόγονος του *μάστρο-Νικολό* του εγγράφου αυτού.

των κινητών πραγμάτων της Ζαμπέτας. Η Ζαμπέτα που είχε ήδη πεθάνει, χωρίς πιθανότητα να αφήσει απογόνους¹, πριν από τις 31 Αυγούστου 1514, που έγινε η απογραφή, είχε παντρευτεί τον Ιωάννη Κουαρτάνο, γόνο της ομώνυμης αρχοντικής κερκυραϊκής οικογένειας². Σύμφωνα με την απογραφή είχε κληροδοτήσει³ στην "αὐταδέλφη της Ἑλενα κολαρίνα μαύρη μαργαριταρένια μέ μαῦρα κορέλια". Το γεγονός, ότι δεν αναφέρονται άλλα πρόσωπα ως κληρονόμοι, ενισχύει την υπόθεση ότι η Ζαμπέτα δεν είχε απογόνους.

Την ίδια εποχή (πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα), που δρουν οι γιοι του Αλεξίου Ραρτούρου, Αλοῖσιος, Μιχαήλ και Αντώνιος, μνημονεύεται σε συμβολαιογραφικό έγγραφο που συντάχθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου 1502⁴ και κάποιος Νικόλαος Ραρτούρος, πιθανότητα εμπορεύμενος και ναυτικός⁵. Σύμφωνα με το έγγραφο αποφασίζει με τους συντρόφους του (τον караβοκύρη Μιχαήλ Βουκελάτο, τον Λάζαρο Κουρτέση, τον Νικόλαο Μανιάτη και τον Γεώργιο Σασά) να διαθέσουν από κοινού χρήματα⁶ για να πραγματοποιήσουν κάποιο εμπορικό ταξίδι. Στις 5 Σεπτεμβρίου 1549⁷ είχε ήδη πεθάνει και το μόνο που

¹ Είναι πιθανότατο η Ζαμπέτα να μην άφησε απογόνους, αφού η προίκα σύμφωνα με το έγγραφο αυτό επιστρέφει στη μητέρα της Ειρήνη και στα αδέρφια της. βλ. σχετικά Spyridon Flogaitis, *Système vénitien ad intestat et structure familiale dans les Iles Ioniennes*, Genève 1981 (Librairie Droz) σσ. 104-106.

² Για την οικογένεια Κουαρτάνου ή Καρτάνου που μνημονεύεται στο libro d'oro από τον 15ο αι. βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 87· επίσης πρβλ. Θεοτόκης, σ. 36, Rangabè, σσ. 168-187, πρβλ. και παραπάνω σ. 52 και σημ. 5.

³ Η κληροδοσία έγινε με διαθήκη της Ζαμπέτας, όπως αναφέρεται στο έγγραφο, που ασφαλώς είχε συνταχθεί πρωτίτερα, άγνωστο για ποιό λόγο, τότε και από ποιόν, αν δεν ήταν ιδιώχειρη, νοτάριο.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Νοτ. Μαποῖι Ταχιοῖι, φακ. T.11, φ. 8Γ.

⁵ Για την τάξη αυτή των ελληνορθόδοξων ναυτικών και εμπόρων της Μεσογείου τον 16ο αιώνα βλ. Νικόλαος Παναγιωτάκης, *Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Αθήνα 1986, σσ. 40-41, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁶ Το χρηματικό ποσό με το οποίο συμμετέχει ο Νικόλαος ανέρχεται, σύμφωνα με το έγγραφο, σε 31 δουκάτα (προς 5 άσπρα το καθένα) και είναι μεγαλύτερο από εκείνο των άλλων συμβαλλομένων. Γενικά για την εμπορική δραστηριότητα των Κερκυραίων στις αρχές της Ενετοκρατίας βλ. Καίτη Τσίχλη-Αρώνη, Το εμπόριο στην Κέρκυρα στις αρχές της Ενετοκρατίας, *Παρνασσός* 20(1978), σσ. 519-521, 523-525.

⁷ Βλ. ΙΑΚ, Νοτ. Petro Vragianiti, φακ. B.176, φ. 207V.

γνωρίζουμε γι' αυτόν είναι ότι είχε κληροδοτήσει ρίζες ελιές στην εκκλησία του Σωτήρος¹. Με βάση τις πενιχρές αυτές μαρτυρίες δε μπορούμε να προσδιορίσουμε αν είχε συγγενικούς δεσμούς με την οικογένεια του Αλεξίου Παρτούρου.

4. Ο Αλοΐσιος Παρτούρος

Πατέρας του Πρωτοπαπά Αλεξίου Παρτούρου ήταν ο γνωστός Μέγας Πρωτοπαπάς Κέρκυρας Αλοΐσιος². Πληροφορίες για το έτος της γέννησής του δεν υπάρχουν. Ο Αλοΐσιος εμφανίζεται για πρώτη φορά σε νοταριακό έγγραφο του 1506³, όπου, όπως είπαμε και παραπάνω, αναφέρεται ως λαϊκός και ως συνεργάτης του πατέρα του παπά Αλεξίου Παρτούρου. Εκτός όμως από το έγγραφο αυτό, ο Αλοΐσιος εμφανίζεται ως λαϊκός και σε άλλα έξι έγγραφα του έτους 1511⁴. Αυτό μας κάνει να υποθέσουμε ότι ο Αλοΐσιος την εποχή εκείνη ήταν σε νεαρή ηλικία, είκοσι περίπου χρονών. Αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, τότε ο Αλοΐσιος θα πρέπει πιθανότατα να γεννήθηκε στη δεκαετία του 1480 και να χειροτονήθηκε ιερέας, σύμφωνα με το εκκλησιαστικό δίκαιο⁵, περίπου τριάντα χρονών, δηλ. αμέσως μετά το

¹ Για την εκκλησία του Σωτήρος στην πόλη της Κέρκυρας βλ. Παπαγεωργίου, σσ. 217-218. Από το έγγραφο του 1549 προκύπτει ότι ο ναός υπήρχε ήδη από το 1502. Αποτελούσε, ως γνωστόν, την *Εμπαρουνία του Σωτήρος Χριστού εις το Καρδάκι*, που υπήρξε διαδοχικώς τιμάριον: (1) της οικογένειας Μιδει (Μιδέη) ως το 1574, (2) του μοναχού Ιωάννη Μούρσουλη (ως το 1633), (3) του ιερομονάχου Φλώρον, (4) του ιερομονάχου κυρίου Ιωνά Χαλκιόπουλου, (5) του ηγουμένου Φίλιππου Καρτάνου, (6) του Καθηγουμένου Αμβροσίου Γραδενίγου, (7) της οικογένειας Αβράμη και (8) της οικογένειας Καίσαρη (βλ. Πανταζόπουλος, ό.π., σσ. 156, 182, όπου και άλλες λεπτομέρειες).

² Το ξενικό του όνομα προέρχεται από το Alvise, το οποίο παράγεται από το Ludovico (βλ. Emidio de Felice, *Dizionario dei nomi italiani*, Milano 1986, σ. 58 (λήμμα Aloisio). Στις αρχειακές μαρτυρίες απαντά ως Αληβίζης, Αλοΐζιος ή (Αλοΐσιος), Λοήζης και Alvise. Στο εξής θα υιοθετήσουμε το Αλοΐσιος, γιατί έτσι απαντά τις περισσότερες φορές στα νοταριακά έγγραφα της εποχής.

³ Βλ. παραπάνω, σ. 52.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Manoli Toxioti, φαν. T.11, φ. 60^Γ (25 Φεβρουαρίου), 70^Υ (17 Μαΐου), 77^Υ (18 Μαΐου), 82^Γ (23 Ιουνίου) και 107^Υ (22 Ιουλίου).

⁵ Βλ. Ράλλης-Ποτλής, τόμ. 2, σ. 337. Εσφαλμένη πρέπει να θεωρηθεί η ατεκμηρίωτη άποψη του Παπαγεωργίου (βλ. σ. 99), που υποστηρίζει ότι ο Αλοΐσιος

1511 ή λίγα χρόνια αργότερα. Στα πέντε από τα έξη συμβολαιογραφικά έγγραφα του 1511 ο Αλοΐσιος είναι παρών και υπογράφει ως μάρτυρας, ενώ στο έκτο¹ εμφανίζεται ως συμβαλλόμενος. Τα πέντε πρώτα έγγραφα όπου, όπως είπαμε μνημονεύεται ως μάρτυρας, δείχνουν ότι από τον Φεβρουάριο ως τον Ιούνιο του 1511 ο Αλοΐσιος ζούσε στην Κέρκυρα². Στο έκτο έγγραφο, με ημερομηνία 18 Μαΐου 1511, ο Αλοΐσιος αγοράζει από τον επίτροπο των Κορυφών, κατά πάσα πιθανότητα Βρετόπουλο³, αμπέλι στην περιοχή της Παλαιόπολης⁴.

γεννήθηκε το 1490. Δεν είναι δυνατόν ο Αλοΐσιος να ήταν μόνο 14 ετών όταν, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο μελετητή, το 1504 γεννήθηκε ο γιος του Αλέξιος (βλ. Παπαγεωργίου, σ. 96).

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Manoli Toxioti, φακ. T.11, φ. 77^V. Η υγρασία έχει διαβρώσει την αρχή του εγγράφου, με αποτέλεσμα το κείμενο να είναι δυσανάγνωστο.

² Και στα έξι αυτά έγγραφα υπογράφει ως "κύρ 'Αληβίζης" ή "'Αλιβήζης ο Ραρτούρος".

³ Από το όνομα του πωλητή διαβάζουμε την κατάληξη "...τόπουλος" του επωνύμου καθώς και το "ἐπίτροπος τῶν Κορυφῶν". Η πιθανότητα το επίθετο να είναι Βρετόπουλος ή Ευρετόπουλος στηρίζεται στο γεγονός ότι: (1) πριν από αυτή την κατάληξη το περιθώριο του εγγράφου δε δικαιολογεί παραπάνω από τρία ή τέσσερα γράμματα το πολύ και (2) με τέτοια κατάληξη δεν υπάρχει άλλο επώνυμο αυτή την εποχή ούτε στην Κεφαλλονιά ούτε και στη Ζάκυνθο (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σσ. 91-92, Θεοτόκης, σσ. 36-39). Ο πωλητής αυτός είχε κληρονομήσει με πράξη της 7ης Ιουνίου 1473 το χωράφι αυτό από την εκ μητρός γιαγιά του σύζυγο Αλεξίου Σκιαδά (βλ. ΙΑΚ, Not. Manoli Toxioti, φακ. T.11, φ. 107^V και παράρτημα έγγρ. 3). Για την ταύτιση του Βρετόπουλου είναι δύσκολο να εκφέρουμε συγκεκριμένη άποψη, μια που το βαπτιστικό του δεν διακρίνεται καθόλου στο έγγραφο. Πρόκειται άραγε για τον ίδιο τον Ιωάννη Βρετόπουλο ή Ευρετόπουλο, που χρημάτισε επί τόσα χρόνια αρχίατρος Κερκύρας (βλ. σχετικά παρακάτω σ. 151 και σημ. 3) ή για κάποιο πρόγονό του με την ίδια ιδιότητα. Η πρώτη εκδοχή είναι αρκετά πιθανή. Μπορεί δηλαδή ο Βρετόπουλος αυτός να ήταν ο Ιωάννης και μόλις γεννήθηκε ή έστω λίγα χρόνια αργότερα να κληρονόμησε το χωράφι από τη γιαγιά του (1473), το οποίο 38 χρόνια αργότερα (1511) πωλεί, σύμφωνα μ' αυτό το έγγραφο, στον Αλοΐσιο Ραρτούρο. Δεν θα ήταν δηλαδή το 1565, που αποχωρεί οριστικά από τις επαγγελματικές του δραστηριότητες, αν γεννήθηκε γύρω στα 1473, πολύ παραπάνω από 92 χρονών. Βέβαια η ηλικία αυτή υπερβαίνει το μέσο όρο ζωής του ανθρώπου της εποχής του. Γενικά για τους αρχιάτρους Κερκύρας βλ. τον πρόχειρο χειρόγραφο κατάλογο στα κατάλοιπα του Βροκίνη (ΑΝΙΣ, Σημειωματάριον Α', φακ. 5).

⁴ Το αμπέλι της Παλαιόπολης, σύμφωνα με το έγγραφο, βρισκόταν δίπλα στα αμπέλια του Αγίου Νικολάου του "Τραχανιώτη", "τὸν μάστρο Νταμοδὸ Καλαφάτη, τῆς Μ(αρίας) τῆς καλογριάς καὶ τῆς Ἀγίας Εὐφημίας". Ο Άγιος Νικόλαος ο

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ο Αλοΐσιος ως το 1511 πριν γίνει κληρικός, φρόντιζε πιθανόν για την απόκτηση κτημάτων και για την αύξηση της πατρικής περιουσίας.

Από το 1511 ως το 1529, δηλ. για 18 περίπου χρόνια, δεν έχουμε καμιά πληροφορία για τη ζωή και τη δράση του Αλοΐσιου στην Κέρκυρα. Δεν ξέρουμε αν η παρουσία του όλο αυτό το χρονικό διάστημα στην Κέρκυρα ήταν συνεχής. Υπάρχει ρητή μαρτυρία ότι στις 6 Φεβρουαρίου του 1529 είναι ήδη ιερέυς και διαχειριστής της περιουσίας του Ταξιάρχου Μιχαήλ ("...ήντινα νύν ιερουργεῖ ὁ

Ταρχανιώτης ταυτίζεται με το "κάθισμα" του αγίου Νικολάου του Ταρχανιώτη που υπαγόταν στη μονή των Αποστόλων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, όπου ο ιστορικός της άλωσης Γεώργιος Σφραντζής πέρασε μερικά από τα τελευταία χρόνια της ζωής του: "... και διὰ τὸ ἔξιν ἡμᾶς πλείονα τὸν πολυπλασιασμόν τοῦ καλοκαγαθοῦ φίλου καὶ πνευματικοῦ πατρὸς Δωροθέου, εὐρισκομένου αὐτοῦ εἰς τὴν μονὴν τῶν ἁγίων ἀποστόλων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, εὐρόντες καὶ ἡμεῖς ἀπὸ τῆς τάξεως τῶν τριάκοντα δύο ιερέων τοῦ ἁγίου Νικολάου κάθισμα τὸ ἐπονομαζόμενον τοῦ Ταρχανιώτου παρελάβομεν αὐτὸ Μαρτίου ιε' τοῦ ἔτους καὶ κατέμενον μετὰ τῶν ἐμῶν..." (Sphrantzes XVI 91, εκδ. Grecu, IV, 19, 11, πρβλ. και Paul Lemerle, *Trois actes du Despote d'Épire Michel II*, Προσφορά εἰς Στίλωνα Π. Κυριακίδη, *Ελληνικά* 4, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 425).

Η επωνυμία Ταρχανιώτης θα πρέπει ίσως να ταυτιστεί με την επωνυμία Τραχανιώτης της ομώνυμης βυζαντινής οικογένειας, της οποίας μέλη απαντούν λίγα χρόνια μετά την άλωση πρόσφυγες στη Νεάπολη της Ιταλίας και αλλού (βλ. Nicolai Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο* (μετφ. Γιάννη Καρρά), Αθήνα 1985, σσ. 22-23, 113). Για την μεγάλη πελοποννησιακή οικογένεια των Ταρχανιωτών και μέλη της βλ. Διονύσιος Ζακυθηνός, Μιχαήλ Μάρουλλος, Ταρχανιώτης, Έλλην ποιητής των χρόνων της Αναγεννήσεως, *Ε.Ε.Β.Σ.* 5(1928), σ. 201, σημ. 3 όπου και η σχετική βιβλιογραφία, Benedetto Croce, *Michele Marullo Tarcaniota, Le elegie per la patria perduta ed altri suoi carmi*, Bari 1938, και Alessandro Perosa, *Michaelis Marulli carmina*, Turici 1951. Μερικά χρόνια μετά τη διαμονή του ιστορικού της άλωσης, Γεωργίου Σφραντζή, στον Άγιο Νικόλαο τον Ταρχανιώτη της Κέρκυρας η εκκλησία δε μνημονεύεται πλέον με την επωνυμία αυτή, αλλά με την επωνυμία "Σφραντζή", (βλ. παράρτημα έγγρ. 8, επίσης ΙΑΚ, Not. Mattio Parastati, φακ. Π.187, φ. 148^Γ (29 Οκτωβρίου 1549)), ασφαλώς από το επώνυμο του ιστορικού της άλωσης, (πρβλ. Παπαγεωργίου, σ. 217).

Ως μάρτυρας εξάλλου του ιδίου εγγράφου υπογράφει ένας "κύρ Μανουήλ ὁ Τραχανιώτης" (ΙΑΚ, Not. Manoli Toxioti, φακ. T.11, φ. 77^Υ). Θα πρόκειται, ασφαλώς, για μέλος της οικογένειας των Ταρχανιωτών ή Τραχανιωτών, που θα κατέφυγε στην Κέρκυρα μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης.

εὐλαβέστατος ἐν ἱερεῦσι ἱερεὺς κύρ Λοήσης ὁ Παρτουῦρος ὡς ἐκεῖνος ἐξουσία ἔχει ἐν τῇ ρηθείσῃ μονῇ τέλος τῆς ζωῆς αὐτοῦ...")¹.

Ἡ ιδιότητα αὐτὴ εἶχε δοθεῖ στον Αλοῖσιο ἀπὸ τὴν κερκυραϊκὴ κοινότητα πιθανότατα ἀνάμεσα στὰ 1511 καὶ 1529, στὸ χρονικὸ δηλ. διάστημα γιὰ τὸ ὁποῖο δε διαθέτουμε ἀρχειακὲς μαρτυρίες. Σύμφωνα με τὸ ἔγγραφο αὐτό, ὁ Αλοῖσιος ζήτησε με αἴτησή του ἀπὸ τὴν κερκυραϊκὴ κοινότητα ("... τὴν ἱκεσίαν αἰτήσῃ τοῦ ρηθέντος ἱερέως...") νὰ ἀναλάβει ὁ γιὸς του Ἀλέξιος τὴ διαχείριση τῆς μονῆς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ γιὸς τοῦ Αλοῖσιου Ἀλέξιος ἦταν περίπου 25 χρονῶν καὶ ἀσφαλῶς δε θὰ εἶχε χειροτονηθεῖ ἱερεὺς². Στὴν αἴτηση τοῦ Αλοῖσιου Παρτούρου οἱ Κερκυραῖοι ευγενεῖς³ ἀπαντοῦν θετικὰ, ἀλλὰ θέτουν ὡς ὄρο ὅτι ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξιος ἐπρεπε νὰ χειροτονηθεῖ ἱερεὺς ("... ἵνα ἐν τῇ ρηθείσῃ μονῇ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἀλέξιον βεβαιωθέντος τοιῶσδε ὅτι γενόμενος ἱερεὺς ὁ εἰρημένος κύριος Ἀλέξιος ἐχέτω τὴν

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Pietro Spongo, φακ. Σ.147, φ. 103^v. Τὸ ἔγγραφο εἶναι δυσανάγνωστο, ἐξαιτίας τῆς υγρασίας (βλ. παράρτημα ἔγγρ. 4).

² Γιὰ τὴν ἡλικία χειροτονίας ἱερέως βλ. παραπάνω σ. 56 καὶ σημ. 5.

³ Στὸ ἔγγραφο μνημονεύονται οἱ Κερκυραῖοι ευγενεῖς Ἀνδρέας Ἀνισίνης(ι), Γαλιτέρως Μουρέλος, Στέφανος Οφειμάχος καὶ Ἀνδριὸλ Κουαρτάνος. Ὁ πρῶτος υπῆρξε πιθανῶς μέλος τῆς κερκυραϊκῆς οἰκογένειας Ἀνιζίνη (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 91). Ὁ Γαλιτέρως Μουρέλος ἦταν γιὸς τοῦ ευγενῆ Ολιβιέρη (βλ. σχετικὰ παρακάτω σ. 84 καὶ σημ. 1). Ὁ Στέφανος Οφειμάχος ἢ Φιομάχος ἀνήκε στὴ γνωστὴ κερκυραϊκὴ οἰκογένεια, ποὺ ἦταν γραμμένη στὸ *libro d'oro* ἀπὸ τὸ 1432 (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 87). Πιθανότατα ὁ Στέφανος αὐτὸς ἦταν ὁ ἀδελφός τῆς συζύγου τοῦ Νικολάου Παρτούρου (γιὰ τὸ θέμα αὐτό βλ. παρακάτω σ. 124). Ὁ Ἀνδριὸλ Κουαρτάνος ἀνήκε κι αὐτὸς σὲ παλιὰ καὶ ἐγκριτὴ κερκυραϊκὴ οἰκογένεια (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 87 καθὼς καὶ Rangabè, σ. 168), καὶ ἔλαβε μέρος στὴν πρεσβεία τοῦ 1542 (βλ. ΙΑΚ, Ενετοκρατία, Πρεσβείες, φακ. 97, ἀριθ. 4). Ὁ Ρίζος-Ραγκαβῆς ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀνδριόλος (=Ἀνδριὸλ), ποὺ ἔλαβε μέρος στὴν πρεσβεία τῶν Κερκυραίων τὸ 1542, γεννήθηκε τὸ 1520. Ἀν ἀληθεύει ἡ πληροφορία αὐτή, τότε πρόκειται γιὰ κάποιον ἄλλον Ἀνδριὸλ Κουαρτάνο καὶ ὄχι γιὰ τὸν Ἀνδριὸλ Κουαρτάνο τοῦ ἐγγράφου, ἀφοῦ τὸ 1529 θὰ ἦταν μόνο 9 χρονῶν καὶ ἐπομένως δε μποροῦσε νὰ συμμετέχει σὲ συμβούλιο τῆς κερκυραϊκῆς κοινότητος. Ὡστόσο ἡ πληροφορία τοῦ Ρίζου-Ραγκαβῆ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι σωστὴ καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι κανένα ἄλλο μέλος τῆς οἰκογένειας αὐτῆς δὲν μαρτυρεῖται με τὸ ὄνομα Ἀντριὸλ (=Ἀνδριόλος). Περισσότερο πειστικὴ νομίζουμε ὅτι ἡ πληροφορία ποὺ δίνει ὁ Σπ. Κατσαρός, ὅτι δηλ. ὁ Ἀντριὸλ Κουαρτάνος γεννήθηκε τὸ 1510 (ό.π., τόμ. 1, σ. 119). Στηριζόμενοι, με πολλὰς ὁμως ἐπιφυλάξεις, στὴ μαρτυρία τοῦ Κατσαροῦ, μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε τὸν Ἀνδριὸλ Κουαρτάνο τοῦ ἐγγράφου τοῦ 1529 με ἐκεῖνον τῆς πρεσβείας τοῦ 1542.

ῥηθεῖσαν μονήν ἐν δλω τῷ χρόνῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ μετὰ πάντων τῶν ἐσόδων καὶ ἀπολαύσεων αὐτῆς, καθὼς τὰ ἔχει καὶ αὐτός ὁ προδηλωθεὶς παπὰς κύρ Λοήσης..."). Δεν εἶναι γνωστό αν ὁ Αλέξιος ανέλαβε τὴ διαχείριση τῆς μονῆς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ. Τουλάχιστο με τὴν ιδιότητα αὐτὴ δεν αναφέρεται σε κανένα ἀπὸ τα ἀρχεῖα ἐγγράφα. Ἀντίθετα, ὁ Αλοῖσιος ἀπαντᾷ με τὴν ιδιότητα τοῦ ἐφημερίου καὶ ἐπιτρόπου τῆς περιουσίας τῆς μονῆς στα ἐπόμενα χρόνια¹. Ὅπως γίνεται γνωστό ἀπὸ μεταγενέστερο ἐγγράφο τῆς 29ης Ὀκτωβρίου 1549, ὁ Αλοῖσιος με τὴν ιδιότητα τοῦ ἐπιτρόπου αὐτῆς τῆς μονῆς εἶχε πωλήσει τὸ 1534(;) στο Δημήτριο Κάτρη ἑξὶ ἀμπέλια, ποὺ ἀνήκαν στο μοναστήρι, καὶ με τὸ ποσὸ τῶν χρημάτων ποὺ πήρε εἶχε ἀγοράσει, γιὰ λογαριασμό τῆς μονῆς², πενήντα ρίζες ἐλιές στὴν περιοχὴ τοῦ Μαντουκιού, ἐνῶ, στὶς 3 Νοεμβρίου 1551, πωλεῖ στὸν Ἰωάννη Βήτουλα ἄλλα ἑξὶ ἀμπέλια τῆς μονῆς στὴν περιοχὴ τοῦ Ποταμού³. Στὶς 9 Ἰουλίου 1535, ὁ Αλοῖσιος ἐκλέχτηκε Μέγας Πρωτοπαπὰς Κερκύρας⁴. Σύμφωνα με τὸ ἐγγράφο, συνυποψήφιος τοῦ Αλοῖσιου στὴν ἐκλογή αὐτὴ ἦταν ὁ Αλοῖσιος Βουκιέντης καὶ ὁ Γεώργιος Σακελλάριος. Ὁ τελευταῖος φαίνεται ὅτι ἀπέσυρε τὴν υποψηφιότητά του καὶ ἐτσι υποψήφιοι παρέμειναν οἱ δύο Αλοῖσιοι, ἀπὸ τοὺς οὗς ὁ Ραρτούρος πήρε δεκαπέντε ψήφους υπέρ, ἐνῶ ὁ Βουκιέντης μονάχα πέντε⁵. Ὁ

¹ Γιὰ τὴν κινητὴ καὶ ἀκίνητη περιουσία τῆς μονῆς βλ. ΙΑΚ, Ἐγγράφα ἐκκλησιῶν, φακ. 239, 240, 241, 242 καὶ Καλλιγὰς, ὁ.π., σ. 96.

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Mattio Parastati, φακ. Π.187, φ. 148^Γ-^Υ. Ὅπως ἀναφέρεται στο ἐγγράφο, τὸ συμβόλαιο τοῦ 1534 κήκε τὸ 1537, κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐτσι ὁ Κάτρης δώδεκα χρόνια ἀργότερα, στὶς 29 Ὀκτωβρίου 1549, ζητᾷ νέο συμβόλαιο, ποὺ συνάπτεται ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα, με τὸ ὁποῖο ἐπικυρώνεται ἡ συμφωνία τοῦ 1534.

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.185, φ. 194^Γ-^Υ. Ὁ Ἰωάννης Βήτουλας μνημονεύεται στο ἐγγράφο ὡς χρυσοχὸς τὸ ἐπάγγελμα.

⁴ Τὸ σχετικὸ ἐγγράφο τῆς ἐκλογῆς ποὺ βρῖσκεται στὴ σειρὰ τοῦ ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., β. 7, φ. 244^Υ καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς:

¹ *Die VIII Julii 1535 Clarissimam Reverendam visa electione et creatione Reverendi Papatis Aloysii* ² *Rarturo in benemeritum protopapatum civitatis... caudavit et aprobavit, eam [...] sui et comunis Corcyrae.* ³ *Auctoriatatem interposuit pariterque in ducale decretum* ⁴ *mandans michi Filippo Fabricio Cancellario suo ut* ⁵ *de predictis in actis cancellariae mencionem facere* ⁶ *ad futurorum memoriam.*

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., β. 7, φ. 244^Γ. Δεν εἶναι βέβαιο αν ὁ Αλοῖσιος

Αλοΐσιος κατέχοντας το αξίωμα του Μεγάλου Πρωτοπαπά Κερκύρας για είκοσι ολόκληρα χρόνια, από το 1535 έως το θάνατό του (1555), ανέπτυξε αξιόλογη δράση. Κατά το χρονικό αυτό διάστημα, 1535-1555, συνέβησαν σημαντικά γεγονότα που οριοθέτησαν σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις καθολικών και ορθοδόξων της Κέρκυρας. Με δική του πρωτοβουλία πραγματοποιήθηκε το 1540, όπως είδαμε, η αποστολή εκπροσώπων του Ιερού Τάγματος στη Ρώμη, που είχε ως αποτέλεσμα την έκδοση της παπικής βούλλας στις 8 Μαρτίου του ίδιου χρόνου. Ύστερα από την επιτυχία της αποστολής αυτής ο Αλοΐσιος θα απέκτησε, όπως είναι εύλογο, μεγαλύτερο κύρος, με αποτέλεσμα να αναδειχθεί σε έναν από τους σημαντικότερους πρωτοπαπάδες της Κέρκυρας κατά τον 16ο αιώνα. Μία από τις πρώτες του ενέργειες, αν όχι η πρώτη, αμέσως μετά την εκλογή του ως πρωτοπαπά, ήταν να ενημερώσει εγκαίρως τις βενετικές αρχές στις 9 Ιουλίου του 1535 για τη διαδικασία της εκλογής του Μεγάλου Πρωτοπαπά Κερκύρας και να τους γνωστοποιήσει τον αριθμό και τα ονόματα των εν ενεργεία ιερέων του νησιού¹. Ως Μέγας Πρωτοπαπάς ήταν διαχειριστής της περιουσίας του Ιερού Τάγματος² και όριζε επιτρόπους του στη Βενετία κάθε φορά που έπρεπε να διεκπεραιωθεί εκεί κάποια υπόθεση που αφορούσε την ορθόδοξη εκκλησία της Κέρκυρας³. Υπάρχουν ενδιαφέρουσες αρχειακές μαρτυρίες, ότι ο Αλοΐσιος μεσολάβησε αρκετές φορές σε αντιδικίες μελών του Ιερού Τάγματος προσπαθώντας να επιβάλει την αναγκαία ηρεμία στην ορθόδοξη εκκλησία της Κερκύρας. Σε ορισμένες μάλιστα

Βουκιέντης είναι ο ίδιος που είχε διατελέσει Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας από το 1520 μέχρι το 1526.

¹ Το έγγραφο, γραμμένο στα λατινικά, έχει αντιγραφεί το 1648 από το γραμματέα του Ιερού Τάγματος Georgio Cormareno (βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 244^v).

² Γενικά για την περιουσία του Ιερού Τάγματος βλ. παραπάνω, σ. 37. Εδώ επισημαίνουμε ότι το Ιερό Τάγμα είχε δύο χωράφια και στην περιοχή των Αγίων Θεοδώρων της Λευκίμμης. Στις 15 Δεκεμβρίου 1542 ο Αλοΐσιος με τον σακελλίωνα του Τάγματος ιερέα Γεώργιο Φλώρο, παραδίδουν τα χωράφια αυτά στον Μαρίνο Πλασκοβίτη με τη συμφωνία ο τελευταίος να παραδίδει στο Ιερό Τάγμα κάθε χρόνο το δέκατο της σοδειάς (βλ. ΙΑΚ, Νοτ. Petro Vragianiti, φακ. B.176, φ. 49^v). Παρόμοιες περιπτώσεις υπάρχουν πολλές που μνημονεύονται στα έγγραφα του ΙΑΚ, βλ. παραπάνω, σ. 37. Επίσης Πεντόγαλος, ό.π., σσ. 127-132.

³ Βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 84.

περιπτώσεις δε δίστασε να επιβάλει την ποινή της απομάκρυνσης από το Ιερό Τάγμα, όπως λόγου χάρη στον ιερέα Θωμά Αυλωνίτη, γιατί η εν γένει συμπεριφορά του καθώς και η εριστική του διάθεση απέναντι στους άλλους ιερείς θεωρήθηκαν απαράδεκτες και επιβλαβείς για το Ιερό Τάγμα¹. Για να θέσει τέρμα στις αντιδικίες μεταξύ των ορθοδόξων κληρικών εξέδωσε, στις 29 Σεπτεμβρίου του 1551, απόφαση, σύμφωνα με την οποία οι επίσκοποι, οι ιερείς και οι ιερομόναχοι που δεν προέρχονταν από το νησί της Κέρκυρας δεν είχαν δικαίωμα να ασκούν ιερατικά καθήκοντα στο νησί ούτε να παραμένουν για πολύ σ' αυτό². Για την παρουσία του Αλοΐσιου έχουμε ορισμένες ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες αρχειακές μαρτυρίες για τις οποίες θα γίνει λόγος σε ξεχωριστό κεφάλαιο³.

Ο Αλοΐσιος πέθανε στις 24 Νοεμβρίου 1555, σύμφωνα με την πράξη του θανάτου του⁴: *"1555 καί ημέρα κδ' τοῦ Νοεμβρίου β' μηνός ἐν μακαρία τῇ λήξει Ἀλοΐσιος Ραρτοῦρος χωρεπίσκοπος β' καί μέγας πρωτοπαπᾶς Κερκύρων ἀπότυχε τῆς παρούσης ζωῆς καί ἀποπέμπτει α' εἰς τὰς αἰωνίας μονάς εἰς δέ τόν αὐτοῦ τόπον ἐψηφίσθη ς' διά πρωτοπαπᾶς κύριος Ἀντώνιος Σπυρίδης ἡμέρα δὲ Ἰανουαρίου 1556"*. Αν η υπόθεση που διατυπώσαμε στην αρχή είναι σωστή, ότι δηλ. ο Αλοΐσιος γεννήθηκε στη δεκαετία του 1480, τότε πρέπει να πέθανε σε ηλικία 70 περίπου χρόνων.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 78 (αχρονολόγητο). Δεν γίνεται γνωστό ποιά ακριβώς ήταν η απαράδεκτη συμπεριφορά του Αυλωνίτη και ποιοί οι λόγοι που την προκαλούσαν. Από έγγραφο μαθαίνουμε ότι, στις 21 Οκτωβρίου 1547 ο Θωμάς Αυλωνίτης είχε οριστεί στη Βενετία γενικός και νόμιμος πληρεξούσιος του ήδη πεθαμένου πατέρα του Πέτρου (βλ. A.S.V. Notai di Venezia, Pallestrina Agostino, Atti, b. 10642, φ. 247^v), ενώ στις 12 Απριλίου 1551 εκλέχτηκε για δύο χρόνια ιερέας του ναού του Αγίου Γεωργίου της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας (βλ. A.E.I.B., Reg. 219, φ. 50^r). Όπως μαθαίνουμε από το τελευταίο αυτό έγγραφο, ο Αυλωνίτης επεδίωξε να έχει τη θέση αυτή για έξη χρόνια, με σκοπό να συγκεντρώσει χρήματα και να μεταφέρει και την οικογένειά του από την Κέρκυρα. Φαίνεται όμως πως ο στόχος του δεν πραγματοποιήθηκε, γιατί ξαναγύρισε στην Κέρκυρα. Από τις 19 Ιανουαρίου 1566, που πέθανε ο προκάτοχός του Ιωάννης Ραρτούρος, και ως το θάνατό του (29 Ιουνίου 1569) ήταν σακελλίων του Ιερού Τάγματος (βλ. και παρακάτω, σ. 66 και σημ. 2).

² Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 251^v-252^r.

³ Βλ. παρακάτω, σ. 132 κ.ε.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 59^v.

Για τη σύζυγό του Ελένη, τη μητέρα του Πρωτοπαπά Αλεξίου, η οποία απαντά μονάχα μια φορά στα αρχειακά έγγραφα¹, δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες.

5. Ο Ιωάννης και ο Σωφρόνιος Παρτούροι.

Ο Αλοΐσιος είχε τρεις γιούς: τον Αλέξιο, τον Ιωάννη και τον Σωφρόνιο, και μία κόρη, για την οποία έχουμε μια και μοναδική ένδειξη που αφορά το γιο της Δημήτριο Πάγκαλο². Ο Αλέξιος, πρέπει να ήταν ο μεγαλύτερος από τους τρεις, γιατί απαντά νωρίτερα στις αρχειακές μαρτυρίες και προτείνεται να διαδεχτεί αυτός τον πατέρα του στη διαχείριση της μονής του Ταξιάρχη Μιχαήλ³. Από τους δύο άλλους, τον Ιωάννη και τον Σωφρόνιο, δε μπορούμε με βεβαιότητα να καθορίσουμε ποιός ήταν ο μεγαλύτερος και ποιός ο μικρότερος. Γεγονός πάντως είναι ότι και οι δύο το 1548 ήταν ιερείς. Ο Σωφρόνιος μάλιστα ήταν και μοναχός⁴.

Ο Ιωάννης Παρτούρος μας είναι γνωστός ως σακελλάριος ή σακελλίωνας του Ιερού Τάγματος της Κέρκυρας. Στο αξίωμα αυτό εκλέχτηκε στις 6 Μαΐου 1550, αμέσως μετά το θάνατο του προκατόχου του Γεωργίου Φλώρου⁵. Σε νοταριακά έγγραφα που συντάσσονται μετά το 1550 στην Κέρκυρα αναφέρεται πάντα ως "*Ιωάννης Παρτούρος και σακελλίων Κορυφών*"⁶ ή ως "*εὐλαβέστατος Ιερεῦσιν Ἰωάννης ὁ*

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 54^V. Απαντά στο δίπτυχο μαζί με τον σύζυγό της και τα παιδιά τους. Τα τελευταία δεν αναγράφονται ονομαστικά.

² Βλ. Ζερλέντης, ό.π., σσ. 31-32. Το όνομά της δεν αναφέρεται στη σχετική μαρτυρία.

³ Βλ. παραπάνω σ. 59 και παράρτημα έγγρ. 4).

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Spongo, φακ. Σ.148, φ. 335^Γ-336^V.

⁵ Στη σχετική πράξη σημειώνεται: "*Εκημήθη ὁ ἄνωθεν σακελλίων ἐν μηνί μαΐω στ' ἡμέρα Τρίτη καὶ ἐψηφίσθη ἀντ' αὐτοῦ σακελλίων Ἰωάννης Ιερεὺς ὁ Παρτούρος ἐν μηνί μαΐω ια' ἡμέρα Κυριακή*". Τα αρχικά κεφαλαία γράμματα των λέξεων είναι γραμμένα με κόκκινο μελάνι, ενώ ιχνογραφημένο χέρι δείχνει την αμέσως προηγούμενη πράξη θανάτου, που αναφέρεται στον Γεώργιο Φλώρο, τὸν ἄνωθεν σακελλίωνα, προκατόχο του Ιωάννη (βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 54).

⁶ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 71^Γ. Η πράξη είναι της 20ῆς Αυγούστου 1556.

Ραρτούρος ως σακελλάριος πόλεως Κορυφών¹. Σε δύο έγγραφα της 31ης Ιανουαρίου 1550 και της 6ης Μαρτίου 1552 αναφέρεται και ως "ό ευλαβέστατος παπά Καλοϊωάννης ό Ραρτούρος"². Η σύζυγος του Ιωάννη ονομαζόταν Δεσμαλίνα ή Δαμαλίνα και ήταν κόρη του Τομάζου Αλταβήλα³ και της Ούρσας, θυγατέρας του Τζουάνη Δεσμαλίνου. Ήταν κληρονόμος της μητέρας της Ούρσας και της γιαγιάς της Πετρουνέλλας και την περιουσία της τη διαχειριζόταν ο σύζυγός της Ιωάννης Ραρτούρος. Σε δύο νοταριακά έγγραφα των ετών 1550 και 1560 γίνεται λόγος για συμφωνίες που κάνει ο ίδιος και που αφορούν ενοικίαση και πώληση τμημάτων της περιουσίας της γυναίκας του⁴.

Ο Ιωάννης ταξίδεψε στη Βενετία τουλάχιστον μία φορά. Ο σκοπός και η διάρκεια του ταξιδιού αυτού, για το οποίο έχουμε μια και μοναδική πληροφορία, μας είναι άγνωστος. Γνωρίζουμε ότι στις 30 Ιανουαρίου του 1543 βρισκόταν στη Βενετία και με συμβολαιογραφική πράξη όρισε πληρεξούσιό του τον Ιάκωβο Κακούρη⁵, για να συγκεντρώνει τα ενοίκια των τριών εργαστηρίων που είχε στην Κέρκυρα, στην περιοχή της Σπηλαίας. Δύο χρόνια αργότερα, το 1545, τον συναντάμε στην Κέρκυρα. Τη χρονιά αυτή με εξουσιοδότηση του

¹ Βλ. Not. Mattio Parastati, φακ. Π.188, φ. 19^Γ-^Υ. Η πράξη είναι της 6ης Απριλίου 1553.

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Vragianiti, φακ. Β.176, φ. 232^Υ και 63^Υ αντίστοιχα.

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxà, Μ.190, φ. 460^Γ-^Υ. Η οικογένεια Αλταβήλα, ήταν από τις παλιότερες οικογένειες ευγενών στην Κέρκυρα. Από το 1432 συμμετείχε στο Γενικό Συμβούλιο του νησιού (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 87). Ο τελευταίος απόγονος της οικογένειας ήταν πιθανότατα ο Ιωάννης Αλταβήλας. Στα μέσα του 16ου αιώνα μνημονεύεται ως κάτοικος της Κέρκυρας και του είχε ανατεθεί από τις βενετικές αρχές η διακπεραίωση, κατ' αποκλειστικότητα, της δημόσιας αλληλογραφίας. Το 1547 με αίτησή του προς τις βενετικές αρχές ζητά μεγαλύτερη αμοιβή, ανάλογη με τις υπηρεσίες που προσφέρει. Δηλώνει επίσης ότι είναι φτωχός και ότι με δυσκολία συντηρεί την οικογένειά του. Βλ. Α.Σ.Υ., Capi del consiglio di X, b. 292, fascicoli n. 94, 95, 97-99.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Vragianiti, φακ. Β.176, φ. 232^Γ και Not. Zaccaria Metaxà, Μ.190, φ. 460^Γ-^Υ. Η περιουσία αποτελούνταν από κινητά και ακίνητα (βλ. παρακάτω σ. 134 κ.ε.).

⁵ Βλ. Α.Σ.Υ., Notai di Venezia, Agostino Pellestrina, Atti b. 10638, φφ. 11^Υ-12^Γ. Για τις υπηρεσίες του αυτές ο Κακούρης αμείφθηκε από τον Ιωάννη με 10 δουκάτα. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο Ιάκωβος Κακούρης ήταν παππούς της γυναίκας του Νικολάου Ραρτούρου, γιου του Θεοφίλου (βλ. παρακάτω, σ. 123 σημ.8).

αδελφού του Σωφρονίου και μαζί με τον μεγαλύτερό του αδελφό Αλέξιο συμφωνούν να ξεπληρώσουν κάποιο χρέος τους προς τη Μαρούλα, χήρα του Ιωάννη Χοντρομάτη¹. Ως γενικός πληρεξούσιος του αδελφού του Σωφρονίου εμφανίζεται και λίγα χρόνια αργότερα. Στις 27 Οκτωβρίου του 1548 ο Ιωάννης με την ιδιότητα αυτή διαχειρίζεται υποθέσεις που αφορούν την κοινή τους περιουσία. Στις 21 Φεβρουαρίου 1561 εμφανίζεται σε νοταριακή πράξη και ως πληρεξούσιος του αδελφού του Αλεξίου, όταν εκείνος λείπει στη Βενετία². Ως σακελλάριος του Ιερού Τάγματος ανήκε στην πρώτη Ιερή Πεντάδα³, και είχε σημαντικές αρμοδιότητες όπως ειπώθηκε παραπάνω. Είχε δικαίωμα να επιπλήττει τον Μέγα Πρωτοπαπά για ενέργειες που δεν

¹ Ο Ιωάννης Χοντρομάτης ή Χονδρομάτης ήταν νοτάριος (βλ. γι' αυτόν Πεντόγαλος, ό.π., σ. 126 κ.ε.), και θείος, όπως πληροφορούμαστε από έγγραφο της 17ης Μαρτίου 1545, των τριών αδελφών Ραρτούρου (βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Spongou, φακ. Σ.146, φ. 149^V). Δεν αποκλείεται λοιπόν, ο Αλέξιος Ραρτούρος να μυήθηκε από τον θείο του στο επάγγελμα του συμβολαιογράφου. Σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, ο ήδη πεθαμένος Χοντρομάτης με τη διαθήκη του, γραμμένη το 1536 στο νοτάριο παπά Πέτρο Βραγιανίτη (δε μπορέσαμε παρά τις έρευνές μας να βρούμε τη διαθήκη), είχε καταστήσει γενικούς κληρονόμους τους τρεις Ραρτούρους. Ο Ιωάννης Χονδρομάτης ήταν γιος του Παύλου Χονδρομάτη και αδελφός του Νικολάου, του Βασιλείου και του Δημητρίου. Τα τέσσερα αδέρφια στις 12 Μαρτίου 1514 (βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 4, βιβλίο 7, (Πέτρος Αγαπητός), φ. 16^V) συμφωνούν από κοινού για την περιουσία που τους είχε αφήσει ο πατέρας τους. Αρκετά από τα κτήματα των Ραρτούρων ήταν κληρονομιά από τον θείο τους Χονδρομάτη (βλ. ΙΑΚ, Not. Mattio Parastati, φακ. Π.187, φ. 353^V). Στη διαθήκη του ο Χονδρομάτης, όπως πληροφορούμαστε από το έγγραφο της 17ης Μαρτίου 1545, όριζε ότι οι τρεις αδελφοί έπρεπε να πληρώνουν στη χήρα του Μαρούλα, που ήταν τώρα σύζυγος του Προγόνου Μπούα, εφ' όρου ζωής το ενοίκιο του σπιτιού της. Για την οικογένεια Μπούα που μνημονεύεται στην Κέρκυρα από το 1486 βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 88. Γενικά για την οικογένεια αυτή και το γενεαλογικό της δένδρο από τον 14ο μέχρι και τα τέλη του 15ου αι. βλ. Κωνσταντίνος Σάθας, "Ελληνικά Ανέκδοτα" Τζάνε Κορωναίου Μπούα 'Ανδραγαθήματα, τόμ. 1, Αθήναι 1867, σ. ι', ξε', πρβλ. Giuseppe Schirò, *La genealogia degli Spata, Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, N.S., 8-9 (XVII-XIX) 1971-1972, σσ. 68-71, 81-85. Επειδή οι τρεις αδελφοί δεν εκπλήρωσαν τον όρο της διαθήκης, υπήρξε αντιδικία μεταξύ αυτών και της χήρας του διαθέτη. Η διαφορά λύεται ομαλά την ημέρα της συντάξεως του εγγράφου (17 Μαρτίου 1545), οπότε οι τρεις αδελφοί συναινούν και πληρώνουν την οφειλή τους.

² Βλ. αντίστοιχα ΙΑΚ, Not. Petro Spongou, φακ. Σ.146, φ. 350^V-351^V και Not. Teodoro Vragianiti, φακ. Β.177, φ. 52^V.

³ Βλ. Ράλλης-Ποτλής, τόμ. 5, σ. 531.

συμβιβάζονταν με τις αρχές και τον κανονισμό του Τάγματος, και να προετοιμάζει την εκλογή του νέου πρωτοπαπά σε περίπτωση θανάτου του προηγούμενου¹. Ο Ιωάννης Ραρτούρος πέθανε στις 19 Ιανουαρίου 1566² πιθανότατα χωρίς απογόνους. Την έλλειψη απογόνων την επιβεβαιώνει όχι μόνο η απουσία οποιασδήποτε σχετικής αρχειακής μαρτυρίας, αλλά και το γεγονός ότι στο βιβλίο των δωρητών και στο βιβλίο των ζώντων και τεθνεώτων της κερκυραϊκής κοινότητας, όπου αναφέρεται μαζί με τη γυναίκα του Δεσμαλίνα, δεν υπάρχει, όπως συνηθίζεται, αναφορά σε παιδιά τους³.

Και για τον τρίτο από τους γιούς του Αλοΐσιου Ραρτούρου, τον Σωφρόνιο, δε διαθέτουμε μαρτυρίες που να καθορίζουν τα χρονικά όρια της ζωής του. Η πρώτη μαρτυρία γι' αυτόν υπάρχει σε νοταριακό έγγραφο της 17ης Μαρτίου 1545, όπου αναφέρεται ότι είχε εξουσιοδοτήσει, όπως είπαμε, τους αδελφούς του Αλέξιο και Ιωάννη, για να πληρώσουν κοινό τους χρέους⁴. Και στο έγγραφο αυτό, καθώς και στα λίγα μεταγενέστερα που έχουμε υπόψη μας, μνημονεύεται πάντα ως ιερομόναχος. Σε ένα μάλιστα από τα έγγραφα αυτά, που συντάχθηκε τον Ιούλιο (;) του 1547 ο πατέρας του Αλοΐσιος, με τη συγκατάθεση του συνόλου των μελών του Ιερού Τάγματος, του ανέθεσε τη διαχείριση της μονής του Αγίου Νικολάου του λεγόμενου του Σφραντζή και της μονής του Αγίου Παντελεήμονος στην Παλαιόπολη⁵.

¹ Μετά το θάνατο του Αλοΐσιου Ραρτούρου καθυστέρωσε η εκλογή του διαδόχου του. Οι βενετικές αρχές παράγγειλαν στον Ιωάννη να επισπεύσει τη διαδικασία για την εκλογή (βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 1, λυτό και b. 7, φ. 253^v-254).

² Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, υποφ. 3, φ. 61^r, "αφ' ἧς ἡμέρας 18^η τοῦ Ἰανουαρίου ἐπειδὴ ὁ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει παπὰ Ἰωάννης ὁ Ραρτούρος καὶ σακελίων ἀπότυχε τῆς παρούσης ζωῆς, ὁ αἰδεσιμώτατος πρωτοπαπὰς καὶ χωρεπίσκοπος Κορυφῶν κύριος Ἀντώνιος ὁ Σπυρίδης, ὡς αὐτῷ χρέος καὶ ἐξουσίαν ἰδίᾳ κεχειροτονημένη καὶ τέθηκεν εἰς τὸν ἐκείνου τόπον, σακελίωνα δηλαδὴ τῶν Κορυφῶν τὸν εὐλαβέστατον καὶ τίμιον πρωτοπαπὰ κύριον Θωμά τὸν Αὐλωνίτην". Ο Θωμάς Αυλωνίτης πέθανε τρία χρόνια αργότερα (29 Ιουνίου 1569) και τον διαδέχτηκε ο Νικόλαος Πετρίτσας (βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 62^r).

³ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, φ. 59^r: "Τοῦ Ραρτούρου Ἰωάννου Ιερέως καὶ τῆς πρεσβυτέρως αὐτοῦ Δεσμαλίνας καὶ τῶν γονέων αὐτοῦ".

⁴ Βλ. παραπάνω σ. 65 και σημ. 1.

⁵ Οι μονές είχαν παραχωρηθεί, όπως αναφέρεται σ' αυτό το έγγραφο, παλιά στο μοναχό Παλλάδιο, με όλη την περιουσία τους (κινητά, ακίνητα). Ο Παλλάδιος, πριν πεθάνει, την είχε παραχωρήσει στο Ιερό Τάγμα, με την προϋπόθεση, ότι ο

Βασικό κριτήριο για την ανάληψη της εποπτείας της παραπάνω μονής θεωρήθηκε η μόρφωσή του¹, στοιχείο που αποτελεί και τη μοναδική μαρτυρία που έχουμε για την προσωπικότητά του. Στις 29 Ιανουαρίου 1548 με την ιδιότητα του διαχειριστή της μονής του Αγίου Νικολάου, τον συναντούμε να διαχειρίζεται τμήμα της περιουσίας της². Από τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου, τότε που ορίζει γενικό πληρεξούσιο της κινητής και ακίνητης περιουσίας τον αδελφό του Ιωάννη³, δεν έχουμε πλέον μαρτυρίες για τη ζωή του.

Β. Ο ΑΛΕΞΙΟΣ ΡΑΡΤΟΥΡΟΣ

1. Η περίοδος της ζωής του από τη γέννησή του ως την εποχή της εξορίας του στη Βενετία (1504-1558).

α) Οι πρώτες ειδήσεις για τον Αλέξιο.

Από τα στοιχεία που παρατίθενται στα προηγούμενα κεφάλαια συνάγεται ότι ο Αλέξιος Ραρτούρος ήταν γιός του Μεγάλου Πρωτοπαπά Αλοΐσιου και εγγονός του ιερέα Αλεξίου Ραρτούρου.

πρωτοπαπάς Αλοΐσιος Ραρτούρος, που συνδεόταν συγγενικά μαζί του (δεν είναι γνωστός ο βαθμός της συγγένειάς τους), θα μεριμνούσε και θα διάλεγε ικανό πρόσωπο ως αντικαταστάτη του στη διαχείριση. Με την πράξη αυτή ο Αλοΐσιος και όλοι οι ιερείς του Ιερού Τάγματος, μεταξύ των οποίων και ο Αλέξιος, ορίζουν εφ' όρου ζωής ως άξιο αντικαταστάτη και διαχειριστή των μονών του Αγίου Νικολάου του Σφραντζή και του Αγίου Παντελεήμονος τον ιερομόναχο Σωφρόνιο, με τον όρο να μένει εκεί, να ιερουργεί και να μεριμνά για την αύξηση της περιουσίας τους (βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Spongo, φακ. Σ.148, φ. 335-336^V και παράρτημα έγγρ. 8). Για την εκκλησία του Αγίου Νικολάου του Σφραντζή βλ. παραπάνω σ. 57 και σημ. 4. Η μονή του Αγίου Παντελεήμονα, σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου (σ. 215) ήταν ναϊδριο και κατεδαφίστηκε το 1799. Στο έγγραφο, τον 16ο αιώνα, αναφέρεται ως μονή και μάλιστα με περιουσιακά στοιχεία.

¹ Το έγγραφο αυτό χαρακτηριστικά τον αναφέρει ως "πεπαιδευμένον δντα" (βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Spongo, ό.π., 335^V και παράρτημα έγγρ. 8, στ. 30).

² Πρόκειται για συμφωνητικό μεταξύ του Σωφρονίου και του Γεωργίου Νώε, που υπογράφηκε στις 22 Ιανουαρίου 1548. Το συμφωνητικό αφορούσε αμπέλι της μονής στη Μεσσογγή, το οποίο είχε παραχωρήσει η Ελένη Καστρινή. Ο Νώε υποσχέθηκε να δίνει το μισό της ετήσιας εσοδείας στη μονή για τρία συνεχή χρόνια (βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxá, φακ. Μ.180, φ.30^Γ).

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Spongo, φακ. Σ.148, φ. 350^V-351^V.

Το έτος γέννησης του Αλεξίου δεν είναι γνωστό. Ο Σπυρίδων Παπαγεωργίου μας πληροφορεί ότι γεννήθηκε στην Κέρκυρα το 1504, χωρίς όμως να αναφέρει από πού άντλησε την πληροφορία¹. Αν υπολογίσουμε, με βάση τη χρονολογία αυτή, τη συνολική διάρκεια της ζωής του Αλεξίου, ο οποίος πέθανε εξακριβωμένα, όπως θα δούμε, κατά τη διάρκεια του έτους 1574², οδηγούμαστε στην άποψη ότι η ηλικία του Αλεξίου δεν ξεπερνά τα φυσιολογικά όρια ζωής του ανθρώπου στην εποχή του³. Η ίδια πληροφορία, αν συνδυαστεί με τη μαρτυρία ότι το 1529 ο Αλέξιος ήταν ακόμη λαϊκός, λιγότερο δηλ. από 30 χρονών⁴, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το έτος 1504 ως έτος γέννησης του Αλεξίου δεν πρέπει να απέχει από την πραγματικότητα. Οι λόγοι αυτοί και η έλλειψη αρχειακών στοιχείων που θα μας βοηθούσαν να προσδιορίσουμε ακριβέστερα την χρονολογία γέννησης του Αλεξίου, μας οδηγούν να δεχτούμε κατ' αρχήν την άποψη του Κερκυραίου μελετητή.

Ο Αλέξιος Παρτούρος εμφανίζεται για πρώτη φορά στις πηγές μας στις 6 Φεβρουαρίου 1529⁵, όταν ύστερα από αίτηση του πατέρα του Αλοΐσιου η κερκυραϊκή κοινότητα αποφάσισε να του αναθέσει τη διαχείριση του μοναστηριού του Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Ιουδαϊκό όρος, με την προϋπόθεση ότι προηγουμένως θα χειροτονηίτο ιερέυς. Η ηλικία του επομένως, εφόσον ακόμη ήταν λαϊκός, δεν υπερέβαινε το 30ό έτος⁶. Ήταν μάλιστα, αν πραγματικά γεννήθηκε το 1504, ακριβώς 25 χρονών.

Για ένα διάστημα δέκα ετών ως τις 20 Σεπτεμβρίου 1539⁷, που ως ιερέας πλέον ο Αλέξιος εκλέγεται από το Ιερό Τάγμα να εκπροσωπήσει τον ορθόδοξο κερκυραϊκό κλήρο στη Ρώμη, δεν υπάρχουν μαρτυρίες για τη ζωή του.

¹ Βλ. Παπαγεωργίου, σ. 96.

² Βλ. παρακάτω σ. 112.

³ Γενικά για την ενηλικίωση των παιδιών την εποχή αυτή στην Ευρώπη βλ. Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Regime*, Paris 1973, σσ. 50-51. Επίσης για τον καθορισμό της γεροντικής ηλικίας την ίδια εποχή βλ. Philippe Ariès- Georges Duby, *Histoire de la vie privée*, τόμ. 2, Paris 1985, σσ. 230-231.

⁴ Βλ. παρακάτω.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Spongo, φακ. Σ.147, φ. 103^V και παράρτημα έγγρ. 4.

⁶ Βλ. Ράλλης-Ποτλής, τόμ. 6, σ. 302.

⁷ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.180, φ. 293^{F-V} και παράρτημα έγγρ.

β) Η παιδεία του.

Ο Αλέξιος τα χρόνια ως το 1529 που αναφέρεται για πρώτη φορά στις πηγές φοιτούσε σε κάποιο σχολείο στον Ελλαδικό χώρο ή στην Κέρκυρα. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι σε έγγραφο αυτής της χρονιάς, 6 Φεβρουαρίου 1529¹, αναφέρεται ότι: "... τόν αὐτόν Ἀλέξιον προκόπτοντος... πνευματικῆς τροφῆς γράμματα... τοῖς γράμμασι προσκολληθείς...". Η έμμεση αυτή πληροφορία μαρτυρεί αναμφίβολα ότι ο Αλέξιος την εποχή αυτή φοιτούσε κάπου και μάλιστα με αξιόλογη επίδοση και πρόοδο. Η μόρφωση που απέκτησε προϋπέθετε οπωσδήποτε κάποια μαθητεία. Οι πιθανότητες να φοίτησε τόσο σε σχολείο του ελληνικού χώρου όσο και σε δημόσιο ή ιδιωτικό εκπαιδευτήριο στην Κέρκυρα είναι εξίσου δυνατές, εφόσον δεν υπάρχουν συγκεκριμένες μαρτυρίες για τον τόπο της εκπαίδευσής του. Απο γενικές εκτιμήσεις και διάφορες υποθέσεις συνάγεται ότι στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο το πρώτο μισό του 16ου αιώνα λειτουργούσαν σχολεία και μάλιστα σε γειτονικές προς την Κέρκυρα πόλεις, αν θέλουμε να θεωρήσουμε ότι ο Παρτούρος αναγκάστηκε ή για διάφορους λόγους προτίμησε να μην απομακρυνθεί από την Κέρκυρα για σπουδές². Συγκεκριμένα λειτουργούσαν σχολεία στα Ιωάννινα, στη Ζίτσα της Ηπείρου, στο Ναύπλιο, στη Μονεμβασία, στο Άργος. Λειτουργούσαν επίσης, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, σχολεία και σε άλλες περιοχές όπως στην Κωνσταντινούπολη, στην Αδριανούπολη, στην Αγκίαλο, στη Φιλιππούπολη. Δεν αποκλείεται λοιπόν ο Παρτούρος να εκπαιδεύτηκε σε κάποιο από αυτά τα κέντρα και μάλιστα σε ένα τέτοιο όπου δινόταν μεγαλύτερη βαρύτητα³ στις θεολογικές σπουδές. Ωστόσο εξίσου δεν πρέπει να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο ο Παρτούρος να

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Spongo, φακ. Σ.147, φ. 103^V. και παράρτημα έγgr. 4 στ. 16-21.

² Γενικά για τα σχολεία που κατά υπόθεση λειτουργούν στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα βλ. Παναγιώτης Ζιώγας, *Προβλήματα παιδείας του Ελληνισμού κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας. Η βυζαντινή παράδοση, το καθεστώς της δουλείας και οι ιδεολογικοί στόχοι των Ελλήνων ως ρυθμιστές της μορφής και του περιεχομένου της παιδείας*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 11-12 και σημ. 3 και 1 αντίστοιχα, όπου και η σχετική βιβλιογραφία γι' αυτό το θέμα.

³ Σχετικά με τη χριστιανική παιδεία μετά την άλωση και ως τα 1520 περίπου, στον τουρκοκρατούμενο χώρο, βλ. Ζιώγας, ό.π., σσ. 31, 39.

φοίτησε σε κάποιο σχολείο στην Κέρκυρα, μολονότι μαρτυρίες για ύπαρξη και λειτουργία δημόσιου σχολείου στο νησί αυτή την εποχή δεν υπάρχουν¹. Μονάχα μια μνεία σχετική έχουμε και προέρχεται από έναν ανώνυμο περιηγητή. Η μνεία αυτή αφορά τη λειτουργεία σχολείου στο νησί το 1480². Πάντως, πράγματι, δεν είναι απίθανο να λειτούργησε σχολείο ή ιδιωτικό εκπαιδευτήριο στο νησί το πρώτο τέταρτο του 16ου αιώνα και λίγο νωρίτερα αφού, ως γνωστόν, εκεί έζησαν και δίδαξαν γύρω στα 1500 οι διδάσκαλοι Ιουστίνος Δεκάδιος και Ιωάννης Μόσχος³. Η οικογένεια του τελευταίου μάλιστα, όπως μαρτυρείται, είχε στην

¹ Βλ. σχετικά Ανδρέας Ιδρωμένος, *Περί της εν ταις Ιονίοις νήσοις εκπαιδεύσεως από της εις τους Ενετούς υποταγής μέχρι της εθνικής αυτών αποκαταστάσεως* (1386-1864), *Αττικόν Ημερολόγιον* 8(1874), σσ. 199, 201-202, Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Η επτανησιακή παιδεία στα χρόνια της ξενοκρατίας, Κερκυραϊκά Χρονικά* 15(1970), σσ. 102-104, Άλκης Αγγέλου, *Η παιδεία στην Κρήτη και τα Επτάνησα, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 10, σσ. 378-379. Ωστόσο ο Γεώργιος Ζώρας, χωρίς να παραθέτει τις πηγές του, ισχυρίζεται ότι: "ήδη από της επαύριον της καταλήψεως των νήσων του Ιονίου υπό των Ένετών, ήρχισαν να ιδρύωνται εν αύταις ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, ατινα, σύν τῷ χρόνῳ πύξανον εις ἀριθμόν καί ἀπόδοσιν. Εἰς τήν προσπάθειαν ταύτην μεγάλως συνέβαλεν ὁ κληρος, ἐργαζόμενος ἀόκνως διὰ τήν διάδοσιν τῆς στοιχειῶδους ἐκείνης διδασκαλίας τήν ὁποίαν ἐπέτρεπεν ἡ ἰδία αὐτοῦ περιορισμένη μόρφωσις καί τὰ διατιθέμενα πενιχρότατα μέσα. Ἀπό τὰς διασωθείσας μαρτυρίας προκύπτει ὅτι οἱ ἱερεῖς ἐδίδασκον τὰ ἑλληνικά γράμματα, χρησιμοποιοῦντες ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον μόνον ἐκκλησιαστικά βιβλία. Εἰς τὰ πλέον ἀπομακρυσμένα κέντρα τῶν νήσων εἰς τήν ἀποστολήν ταύτην συνεπικούροι προσήρχοντο καί ἄλλοι σχετικῶς μορφωμένοι ἐπαγγελματίαι τῆς εποχῆς, ἰδίᾳ οἱ συμβολαιογράφοι...". (Η ιστορία και η κοινωνική και πνευματική κατάσταση εν Επτανήσω. Από Ενετοκρατίας μέχρι σήμερα, *Ελληνική Δημιουργία* 12(1953), σ. 334.

² Βλ. Elie Denisssoff, *Maxime le Grec et l'Occident*, Paris-Louvain 1943, σ. 139, Χ. Πατρινέλης, *Η κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες ελληνικές χώρες. Από την άλωση ως τις απαρχές της πρώτης αναγεννήσεως της παιδείας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 10, σ. 371.

³ Για τον Ιωάννη Μόσχο, βλ. Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Ορθόδοξος Ελλάς ήτοι περί των Ελλήνων των γραψάντων κατά Λατίνων και περί των συγγραμμάτων αυτών*, εν Λειψία 1872, σ. 121, Σπ. Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι, Νέος Ελληνομνήμων* 4(1907), σ. 348, Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος, *Ο νεομάρτυς Μιχαήλ Μαυροειδής, Θρακικά* 10(1938), σ. 7, Τσιρπανλής, *Οι Μακεδόνες σπουδαστές του Ελληνικού Κολλεγίου Ρώμης και η δράση τους στην Ελλάδα και στην Ιταλία (16ος αι.-1650)*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 20 και σημ. 3, σ. 21 και σημ. 1.

κυριότητά της αξιόλογες συλλογές χειρογράφων¹. Είναι γνωστό ότι κοντά στους δύο αυτούς άνδρες μαθήτευσαν οι φημισμένοι αργότερα στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο Θεοφάνης Ελεαβούλκος² και ο όσιος Δαβίδ "ὁ ἐν Εὐβοίᾳ ἀσκήσας"³. Οι μαρτυρίες ότι και ο γιος του Ιωάννη Μόσχου, Γεώργιος, μετά το θάνατο του πατέρα του συνέχισε να διδάσκει στο νησί κατά τις αρχές του 16ου αιώνα⁴, η κατά διαστήματα διαμονή του δραστήριου ιερομονάχου και συγγραφέα Ιωαννίκιου Καρτάνου ως το 1533 τουλάχιστον⁵, η μόνιμη διαμονή του ουμανιστή και συλλέκτη κωδίκων Αντωνίου Επάρχου στην Κέρκυρα ως το 1537⁶, καθώς και η συνεχής έλευση και εγκατάσταση γνωστών βυζαντινών λογίων, κληρικών και λαϊκών προσφύγων τα τέλη του 15ου και στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα⁷, είναι ικανές, πιστεύουμε, να

¹ Πρβλ. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, σ. 21.

² Βλ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ανέκδοτα κείμενα, Θεοφάνους Ελεαβούλκου και Ερμοδώρου Ληστιάρχου, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τόμ. 3, Αθήνα 1981-82, σσ. 24-43, όπου συγκεντρώνεται η ως τότε γνωστή βιβλιογραφία.

³ Βλ. Πατρινέλης, *ό.π.*, σ. 371.

⁴ Βλ. Ανδρέας Μουστοξύδης, *Ελληνομνημών ή Σύμμικτα Ελληνικά* 1-12(1843-1853), σ. 390 (επανέκδ. Αθήναι 1965), Marino Sanuto, *I Diarii*, τόμ. 2(1498-1499), Venezia 1879, σ. 624, πρβλ. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, σ. 21 και σημ. 1. Την επιβεβαίωση για τη στενή συγγένεια του Ιωάννη Μόσχου με τον λόγιο και κωδικογράφο Γεώργιο, καθώς και την ταύτιση του τελευταίου με τον γνωστό νοτάριο Κέρκυρας, βλ. Πεντόγαλος, Γεώργιος Μόσχος, νοτάριος Κερκύρας στα τελευταία χρόνια του 16ου αιώνα (νεότερα στοιχεία), *Πρακτικά Δ' Πανιονίου Συνεδρίου*, τόμ. 1, Κέρκυρα 1980, σσ. 293-302. Για τη συγγραφική και βιβλιογραφική δραστηριότητα του Γεωργίου Μόσχου βλ. Λάμπρος, *ό.π.*, σ. 348.

⁵ Βλ. Κακουλίδη-Πάνου, Ιωαννίκιος Καρτάνος Συμβολή στην δημόσια πεζογραφία του 16ου αιώνα, *Θησαυρίσματα* 12 (1975) σσ.230-231 και πρόσφατα επιμέλεια κειμένου-εισαγωγή-σχόλια-γλωσσάριο της ίδιας *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και νέα Διαθήκη, Βενετία 1536*, εκδ. "Τήνος", Αθήνα 1988, σσ. 13-17 (στο εξής Ιωαννίκιος Καρτάνος).

⁶ Βλ. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, σσ. 15 κ.ε.

⁷ Βλ. σχετικά Ιδρωμένος, *ό.π.*, σ. 201-202. Αναφορά για τη μετάβασή του στη Βενετία, μέσω Κερκύρας, κάνει ο (υποδιάκονος ίσως τότε) Δαμασκηνός Στουδίτης σε αχρονολόγητη επιστολή του προς τον Γεώργιο Αιτωλό [βλ. Ανδρέας Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Συμβολαί εις την Ιστορίαν της νεοελληνικής Φιλολογίας, Μέρος πρώτον περιλαμβάνον επιστολάς λογίων ανδρών της ιστ' και ιζ' εκατονταετηρίδος, *Ε.Φ.Σ.Κ.* 17(1882-1883), σ. 63, πρβλ. σχετικά Ευάγγελος Δεληδόμος, Δαμασκηνός Στουδίτης, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 53(1970), σσ. 439-440]. Για τη συμβολή του βυζαντινού

υποστηρίξουν την παραπάνω άποψη, ότι δηλ. στην Κέρκυρα λειτουργούσε από τα τέλη του 15ου αιώνα και στις αρχές του 16ου σχολείο, πιθανότατα ιδιωτικό, όπου φοιτούσαν φιλομαθείς νεαροί κερκυραίοι, που προέρχονταν από την τάξη των ευγενών και των αστών. Ανάμεσα σ' αυτούς, στις πρώτες δεκαετίες του 1500, πιθανόν να συγκαταλεγόταν και ο Αλέξιος.

Ποιά ήταν όμως η σχολική παιδεία και γενικότερα η μορφή της παιδευτικής λειτουργίας το διάστημα αυτό, τόσο στον τουρκοκρατούμενο όσο και στον βενετοκρατούμενο χώρο, είναι δύσκολο να διατυπωθεί τη στιγμή που, όπως είναι γνωστό¹, δεν υπάρχουν στοιχεία ικανά να συνθέσουν την εικόνα της εκπαίδευσης. Έτσι, ελλείπει αυτών των στοιχείων, τα έργα και ειδικότερα οι πηγές των έργων των συγγραφέων αυτής της εποχής είναι που αντικατοπτρίζουν ως ένα βαθμό τις γνώσεις και γενικότερα την παιδεία του καθενός. Ωστόσο στο σημείο αυτό είναι εύκολο να υπερεκτιμηθούν οι γνώσεις των συγγραφέων με το να τους αποδοθούν και αυτές που ασυνείδητα, αντιγράφοντας δηλαδή άλλα παρεμφερή έργα, εισάγουν στα κείμενά τους. Έτσι ως ποιο σημείο ενσυνείδητα ή όχι κατείχαν τις πηγές τους, είναι θέμα που ποτέ δεν θα μπορέσουμε να εξακριβώσουμε. Εκείνο που μπορούμε να κάνουμε, σε ό,τι αφορά την παιδεία και τις γνώσεις των πηγών του Ραρτούρου, για να ειδικεύσουμε το θέμα, είναι να κρίνουμε ως ποιο βαθμό αντιγράφει τις πηγές του ή ακολουθεί έμμεσα ή άμεσα τα βοηθήματά του, πως επιλέγει και αξιοποιεί τα θέματα από τις πηγές του, πως τα εντάσσει στα κείμενά του και γενικά ως ποιο βαθμό πρωτοτυπεί.

Σύμφωνα πάντως με τον Π. Ζιώγα² το κυρίαρχο ιδεολογικό στοιχείο στην εκπαίδευση της εποχής αυτής ήταν το ορθόδοξο χριστιανικό. Η χριστιανική παιδεία σε συνάρτηση με τη βυζαντινή

στοιχείου στην ανάπτυξη πολιτιστικού κλίματος στο νησί και το ρόλο του ντόπιου κλήρου στην ενίσχυση και διατήρηση της ελληνοχριστιανικής παράδοσης βλ. Iorga, ό.π., σσ. 25-26 και Βακαλόπουλος, ό.π., σσ. 10-11. Για την εγκατάσταση κληρικών στην Κέρκυρα που προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη και την Πελοπόννησο βλ. ειδικά τη μελέτη του Μανούσακα, *Η εν Κρήτη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού (1453-1454) και η νέα συνωμοτική κίνησης του 1460-1462*, Αθήναι 1960, (έγγρ. κοτ'). Για το ρόλο του ορθόδοξου κλήρου στον τομέα της εκπαίδευσης στα Επτάνησα βλ. Σπυρίδων Δε Βιάξης, *Η εκπαίδευσις εν Επτανήσω 1386-1864*, *Εθνική Αγωγή* (1904), σσ. 10-11.

¹ Βλ. σχετικά Ζιώγας, ό.π., σ.11.

² Βλ. σχετικά Ζιώγας, ό.π., σ.23.

παράδοση και λιγότερο με την ελληνική, η οποία εκφράζεται εντονότερα στις βενετοκρατούμενες περιοχές εξ αιτίας της παρουσίας των ελληνιστών λογίων καθώς και των πνευματικών ζυμώσεων που επιτελούνται εκεί¹, δημιουργούν τα πλαίσια της παιδείας όπως διαμορφώνονται τα χρόνια αυτά μετά την άλωση και ως το 1520 περίπου, χρόνια κατά τα οποία ο Παρτούρος βρισκόταν στο στάδιο της εκπαίδευσής του.

Το ότι η παιδεία του Παρτούρου βασίζεται πράγματι στο χριστιανικό ιδεώδες φαίνεται έντονα απο το έργο του όπως θα δούμε παρακάτω. Η χρήση, ο σχολιασμός και η ερμηνεία διαφόρων χωρίων της Αγίας Γραφής, η ένταξη αυτών μέσα στα κείμενά του, καθώς και οι αναφορές σε θεολογικά θέματα, στη Λειτουργική, στη Συμβολική, στη Χριστιανική Ηθική και στην Απολογητική αποδεικνύουν ότι ο Παρτούρος διέθετε χριστιανική παιδεία της οποίας ένα μέρος οπωσδήποτε θα οφειλόταν στην οικογενειακή παράδοση και στην πολυετή του δράση ως κληρικού. Εξ άλλου δεν πρέπει να αποκλεισθεί η εκδοχή ότι ο Παρτούρος δεν έπαψε ποτέ να μελετά και να ενημερώνεται για τα πνευματικά ζητήματα αν μάλιστα τη συνδυάσουμε με τα ενδιαφέροντα για τα εκκλησιαστικά και τις ευκαιρίες για μάθηση που του πρόσφεραν τα ταξίδια του στην Ιταλία.

Οι θεολογικές γνώσεις του Παρτούρου εντοπίζονται σε όλα του τα έργα και ιδιαίτερα στις *Διδαχές*. Η Τριαδολογία, το τρισυπόστατον (Δ.2.23.5-7), η ενσάρκωση του Χριστού (Δ.9.119.15 κ.ε.), το θέμα του αζύμου και ενζύμου άρτου (Έκθεση σ.347 στ.117-120), ο σταυρικός θάνατος (Δ.12.146), η κάθαρση της ψυχής (Δ.3.40, Δ.12.145.27-33) αποτελούν τα κυριότερα δείγματα των γνώσεών του στον τομέα αυτόν. Τα θέματα αυτά τα γνωρίζει είτε άμεσα είτε έμμεσα, το πιθανότερο, γιατί τα επεξηγεί και τα ερμηνεύει με σχετική ευχέρεια.

Ως κείμενα ηθικοδιδασκικά οι *Διδαχές* έχουν πάμπολλα στοιχεία απο τη χριστιανική ηθική. Ο Χριστός για το Παρτούρο πρέπει να είναι το ιδεώδες κάθε χριστιανού. Η αληθινή μετάνοια (π.χ. Δ.1.14.22 κ.ε.), η αυτογνωσία (π.χ. Δ.2.17.14 κ.ε.), η ευσπλαχνία (π.χ. Δ.2.24.20 κ.ε.), η ταπεινότητα (π.χ. Δ.4.56.10-15), η ανεξικακία (π.χ. Δ.4.50.24 κ.ε.), η

¹ Βλ. σχετικά Ζιώγας, ό.π., σ.76.

αγάπη προς τον πλησίον (π.χ. Δ.3.40.5-25) κλπ, αναφέρονται επανειλημμένα στις Διδαχές.

Θέματα που ανάγονται στη Λειτουργική ή στην ερμηνεία της θείας λειτουργίας βρίσκει κανείς πολλά στο έργο του *Ἐκθεσις περὶ τῶν Γραικῶν*.... Παραδείγματος χάριν η ερμηνεία του όρθρου (σ.349 στ.150-152), η ερμηνεία του μυστηρίου της βάπτισης (σ.363 στ.442-447) κλπ.

Ζητήματα που διαπραγματεύεται η Συμβολική υπάρχουν τόσο στις Διδαχές όσο και στην *Ἐκθεση*.... Παραδείγματος χάριν η εξήγηση και η σημασία του συμβόλου του σταυρού στη Δ.7 (85 κ.ε.) και οι δογματικές διαφορές με τους Αρμενίους ως προς το θέμα της νηστείας της Απόκριω (σ.374 στ.665-685) κλπ. Μνείες στις δογματικές διαφορές των ρωμαιοκαθολικών με τους ορθοδόξους δεν υπάρχουν στο έργο του Ραρτούρου και αυτό για ευνόητους λόγους.

Η Απολογητική του Ραρτούρου εκφράζεται, στις Διδαχές κυρίως, με το να εξαίρει την υπεροχή του χριστιανισμού σε σχέση με τη θρησκεία των εθνικών και των εβραίων (Δ.5.61.1-16), καθώς και την καθολικότητα του χριστιανικού συναισθήματος (Δ.5.61.30 κ.ε.)

Οι κοσμικές γνώσεις του συγγραφέα περιορίζονται σε θέματα επι το πλείστον γνωστά. Τα θέματα αυτά ανήκουν στους τομείς της κοσμογραφίας, της φυσιογνωσίας, της πρακτικής ιατρικής, της φιλοσοφίας και ελάχιστα της αρχαιογνωσίας. Παρεμβάλλονται στα κείμενά του για να ερμηνεύσουν ευρύτερα τη διδασκαλία της θεογνωσίας και να μεταδώσουν ελκυστικότερα, μέσω των φυσικών φαινομένων και των εικόνων τις χριστιανικές αλήθειες. Ο σχολιασμός, η ερμηνεία και η ένταξή τους μέσα στα κείμενα δείχνουν πως ο Ραρτούρος τα ήξερε τόσο από διάφορες εκκλησιαστικές πηγές και από τα γενικότερα διαβάσματά του, δυτικά ή ελληνικά, όσο και από τις προσωπικές του εμπειρίες.

Έτσι ο Ραρτούρος θεωρεί: ότι ό γοῦν ἥλιος δταν δύνῃ, σκοτίζονται τα γήινα καί λάμπουσιν τά οὐράνια (Δ.7.83.25-26), ότι ό ἥλιος ἀεί ἐκ τῆς ἀνατολῆς ἀνατέλλει καί εἰς τήν δύσιν δύνει· τά ἄστρα οἱ οὐρανοί δλα εἰς τήν τεταγμένην αὐτῶν βαδίζουσι (Δ.11.133.10-12), ότι δεν υπάρχει σύγκριση του απείρου με το πεπερασμένο (Δ.11.136.32), ότι στις 25 Μαρτίου, που γιορτάζεται ο Ευαγγελισμός, ο ήλιος υψώνεται σε ένα ζώδιο, τον Κριό, που συμβολίζει το σώμα του

Χριστού στο σταυρό (Δ.9.118.3-7), ότι ο χρυσός οὐδέν καθαρίζεται ἐάν οὐδέν βαλθῇ εἰς τὴν κάμινον (Δ.10.126.13-14) ότι τό πῦρ ὅσον φουσκώνει τοσοῦτον ὑψοῦται ἄνω, τό πιπέρει, ὅσον μασᾶται τοσοῦτον δεικνύει θερμότητα περισσὴν (Δ.10.126.10-11) ότι τό πῦρ ἔναι δυνατόν πρᾶγμα και δύναται τὰ σκληρότατα σώματα ἀπαλύναι, ἰδῆτε τὴν πέτραν πῶς τό πῦρ τὴν ἀπαλύνει καὶ τὴν κάνει ἀσβέστην, τὸν σίδηρον ὡσαύτως τὸν ἀπαλύνει (Δ.12.144.19-21), ότι τὰ λιοντάρια οἱ ἀρκούδες τα φίδια και οἱ σκορπιοὶ προκαλοῦν τὸν θάνατο (Δ.6.75.23-24) ότι το φίδι, ἡ καμήλα, ἡ ἀλεπού, το ἄλογο, το γαῖδούρι βαδίζουν καθένα με τὸν τρόπο του (Δ.2.27.1-2), ότι οἱ ἐγκυες γυναῖκες πρέπει να τρέφονται καλά γιατί φέρουν το βρέφος στην κοιλιά τους (Δ.6.78.29-30) ότι ἀν σπάσουν τα βασιλικά κόκκαλα τῶν ποδιῶν (=μηρός) ὁ ἄνθρωπος δεν μπορεί να σηκωθεῖ (Δ.11.136.18-19) κ.α.

Τα ψήγματα φιλοσοφίας που ἐντοπίζει κανεῖς στο ἔργο του Ραρτούρου δεν εἶναι ἐνδεικτικά κάποιας συστηματικῆς φιλοσοφικῆς παιδείας. Εξηγούνται στα πλαίσια μίας γενικότερης παιδείας. Οἱ γνώμες και οἱ ἀπόψεις, ὡς γνωστόν, πολλῶν ἀρχαίων ἐλλήνων φιλοσόφων (τοῦ Πυθαγόρα, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Πλωτίνου κ.α.) αποτελοῦσαν συχνά τὴν αφετηρία τῆς επιχειρηματολογίας για τὴν ἐπίλυση διαφορῶν θεολογικῶν ζητημάτων πολλῶν χριστιανῶν στοχαστῶν τοῦ Μεσαίωνα¹.

¹ Βλ. σχετικά Νίκος Ψημμένος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ το 1453 ὡς το 1821*, τόμ. Α', Αθήνα 1988, σσ. 53-60. Ἰδιαίτερη θέση ἀνάμεσα στους βυζαντινοὺς στοχαστὲς κατέχει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός (675-749). Το φιλοσοφικό του ἔργο, που συνόψισε και διέσωσε τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση και ἀποτελεσε τα πλαίσια τῆς ἐλληνικῆς πατερικῆς σκέψης και τὴ βάση τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἤδη γνωστό, τὴν ἐποχὴ αὐτή, σε ἐντυπες ἐκδόσεις τόσο ἐλληνικὲς ὅσο και λατινικὲς (βλ. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Διαλεκτικά*, σχόλια Ἰγνάτιος Σακαλῆς, εἰσαγωγή Χρήστος Γιανναράς, Αθήνα 1978 σ.14, στο ἐξῆς *Διαλεκτικά*). Το φιλοσοφικό ἔργο τοῦ Δαμασκηνοῦ εἶναι τὸ ἔργο *Πηγὴ Γνώσεως* που διαιρεῖται 1) στα *Διαλεκτικά* 2) στο *Περὶ αἱρέσεων* και 3) στὴν *Ἐκδοσὴ ἢ Ἐκφραση ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*.) Το γεγονός αὐτό μας ἐπιτρέπει να υποθέσουμε ὅτι ὁ Ραρτούρος μπορεί να γνωρίζε ἀμέσως τὸ ἔργο τοῦ Δαμασκηνοῦ και να το ἀκολουθῆσε στὴν ἐρμηνεία διαφορῶν θεολογικῶν ζητημάτων που τὸν ἀπασχολοῦν στὶς *Διδασχές*. Ἀπὸ μὴ σύντομη ματιὰ στο ἔργο *Πηγὴ Γνώσεως* (P.G. 94, και *Διαλεκτικά*) δεν ἐντοπίσαμε κοινὲς ἐκφράσεις ἢ ἀποσπάσματα που να ἀποδεικνύουν φανερὴ ἐπίδραση τοῦ ἐνός στο ἄλλο ἔργο. Ωστόσο ὑπάρχει ὁμοιότητα στὴν ἐρμηνεία γενικὰ διαφορῶν θεμάτων ἀστρονομίας, κοσμογραφίας, θεολογίας.

Οι σχετικές απόψεις του Παρτούρου απλά παρατίθενται κατά την ανάλυση των εξεταζομένων θεμάτων, χωρίς να κατονομάζονται οι αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι ή οι πηγές από όπου αντλούνται. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Παρτούρος γνώριζε έμμεσα μόνο κάποιες πηγές της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και ότι είχε διαμορφώσει τις όποιες φιλοσοφικές του αντιλήψεις από διάφορα διαβάσματά του όπως π.χ. από το έργο του Cornelio Musso¹, από όπου αντιγράφει ορισμένα τέτοια στοιχεία και κατά την διάρκεια των σπουδών του. Οι απόψεις αυτές παρουσιάζονται στο έργο του μέσα απο το πρίσμα της χριστιανικής θρησκείας.

Ο Παρτούρος τοποθετεί τη θρησκεία σε ανώτερη βαθμίδα από κάθε άλλη επιστήμη, όπως γενικά το ίδιο πιστεύεται από διάφορους σύγχρονους του στοχαστές και λαϊκούς φιλοσόφους (πχ. ο Καρτάνος, ο ανώνυμος συγγραφέας του "Άνθους χαρίτων")².

Ως στοχαστής ο Παρτούρος χαρακτηρίζεται απο έντονη θρησκευτικότητα. Η κοσμοθεωρία του είναι απόλυτα χριστιανική και συμπληρώνεται απο στοιχεία της αρχαίας ελληνικής και ειδικότερα της αριστοτελικής φιλοσοφίας, του πλατωνισμού και του νεοπλατωνισμού. Έτσι ο Παρτούρος δέχεται σύμφωνα με την άποψη του Εμπεδοκλή (DK 31.B.6) και την αριστοτελική παράδοση ότι τα βασικά στοιχεία του κόσμου είναι τέσσερα, η γη, ο αέρας, το νερό και η φωτιά (Δ.3.36.12-13). Τα στοιχεία αυτά που αποτελούν τον κόσμο δημιουργήθηκαν απο τον Θεό, ο οποίος δημιούργησε τον άνθρωπο, το τελειότερο των κτισμάτων του (Δ.2.16.6 κ.ε.). Η χριστιανική του αντίληψη δεν συμμερίζεται την αριστοτελική άποψη για το άφθαρτον και ατελεύτητον. Ο Παρτούρος, αντίθετα ορίζει ότι πάντα τα επίγεια υπόκεινται εις την τέλειαν φθοράν: *καί ούρανοί καί ἄγγελοι καί πάντα τά ἐπίγεια ἤθελαν ὑπάγει εἰς ἀπώλειαν καί φθοράν* (Δ.12.147.12 κ.ε.). Το τέλος του ανθρώπου είναι ο θεός (Δ.4.46.10.). Με το θάνατο ελευθερώνεται η ψυχή (Δ.4.46.22) αφού αποχωρίζεται απο το σώμα (Δ.14.187.8-9). Ενα άλλο φιλοσοφικό αλλά και θεολογικό ζήτημα που θίγει είναι η αθανασία της ψυχής. Ο Παρτούρος αντίθετα με τον Αριστοτέλη και

¹ Βλ. σχετικά παρακάτω. σ. 192 κ.ε.

² Βλ. σχετικά Θανάσης Παπαδόπουλος, *Η νεοελληνική φιλοσοφία απο τον 16ο εως τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1988, σ. 63 και εξής.

γενικά τους αρχαίους φιλοσόφους δέχεται τη χριστιανική αντίληψη¹ και διατυπώνει ότι ο άνθρωπος εκ Θεού έχει τό αεί ὄν (πχ. Δ.12.147.15).

Στα θέματα (1) της ψυχής : ἡ αἰσθητική ψυχή ὑπόκειται τῆς λογικῆς ψυχῆς, ἡ λογική ψυχή ὑπόκειται εἰς τήν θεωρίαν, ἡ θεωρία ὑπόκειται εἰς τήν ἀλήθειαν, ἡ θρεπτική ψυχή ὑπόκειται τῆς αἰσθητικῆς (Δ.12.145.) και (2) της δύναμης του νου ότι ἔχομεν ἐντός μας τινά δύναμιν νοητικήν ἢ ὁποία οὐδέν ἔναι μόνον εἰς τὰ ὄργανα τοῦ σώματος δεδεμένη διότι οὐ μόνον τὰ συμβεβηκότα τῶν πραγμάτων γνωρίζομεν ἀλλά καί τὰς οὐσίας αὐτῶν, ὁποία οὐ δύναται ἡ αἰσθητική γνῶσις καταλαβεῖν μόνη ἀνευ τῆς νοητικῆς καί αὕτη ἴσταιται ἐν μέσῳ σχημάτων τῆς ψυχῆς καί τοῦ σώματος φωτίζων τὰς αἰσθήσεις καί λαμπρύνων αὐτάς (Δ.12.144.2 κ.ε.), οι απόψεις του Παρτούρου στηρίζονται κυρίως, δια μέσου της χριστιανικής φιλοσοφίας, στη θεωρία του Σταγίριτη φιλοσόφου (Περὶ Ψυχῆς).

Μέσω της χριστιανικής αντίληψης ερμηνεύει και τα θέματα της ομοίωσης του ανθρώπου με τον Θεό (Δ.2.19.16-19) και ότι ο αληθινός άνθρωπος είναι η ψυχή του, η οποία κυβερνά το σώμα του (Δ.7.93.13-14) θέματα τα οποία ανάγονται στον Πλάτωνα (Θεαίτητος, Νομ. 956α αντίστοιχα). Στοιχεία νεοπλατωνισμού βρίσκουμε στην άποψη του Παρτούρου ότι η ανθρώπινη ψυχή ενώνεται με το θείον μετά θάνατον (Δ.3.35.18-21).

Το σωκρατικό γνῶθι σαυτόν (Δ.2.17.19 κ.ε.) αντικρύζεται απο τον Παρτούρο και πάλι μέσω της χριστιανικής θεώρησης. Δέχεται, σε γενικές γραμμές, ότι η αυτογνωσία οικοδομεί την ηθική ζωή. Η αυτοκυριαρχία βρίσκεται σε στενή συνύφανση με την αυτογνωσία. Ο χριστιανός αποκτά την δύναμη να απορρίπτει το κακό και να δέχεται το καλό όταν κυριεύεται απο άγρυπνη προσοχή και αταλάντευτη λογική σκέψη. Η αληθινή γνώση του εαυτού μας και του θεού δικαιολογεί την ανθρώπινή μας υπόσταση (πχ. Δ.12.144).

¹ Πρβλ. πχ. Διαλεκτικά, σσ. 202-203 και Πλήθωνος Αντιλήψεις, PG, 160, 992c. Αναλυτικότερα για τις απόψεις του Πλήθωνα γι αυτό το θέμα σε σχέση με τον Αριστοτέλη βλ. Λ. Μπαρτζελιώτης, Η κριτική του Αριστοτέλους παρά Πλήθωνι ως έκφρασις του αντιαριστοτελισμού κατά τον ιε' αιώνα, Αθήναι 1980, σσ. 55-58, 141, 148-151.

Η αρχαιογνωσία του συγγραφέα είναι πολύ περιορισμένη όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω¹. Η πηγή του για όλες σχεδόν τις αναφορές που κάνει σε πράγματα και πρόσωπα της αρχαίας εποχής είναι το έργο του Musso. Οι αρχαίοι έλληνες για το Ραρτούρο είναι οι *ειδωλολάτρες* (Δ.6.75.32), οι *βάρβαροι* (Δ.2.17.8), οι *σοφοί* (Δ.2.17.2) ενώ αντίθετα οι *αληθινοί σοφοί* είναι οι θεολόγοι (Δ.2.17.3). Η ίδια άποψη εκφράζεται από τον Musso. Επικαιρικά στοιχεία ή στοιχεία γενικά που να προέρχονται από τη σύγχρονη ζωή στο έργο του Ραρτούρου δεν θα βρούμε παρά μόνο σποραδικά στις *Διδαχές*, όπως: αναφορά στον τρόπο με τον οποίο ζωγραφίζουν οι ζωγράφοι (Δ.2.17.33-35), αναφορά στην κυρίαρχη θέση του οικοδεσπότη μέσα στο σπίτι αντίθετα με τη θέση του δούλου (Δ.13.168.23-25) κ.α.

Συμπερασματικά λοιπόν θα μπορούσαμε να πούμε, ότι στο έργο του Ραρτούρου επικρατεί το χριστιανικό ιδεώδες, γεγονός που, ως ένα βαθμό, μαρτυρεί την παιδεία του. Η ερμηνεία, ο σχολιασμός των θεολογικών ζητημάτων και η χρήση των εκκλησιαστικών πηγών, ανεξάρτητα από τις επιδράσεις που δέχτηκε, γίνεται με σχετική ευκολία, πράγμα που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η μόρφωση του Ραρτούρου θα ήταν θρησκευτική αλλά όχι ειδικευμένη. Οι κοσμική του μόρφωση είναι αρκετά περιορισμένη και βέβαια όχι συστηματική. Η βασική πηγή του, δηλαδή το έργο του Musso, οι διάφορες εκκλησιαστικές πηγές, η εκκλησιαστική πρακτική, τα διάφορα διαβάσματα και ακούσματα και οι προσωπικές του εμπειρίες είναι που του προσφέρουν υλικό σ' αυτόν τον τομέα. Βέβαιο πρέπει να θεωρηθεί ότι στη χριστιανική του παιδεία και γενικότερα στη μόρφωση που απέκτησε συνετέλεσαν η οικογενειακή του παράδοση και η εκκλησιαστική του ιδιότητα, ο χώρος που γεννήθηκε και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες, για ορισμένα χρονικά διαστήματα της ζωής του, έζησε.

γ) Η αποστολή του στη Ρώμη

Στις 18 Οκτωβρίου 1539², πριν ο Αλέξιος αναχωρήσει για τη Ρώμη, το Ιερό Τάγμα αποφάσισε να του παραχωρήσει για δέκα χρόνια

¹ Βλ. παρακάτω σ. 206

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxá, φακ. Μ.180, φφ. 344^v-345^r και παράρτημα έγγρ. 6, στ. 11-14.

το εισόδημα των περιοχών της Στρογγυλής και των Επισκοπιανών που βρίσκονταν στο νότιο τμήμα του νησιού¹. Η δεκαετής αυτή επικαρπία, που δε γνωρίζουμε σε τι συνίστατο, θα αποτελούσε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο σχετικό έγγραφο, την αμοιβή του Αλεξίου, αν τελικά έφερνε σε πέρας την αποστολή του στη Ρώμη: (*"εἰς ἀντιμισθίαν τῆς χάριτος κόπου καὶ ἐξόδου μέλλει καὶ αὐτός ἄνωθεν ἐνδείξασθαι τῷ Τάγματι..."*).

Ο Αλέξιος αναχώρησε για τη Ρώμη, προφανώς όχι πολύ μετά την εκλογή του, αφού στις 8 Μαρτίου 1540, λίγους μήνες δηλ. αργότερα, η αποστολή του είχε τελειώσει με επιτυχία: εκδόθηκε η σημαντική για τους Κερκυραίους ορθοδόξους παπική βούλλα, που επικύρωνε τη βούλλα του πάπα Λέοντα Ι' και επέτρεπε στην κερκυραϊκή εκκλησία, κυρίως με τη διατήρηση των προνομίων της και την ελεύθερη άσκηση των καθηκόντων των κληρικών, να διαδραματίσει ένα σημαντικό πραγματικά ρόλο μέσα στον ορθόδοξο χριστιανικό κόσμο.

Ο Αλέξιος βρέθηκε στη Ρώμη σε μια εποχή που οι ιδέες της Αναγέννησης βρίσκονταν ακόμη στην ακμή τους. Οι διάφοροι πνευματικοί κύκλοι, που είχαν δημιουργηθεί κάτω από την επιρροή του ουμανιστικού πνεύματος, προωθούσαν τις ελληνικές σπουδές και δέχονταν στους κόλπους τους τους Έλληνες λόγιους της διασποράς, οι οποίοι προσπαθούσαν απεγνωσμένα, με διάφορα διαβήματα, να ξεσηκώσουν τον δυτικό κόσμο σε μια σταυροφορία εναντίον των Τούρκων². Ο Αλέξιος δεν μπορούσε, όπως ήταν φυσικό, να μείνει ανεπηρέαστος από ένα τέτοιο κλίμα. Η ιδιότητα, άλλωστε, με την οποία ερχόταν στη Ρώμη του προσέδιδε επιπλέον κύρος. Ήταν εκπρόσωπος του ανατολικού δόγματος μιας βενετοκρατούμενης ελληνικής περιοχής και ερχόταν στη Ρώμη με σκοπό να επισκεφθεί τον Πάπα Παύλο Γ' και να του ζητήσει βοήθεια για τους ομοδόξους του. Η θεολογική του κατάρτιση και η ελληνομάθειά του ήταν φυσικό να τον φέρουν σε επαφή με ένα κύκλο διανοουμένων της ρωμαϊκής κοινωνίας

¹ Βλ. Στυλιανός Βλασσόπουλος, *Ιστορικά και στατιστικά περί Κερκύρας* ειδήσεις, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 21(1977), σ. 4.

² Για λίγο παλιότερες ανάλογες περιπτώσεις βλ. Μανούσακας, *Εκκλήσεις (1453-1535) των Ελλήνων της Αναγεννήσεως προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 23-25, 39-41, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

του πρώτου μισού του 16ου αιώνα, τον κύκλο του ανθρωπιστή και φιλλέληνα Giovanni Gaddi¹. Όπως μας πληροφορεί ο Αλέξιος σε σημείωση στο τέλος του κώδικα Parisinus Gr. 2412², ο Gaddi καταγόταν από τη Φλωρεντία και ήταν δεκάνος της αποστολικής εκκλησίας.³ Το σπίτι του, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Αλεξίου, ήταν χώρος συγκεντρώσεων των πιο γνωστών λογίων, ιταλών και ελλήνων, που ζούσαν ή περνούσαν από την αιώνια πόλη⁴. Ο Αλέξιος πιθανότατα γνωρίστηκε με τον Gaddi μέσω κάποιου Έλληνα λογίου που σύχναζε στο σπίτι αυτό. Η γνωριμία τους θα διάρκεσε ως την εποχή που ο Αλέξιος έφυγε από τη Ρώμη, δηλ. ως τις 9 Ιουνίου 1540 περίπου, ημερομηνία κατά την οποία, όπως πληροφορούμαστε από την ίδια σημείωση, τελείωσε η αντιγραφή του Parisinus Gr. 2412. Είναι πολύ πιθανό η αντιγραφή, που σύμφωνα με τον Αλέξιο πραγματοποιήθηκε στο σπίτι του Gaddi, να έγινε ύστερα από παραγγελία του ίδιου του

¹ Η καταγωγή της οικογένειας Gaddi ήταν από τη Φλωρεντία. Απαντά εκεί από τον 14ο αιώνα με τον Taddeo Gaddi και τον γιό του Agnolo που ήταν και οι δύο ζωγράφοι. Ο πρώτος μάλιστα μνημονεύεται ως μαθητής του Giotto (βλ. το άρθρο του Roberto Salvini στην *Enciclopedia Cattolica*, τόμ. 5, σ. 1842) (λήμμα Gaddi και τα λήμματα (Gaddi Agnolo, Gaddi Taddeo). Επίσης John White στο *A Concise Encyclopaedia of the Italian Renaissance*, Londón 1981, σ. 146. Ο κληρικός ανθρωπιστής Giovanni Gaddi, γιός του Taddeo, γεννήθηκε στη Φλωρεντία στις 22 Απριλίου 1493 και πέθανε εκεί στις 17 Οκτωβρίου 1542. Υπήρξε λάτρης των γραμμάτων και θεωρείται από τους πιο καλλιεργημένους άνδρες της εποχής του. Είχε στην κατοχή του πλουσιότερη βιβλιοθήκη και στο σπίτι του συγκεντρώνονταν γνωστά ονόματα ανθρώπων των γραμμάτων (βλ. Giulio Negri, *Istoria degli scrittori Fiorentini*, Ferrara 1722, σσ. 282-283 και Filippo Argelati, *Biblioteca scriptorum Mediolanensium seu acta et elogia virorum omnigena eruditione illustrium*, τόμ. 2, Mediolani 1745, σσ. 649-650). Ανεψιός του ήταν ο Nicolo Gaddi, γνωστός συλλέκτης, ανθρωπιστής και λάτρης των καλών τεχνών στη Φλωρεντία κατά τον 16ο αιώνα. Ο Nicolo (+1591) ήταν από τα τελευταία μέλη της γνωστής για την αγάπη της προς την τέχνη και τα γράμματα οικογένειας Gaddi. Για το Nicolo βλ. τη μελέτη της Cristina Acidini Luchinat, *Ricerche d'Archivio, Nicolo Gaddi collezionista e dilettante del cinquecento*, *Paragone* n. 359-361 (Arte), Gennaio-Marzo 1980, σσ. 141-175.

² Βλ. Λάμπρος, Σύμμικτα, ό.π., σσ. 92-93.

³ Αξιωματούχος δηλ. του ναού του Αγίου Πέτρου. Βλ. σχετικά το άρθρο του Pietro Palazzini στην *Enciclopedia Cattolica*, τόμ. 1., σσ. 1264-1265 (λήμμα decano) όπου και η βιβλιογραφία.

⁴ Μαρτυρείται ότι ο Gaddi είχε στην υπηρεσία του ως γραμματέα τον ποιητή Annibale Caro (Acidini Luchinat, ό.π., σσ. 141, 164 και σημ. 1).

φλωρεντινού λογίου¹. Στο τέλος του κώδικα, ο Αλέξιος, εκτός από τη σημείωση που αναφέραμε παραπάνω, αντιγράφει και ένα δικό του ελεγειακό πεντάστιχο, στο οποίο εγκωμιάζει την προσωπικότητα και τα φιλελληνικά αισθήματα του φλωρεντινού ιεράρχη και του εύχεται μακροζωΐα². Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να γνωρίζαμε ποιοί ήταν οι λόγιοι Έλληνες του κύκλου του Gaddi με τους οποίους γνωρίστηκε και ίσως συνδέθηκε φιλικά ο Αλέξιος κατά την παραμονή του στη Ρώμη, όμως δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία. Επίσης δεν υπάρχει καμιά σαφής μαρτυρία σχετική με άλλες τυχόν ασχολίες του Αλεξίου κατά το ολιγόμηνο διάστημα της παραμονής του στη Ρώμη. Είναι βέβαια γνωστό ότι με αφορμή τη λειτουργία του Ελληνικού Γυμνασίου (1514-1521) είχαν συγκεντρωθεί στη Ρώμη οι πιο επιφανείς Έλληνες λόγιοι³. Δεν αποκλείεται μερικοί από τους Έλληνες μαθητές τους να συνέχιζαν να ζουν και να εργάζονται εκεί, και ο Αλέξιος να είχε την ευκαιρία να γνωριστεί με ορισμένους απ' αυτούς⁴. Γεγονός πάντως παραμένει ότι η διαμονή του Αλεξίου στη Ρώμη, όσο σύντομη και αν υπήρξε, αποτέλεσε σταθμό στη ζωή του. Η γενικότερη ωφέλεια που αποκόμισε από αυτήν πρέπει να άσκησε σημαντική επιρροή στην προσωπικότητα και στην ιδεολογία του. Η επιδίωξή του, λίγα χρόνια αργότερα, να μεταδίδει με κάθε τρόπο, ως δάσκαλος των ελληνικών, τα φώτα της παιδείας στους νέους της πατρίδας του⁵ και η χρήση της απλοελληνικής γλώσσας στα λίγα γραπτά του, υποδηλώνουν ότι ο Αλέξιος πρέπει να είχε έρθει σε άμεση επαφή με τους γνωστούς Έλληνες λογίους, που δρούσαν εκείνη την εποχή στην Ιταλία, όπως λόγου χάρη με τους δύο συμπατριώτες του Αντώνιο Έπαρχο και Νικόλαο Σοφιανό, τον Νικόλαο Μαλαξό κ.ά., με τους ανθρώπους δηλαδή που αγωνίζονταν για την πνευματική επιβίωση του νέου Ελληνισμού⁶.

¹ Ανάλογη περίπτωση βλ. στον Ιωάννη Καλλιτσουνάκι, Ματθαίος Δεβαρής, Αθηνά 26(1914), σσ. 87-88.

² Βλ. παρακάτω σ. 248-249

³ Βλ. Μανούσας, Η παρουσίαση από τον Ιανό Λάσκαρι των πρώτων μαθητών του Γυμνασίου της Ρώμης στον πάπα Λέοντα Ι, (15 Φεβρουαρίου 1514), *Ο Ερασιστής* 1(1963), σσ. 161-172, όπου και η βιβλιογραφία.

⁴ Πρβλ. Καλλιτσουνάκις, *ό.π.*, σσ. 90-94.

⁵ Βλ. παρακάτω σ. 106.

⁶ Βλ. Ζιώγας, *Μία κίνηση πνευματικής αναγεννήσεως*, *ό.π.*, σσ. 50-78 και 268-303 αντίστοιχα, ιδιαίτερα βλ. σσ. 56-59, 269-271, 277, 287, 299-303.

Σε μεταγενέστερο έγγραφο του 1551 (4 Οκτωβρίου), σώζεται η μαρτυρία ότι ο Αλέξιος μετά τη Ρώμη ταξίδεψε στη Βενετία¹. Ήταν προφανώς το πρώτο του ταξίδι εκεί για το οποίο, εκτός του ότι το πραγματοποίησε με δικά του έξοδα, δεν υπάρχει άλλη πληροφορία. Το ταξίδι αυτό θα έγινε στο διάστημα του χρόνου που μεσολάβησε από τις 9 Ιουνίου 1540, όταν δηλ. τελείωσε την αντιγραφή του κώδικα Parisinus Gr. 2412, ως τις 19 Αυγούστου 1541, οπότε τον ξαναβρίσκουμε στην Κέρκυρα².

Πόσο διάστημα έμεινε στη Βενετία, με ποιούς ήρθε σε επαφή και ποιός ο σκοπός του ταξιδιού αυτού, είναι στοιχεία που δεν μας τα αποκαλύπτουν οι πηγές. Βέβαιο πάντως πρέπει να θεωρηθεί ότι ο Αλέξιος, ώσπου να επικυρωθεί η χορηγία που του είχε παραχωρήσει το Ιερό Τάγμα, αναγκάστηκε να δαπανήσει και δικά του χρήματα για να αντεπεξέλθει στα έξοδα της αποστολής του στην Ιταλία.

δ) Άλλες δραστηριότητες του Παρτούρου στην Κέρκυρα και Ιταλία (1541-1558). Η εκλογή του ως ελληνοδιδασκάλου (1558).

Στις 19 Αυγούστου 1541 ο Αλέξιος βρίσκεται στην Κέρκυρα. Στη συνεδρία του Ιερού Τάγματος, που γίνεται εκείνη την ημέρα για να επικυρώσει τη χορηγία του ύστερα από την επιτυχή έκβαση της αποστολής του, είναι παρών³.

Το επόμενο χρονικό διάστημα, δηλ. ως τις 14 Ιουλίου 1545 που του ανατέθηκε και πάλι επίσημα να μεταβεί για δεύτερη φορά στην

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.185, φφ. 172^Γ-173^Γ. Το έγγραφο, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί σ' αυτό αναφέρονται όλες οι μετακινήσεις του Αλεξίου κατ' εντολή του Ιερού Τάγματος από το 1539 ως το 1551, οπότε συντάχτηκε (βλ. παράρτημα έγgr. 9).

² Βλ. αμέσως στη συνέχεια.

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.180, φφ. 344^Υ-345^Γ και παράρτημα έγgr. 6, στ. 1-10. Η επικύρωση αυτή συμπληρώθηκε κάτω από το έγγραφο της απόφασης για τη χορηγία (19 Οκτωβρίου 1539) από τον ίδιο τον νοτάριο στην ώρα του εγγράφου και υπογράφηκε από τον Αντώνιο Μαρκέση και τον ιερομόναχο Ιώβ. Σε άλλη λίγο μεταγενέστερη σημείωση (19 Αυγούστου 1541), γραμμένη κάτω ακριβώς από την προηγούμενη, παρόντος και του Αλεξίου, οι μάρτυρες Αντώνιος Μαρκέσης και Ιωάννης Βρετόπουλος (βλ. για το πρόσωπο παρακάτω σ. 147 κ.ε.) διαβεβαιώνουν ότι κανένα εμπόδιο δεν θα ανακόψει τη χορηγία και ότι η απόφαση θα ισχύσει αναδρομικά και όπως πρωταρχικά ορίστηκε (βλ. παράρτημα έγgr. 6, στ. 1-10).

Ιταλία¹, ο Αλέξιος βρισκόταν στην Κέρκυρα, όπως μαρτυρούν αρχειακά έγγραφα, στα οποία εμφανίζεται ως συμβαλλόμενος και τακτοποιεί διάφορες περιουσιακές του υποθέσεις. Μέσα απ' αυτά διαφαίνεται ότι προσπαθεί να εξεύρει οικονομικούς πόρους. Τα έξοδα του ταξιδιού του και η καθυστέρηση της καταβολής του εισοδήματος, που το Ιερό Τάγμα του είχε παραχωρήσει ως αμοιβή, είναι πιθανόν τα αίτια της οικονομικής στενότητας.

Έτσι, το 1542 (4 Ιανουαρίου) μισθώνει για δύο χρόνια έναν αμπελώνα που έχει στα Γουβιά². Τον ίδιο χρόνο (28 Ιανουαρίου) μισθώνει επίσης τρία μαγαζιά, που ήταν προίκα της γυναίκας του, στη Σπηλαία³, ενώ παραχωρεί (12 Απριλίου) ένα άλλο μαγαζί, γιατί δεν έχει να επιστρέψει τοις μετρητοίς 18 δουκάτα που του είχε προκαταβάλει, ως ενοίκιο, ο ενοικιαστής πριν από το 1537⁴. Ως οφειλέτης 18 δουκάτων εμφανίζεται και σε άλλο έγγραφο του ίδιου χρόνου (16 Μαΐου)⁵.

Στις 14 Ιουλίου 1545 ο Αλέξιος εκλέχτηκε και πάλι ομόφωνα από τους ιερείς του Ιερού Τάγματος, ως επίσημος απεσταλμένος στη Ρώμη και τη Βενετία⁶. Οι λόγοι που οδήγησαν στην απόφαση της αποστολής αυτής είναι γνωστοί. Ο Nicolao Vido, βικάριος του αρχιεπισκόπου Iacopo Cocco, πρόβαλλε σοβαρές αντιρρήσεις στο θέμα των δικαιοδοσιών του Μεγάλου Πρωτοπαπά⁷. Η διένεξη που επακολούθησε ήταν σοβαρή. Από το κείμενο του εγγράφου της αποστολής αυτής διαφαίνεται καθαρά η επιθυμία των κερκυραίων κληρικών να τους

¹ Βλ. αμέσως παρακάτω.

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ. 182, φ. 20^v πρβλ. παρακάτω σ. 133 και σημ. 1.

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.182, φ. 35^v πρβλ. παρακάτω σ. 132 και σημ. 4.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.182, φ. 50^v πρβλ. παρακάτω σ. 132 και σημ. 6. Πρόκειται προφανώς για το οίκημα που το 1561 (13 Οκτωβρίου) μαρτυρείται ως ερείπιο. Βλ. Χ. Μαλτέζου, Οσπίτια και οσπιτοχαλάσματα Αντωνίου Επάρχου και Αλεξίου Παρτούρου, (Αφιέρωμα στη μνήμη του Λίνου Πολίτη), Δ.Ι.Α. 2(1986), σσ. 39-40 και έγgr. 4).

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.182, φ. 96^r.

⁶ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.184, φ. 146^v πρβλ. και παράρτημα έγgr. 7, στ. 7-11.

⁷ Βλ. σχετικά παραπάνω σ. 28.

εκπροσωπήσει κάποιος δικός τους άνθρωπος στη νέα αυτή διαμάχη με τους καθολικούς και να υπερασπίσει τα δικαιώματά τους. Ο πρωτοπαπάς και οι παρόντες ιερείς δηλώνουν αδυναμία να πραγματοποιήσουν οι ίδιοι την αποστολή (... *δτι μή δυναμένων αὐτῶν ὑπάγειν εἰς τὴν Βενετίαν καὶ Ρώμην ἀποκριθῆναι κατὰ τῶν ἀντιδίκων τοῦ τάγματος...*). Δυστυχῶς δεν έχουμε πληροφορίες γαι το ταξίδι καθῶς και τη διαμονή του Ραρτούρου στις ιταλικές αυτές πόλεις. Πάντως φαίνεται ὅτι ἡ ἀπόφαση πάρθηκε ὕστερα ἀπὸ ὀρισμένες σκέψεις. Ο Αλοΐσιος Ραρτούρος λίγο πριν, στις 23 Ιουνίου, και με νέα επικύρωση του ἰδίου εγγράφου στις 10 Ιουλίου 1545, εἶχε ὀρίσει ὡς ἐπιτρόπους του στη Βενετία, τους Ιάκωβο Πετρετίνο και Γαλδιέρο Μουρέλο. Η σχετική ἀπόφαση εἶχε ὡς ἐξῆς: "... *πρεσβευτὰς παρὰ τῆς κοινότητος Κορυφῶν καὶ ἐκλελεγμένους διὰ τὴν πόλιν Βενετίας, ὅπως ἐκείνοις ἐσομένων εἰς τὴν Βενετίαν δύνανται ἐμφανισθῆναι εἰς τὴν ἐκλαμπροτάτην αὐθεντία τὸσον εἰς τοὺς ἀλδιδόρους ὅσον καὶ εἰς πᾶν ἄλλον ὀφφίκιον ὅποι ἂν ὑπάρχει χρεία εἰς βοήθειαν καὶ εἰς πᾶσαν ἀπόκρισιν τοῦ εἰρημένου τίμιου πρωτοπαπά...*"¹. Για τα δύο αὐτά πρόσωπα, μέλη προφανῶς των ὁμωνύμων ευγενῶν κερκυραϊκῶν οικογενειῶν² δε γνωρίζουμε τίποτε ἄλλο. Λίγες μέρες αργότερα στις 14 Ιουλίου, ὁ Αλοΐσιος Ραρτούρος ἀναθέτει τὴν ἴδια ἐπιτροπεία στον γιό του Αλέξιο. Ἐνδεχομένως ὁ πρωτοπαπάς και τὸ Ἱερό Τάγμα προβληματίστηκαν να ξαναστείλουν τον Αλέξιο στην Ἰταλία, γιατί ἴσως ἀντιλαμβάνονταν κάποια οικονομική του δυσχέρεια. Θεωρώντας, ὁμως, σοβαρή τὴ διαμάχη με τον βικάριο και ἔχοντας περισσότερη ἐμπιστοσύνη στον Αλέξιο, που ἤδη εἶχε ἀρκετὴ πείρα, ἀποφάσισαν να τον στείλουν. Ὡσπου, ὁμως, να φτάσει ὁ Ἀλέξιος στη Βενετία και ἐξαιτίας, πιθανόν, ἀναμενόμενης ὀξυνσης των γεγονότων, ὁ Αλοΐσιος ὀρίσε ὡς ἐπιτρόπους του ἐκεῖ, με ἔγγραφο τῆς 23ης Ιουλίου 1545, τον Ματθαῖο Βάρελι³ και τον γιό (;) του Βασίλειο (... *constituisse sui*

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxá, φακ. Μ.184, φ. 156Γ-Υ και 173Γ-Υ.

² Βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 87.

³ Για τον Ματθαῖο Βάρελι και τὴ δράση του μέσα στην Ἀδελφότητα τῆς Βενετίας, καθῶς και για τα ὑπόλοιπα μέλη τῆς οικογένειάς του (βλ. Χασιώτης, σ. 50 και σημ. 2, ὅπου και ἡ σχετική βιβλιογραφία, Μαυροειδή, *Οἱ πρώτοι πρόεδροι τῆς ἐλληνικῆς ἀδελφότητος Βενετίας, Θησαυρίσματα* 7(1970), σ. 177, τῆς ἰδίας *Συμβολή, ὁ.π.*, σσ. 98, 99, 114 και 121. Πρβλ. Γιωποπούλου-Σισιλιάνου, σσ. 160-161 και σημ.

*comessi il miser Matheo Vareli absente come presente et il misser Vassilio suo figliulo insieme et insolidum...)*¹. Η εξουσιοδότηση στους δύο Βάρελη αναφέρεται ως εξής στο έγγραφο: "... *acio possano insieme et insolidum comparve alli offici delli magnifici alditori et ubicusque opus fuerit... per la citatoria fatta del ditto officio et instantia del Rmo d. monsignor Archiepiscopo di Corfù Jacopo Cocho et quello meglio pareat ali ditti dui comessi possano agire effetuare et fare se per atual termine come fosse personalmente esso reverendo protopapa et si come fosse cui spiritualmente...*).

Απ' ό,τι μπορεί να συναχθεί από τις ιδιόχειρες συμβολαιογραφικές του πράξεις, καθώς και από εκείνες στις οποίες εμφανίζεται ως συμβαλλόμενος, ο Αλέξιος φαίνεται ότι επιστρέφει από τη Βενετία στην Κέρκυρα πριν από τις 8 Ιουλίου 1546, οπότε συντάσσει κάποιο προικοσύμφωνο². Η σύναψη συμφωνητικού με τον Εμμανουήλ Μόσχο στις 13 Αυγούστου 1548 για την ενοικίαση τριών αλυκών³,

2, σσ. 205, 208, 209, Αντώνης Πάρδος, Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το κατάστιχο 129, 1498-1530, *Θησαυρίσματα* 17(1980), σ. 196. Ο Ματθαίος Βάρελης είχε διατελέσει και εγγυητής του κερκυραίου ιερομονάχου Ιωαννίκιου Καρτάνου, βλ. Κακουλίδη-Πάνου, Συμβολή στη Δημώδη πεζογραφία, ό.π., σσ. 231-233. Αν δεν πρόκειται για λεκτικό λάθος (αντί fratello, figliuolo) του νοταρίου, που συνέταξε το έγγραφο αυτό, τότε, όπως προκύπτει, ο Ματθαίος Βάρελης εκτός από την Angiola και τον Πρίλαμο (βλ. σχετικά Μαυροειδή, Συμβολή, ό.π., σ. 121) είχε και άλλον γιό ονόματι Βασίλειο, άγνωστο από αλλού. Αν όμως πρόκειται για λάθος, τότε ο Βασίλειος αυτός είναι ο αδελφός του Ματθαίου (βλ. Μαυροειδή, Ειδήσεις για ελληνικά τυπογραφεία της Ιταλίας τον 16ο αι., *Δωδώνη* 4(1975), σσ. 241-242 και σήμ. 1, σ. 252), ο γνωστός κωδικογράφος και διορθωτής εκκλησιαστικών εκδόσεων (βλ. Μανούσας, *Ανέκδοτα Πατριαρχικά Γράμματα*, ό.π., σσ. 14-15, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, Χασιώτης, σ. 50 και σημ. 2, Μαυροειδή, Συμβολή, ό.π., σσ. 98, 121 και Πάρδος, Κατάλογος, ό.π., σ. 196).

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxá, φακ. Μ.184, φ. 182^v.

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. Ρ.17, filza 1, φ. 102^{r-v}.

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Matlo Parastati, φακ. Π.187, φ. 41^{r-v}. Ο Μόσχος, όπως προκύπτει από το έγγραφο, είχε νοικιάσει τις αλυκές του Ραρτούρου το 1539. Την εποχή εκείνη ο Αλέξιος είχε δανειστεί χρήματα από τον Μόσχο, προφανώς για να καλύψει τα οικονομικά προβλήματα που του δημιουργούσε το επικείμενο ταξίδι του στη Ρώμη. Φαίνεται, όμως, πως τότε είχε γίνει συμφωνία μεταξύ τους, κατά την οποία ο Αλέξιος δεν θα έπαιρνε τα ενοίκια από τον Μόσχο μέχρις ότου να εξοφλήσει το χρέος του. Μέχρι την ημέρα που συντάσσεται το έγγραφο (13 Αυγούστου 1548) αποδεικνύεται πως το χρέος του Αλεξίου προς τον Μόσχο είχε εξαλειφθεί. Για τον

μαρτυρεί ότι αμέσως μετά την άφιξή του άρχισε και πάλι νά ασχολείται με τα περιουσιακά του θέματα.

Συνοπτικά ειδήσεις για τα δύο πρώτα ταξίδια-αποστολές του Αλεξίου στην Ιταλία έχουμε από έγγραφο της 4ης Οκτωβρίου 1551¹, στο οποίο αναφερθήκαμε και παραπάνω. Στο έγγραφο αυτό, εκτίθενται οι λόγοι που ανάγκασαν τους ιερείς του Ιερού Τάγματος να τον στείλουν ως εκπρόσωπό τους στη Ρώμη και στη Βενετία με τις αποφάσεις τους το 1539 (20 Σεπτεμβρίου) και το 1545 (14 Ιουλίου). Επίσης αναφέρεται η απόφαση του Ιερού Τάγματος να παραχωρηθεί στον Αλέξιο το εισόδημα της Στρογγυλής και των Επισκοπιανών, προκειμένου να αντεπεξέλθει στα έξοδα των ταξιδιών.

Ο Αλέξιος, όπως μας πληροφορεί το ίδιο έγγραφο, κατά το δεύτερο ταξίδι του πήγε μόνο στη Βενετία και όχι στη Ρώμη, όπως

λόγο αυτόν ο Αλέξιος ζητά από τον Μόσχο να του δώσει ενοίκιο (7 δουκάτα) για το υπόλοιπο χρονικό διάστημα που είχε εκμεταλλευτεί τις αλυκές, χωρίς να του καταβάλει τίποτα. Σύμφωνα με το έγγραφο, ο Μόσχος καταβάλλει την ημέρα αυτή το ζητούμενο ποσό. Όπως γίνεται γνωστό από μεταγενέστερο έγγραφο της 9ης Οκτωβρίου 1558 (βλ. ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxá, φακ. Μ.188, φ. 105^{Γ-Υ}), ο Μόσχος είχε κρατήσει προφανώς κατόπιν συμφωνίας, τις αλυκές του Ραρτούρου άλλη μια δεκαετία. Ο Εμμανουήλ Μόσχος ανήκε ασφαλώς στη γνωστή κερκυραϊκή οικογένεια (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 88). Για πρώτη φορά απαντά σε συμβόλαιο της 22ας Μαΐου 1521 (βλ. Πεντόγαλος, Γεώργιος Μόσχος, ό.π., σ. 30). Έλαβε μέρος στην πρεσβεία των Κερκυραίων το 1542 μαζί με τον Ανδριώλ Κουαρτάνο και τον Βένο Λάντζα (βλ. ΙΑΚ, Ενετοκρατία, Πρεσβείες, b. 97, αριθ. 4). Στις 10 Ιουλίου 1554, κατόπι διαταγής των βενετικών αρχών της Κέρκυρας, στάλθηκε, μαζί με τους Alvise Arcoudi, Giacomo Calotheto και Gerasimo Venier, ως πρεσβευτής εκ μέρους της κερκυραϊκής κοινότητας, στον τουρκικό στόλο (βλ. A.S.V., Senato Secreta III, Dispacci Rettori Corfù (1554-1566) χ.ά.). Στις 4 Απριλίου 1557, με την ίδια ιδιότητα στάλθηκε, αυτή τη φορά μόνο με τον Αλοΐσιο Αρκούδη, στο Δέλβινο (βλ. A.S.V., ό.π., (1557) χ.ά.). Για την κερκυραϊκή οικογένεια Αρκούδη και διάφορα μέλη της βλ. A.N.I.S., Βροκίνης, Σημειωματάριον Α', φ. 132 κ.ε., του ίδιου, Σχεδάρια, σ. 87, Χασιώτης, σ. 86 και σημ. 2. Το 1559 η Βενετική Γερουσία αντάμειψε τον Αλοΐσιο Αρκούδη για τις υπηρεσίες του, κατά τη διάρκεια τούρκικης επιδρομής στο νησί απονέμοντάς του τον τίτλο του ιππότη (cavalier) και χορηγία 50 δουκάτων (βλ. A.S.V., Senato Mar, filza 21(1559) χ.ά., Μαυροειδή, Συμβολή, ό.π., σ. 108). Ο Ιάκωβος Καλόθετος πρέπει να ήταν μέλος της ομώνυμης κερκυραϊκής οικογένειας που είχε αναγραφεί στο libro d'oro το 1490. Την ίδια χρονιά είχε αναγραφεί και η οικογένεια Venier, της οποίας μέλος προφανώς ήταν ο Γεράσιμος (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 88).

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxá, φακ. Μ.185, φφ. 172^Γ-173^Γ.

αναφέρεται στην αρχική απόφαση (14 Ιουλίου 1545). Επειδή όμως τα έξοδά του, στο διάστημα που παρέμεινε εκεί, ήταν πολύ περισσότερα απ' όσα έπαιρνε από τα ενοίκια των κτημάτων της Στρογγυλής και των Επισκοπιανών, το Ιερό Τάγμα με το έγγραφο αποφασίζει να του παρατείνει τη χορηγία για άλλα τρία χρόνια ακόμη. Η απόφαση αυτή τηρήθηκε, όπως αποδεικνύει το γεγονός, ότι στις 6 Νοεμβρίου 1554 ο Αλέξιος εκμισθώνει στον Νικόλαο Σταζήρη την περιουσία του Ιερού Τάγματος στη Στρογγυλή και τα Επισκοπιανά, για μια τριετία, προς 27 δουκάτα το χρόνο¹.

Από την εποχή αυτή, δηλαδή μετά το 1554 και ως το 1559, που, όπως θα δούμε, έφυγε ξανά για τη Βενετία, ο Αλέξιος συμμετέχει ζωηρά στη δημόσια ζωή της Κερκύρας. Η συμμετοχή του στα δημόσια πράγματα θα διαρκέσει μέχρι τα τελευταία χρόνια της ζωής του και τα χρόνια αυτά θα είναι τα πιο σημαντικά και παραγωγικά. Κατά το ίδιο διάστημα θα συγγράψει και την "*Εκθεση περί τῆς τῶν γραικῶν διαγωγῆς*" ύστερα από σχετική εντολή του Βενετού διοικητή στο νησί Astorre Baglioni².

Στις 28 Δεκεμβρίου 1555, ένα μήνα μετά το θάνατο του πατέρα του, πρωτοπαπά Αλοΐσιου, άρχισε η διαδικασία για την εκλογή του νέου Μεγάλου Πρωτοπαπά Κέρκυρας. Στο προτελικό στάδιο για την ανάδειξη του Μεγάλου Πρωτοπαπά ο Αλέξιος ήταν μαζί με τον Αντώνιο Σπυρή, τον Ιωάννη Ραρτούρο, τον Δημήτριο Βάλμη, τον Θωμά Αυλωνίτη, τον Νικόλαο Πετρίτση και τον Ματθαίο Ροξόπουλο, από τους επικρατέστερους υποψηφίους για τη θέση αυτή³. Από τα πρακτικά της κερκυραϊκής κοινότητας την ίδια μέρα μαθαίνουμε, όμως, ότι ούτε ο Αλέξιος ούτε ο αδελφός του Ιωάννης είχαν το δικαίωμα να εκλεγούν, γιατί υπήρχαν καταγγελίες εις βάρος τους και οι δικαστικές αποφάσεις εκκρεμούσαν ακόμη⁴.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 17, φ. 119Γ-V. Είναι η μοναδική φορά που γίνεται λόγος για ενοικίαση του κτήματος της Στρογγυλής και των Επισκοπιανών από τον Αλέξιο.

² Βλ. σχετικά παρακάτω σσ. 239-241.

³ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 52^V και Μ.Α.Γρ., b. 14 χ.ά. Για τη διαδικασία της εκλογής του Μεγάλου Πρωτοπαπά βλ. παραπάνω σ. 41.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 52^V-53^Γ "... *quel reverendo papa Zuane Rarturo et papa Alexio Rarturo, stante i processi contra di loro formati et ancora non lo sta*

Ο Μέγας Πρωτοπαπάς σύμφωνα με τους κανονισμούς του Ιερού Τάγματος έπρεπε να έχει άμεμπτη συμπεριφορά: *habbi causa di viver costumatamente et religiosamente senza far magniarie alli popoli...*¹. Δε γίνεται, ωστόσο, γνωστό από τις πηγές ποιές ήταν ακριβώς οι αιτίες για τις οποίες κατηγορούνταν οι αδελφοί Παρτούροι και τις οποίες υπαινίσσονται εδώ οι σύμβουλοι της κερκυραϊκής κοινότητας. Πιθανότατα το θέμα να είχε άμεση σχέση με την έκρυθμη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στους κόλπους του Τάγματος την εποχή αυτή μετά το θάνατο του Μεγάλου Πρωτοπαπά Αλοΐσίου Παρτούρου. Ποιός όμως ήταν ακριβώς ο λόγος που προκάλεσε τη ταραχή αυτή δε γίνεται γνωστό. Απο τις σκόρπιες ειδήσεις των εγγράφων, λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψη το διάστημα των είκοσι χρόνων που μεσολάβησε απο τις προηγούμενες εκλογές για το αξίωμα, πιθανολογούμε οτι οι αιτίες θα μπορούσαν να αναζητηθούν στις αντιδράσεις που προκλήθηκαν ανάμεσα στους εκλέκτορες του Μεγάλου Πρωτοπαπά κυρίως για θέματα που αφορούσαν την διαδικασία που έπρεπε να τηρηθεί και τον τρόπο της εκλογής του². Οι ταραχές πάντως αποκαταστάθηκαν με την επέμβαση των τοπικών βενετικών αρχών, που καθόρισαν για άλλη μια φορά, σύμφωνα με έγγραφο της 18ης Δεκεμβρίου 1555³, απο ποιούς θα εκλέγεται ο Μέγας Πρωτοπαπάς και ποιά θα ήταν η διαδικασία που έπρεπε να ακολουθείται. Ο Ιωάννης Παρτούρος, που ως σακελλάριος ήταν αρμόδιος γι αυτό το θέμα, εντέλλεται, στις 25 Δεκεμβρίου 1555, να μην καθυστερήσει άλλο και να επισπεύσει μέσα σε διάστημα τριών ημερών τη σύσταση του εκλεκτορικού σώματος των 32 ιερέων για την ανάδειξη του νέου Μεγάλου Πρωτοπαπά, προκειμένου να μη μείνει η πρωτοπαπαδική έδρα του νησιού ακέφαλη, μάλιστα κατά τις ημέρες των Χριστουγέννων που πλησίαζαν⁴.

Αν λοιπόν θεωρήσουμε, οτι οι κατηγορίες εναντίον των δύο αδελφών σχετίζονταν με αυτά τα γεγονότα, τότε οι αφορμές μπορεί να

purgati le sue imputation, et stante che loro apresentati nelle forze del predetto Clarissimo Reggimento iuxta le leze che per adesso non siino balotati in quello officio".

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ, b. 7, φ. 253^v.

² Βλ. Παπαγεωργίου, σ. 64.

³ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ, b. 7, φ. 252^v-253^v.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ, b. 7, φ. 253^v-254^r.

ήταν ποικίλες. Ανάμεσα σε αυτές η στάση του Ιωάννη Ραρτούρου που δεν επέσπευσε τη διαδικασία για την εκλογή του Μεγάλου Πρωτοπαπά, διάφορες πιθανόν αντιρρήσεις των δύο αδελφών για τον τρόπο της επίλυσης των σχετικών θεμάτων, καθώς επίσης και τυχόν ενέργειές τους, που είχαν σκοπό την ανάληψη του αξιώματος και που τους έφεραν σε αντιπαράθεση με τα άλλα υποψήφια μέλη και με τους εκλέκτορές τους. Πάντως η προσωπική διαμάχη και η ρήξη των σχέσεων του Αλεξίου Ραρτούρου με τον Αντώνιο Σπυρή, που θα φανεί εντονότερα ύστερα από μερικά χρόνια, πρέπει να χρονολογείται από αυτή την εποχή, τότε δηλαδή που και οι δύο διεκδικούν τον τίτλο του Μεγάλου Πρωτοπαπά και που στον Αλέξιο αφαιρείται το δικαίωμα υποψηφιότητας λόγω καταγγελιών σε βάρος του. Όπως και να είχε πάντως το πράγμα εξ αιτίας των κατηγοριών αυτών οι σύνδικοι αποφάσισαν τη μέρα αυτή (28 Δεκεμβρίου 1555) ότι οι δύο αδελφοί έπρεπε να διαγραφούν από τον κατάλογο των υποψηφίων, πράγμα που έγινε, αφού τα ονόματά τους λείπουν από το έγγραφο της τελικής αναμέτρησης (5 Ιανουαρίου 1556). Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας, στις 6 Ιανουαρίου 1556, εκλέχτηκε ο Αντώνιος Σπυρής¹.

Όπως μαρτυρεί έγγραφο της 20ής Αυγούστου 1556, ο Αλέξιος το διάστημα εκείνο ήταν προϊστάμενος, γραμματέας (*priore*) του Ιερού Τάγματος. Με την ιδιότητα αυτή συμμετείχε την ημέρα εκείνη στην εκλογή νέου μέλους του Ιερού Τάγματος στη θέση του εκλιπόντος Δημητρίου Αγγέλου. Το νέο μέλος ήταν ο Τιμόθεος Σπυρής². Φαίνεται λοιπόν, ότι οποιεσδήποτε και να ήταν οι καταγγελίες εις βάρος του είχαν, εν τω μεταξύ, εκλείψει, αφού ασκεί σημαντικό λειτούργημα μέσα στο Ιερό Τάγμα.

Τα επόμενα δύο χρόνια 1557 και 1558 ο Αλέξιος ήταν υποψήφιος για το αξίωμα του δημοσίου ελληνοδιδασκάλου (*precettor greco*) της Κέρκυρας. Την πρώτη φορά (31 Οκτωβρίου 1557) συνυποψήφιο στο λειτούργημα αυτό είχε τον Μιχαήλ Παραστάτη³, ο οποίος εκλέχτηκε με

¹ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 53^Γ και Μ.Α.Γρ., b. 14 χ.ά.

² Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 3, φ. 71^Γ. Οι υποψήφιοι ήταν εννιά. Ο εκλεγμένος πήρε 14 ψήφους υπέρ.

³ Για το πρόσωπο αυτό βλ. όσα αναφέρει ο Μουστοξύδης (*Ελληνομνήμων*, ό.π., σσ. 338-341) και ο Βροκίνης στον κατάλογο των δημοσίων ελληνοδιδασκάλων (*Σχεδάρια*, σ. 263).

μία ψήφο διαφορά. Ο Αλέξιος πήρε 85 ψήφους υπέρ και 43 κατά¹. Τη δεύτερη φορά (24 Οκτωβρίου 1558) οι υποψήφιοι ήταν τέσσερεις. Εκτός από τον Αλέξιο και τον προηγούμενο συνυποψήφιό του Μιχαήλ Παραστάτη, οι δύο άλλοι ήταν ο Αλέξανδρος Φόρτιος² και ο Τζώρτζης Έπαρχος³.

Αυτή τη φορά ο Αλέξιος εκλέχτηκε ελληνοδιδάσκαλος με 83 ψήφους υπέρ και 52 κατά. Είναι γνωστό ότι ο Αλέξιος θα πληρωνόταν το διάστημα αυτό με 80 δουκάτα: ο μισθός του δημοσίου ελληνοδιδασκάλου και λατινοδιδασκάλου στην Κέρκυρα είχε θεσπιστεί με απόφαση της Βενετικής Συγκλήτου στις 31 Μαρτίου 1546 και καταβαλλόταν από τα χρήματα που εισέρρεαν στο δημόσιο ταμείο από την πώληση του αλατιού⁴. Υποψήφιος στο ίδιο αξίωμα ήταν ο Αλέξιος, όπως θα δούμε, και κατά την επόμενη δεκαετία, όταν επέστρεψε από τη Βενετία μετά την έκδοση των *Διδαχών*⁵.

¹ Βλ. ΙΑΚ. Α.Δ., b.2, φ. 56^v.

² Για την οικογένεια των Φορτίων και την προσωπικότητα του Αλεξάνδρου βλ. Βροκίνης, *Δικαιώματα*, σσ. 127-129.

³ Βλ. ΙΑΚ. Α.Δ., ό.π., φ. 78^v. Στη θέση του δημοσίου ελληνοδιδασκάλου δεν εκλέχτηκε ο Τζώρτζης Έπαρχος. Η Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου λανθασμένα υποστηρίζει ότι ο Τζώρτζης Έπαρχος εκλέχτηκε τότε στη θέση αυτή (σσ. 78-79). Ο Τζώρτζης πήρε σύμφωνα με το παραπάνω έγγραφο τους περισσότερους αρνητικούς ψήφους (104) ανάμεσα στους τέσσερεις υποψήφιους. Άλλωστε και στον κατάλογο των ελληνοδιδασκάλων του Βροκίνη (βλ. Σχεδάρια, σ. 263) δεν αναφέρεται ότι ο Τζώρτζης άσκησε ποτέ αυτό το λειτούργημα.

⁴ Βλ. Sathas, τόμ. 5, σ. 281. Πρβλ. Augusto Levi, *Venezia, Corfù et il Levante, relazione storico-archivistica*, τόμ. 1, Venezia 1907, σ. 41, Σπ. Θεοτόκης, *Περί της εκπαίδευσεως εν Επτανήσω (1453-1864)*, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 5(1956), σ. 12. Την ίδια εποχή στη Βενετία ο μισθός του δασκάλου της ανάγνωσης των ελληνικών (*lettura greca*), ήταν διπλάσιος: 160 δουκάτα το χρόνο. Στις 10 Ιανουαρίου 1561 μάλιστα ο ίδιος μισθός (πρόκειται για τον μισθό του δασκάλου Battista Rosario) αυξάνεται από 160 που έπαιρνε από το 1552, σε 200 δουκάτα, επειδή οι μαθητές του, όπως μας πληροφορεί σχετικό έγγραφο, ήταν ικανοποιημένοι από τη διδασκαλία του (βλ. A.S.V., Senato Terra, Reg. 43, φ. 147^r).

⁵ Βλ. παρακάτω σ. 105.

2. Η δεύτερη περίοδος της ζωής του Αλεξίου Ραρτούρου στην Κέρκυρα (1559-1568)

α) Η εξορία του στη Βενετία. Η έκδοση των "Διδαχών" (1560).

Σε έγγραφο της 12ης Δεκεμβρίου 1560¹ αναφέρεται ότι στις 14 Απριλίου 1559 ο τότε βάϊλος και Γενικός Προβλεπτής Κέρκυρας Bernardo Sagredo² εξέδωσε καταδικαστική απόφαση κατά του Αλεξίου Ραρτούρου³. Σύμφωνα με αυτή ο Αλέξιος εξορίστηκε δια βίου από το νησί⁴. Για ποιό τόσο σοβαρό αδίκημα κατηγορήθηκε ο Ραρτούρος ώστε να του επιβληθεί η βαριά αυτή ποινή δεν διασαφηνίζεται ούτε από το έγγραφο αυτό ούτε από εκείνο των Κρατικών αρχείων της Βενετίας, στις 21 Μαρτίου 1561, στο οποίο αναφέρεται η απόφαση του Consiglio των X να εκδικαστεί η υπόθεσή του κανονικά από το Consiglio των XL al Criminal⁵, αλλά ούτε και από την αίτηση του ίδιου του Ραρτούρου προς το Consiglio των X για γρήγορη εκδίκαση της δίκης

¹ Βλ. A.S.V. Avogaria di Comun, Intromissioni (1554-1563), Reg. 3380, χ.α.

² Σύμφωνα με τον κατάλογο των βατλων της Κέρκυρας που παραθέτει ο Charles Hoph (*Chroniques greco-romanes*, Berlin 1873, σ. 394) ο Bernardo Sagredo εκλέχτηκε βατλος Κερκύρας στις 20 Δεκεμβρίου 1556. Ο διάδοχός του Francesco Duodo, ανέλαβε τη θέση αυτή στις 4 Δεκεμβρίου 1558. Κατά το έγγραφο ο Sagredo εξέδωσε την καταδίκη του Αλεξίου Ραρτούρου στις 14 Απριλίου 1559, όταν δηλ. κανονικά βατλος ήταν ο διάδοχός του Duodo. Πιθανόν πρόκειται εδώ για κάποια καθυστέρηση του Duodo στην ανάληψη των καθηκόντων του και την ως εκ τούτου παράταση της παραμονής στη θέση αυτή του Sagredo. Ότι η έκδοση της ποινής του Αλεξίου έγινε από την γραμματεία του βατλου αναφέρεται και σε έγγραφο της 30ής Οκτωβρίου 1561 ("ὡς ἐν τῇ καγκελλαρίᾳ γέγραπται") πρβλ. ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxá, φακ. Μ.191, φ. 84^{I-V} και παράρτημα έγγρ. 12, στ. 4). Η εξορία πάντως δεν αναφέρεται ως εκκλησιαστική ποινή (βλ. Μίλας, σσ. 706-711).

³ *Sententiam Bannitoriam latam per splenditum D. Bernardum Sagredo olim Bailum et provisorem generalem Corfoi qua sub Die XIII Aprilis 1559.....*, βλ. A.S.V. Avogaria di Comun, Intromissioni (1554-1563), Reg. 3380, χ.α.

⁴ *"....Imputiae ut in proclamate banivit papa Alexium perpetuo de Corfoi insula et distictu tenoris et continentiae..."*

⁵ Βλ. A.S.V. Consiglio di X , Comune, Reg. 72 (1561-1562), φ. 2r. Σύμφωνα με τη βενετική νομοθεσία και οι ποινικές υποθέσεις των καταδικασθέντων κληρικών έπρεπε να εκδικάζονται από το Consiglio di XL al Criminal και όχι από τον εκκλησιαστικό δικαστή (βλ. *Statuta Veneta*, Venetiis 1709, τόμ. 2, σσ. 243-244, απόφαση 21 Σεπτεμβρίου 1523).

του¹. Η μοναδική σχετική αλλά μή ακριβής πληροφορία που υπάρχει, αντλείται από το συμβολαιογραφικό έγγραφο της 30ής Οκτωβρίου 1561 του Ιστορικού Αρχείου της Κέρκυρας στο οποίο θα αναφερθούμε πάλι στη συνέχεια, όπου γίνεται λόγος από το Ιερό Τάγμα για την εξορία του². Εκεί αναφέρεται ότι δημιουργήθηκε μεγάλη αναστάτωση στην Κέρκυρα εξαιτίας της διαμάχης του Αλεξίου Ραρτούρου με το Μεγάλο Πρωτοπαπά Αντώνιο Σπυρή. Αποτέλεσμα των γεγονότων που προέκυψαν από τη διένεξη των δύο ανδρών ήταν να εξοριστεί ο Αλέξιος: *"ἐπειδὴ ἐσυνέβησαν σκάνδαλα πολλά, ἀντιρρήσεις καὶ κατηγορίαι ἀναμεταξύ τοῦ παρόντος αἰδεσίμου πρωτοπαπά κυρίου Ἀντωνίου Σπυρῆ μετὰ τοῦ εὐλαβεστάτου παπά κύρ Ἀλεξίου τοῦ Ραρτούρου καὶ μάχαι σφοδραὶ διὰ τούτων ἔνεκα ἐξορίσθη ὁ ρηθείς παπά κύρ Ἀλέξιος, ὡς γέγραπται ἐν τῇ καγκελαρίᾳ"*. Ωστόσο ποιά ήταν η αιτία της διαμάχης των δύο ανδρών και ποιός ο ρόλος του Ραρτούρου σε αυτήν δε γίνεται γνωστό. Όπως συνάγεται πάντως από το ίδιο έγγραφο (30 Οκτωβρίου 1561), η διαμάχη αυτή προκάλεσε δημόσιο πρόβλημα, γι αυτό πιθανόν επιβλήθηκε στο Ραρτούρο η ποινή της εξορίας, που, όπως είναι γνωστό, επιβαλλόταν σε άτομα των οποίων οι πράξεις στρέφονταν κατά της πολιτείας και της δημόσιας ασφάλειας³. Πολλά θα μπορούσαν να πιθανολογηθούν ως αφορμές. Από εξύβριση των αρχών, ανάρμοστη συμπεριφορά, απείθεια σε τυχόν κλήση του στις διοικητικές υπηρεσίες, μέχρι και υπαιτιότητα σε ταραχές κατά τη διάρκεια των σχετικών γεγονότων. Το ενδεχόμενο επίσης οι κατηγορίες προς τις τοπικές αρχές να προήλθαν από έχθρα των αντιπάλων του, ισχυροτέρων πιθανότατα εκείνη τη στιγμή, δεν πρέπει να αποκλεισθεί, δεδομένου ότι ο χρηματισμός των δημοσίων υπαλλήλων της Βενετίας ήταν φαινόμενο πολύ διαδεδομένο⁴.

¹ Βλ. A.S.V. Consiglio di X , Comune, filza 81, 1561 χ.α., λυτό.

² Βλ. ΙΑΚ. Not., Zaccaria Metaxà, φακ. Μ. 191, φ. 84Γ-V και παράρτημα έγγρ. 12.

³ Ήταν μέτρο που διέτασσε η διοικητική αρχή και μπορούσε να είναι και πρόσθετη ποινή (βλ. το παράδειγμα που αναφέρει ο Πλουμίδης, *Χώρες*, σ. 85). Όπως το αποδεικνύουν αρχειακά έγγραφα η ποινή ήταν εξαγοράσιμη βλ. Πλουμίδης, *Banditi*, έλληνες επικηρυγμένοι από τις βενετικές αρχές (1678-1794), *Δωδώνη* 3 (1974), σσ. 56-57, ο ίδιος, *Χώρες*, σ. 86, Καπάδοχος, ό.π., σσ. 24-25 και έγγρ. 2, 31. Η εξορία δεν θεωρούνταν εκκλησιαστική ποινή (βλ. Μίλας, σσ.706-711).

⁴ Βλ. Πλουμίδης, *Χώρες*, σσ. 86-87.

Ο Αλέξιος ύστερα από την έκδοση της απόφασης (14 Απριλίου 1559) κατέφυγε στη Βενετία με σκοπό να απαλλαγεί από την ποινή του προσφεύγοντας στα δικαστήρια της μητρόπολης¹. Το γεγονός μαρτυρεί ότι η υπόθεσή του δεν ήταν μόνο σημαντική αλλά και αξίας παραπάνω από 50 δουκάτα, αφού είχε δικαίωμα να την εφεσιβάλει². Οι δικαστικές ωστόσο υποθέσεις, που παραπέμπονταν στη Βενετία ώσπου να εκδικαστούν έπαιρναν πολύ χρόνο και ήταν πολυδάπανες³. Έτσι η παραμονή του Ραρτούρου στη Βενετία διήρκεσε πολύ περισσότερο από δύο χρόνια. Όπως συνάγεται από το έγγραφο της 30ής Οκτωβρίου 1561, πρέπει να επέστρεψε στην πατρίδα του εκείνη περίπου την εποχή, ίσως και λίγο νωρίτερα. Η περίοδος αυτή στη Βενετία πρέπει να υπήρξε από τις πιο δύσκολες και δυσάρεστες στη ζωή του, αλλά ταυτόχρονα και σημαντική, γιατί το διάστημα αυτό είχε την ευκαιρία να εκδώσει τις *Διδαχές* του. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του εγγράφου του 1561, προκειμένου να βρεί το δίκαιό του αναγκάστηκε να προστρέξει στα βενετικά δικαστήρια όπου χρειάστηκε να ξοδέψει πολλά χρήματα. Πράγματι στην αίτησή του προς τους *Capi di Consiglio* των Χ της Βενετίας το 1561 (;) διαφαίνεται έντονα η προσπάθεια και η αγωνία του να απαλλαγεί από την ποινή του και να επιστρέψει στην πατρίδα του. Ζητά ικετευτικά ευνοϊκή μεταχείριση από τους δικαστές και παρακαλεί να δοθεί στον δικηγόρο του Antonio Zane⁴, που η

¹ Όπως είναι γνωστό, οι κάτοικοι των βενετικών κτήσεων είχαν δικαίωμα εφέσεως και μπορούσαν γι αυτό να καταφύγουν στα δικαστήρια της Βενετίας που λειτουργούσαν ως ακυρωτικά δικαστήρια. Βλ. Πλουμίδης, *Χώρες*, σ. 84, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

² Βλ. σχετικά Λούντζης, σ. 228 και Πλουμίδης *Χώρες*, σ. 84 και σημ. 6.

³ Βλ. *Statuta Veneta*, ό.π., σ. 223-224 και Λούντζης, σσ. 228-229. Στη Βενετία, όπως είναι γνωστό, κατέφευγαν πολλοί εξόριστοι ή επικηρυγμένοι από τις αποικίες με σκοπό είτε να προσφύγουν στα εκεί δικαστήρια, είτε να κρυφτούν και να χαθούν στην ανωνυμία. Αποτέλεσμα της συρροής αυτής ήταν να δημιουργηθεί στη Βενετία τεράστιο κοινωνικό πρόβλημα με την αύξηση της εγκληματικότητας, της επαιτείας κλπ. που ήταν επακόλουθα της αργομισθίας και του τυχοδιωκτισμού των περιθωριακών αυτών ατόμων. Για την καταστολή του προβλήματος η Βενετία αναγκαζόταν να ψηφίζει συνεχώς νόμους ή να τροποποιεί αυστηρότερα τους παλιότερους χωρίς να έχει όμως πάντα τα αναμενόμενα αποτελέσματα (βλ. Vladimir Lamansky, *Secrets d' état de Venise*, τόμ. 2, New York 1968, σσ. 686-693).

⁴ Βλ. A.S.V. Consiglio di X, Comune, filza 81, 1561 χ.α., λυτό. Την περίοδο

αρμόδια βενετική υπηρεσία (Avogaria di Comun) είχε ορίσει με σχετικό έγγραφο, στις 12 Δεκεμβρίου 1560¹, η άδεια να επισπεύσει την διαδικασία της δίκης του: *"essendo questa introdutta nell' Eccellentissimo Consiglio de XL al Criminal la intromissione fatta per il clarissimo Avogador Zane a favor di me povero et devotissimo habitator di questo illustrissimo Dominio papa Alexio Rarturi da Corfu et principiata la lettura del proccesso et dovendose continuar per espedir il ditto mio caso accio, io poverino, no resti sempre in questo travaglio essendo bandito in perpetuo dalla patria mia supplico reverentemente Vostre Illustrissimi Signorie che si degnino aiutarmi accio la causa mia possi haver il debito fine con buona gratia del Vostro Illustrissimo Signor alla qual devotimamente mi ricordo"*. Η διαδικασία της δίκης του πρέπει να άρχισε τον Μάρτιο του 1561. Σε σχετικό έγγραφο των βενετικών αρχείων της 21ης Μαρτίου (;) στο οποίο όμως δεν καθορίζεται επακριβώς η ημερομηνία της δίκης του επισημαίνεται απο το Consiglio de XL al Criminal οτι η δίκη θα γίνει χωρίς άλλες αναβολές². Η απόφαση, αν και δεν χρονολογείται, πρέπει να είναι του 1561, αφού όπως προκύπτει από το νοταριακό έγγραφο της 30ής Οκτωβρίου 1561 τότε είχε ήδη επιστρέψει ελεύθερος και δικαιωμένος στην Κέρκυρα. Ποιοί όμως τον βοήθησαν, αν τον βοήθησαν, οικονομικά ή με άλλους τρόπους ή ποιοί εγγυήθηκαν γι αυτόν μέχρι την οριστική λύση της υπόθεσης δεν είναι γνωστό. Ωστόσο η ενέργεια του Ραρτούρου να εγγραφεί και να πληρώσει τη συνδρομή του στην ελληνική αδελφότητα της Βενετίας στις 13 Αυγούστου 1559³, αμέσως ή σχεδόν αμέσως ύστερα από την άφιξή του στην πόλη ως εξορίστου, μαρτυρεί οτι επιθυμούσε ή επεδίωκε να έχει την προστασία των ομοεθνών του. Η παραπάνω πληροφορία αποτελεί τη μοναδική χρονολογημένη ένδειξη

αυτή δεν μνημονεύεται, όσο γνωρίζω, κανένας Antonio Zane ως avogador di Comun πρβλ. Barbaro, ό.π., τόμ. 3, No. 32, σ. 325.

¹ Βλ. A.S.V. Avogaria di Comun reg. 3380, Intromissioni (1554-1563) χ.α.

² Βλ. A.S.V. Consiglio di X, Comune, Reg. 72 (1569-1562), φ. 2Γ-V.

³ Βλ. A.E.I.B., Reg. 87, φ. 74Γ. Μεταφέρω εδώ την πράξη εγγραφής: *"In Cristi nomine amen adi 13 Avosto. Per cassa alla ditta contadi da signor Daniel Mitilineo patron et da misser papa Alexi Rarturo da Corfù per sua intrada soldi 19, 16 summa in tutto 8 L. 12"* πρβλ. Λιάτα, Ιερείς των Ελλήνων της Βενετίας από το 1412-1558, *Θησαυρίσματα* 13 (1976), σ. 86.

που διαθέτουμε και μαρτυρεί ότι ο Αλέξιος διατηρούσε επαφή με την αδελφότητα κατά τη δύσκολη εκείνη περίοδο της ζωής του. Πληροφορίες όμως για την παραμονή του, τις τυχόν διασυνδέσεις με τους ομοεθνείς του ή συμπατριώτες του, τον τρόπο που εξοικονομούσε τα προς το ζην και τα έξοδα που απαιτούσαν οι δικαστικοί αγώνες δεν υπάρχουν. Όπως δεν υπάρχουν ειδήσεις για το που βρισκόταν το σπίτι του, το οποίο χρησιμοποιήθηκε συγχρόνως ως τυπογραφείο για την εκτύπωση των *Διδαχών*¹ με ποιούς συνεργάστηκε ως τυπογράφος και ποιοί επιμελήθηκαν την έκδοση. Βέβαιο ωστόσο πρέπει να θεωρηθεί ότι ο Αλέξιος είχε ήδη γραμμένες, ίσως όχι στην τελική τους μορφή τις *Διδαχές* του όταν ήρθε στη Βενετία, αφού είχαν ήδη προλογιστεί από τον Πατριαρχικό έξαρχο Θεωνά κατά την επίσκεψη του τελευταίου στην Κέρκυρα. Την αίτησή του προς τη Γερουσία και τους Αναμορφωτές (*Riformatori dello Studio di Padova*) για να του δοθεί η άδεια εκτύπωσης την υπέβαλε λίγους μήνες αργότερα, στις 5 Νοεμβρίου 1559². Η στερεότυπη απάντηση των Αναμορφωτών και του *Consiglio di X*, ανακοινώθηκε στις 25 Νοεμβρίου 1559³. Του δινόταν η άδεια και το προνόμιο της εκτύπωσης του βιβλίου του για δέκα χρόνια. Η βενετική πολιτεία, όπως σαφώς αποδεικνύεται από το γεγονός αυτό καθώς και από την περίπτωση του Ιωαννίκιου Καρτάνου⁴, δεν απαγόρευε τη χορήγηση σε κάποιον που 'διωκόταν' ποινικά να τυπώσει έργο του μέσα στην ίδια την επικράτειά της. Και ο Ραρτούρος, όπως και ο Καρτάνος, κατά το διάστημα της έκτισης της ποινής τους, δεν στερήθηκαν από την ίδια την πολιτεία από την οποία είχαν καταδικαστεί, του δικαιώματος να τυπώσουν τα έργα τους.

Η διαδικασία της εκτύπωσης διήρκεσε τρεις περίπου μήνες. Το βιβλίο εκδόθηκε στις 15 Φεβρουαρίου 1560.

¹ Βλ. Legrand, *B.H.*, 17e siècle, τόμ. 1, σ. 309.

² Βλ. A.S.V., Senato Terra, filza 30(1559) και παράρτημα έγgr. 10. Ο Κωνσταντίνος Μέρτζος (βλ. Οκτώ άδειαι δια την εκτύπωσιν βιβλίων εν Βενετία (1559-1572), *Αθηνά* 69(1966-67), σσ. 171-180) δεν είχε υπόψη του το παρακάτω έγγραφο.

³ Βλ. A.S.V., Senato Terra, Reg. 42, filza 30 και παράρτημα έγgr. 11, επίσης Μέρτζος, *ό.π.*, σσ. 171-180. Ο Μέρτζος είχε παραναγνώσει το όνομα του Αλεξίου Ραρτούρου. Διάβασε Barbaro.

⁴ Βλ. Κακουλίδη- Πάνου, Συμβολή, *ό.π.*, σ. 234.

Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των αντιτύπων της έκδοσης των *Διδαχών*¹.

Μια που η πρώτη έκδοση ήταν πιθανότατα και η μοναδική αυτό σημαίνει ότι το έργο δεν είχε μεγάλη επιτυχία².

Πώς όμως ο Αλέξιος τύπωσε μόνος του τις *Διδαχές*; Είναι γνωστό ότι η τυπογραφική τέχνη ήταν πολυδάπανη και απαιτούσε μακρόχρονη προπαρασκευή. Είναι μάλλον απίθανο ο Αλέξιος να κατόρθωσε μέσα σε τόσο μικρά χρονικά διαστήματα διαμονής στη Βενετία να εκμάθει την τέχνη τόσο καλά, ώστε μόνος του να τυπώσει το βιβλίο του. Κατά πάσα πιθανότητα πλήρωσε κάποιον τυπογράφο, ο οποίος διέθετε τα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν και ο οποίος μετέφερε στο σπίτι, όπου διέμενε ο Αλέξιος, τα σύνεργά του και του τύπωσε τις *Διδαχές*³. Έτσι μόνο θα μπορούσε να ερμηνευθεί η

¹ Για τον αριθμό των αντιτύπων διαφόρων ελληνικών εκδόσεων του 16ου αιώνα καθώς και τα "τραβήγματα" τους βλ. Φίλιππος Ηλιού, Σημειώσεις για τα "τραβήγματα" των ελληνικών βιβλίων το 16ο αιώνα, *Ελληνικά* 28(1975), σσ. 103, 138 και ιδιαίτερα σσ. 139-140. Για την ταχύτητα εκτυπώσεων ενός τυπογραφείου αυτής της εποχής δεν υπάρχουν πληροφορίες, πρβλ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 122 και σημ. 1. Για την παραγωγή του βιβλίου στη Βενετία το 16ο αι. βλ. Κουμαριανού-Δρούλια-Layton, *ό.π.*, σ. 288, σημ. 131. Όσο για την τιμή πώλησης των *Διδαχών* είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Αν σταθούμε στον πίνακα 1, που παραθέτει στη μελέτη του ο Paul F. Grendler (βλ. *L'inquisizione Romana e l'editoria a Venezia, 1540-1605*, Roma 1983, σ. 30) και με μοναδικό κριτήριο τον αριθμό των φύλλων (96) και τις διαστάσεις (40) των *Διδαχών* η αξία τους στη Βενετία αυτή την εποχή, κατά προσέγγιση βέβαια και με μεγάλη επιφυλακτικότητα θα ανερχόταν ίσως στα 15 soldi (=25 δυνάτα). Η τιμή όμως αυτή είναι ολωσδιόλου υποθετική και δεν λαμβάνεται υπόψη το είδος του εντύπου δηλ. θρησκευτικό στην προκειμένη περίπτωση, σύμφωνα με την ορολογία του Τωμαδάκη (Η εν Ιταλία εκδόσεις ελληνικών εκκλησιαστικών βιβλίων, *Ε.Ε.Β.Σ.* 37(1969-1970), σ. 32).

² Βλ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 141. Δεν αποκλείεται βέβαια το έργο να βρήκε το δρόμο του προς τους αναγνώστες μέσω χειρογράφου προτού ακόμη να εκδοθεί, δηλ. δεν αποκλείεται στο σύνολό τους ή μεμονωμένα οι *Διδαχές* να αντιγράφηκαν, να κυκλοφόρησαν και να έγιναν γνωστές σε κοινό βέβαια που ενδιαφερόταν άμεσα γι' αυτές (σχετικά βλ. τη μελέτη του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου, *Κ.Ν.Ε.Ε.Ι.Ε.*, Αθήνα 1982 (ανάτυπο).

³ Βλ. σχετικά για την τέχνη αυτή Πλουμίδης, *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήναι 1969, σ. 7, Κουμαριανού-Δρούλια-Layton, *ό.π.*, σ. 29.

σημείωση στο τέλος του βιβλίου: "τό παρόν βιβλίον έτυπώθη ένετίησιν, έν οικία Άλεξίου ιερέως του Ραρτούρου και χαρτοφύλακος Κερκύρας"¹.

Τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν για την εκτύπωση του βιβλίου ήταν ίσως τα στοιχεία του διάσημου Γάλλου χαράκτη Pierre Haultin². Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να γνωρίζαμε ποιό ή ποιά τυπογραφεία στη Βενετία εκείνη την εποχή χρησιμοποιούσαν αυτά ακριβώς τα στοιχεία. Θα εντοπίζαμε έτσι, έστω και κατά προσέγγιση, πού τυπώθηκαν οι Διδαχές και ενδεχομένως τις τυπογραφικές και φιλολογικές διασυνδέσεις του Ραρτούρου στη Βενετία.

Η μακροπρόθεσμη ωστόσο παραμονή του στη Βενετία, αλλά προπάντων οι φοβερές δαπάνες για τα έξοδα των δικαστηρίων και της έκδοσης του βιβλίου του εξήντησαν και τις τελευταίες οικονομίες του. Θέλοντας λοιπόν να εξοικονομήσει ορισμένα χρήματα και συνάμα να διευκολύνει την προώθηση του βιβλίου του στην αγορά της εποχής, συνάπτει στις 29 Μαΐου 1561³ συμφωνητικό με το Δήμο Ριζικάρη⁴ και

¹ Βλ. Legrand, B.H., 15e - 16e siècles, τόμ. 1, σ. 309.

² Η πληροφορία προέρχεται από την κ. Εντο Layton, την οποία και από εδώ ευχαριστώ θερμότατα. Τα ελληνικά στοιχεία του Haultin όπως και τα στοιχεία του Robert Graujon (Παρίσι-Λυών-Ρώμη 1551-1599), ήταν σχεδόν αντιγραμμένα από τα "grecs du roi". Τα στοιχεία αυτά των grecs du roi τα είχε παραγγείλει ο Φραγκίσκος Α' της Γαλλίας. Τα κατασκεύασε ο Γάλλος χαράκτης Claude Garamont από τον γραφικό χαρακτήρα του κρητικού καλλιγράφου Αγγέλου Βεργίτη και είχαν την άδεια να τα χρησιμοποιούν μόνο οι τυπογράφοι του βασιλέως. Για τον Haultin βλ. το ανυπόγραφο άρθρο στην Enciclopedia Italiana, τόμ. 17, σ. 724 (λήμμα Haultin).

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, filza 1, φ. 132^r και παράρτημα έγγρ. 12. Το έγγραφο είναι αντίγραφο του πρωτοτύπου που είχε συνταχτεί στη Βενετία στις 29 Μαΐου 1561. Το αντίγραφο είναι της 16ης Φεβρουαρίου 1563, και εκδόθηκε για λογαριασμό του Κωνσταντίνου Ριζικάρη αδελφού του Δήμου Ριζικάρη. Η ύπαρξη του αντιγράφου στα κατάστιχα του Νικολάου Ραρτούρου μπορεί να σημαίνει: (1) ή ότι ο Αλέξιος μετά την επιστροφή του στην Κέρκυρα ζήτησε το αντίγραφο από τους αδελφούς Ριζικάρη που έτυχε να βρίσκονται ή να πηγαίνουν στη Βενετία εκείνη την εποχή για να το έχει στο προσωπικό του αρχείο, (2) ή ότι ένας αριθμός των βιβλίων που ο Αλέξιος είχε αναθέσει στον Ριζικάρη να του πουλήσει είχε μείνει απούλητος και ο Δήμος επιστρέφοντας θεώρησε σκόπιμο να του τα στείλει ή ίσως να του δώσει ένα αντίγραφο εκείνης της συμφωνίας. Ο Κωνσταντίνος Ριζικάρης ορίστηκε αργότερα (25 Ιουνίου 1567) γενικός επίτροπος του αδελφού του Δήμου στην Κέρκυρα (βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 1, βιβλ. 1 (Πέτρος Καβάσιλας), φ. 29^r).

⁴ Η οικογένεια Ριζικάρη μνημονεύεται ως κερκυραϊκή και είναι γραμμένη στο libro d'oro από το 1449 (βλ. Θεοτόκης, σ. 36). Την ίδια περίπου εποχή εντοπίσαμε

του παραδίδει 50 αντίτυπα των *Διδαχών* να τα πουλήσει στη βενετική ενδοχώρα (*terraferma*).

Προφανώς ο Αλέξιος είχε αναγκαστεί στο διάστημα που βρισκόταν στη Βενετία να δανειστεί από το Ριζικάρη 540 άσπρα. Μη έχοντας τον τρόπο να του επιστρέψει το ποσό, τον εξουσιοδοτεί με απόλυτη κυριότητα να πουλήσει τα βιβλία που του παραδίδει¹ και από τα κέρδη της πώλησης να εξοφληθεί. Αν δεν πουληθούν τα βιβλία, ο Αλέξιος ζητά από τον Ριζικάρη να του τα στείλει στην Κέρκυρα και θα βρει τρόπο να του επιστρέψει το ποσό που του χρωστά. Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν ο Ριζικάρης πούλησε ή όχι τα 50 αντίτυπα του βιβλίου.

β) Η επάνοδος στην Κέρκυρα.

Μετά την αίσια έκβαση της δίκης του, σύμφωνα με το έγγραφο της 30ής Οκτωβρίου 1561, ο Αλέξιος επέστρεψε στην Κέρκυρα (... *καί εις τήν αὐτοῦ πατρίδα μετὰ νίκης ὑποστρέψας...*)². Επιστρέφοντας

στην Κέρκυρα και ορισμένα άλλα συνεπώνυμα πρόσωπα, προφανώς μέλη της ίδιας οικογένειας. Πρόκειται για τον Θεόδωρο Ριζικάρη [βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 4, βιβλ. 7 (Πέτρος Αγαπητός), φ. 14^V (2 Μαρτίου 1514)], τον Στάμο Ριζικάρη [βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 1, βιβλ. 1 (Πέτρος Καβάσιλας) φ. 42^V (10 Νοεμβρίου 1567)], τον Μέξα Ριζικάρη και τα παιδιά του Τζανέτο, Νικόλαο και Φιόρα [βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 1, βιβλ. 1 (Πέτρος Καβάσιλας), φ. 68^I (17 Οκτωβρίου 1568)]. Για τον Νικόλαο αυτόν, μέλος της πρεσβείας των Κερκυραίων στη Βενετία το 1577, βλ. ΙΑΚ, Not. Constantino Vernizioti, φακ. B.77, φ. 1^I (11 Οκτωβρίου 1582), φ. 342^V (29 Ιουλίου 1590), A.D., b. 5, φ. 23^I (28 Οκτωβρίου 1600), και *Ματπογα, ό.π., σ. 277*. Ο Δήμος ή Δημήτριος Ριζικάρης ήταν μέλος της Αδελφότητας Βενετίας από το 1537 (βλ. Μαυροειδή, *Συμβολή, ό.π., σ. 243, άρθ. 418*). Με την ιδιότητα του εμπόρου απαντά στην Κέρκυρα από το 1566 ως το 1567 σε διάφορες νοταριακές πράξεις. Απ' αυτές συνάγεται ότι κατά διαστήματα βρισκόταν στην Κέρκυρα για αγορά και διακίνηση εμπορευμάτων (βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 1, βιβλ. 1 (Πέτρος Καβάσιλας), φ. 13^I (18 Σεπτεμβρίου 1566), φ. 13^I (25 Νοεμβρίου 1566), φ. 13^V (25 Νοεμβρίου 1566), φ. 27^I (4 Ιουνίου 1567), φ. 27^V (5 Ιουνίου 1567), φ. 29^I (25 Ιουνίου 1567), φ. 28^I (10 Ιουνίου 1567) και φ. 28^V (23 Ιουνίου 1567).

¹ Ο λόγος της εξουσιοδότησης για την πώληση των βιβλίων στην βενετική ενδοχώρα ερμηνεύεται ίσως από το γεγονός ότι στην περιοχή εκείνη υπήρχε αξιόλογο ελληνικό κοινό (βλ. Ηλιού, *ό.π., σσ. 134-135*).

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxà, *ό.π., φ. 84^{I-V}* και παράρτημα έγγο. 13. Ο Αλέξιος επέστρεψε στην Κέρκυρα ασφαλώς στο διάστημα μεταξύ Αυγούστου 1561 και 30ής Οκτωβρίου 1561. Ότι τον Αύγουστο 1561 (ημερομηνία δεν διακρίνεται) ο Αλέξιος βρισκόταν ακόμη στη Βενετία υπάρχει ρητή μαρτυρία στο δίπτυχο (βλ. ΙΑΚ, M.A.Gr.,

κίνησε αυτός πλέον δικαστικό αγώνα εναντίον των κατηγορών του, προβάλλοντας την απαίτηση να του πληρώσουν τα χρέη που όλο αυτό το διάστημα, εξαιτίας των κατηγοριών τους, δημιούργησε στη Βενετία. Η νέα κρίση και σύγχυση που ξέσπασαν στην εκκλησία της Κέρκυρας ανάγκασε τους ιερείς του Ιερού Τάγματος να του παραχωρήσουν την ημέρα αυτή (30 Οκτωβρίου 1561) το εισόδημα της Στρογγυλής και των Επισκοπιανών, ύστερα απο ψηφοφορία, για άλλα 10 χρόνια. Κατά την ψηφοφορία όλοι οι παρόντες ιερείς (14 την ημέρα εκείνη), ψήφισαν υπέρ αυτής της απόφασης, με τους όρους ότι: (1) ο Αλέξιος να μην απαιτήσει στο εξής από το Ιερό Τάγμα οποιαδήποτε άλλη επιχορήγηση για εξόφληση χρεών, και (2) ο πρωτοπαπάς να σταματήσει κάθε εχθρική ενέργεια κατά του Αλεξίου. Ο παραβάτης των όρων αυτών θα τιμωρούνταν με ποινή 50 δονατάτων και αφορισμό. Φαίνεται πως η διαμάχη Σπυρή-Ραρτούρου σταμάτησε εδώ, γιατί δεν υπάρχουν μεταγενέστερες πληροφορίες που να αποκαλύπτουν νέα όξυνση των σχέσεων τους.

Η διεκπεραίωση από επιτρόπους του διαφόρων υποθέσεων του στην Κέρκυρα μετά την 17η Νοεμβρίου 1561¹, η έλλειψη οποιασδήποτε μαρτυρίας για την παρουσία του στο νησί μέχρι τις 15 Δεκεμβρίου 1563, οπότε εμφανίζεται ως συμβαλλόμενος σε συμφωνητικό², καθώς

b. 3, filza 3, φ. 54^V), κάτω ακριβώς από την αναγραφή του ονόματός του: "αφξά". Έπειδή ο ήμετερος αδελφός παπά κύρ 'Αλέξιος ο Ραρτούρος, απεδέμησεν εν τῇ τῶν 'Ενετῶν περιφύμῳ πόλει ἔνεκεν τινός χρείας αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ τόπῳ αὐτοῦ ἐθήκαμεν ἕτερον ιερéαν, ἕως ἂν ὁ κύριος αὐτός εὐωδώσει ἐν τῇ τῆς ἀποδημίας ἐπιστροφῇ. Διό χάριτι Χριστοῦ ἐλήλυθε πάλιν αὐτόν ἐβάλλομεν εἰς τόν προρρηθέντα τόπον αὐτοῦ ὡς καὶ πρώην καὶ τόν μεταθέμενον ἀντ' αὐτοῦ ἐκβάλλομεν ἐν... τοῦ Αὐγούστου μηνός, ἐν τῇ πανυχίδι... ἔσω ἐν τῇ ἐνδόξῳ μονῇ... εὐρισκόμενοι εἰς τό 'Ιουδαϊκόν ὄρος... τοῦ παπά κυρίου 'Αντωνίου Σπειρη, ιερéως Παλατιανού". Πρέπει να σημειωθεί ότι η συμπλήρωση αυτή έγινε από άλλο χέρι. Πολλά σημεία του κειμένου δεν διαβάζονται, γιατί το χαρτί είναι σπτόβρωτο.

¹ Στις 17 Νοεμβρίου ορίζει επίτροπό του τον Αντώνιο Καρτάνο για να εισπράξει το χρέος που του οφείλει ο Μιχάλης Παραστάτης, (βλ. ΙΑΚ, Νοτ. Zaccaria Metaxá, φακ. Μ.191, φ. 123^Γ). Ως πληρεξούσιός του σε έγγραφο της 30ής Δεκεμβρίου 1561 εμφανίζεται ο εξάδελφός του Ιωάννης Βουτζηνάς, ενώ σε άλλο λίγο μεταγενέστερο, της 21ης Φεβρουαρίου 1561, ο αδελφός του Ιωάννης Ραρτούρος (βλ. παραπάνω σ. 65 και σημ. 2).

² Βλ. ΙΑΚ, Νοτ. Zaccaria Metaxá, φακ. Μ.192, φ. 433^Γ. Πρόκειται για αγορά ενός βαρελιού από τον Πέτρο Δατζάρα.

επίσης και η αχρονολόγητη ένδειξη στην αρχή του μητρώου των ετών 1563-1701 για πληρωμή της συνδρομής του στην Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας¹ αποδεικνύουν ασφαλώς ότι ο Αλέξιος ξαναταξίδεψε στη Βενετία. Οι λόγοι όμως αυτού του ταξιδιού παραμένουν άγνωστοι.

Στις 15 Δεκεμβρίου 1563² πάντως βρίσκεται στην Κέρκυρα, κατά πάσα πιθανότητα οριστικά, αφού έκτοτε αναφέρεται τακτικότερα ως συντάκτης συμβολαιογραφικών πράξεων³. Το σπίτι του μάλιστα, που βρισκόταν "*ἐστὸ βριοβοῦνι πλισίον ὁσπιτίου τοῦ Αὐγουστῆ Ραίνεση ὁπιο ὀνομάζεται τῆς κυρά Φιλίππας*", ήταν ο τόπος σύνταξης πολλών από αυτές⁴.

Στις 12 Μαΐου 1564⁵ ο Αλέξιος υπογράφει, με την ιδιότητα πάλι του ιερέα του Ιερού Τάγματος την απόφαση να μισθώσουν στον Γεώργη Κουλούρη⁶ χωράφι στην περιοχή της Λευκίμμης, πράγμα που σημαίνει ότι η συμμετοχή του στο Ιερό Τάγμα συνεχιζόταν, αν και για άγνωστη αιτία, όπως συνάγεται από το επόμενο χρονολογικά έγγραφο τόσο ο ίδιος όσο και ο αδελφός του Ιωάννης, είχαν κάποιες διαφορές με το Τάγμα. Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό (12 Αυγούστου 1564)⁷, μαζί με

¹ Βλ. Α.Ε.Ι.Β., Reg. 134(1563-1701), φ. 6^Γ.

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxà, φακ. Μ.192, φ. 433^Γ.

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. Ρ.17, filza 1, φ. 123^Γ (10 Νοεμβρίου 1563), φ. 124^Γ (12 Δεκεμβρίου 1564), φ. 126^Γ (20 Ιανουαρίου 1564), φ. 128^Γ (27 Μαρτίου 1568), φ. 130^Γ (21 Ιουνίου 1568), φ. 131-134^{Γ-Υ}, 136^{Γ-Υ} (17 Οκτωβρίου), filza 2, φ. 1^Γ (14 Μαΐου 1569) και 2^Γ (χ.χ.), φ. 3^{Γ-Υ} (22 Μαΐου 1569), 4^{Γ-Υ} (8 Ιουνίου 1568).

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Έγγραφα Εκκλησιών, b. 241, φ. 1^Υ. Η πληροφορία προέρχεται από έγγραφο της 31ης Αυγούστου 1574. Σ' αυτό αναφέρεται ότι η χήρα του "*Παίτρου Μοραήτι*" χρωστάει πέντε δουκάτα στη μονή του Ταξιάρχη Μιχαήλ για σπίτι που έχει νοικιασμένο και το οποίο βρίσκεται κοντά στο σπίτι του "*Θεοφιλεστάτου πρωτοπαπά Ἀλεξίου Ραρτούρου καὶ τοῦ Αὐγουστή Ραίνεση*". Για τη ναυπλιώτικη οικογένεια Ρένεση και για τη δράση των μελών της στα μέσα του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα βλ. Βροκίνης, *Η περί τα μέσα του 16ου αιώνα εν Κερκύρα αποίκισις των Ναυπλιέων και των Μονεμβασιέων*, εν Κερκύρα 1905, σσ. 12, 39, Μαυροειδή, *Συμβολή...*, ό.π., σσ. 108-109. Για την ίδια οικογένεια τον 17ο αι. βλ. Στέφανος Παπαδόπουλος, *Η κίνηση του Δούκα του Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα για την απελευθέρωση των βαλκανικών λαών (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 29, 66, 72, 79-85, 88, 92, 93, 95, 173, 214-219 και Χασιώτης, σσ. 142 και σημ. 2, σ. 218 και σημ. 1.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Not. Fottio Palatiano, φακ. Π.40, φ. 412^Υ.

⁶ Για την οικογένεια αυτή βλ. Βροκίνης, *Σχεδάρια*, σ. 91.

⁷ Βλ. ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxà, φακ. Μ.192, φ.627^Γ.

τον αδελφό του Ιωάννη, λίγο καιρό πριν αυτός πεθάνει, ορίζουν πληρεξουσικούς τους τον ιερομόναχο Ακάκιο και τον Σταύρο Βέργη για οποιαδήποτε διαφορά που τυχόν θα προκύψει ανάμεσα σ' αυτούς και το Τάγμα.

Κατά την τελευταία πενταετία της δεκαετίας 1560-1570, η συμμετοχή του Αλέξιου Παρτούρου στην κερκυραϊκή ζωή σύμφωνα με τα δεδομένα συνεχίστηκε με τον ίδιο τρόπο· με τη συμβολαιογραφική του δηλ. δραστηριότητα, που φαίνεται, όπως είπαμε, από τα ιδιόχειρά του συμβόλαια και από τη διεκπεραίωση ιδιωτικών του υποθέσεων που αφορούν κυρίως την περιουσία του. Έτσι στις 22 Ιανουαρίου 1566 ορίζεται από τον ιερέα του Γαστουρίου Αντώνιο Κοντό ανακαινιστής και εν συνεχεία κτήτορας της ερειπωμένης μονής του Αγίου Βασιλείου στο Γαστούρι¹, ενώ στη συνέχεια στις 14 Μαΐου και 5 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου νοικιάζει και ανανεώνει το ενοίκιο σε κτήμα του².

Η προσωπικότητά του, η κοινωνική προβολή που του παρείχε το ιερατικό του αξίωμα, οι εμπειρίες από όλη την προηγούμενη δράση του και η καλή του παιδεία του εξασφάλιζαν ξεχωριστή θέση στα μάτια των πιστών του και γενικά στην κοινωνία της Κερκύρας. Δυστυχώς, όμως, η ευσπλαχνία, η καλοσύνη, η συμπαράσταση προς τους δυστυχισμένους και άλλες αρετές που τόσο εγκωμιαστικά εξαίρει ο Ιωαννίκιος Μαρκουράς στον επιμνημόσυνο λόγο του, είναι δύσκολο να πιστοποιηθούν με ακρίβεια από τα αρχειακά έγγραφα.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Teodoro Vragianiti, φακ. M.178, φ. 131^V-132^Γ και παράρτημα έγγρ. 14. Ο Σπυρίδων Παπαγεωργίου (βλ. ό.π., σ. 205) αναφέρει ότι ο ναός κτίστηκε τον 16ο αιώνα. Αν αυτό αληθεύει και αν ο Αλέξιος ίδρυσε και αφιέρωσε τον ναό στον Άγιο Βασίλειο πάλι (γιατί του επέτρεπε ο διαθέτης αν θέλει να αφιερώσει σε άλλον άγιο τον ναό που θα έκτιζε), τότε δεν αποκλείεται ιδρυτής και κτήτωρ του Αγίου Βασιλείου Κερκύρας να ήταν ο Αλέξιος.

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxá, φακ. M.193, φ. 267^Γ, Not. Teodoro Vragianiti, φακ. B.178, φ. 250^V. Ως ενοικιαστής και τις δύο φορές αναφέρεται ο Αλέξανδρος Πόθος, που μας είναι άγνωστος από αλλού.

3. Η τελευταία περίοδος της ζωής του και η δράση του ως Μεγάλου Πρωτοπαπά Κερκύρας (1569-1574)

α) Η παρεμβολή των Ισπανών. Η δράση του Αλεξίου υπέρ των Ισπανών.

Στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα με την παγίωση της ισπανικής κυριαρχίας στη Νότια Ιταλία και Σικελία οι Ισπανοί αρχίζουν να αναμειγνύονται στις υποθέσεις της Ανατολικής Μεσογείου. Η αντιτουρκική εξωτερική τους πολιτική δημιουργεί στους υπόδουλους λαούς της βαλκανικής χερσονήσου ελπίδες για απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Ο Ισπανός μονάρχης Φίλιππος Β' (1556-1598) και οι σύμμαχοί του, αποβλέποντας στην εξασθένηση και απομάκρυνση του γειτονικού μουσουλμανικού κινδύνου από τη βόρεια Αφρική, εμψυχώνουν και υποθάλπουν αντιτουρκικά σχέδια, που σε μεγάλη έκταση αρχίζουν να εκδηλώνονται στο μεσογειακό χώρο, ιδιαίτερα από την πλευρά των Ελλήνων, το διάστημα 1568-1571, πριν δηλ. από τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571)¹. Η ευνοϊκή στάση των Ισπανών ηγεμόνων απέναντι στο ελληνικό στοιχείο που καταφεύγει στις αυλές τους, ενθαρρύνει τη στροφή υπέρ των τελευταίων και άλλων υπηκόων των τουρκοκρατούμενων και βενετοκρατούμενων περιοχών και τη συμμετοχή τους σε κατασκοπευτικές ενέργειες σε τουρκοκρατούμενα εδάφη προς όφελος των Ισπανών. Στόχος των Ισπανών με τις κατασκοπευτικές ενέργειες ήταν από τη μιά να ενημερώνονται για τα συμβαίνοντα στην Ανατολική Μεσόγειο και από την άλλη να εστιάζουν το ενδιαφέρον της οθωμανικής αυτοκρατορίας στις κτήσεις της στην Ευρώπη και όχι στη Βόρεια Αφρική υπέρ των ομοβρήσκων της. Αντίθετα, ο στόχος των Ελλήνων που συμμετείχαν σ' αυτές τις κινήσεις ήταν να προκαλούν αντιπερισπασμό στα τουρκικά στρατεύματα και τον τούρκικο στόλο με πολεμικές μικροεπιχειρήσεις και συνάμα να προσελκύουν το ενδιαφέρον των ευρωπαϊκών δυνάμεων για επέμβαση στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα². Η πολιτική της Βενετίας απέναντι στις αντιτουρκικές ενέργειες των Ελλήνων υπηκόων της είναι

¹ Βλ. εκτενέστερα για το θέμα Χασιώτης, ιδιαίτερα σσ. 19-85.

² Για τα θέματα αυτά βλ. Χασιώτης, *Σχέσεις Ελλήνων και Ισπανών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1969, ιδιαίτερα σσ. 16-24, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

αποθαρρυντική παρ' όλο που οι Τούρκοι με μικροεπιθέσεις προσπαθούν να εξασθενήσουν τη βενετική δύναμη στα τελευταία οχυρά των κτήσεών της στην ηπειρωτική και στη νησιωτική Ελλάδα. Η Βενετία προτιμά να διαφυλάσσει την ειρήνη στο χώρο αυτόν παρά να έρχεται σε οποιαδήποτε πολεμική αναμέτρηση με την οθωμανική αυτοκρατορία. Η απώλεια σημαντικών εδαφών της και τα προβλήματα που δοκιμάζει με τον κυπριακό πόλεμο (1570-1571) αποτελούν οπωσδήποτε πλήγματα. Από την άλλη, ανησυχώντας για την πολιτική της επιρροή και υπερασπιζόμενη τα εμπορικά της συμφέροντα στο χώρο αυτό, θα προτιμούσε να αποφευχθεί οποιαδήποτε ισπανική ανάμιξη στα θέματα της Ανατολικής Μεσογείου. Η κατάσταση όμως των πραγμάτων όταν αρχίζει να έρχεται και η ίδια σε διαπραγματεύσεις με την Ισπανία για σύναψη συνασπισμού εναντίον των Τούρκων, δεν της επιτρέπει καμιά υπονόμηση της ήδη γνωστής ισπανικής πολιτικής. Οποιαδήποτε όξυνση στις σχέσεις της με την Ισπανία θα δημιουργούσε δυσχέρειες στην πορεία των διαπραγματεύσεων, πράγμα τελείως ασύμφορο εκείνη τη στιγμή. Στις 20 Μαΐου 1571 θα υπογραφεί, όπως είναι γνωστό, η Ιερή Συμμαχία (*Sacra Liga*) μεταξύ της Βενετίας, της Ισπανίας και του Πάπα Πίου Ε' (1566-1572) και η βενετική πολιτική στο εξής θα πάρει άλλη κατεύθυνση¹. Έτσι, στην αποκάλυψη διαφορών ελληνοϊσπανικών συνεννοήσεων που διεξάγονται κρυφά στα εδάφη της τα χρόνια 1568-1570 και στις οποίες συμμετέχουν γνωστοί Έλληνες υπήκοοί της ακόμα και έμπιστοι υπάλληλοί της, η Βενετία αντιδρά στην αρχή πολύ αυστηρά, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για υπονόμηση των εμπορικών της συμφερόντων, αργότερα όμως αδιάφορα².

Ανάμεσα στα γνωστά πρόσωπα, που αποκαλύπτονται το 1570 ως μέλη φιλοϊσπανικών κατασκοπευτικών οργανώσεων, εμφανίζεται και ο Αλέξιος Παρτούρος³. Υποκινούμενος μάλλον, όπως αποδεικνύεται στη συνέχεια, από την αγάπη για την τουρκοκρατούμενη πατρίδα του⁴ και

¹ Βλ. Χασιώτης, σσ. 91-134. Για τον συνασπισμό της *Sacra Liga* βλ. Βακαλόπουλος, σ. 252, και Χασιώτης, σσ. 89, 194-199.

² Βλ. Χασιώτης, *Σχέσεις, ό.π.*, σσ. 75-80, 89.

³ Βλ. A.S.V., C.C.X. Rettori, b. 292, αριθμ. 53 και παράρτημα έγγρ. 15. Βλ. Χασιώτης, σ. 88 και σημ. 1.

⁴ Βλ. σχετικά Χασιώτης, *Η επανάσταση των Χιμαριωτών στα 1570 και η άλωση του Σοποτού, Ηπειρωτική Εστία 17 (1969)*, σσ. 272-273.

πιθανόν από ορισμένους συμπατριώτες του ή άλλους ομοεθνείς του¹, καθώς επίσης ορμώμενος από τις ιδέες του για την αναβίωση του Ελληνισμού, γίνεται μεταβιβαστής απόρρητων εγγράφων, που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, μέσω της γειτονικής Ηπείρου, προς τις Ισπανικές αρχές της Ιταλίας. Η δράση του αποκαλύπτεται στις 21 Μαΐου 1570. Ο Αλέξιος αναγκάζεται να ομολογήσει στις βενετικές αρχές που τον ανακρίνουν, ότι οι τρεις ανώνυμες και χωρίς ένδειξη παραλήπτη επιστολές του είχαν σταλεί μέσω του Νικολάου Μαλμινιώτη² και του Μιχάλη Κολούρη από την Ήπειρο, είχαν γραφτεί από το Δήμο Κολούρη³, έμπιστο του βενετού βαΐλου στην Κωνσταντινούπολη, και προορίζονταν η μια για τον *Illustrissimo vice principe di Napoli*, η δεύτερη για τον *vice re general del regno* και η τρίτη για τον *resoner di Napoli*⁴.

Για τις ενέργειές του αυτές ο Αλέξιος δεν υπέστη καμιά δίωξη από τις βενετικές αρχές. Λίγες μέρες αργότερα μάλιστα, συγκεκριμένα στα τέλη Μαΐου ή τις αρχές Ιουνίου του ίδιου έτους, εμφανίζεται να εκφωνεί ένθερμο και μνημειώδη πατριωτικό λόγο, μπροστά σε ολόκληρο τον κερκυραϊκό λαό, στα μισθοφορικά στρατεύματα και στη βενετική ηγεσία για να βοηθήσουν τους Χιμαριώτες στον ξεσηκωμό τους κατά

¹ Είναι γνωστό ότι ο άνδρας της αδελφής ίσως της γυναίκας του Μαρίας, Ανδρέας Αρκούδης, είχε συλληφθεί λίγα χρόνια πριν το 1568 να μετέχει σε παρόμοιες ενέργειες (βλ. παρακάτω σ. 113 και σημ. 2).

² Για το πρόσωπο αυτό βλ. Χασιώτης, σ. 88 και σημ. 1.

³ Πρόκειται πιθανότατα για μέλη της κερκυραϊκής οικογένειας Κουλούρη (στα ιταλικά Colluri) και ίσως για συγγενείς του Γεωργίου Κουλούρη που συναντήσαμε παραπάνω (σ. 100).

⁴ Προφανώς πρόκειται για λανθασμένη απόδοση των τίτλων από τον συντάκτη του εγγράφου. Αντιβασιλιάς (*vice re*) της Νεάπολης την εποχή αυτή είναι ο *Petrofan di Ribera, duca d'Alcalà* (1558-1571), βλ. A. Cappelli, *Cronologia cronografia e calendario Perpetuo*, Milano 1969, σ. 439. Βλ. Χασιώτης, σ. 85, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Τον τίτλο του πρίγκηπα (*principe*) την εποχή αυτή έχει ο ηγεμών του Τάραντα, που υπαγόταν στο βασιλείο της Νεάπολης, *Claudio de la Trémoille duca di Thouars* (-1577) (βλ. Cappelli, *ό.π.*, σ. 449). Αν πάλι με το: *vicere del regno* εννοεί τον αντιβασιλέα του βασιλείου της Σικελίας, που κι' αυτό ανήκε στην κυριαρχία της Ισπανίας, τον τίτλο αυτό, την εποχή εκείνη είχε ο *Francisco Ferdinando d'Avalos, Μαρκήσιος της Pescara* (1568-71), (βλ. Cappelli, *ό.π.*, σ. 453). Όσο για τον τρίτο παραλήπτη, πρόκειται, σύμφωνα με τον Χασιώτη, για τον θησαυροφύλακα ή οικονομικό διαχειριστή του βασιλείου της Νεάπολης.

των Τούρκων¹. Η μη δίωξή του από τις βενετικές αρχές είναι φανερό ότι οφείλεται στην αλλαγή της πολιτικής γραμμής της Βενετίας απέναντι στους Ισπανούς, σύμφωνης άλλωστε προς τις προσδοκίες των Ελλήνων. Επιπλέον μαρτυρεί, ότι ο λόγος που είχε ωθήσει τον Αλέξιο να στραφεί προς τους Ισπανούς ήταν η ως τότε αποθαρρυντική στάση της Βενετικής Δημοκρατίας απέναντι στις συνεχείς προσπάθειες των συμπατριωτών του να προκαλέσουν επέμβαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην τουρκοκρατούμενη πατρίδα του.

β) Η επανεκλογή του Ραρτούρου ως ελληνοδιδασκάλου της κερκυραϊκής κοινότητας.

Στις 3 Νοεμβρίου 1569, στην ετήσια συνεδρία της κερκυραϊκής κοινότητας για την εκλογή υποψηφίων στα διάφορα δημόσια αξιώματα, ο Αλέξιος θέτει υποψηφιότητα για τη θέση του δημοσίου ελληνοδιδασκάλου². Είναι η τρίτη κατά σειρά φορά που επιδιώκει να εκλεγεί στο δημόσιο αυτό λειτούργημα. Συνυποψήφιος του και πάλι στις εκλογές αυτές εμφανίζεται ο Μιχαήλ Παραστάτης. Ο Αλέξιος εκλέγεται με 91 ψήφους υπέρ και 39 κατά, ενώ ο Παραστάτης συγκεντρώνει 64 ψήφους υπέρ και ισάριθμους κατά. Ο Αλέξιος ήταν υποψήφιος για την ίδια θέση και κατά τις επόμενες εκλογές της κερκυραϊκής κοινότητας (28 Οκτωβρίου 1570), έχοντας και πάλι τον Παραστάτη ως συνυποψήφιο. Την φορά όμως αυτή απέτυχε: πήρε 50 ψήφους υπέρ και 45 ψήφους κατά, ενώ ο αντίπαλός του, ο οποίος εκλέχτηκε, 55 ψήφους υπέρ και 41 ψήφους κατά³.

Στις 26 Νοεμβρίου 1571 όμως, κατά τις εκλογές της κερκυραϊκής κοινότητας, ο Αλέξιος εκλέχτηκε για τα επόμενα δύο χρόνια στην ίδια θέση⁴. Σύμφωνα με το σχετικό έγγραφο κατά το διάστημα του τελευταίου χρόνου τα χρήματα που προορίζονταν για την πληρωμή του ελληνοδιδασκάλου εξαιτίας άλλων οικονομικών αναγκών⁵ δαπανήθηκαν

¹ Βλ. λεπτομερέστερα Χασιώτης, Η επανάσταση των Χιμαριωτών, ό.π., σσ. 265-276 και 172-273.

² Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 315^v.

³ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 238^v.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 3, φ. 1, φ. 17^v. Το έγγραφο είναι γραμμένο στην ιταλική γλώσσα και εκδόθηκε από τον Βροκίνη (βλ. Σχεδάρια, σ. 263).

⁵ Είναι γνωστό ότι η σοβαρή οικονομική κρίση την εποχή αυτή στην Κέρκυρα

διαφορετικά· διατέθηκαν με απόφαση του βατλου και του γενικού Προβλεπτή για την κάλυψη των εξόδων τριμελούς πρεσβείας των Κερκυραίων στη Βενετία¹.

Έτσι λοιπόν οι Σύμβουλοι της κερκυραϊκής κοινότητας ήταν αναγκασμένοι εκ των πραγμάτων να μην εκλέξουν ελληνοδιδάσκαλο για εκείνο το χρόνο. Ο Αλέξιος όμως, προκειμένου να λειτουργήσει κανονικά το ελληνικό σχολείο, προσφέρθηκε να διδάξει τον πρώτο χρόνο χωρίς αμοιβή. Για το δεύτερο χρόνο οι σύνεδροι αποφάσισαν να του χορηγήσουν τον καθορισμένο μισθό του, με την προϋπόθεση το έτος αυτό να κηρύττει τις ημέρες της Τεσσαρακοστής και των κανονικών εορτών: " ... *offerendosi oltre la scuola ordinaria di far prediche alli giorni santi dalla quadragesima et feste ordinarie che veramente è cosa necessaria che la sufficienza et dottrina del detto Reverendo padre, pochi pari habbiano qui à Corfù in quanto al greco...*"². Όταν η παραπάνω απόφαση τέθηκε σε ψηφοφορία, πήρε 69 ψήφους υπέρ, στο σύνολο των 86 παρόντων ψηφοφόρων, εκείνη την ημέρα³. Από την προσφορά του αυτή γίνεται φανερό λοιπόν πόση σημασία έδινε ο

οφειλόταν στην τουρκική επίθεση της 14ης Ιουλίου 1571 και στα γεγονότα που προηγήθηκαν και ακολούθησαν τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571). Βλ. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ο αντίκτυπος του Α' Βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα*, Αθήνα 1982, σσ. 1-20, ιδιαίτερα για τις συνέπειες της επίθεσης, σσ. 35-51, για τη συμμετοχή των Κερκυραίων και τα γεγονότα πριν και μετά από τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, σσ. 53-88.

¹ Πρόκειται για την πρεσβεία των Κερκυραίων του 1572. Η πρεσβεία ήταν αρχικά τριμελής, αλλά εξαιτίας του θανάτου του ενός απαρτίστηκε από τα δύο άλλα μέλη, που ήταν ο Γεώργιος Έπαρχος και ο Δήμος Τριβώλης, βλ. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ο αντίκτυπος...*, ό.π., σσ. 207-233, ιδιαίτερα σ. 223.

² Η δύναμη της ρητορικής ικανότητας του Αλεξίου αποδεικνύεται και από την απήχηση που είχε ο λόγος του προς τον κερκυραϊκό λαό στις αρχές Ιουνίου 1570 (βλ. Χασιώτης, *Η επανάσταση των Χιμαριωτών*, ό.π., σσ. 272-273).

³ Βλ. ΙΑΚ., Α.Δ., b.3., φ.1, φ. 17^v. Το λατινικό σχολείο της Κέρκυρας δεν είχε την ίδια τύχη. Για αρκετό χρονικό διάστημα δεν εξελέγη λατινοδιδάσκαλος (*precettor latino*). Όπως γίνεται γνωστό, από μεταγενέστερο έγγραφο της 15ης Μαΐου 1574 (βλ. ΙΑΚ., Α.Δ., b. 3, filza 1, φ. 18^v) η ανάγκη για εκλογή λατινοδιδασκάλου ήταν έντονη. Η έλλειψή του, όπως ισχυρίζονται οι ευγενείς της κοινότητας, είχε σοβαρές συνέπειες στους νέους (... *il figliuoli di questa città, vanno vagabondi...*), γι' αυτό αναθέτουν στον padre fra Antonio το λειτούργημα. Ο προηγούμενος απ' αυτόν διδάσκαλος της λατινικής ήταν, σύμφωνα με το έγγραφο, ο fra Cornelio.

Αλέξιος στη διαπαιδαγώγηση των νέων και πόσο φρόντιζε να μη μείνει κλειστό το ελληνικό σχολείο της κερκυραϊκής κοινότητας.

γ) *Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας.*

Το αξίωμα που έχει ο Αλέξιος Παρτούρος στο Ιερό Τάγμα την εποχή αυτή είναι σημαντικό. Είναι *πριόρης* = γραμματέας, και με την ιδιότητα αυτή υπογράφει την 1η Ιουνίου 1570 συμφωνία που αφορά ενοικίαση κτήματος του Ιερού Τάγματος που βρισκόταν στην περιοχή της Λευκίμης¹.

Στις εκλογές της κοινότητας της 3ης Ιανουαρίου 1572 έθεσε υποψηφιότητα για το αξίωμα του Μεγάλου Πρωτοπαπά Κερκύρας². Συνυποψήφιό του στην εκλογική αυτή αναμέτρηση είχε τον παπά Φώτιο Παλατιανό³. Ο Αλέξιος στο σύνολο των 54 ψηφοφόρων πήρε 41 ψήφους υπέρ και 11 κατά και εκλέχτηκε, ενώ ο Παλατιανός απέσπασε μονάχα 13 ψήφους υπέρ. Φαίνεται, όμως, πως η ήδη προχωρημένη ηλικία του δημιουργούσε προβλήματα, γιατί λίγες ημέρες μετά την εκλογή του δηλαδή στις 18 Ιανουαρίου, απουσίασε από τη συνεδρία της Κερκυραϊκής κοινότητας δηλώνοντας αδυναμία να παρευρεθεί " ... *absente il Reverendo protopapa per essere impotente...*"⁴. Επειδή η παρουσία του στη συνεδρία εκείνη ήταν απαραίτητη, μια και είχε συγκληθεί για να εκλεγεί ο γραμματέας του Μεγάλου Πρωτοπαπά⁵, αναγκάστηκε να εξουσιοδοτήσει το γιό του, του οποίου δεν αναφέρεται το όνομα, που παρουσιάστηκε και ψήφισε γι' αυτόν⁶.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Fottio Palatiano, φακ. Π.41, φ. 8^Υ-9^Γ. Το ακίνητο αυτό του Ιερού Τάγματος βρισκόταν στην περιοχή της εκκλησίας του Αγίου Θεοδώρου στη Λευκίμη. Από το έγγραφο δε γίνεται γνωστό αν πρόκειται για το ίδιο κτήμα που παλιότερα, το 1564 (17 Μαΐου) το Ιερό Τάγμα είχε νοικιάσει στον Γεώργιο Κουλούρη (βλ. παραπάνω σ. 100).

² Βλ. ΙΑΚ, A.D., b. 2, φ. 275^Υ.

³ Ο Φώτιος Παλατιανός εκλέχτηκε αργότερα το 1578, στο αξίωμα του Μεγάλου Πρωτοπαπά Κερκύρας (βλ. ΙΑΚ, M.A.Gr., b. 3, filza 3, φφ. 97^Υ).

⁴ Βλ. ΙΑΚ, A.D., b. 3, φ. 19^Υ και παράρτημα έγgr. 16, στ. 2.

⁵ Με απόφαση του Ιερού Τάγματος στις 21 Απριλίου του 1571 καθιερώθηκε ότι για να εκλεγεί ο αρχιγραμματεύς ή σφραγιδοφύλακας έπρεπε να συγκληθεί ολόκληρο το Συμβούλιο των 150 της Κοινότητας, όπως δηλ. και για την εκλογή των άλλων δημοσίων αξιωματούχων βλ. ΙΑΚ, M.A.Gr., b. 7, φ. 261^Γ.

⁶ Με την ψήφο του ο Αλέξιος υποστήριξε τον Stelio Ricchi, ο οποίος και

Τον τίτλο του *Μεγάλου Πρωτοπαπά και Θεοφιλέστατου χωρεπισκόπου Κερκύρας* ο Αλέξιος Ραρτούρος τον είχε για δυο μόνο χρόνια, που ήταν και τα τελευταία της ζωής του. Οι δραστηριότητές του κατά το διάστημα αυτό περιορίζονταν στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων που είχε το αξίωμά του.

Σε δύο περιπτώσεις, στις 3 Ιανουαρίου 1573 και στις 12 Μαρτίου 1574, εμφανίζεται να ασκεί ένα από τα προνόμια που με τόσους αγώνες είχε κατορθώσει ο κερκυραϊκός κλήρος να διασώσει με τη παπική βούλλα του 1545¹. Πρόκειται για το προνόμιο εκδίκασης εκκλησιαστικών υποθέσεων και το δικαίωμα επιβολής τιμωρίας στον εκάστοτε ορθόδοξο καταδικαζόμενο² αίτημα, το οποίο είδαμε προβαλόταν στο σχετικό έγγραφο του Ιερού Τάγματος προς τον Πάπα. Οι υποθέσεις που εκδίκασε ήταν μια μοιχεία και το ειδύλλιο ενός μοναχού με μια μοναχή. Οι κατηγορούμενοι ήταν όλοι ιερωμένοι. Ο Αλέξιος ως πρόεδρος του εκκλησιαστικού δικαστηρίου³ εξέδωσε την

εκλέχτηκε (43 ψήφους υπέρ και 1 κατά), αν και δεν φαίνεται από την ψηφοφορία ότι υπήρξε άλλος υποψήφιος. Ο Στυλιανός Ρίχης ήταν γνωστός συμβολαιογράφος Κερκύρας (βλ. ΙΑΚ, Not. Stiliano Ricchi, *Contratti e testamenti*, dal 1570 al 1596, φάκ. Ρ.26), μέλος της παλιάς κερκυραϊκής οικογένειας Ricchi, (βλ. Βροκίνης, *Σχεδάρια*, σ. 87, επίσης Θεοτόκης, σ. 36 και Rangabè, σσ. 188-189) και λόγιος του 16ου αιώνα (βλ. Σάθας, *Βιογραφίαι*, ό.π., σσ. 168-169). Στη θέση του γραμματέα του μεγάλου πρωτοπαπά Κερκύρας ο Στυλιανός Ρίχης παρέμεινε ως το θάνατό του τον Οκτώβριο του 1601. Στις 3 Μαρτίου 1602, εκλέχτηκε ο διάδοχός του Γεώργιος Πολίτης (βλ. ΑΝΙΣ, Βροκίνης, *Σημειωματάριον Α'*, φάκ. 1, σ. 54). Για τον Στυλιανό Ρίχη βλ. επίσης παρακάτω σ. 110.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 81, filza 14, χ.ά (και τα δύο έγγραφα). Για καθένα από τα δύο αυτά έγγραφα υπάρχει και αντίγραφο στην ιταλική γλώσσα. Στο πρώτο της 3ης Ιανουαρίου 1573, αμέσως μετά το ελληνικό κείμενο ακολουθεί το ιταλικό αντίγραφο με τη σημείωση στην αρχή: "*copia tratta da un volume de raccolti esistenti nella cancelleria Protopapatum di Corfù*" (παράρτημα έγγρ. 17). Στο δεύτερο έγγραφο της 12ης Μαρτίου 1574 στο φ. 57^Γ-V της filza 12, b. 81 της ίδιας αρχειακής σειράς υπάρχει ιταλικό αντίγραφο με τη σημείωση στην αρχή: "*Copia tratta da un volume esistente nella Protopapal cancellaria*".

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxá, φάκ. 180, φ. 293^Γ-V και παράρτημα έγγρ. 5. Στην αίτηση αναφέρονταν ακριβώς τα εξής: "*εις τό κρίνειν, ανακρίνειν και κατακρίνειν τούς ύπ' αὐτῶν λεροῖς γραικοῖς καί μοναχοῖς...*".

³ Η φράση με την οποία δηλώνεται η δικαστική ιδιότητα του Αλεξίου είναι ίδια στα δύο παραπάνω έγγραφα: "... καθήμενος ἐν τῷ λερωῷ αὐτοῦ κριτηρίῳ, δπου τήν ἐκκλησιαστικήν κρίσιν ποιεῖν..." (βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 81, filza 14, φφ. χ.ά.). Δεν

απόφαση, η οποία κοινοποιήθηκε από τον γραμματέα της γραμματείας του Ιερού Τάγματος μετά τρεις μέρες, κατά το πρώτο έγγραφο, και αυθημερόν κατά το δεύτερο.

Ο πρώτος κατηγορούμενος, σύμφωνα με το έγγραφο της 3ης Ιανουαρίου 1573, ήταν ο ιερέυς και αγιογράφος Ιωαννίκιος Μπόγδανος¹. Ο Μπόγδανος είχε συνάψει ερωτική σχέση με κάποια γυναίκα, της οποίας το όνομα αποσιωπάται². Οι κατήγοροι με τις ένορκες καταγγελίες τους τον κατηγορήσαν ότι κατ' εξακολούθηση (... ὡς χοῖρος ἐν βορβόρῳ...) μοιχεύει, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του ούτε την κοινωνία ούτε το ιερατικό του αξίωμα³. Ο Αλέξιος Ραρτούρος στη συνέχεια τον καλεί σε απολογία, αλλά αυτός δεν εμφανίζεται. Οι ένορκες καταθέσεις των μαρτύρων για τις πράξεις του Μπογδάνου θεωρούνται αρκετές για να εκδώσει ο Αλέξιος την απόφαση. Στον Μπογδανο επιβάλλεται η πιο βαριά ποινή για κληρικό: η καθαίρεση (... ἀπὸ τὸν ναόν ἐν ὧ τῷ χρόνῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἀργὸς ἐκ πάσης ιεροπραξίας τῆς ιερατικῆς ἀξίας τὸ σύνολον, καὶ ἀλλότριος καὶ ξένος ἀπὸ πάσης ιερουργίας...)⁴. Συγχρόνως του απαγορεύεται αυστηρότατα

εἶναι γνωστό όμως πού ακριβώς- σε εκκλησία ή ίσως σε άλλο δημόσιο οίκημα-, αυτή την εποχή, εκδικάζονταν οι εκκλησιαστικές υποθέσεις. Γενικά για τις δικαστικές διαδικασίες του Μεγάλου Πρωτοπαπά, κυρίως για τον 17ο αιώνα, βλ. Καπάδοχος, ό.π., passim.

¹ Υπάρχει η μαρτυρία ότι ο ιερομόναχος Ιωαννίκιος Μπόγδανος ζωγράφισε αργότερα το 1577, τις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Παντοκράτορα στο χωριό Άγιος Μάρκος της Κέρκυρας, (βλ. J. Papadimitriou, *Antichità Bizantine di Corfu, Atti del V. Congresso internazionale di studi Bizantini*, Roma 1940, σ. 341, Manolis Chatzidakis, *Contribution à l'étude de la peinture postbyzantine*, ανάτυπο από *L'Hellénisme Contemporain* Μάιος 1953, Αθήνα 1953, σ. 23, Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, *Μεσαιωνικά Ιονίων Νήσων, Αρχαιολογικόν Δελτίον* 24(1969), μέρος Β₂, Χρονικά, σ. 280, Φοίβος Πιομπίνος, *Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821*, Αθήνα 1979, σ. 179 και κυρίως Dimitris D. Triantaphyllopoulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln*, τόμ. 2, München 1985, σσ. 129-130 και 335.

² Στο σημείο του εγγράφου, όπου έπρεπε να αναφέρεται το όνομα της γυναίκας, και στο ελληνικό όσο και στο ιταλικό (coria) αντίγραφο, υπάρχουν αποσιωπητικά.

³ " ... μιὰρά ἔργα καὶ ἀνομήματα...".

⁴ Σχετικά με την ποινή αυτή βλ. Μίλας, σ. 718. Η μοιχεία ως πράξη διαπραχθείσα από κληρικό ήταν ένας από τους σπουδαιότερους λόγους για να του επιβληθεί η ποινή καθαίρεσης. Βλ. Μίλας, σ. 704.

να ασκεί την τέχνη της ζωγραφικής των αγίων εικόνων, αφού θεωρείται πλέον ξένος προς την εκκλησία¹. Σύμφωνα με το έγγραφο, αν παρέβαινε αυτή την απαγόρευση, τότε θα τιμωρούνταν με τριετή κάθειρξη στα κάτεργα χωρίς δικαίωμα χάρης². Αν παρέβαινε επίσης την απόφαση και ασκούσε ιερατικά καθήκοντα, θα κλεινόταν για δύο μήνες στη φυλακή, χωρίς πάλι το δικαίωμα χάρης. Αν τέλος παράκουε και ξανασυναντιόταν με τη γυναίκα, θα καταδικαζόταν για τρία χρόνια στα κάτεργα χωρίς αναστολή. Τη βαρύτερη αυτή τιμωρία, που επέβαλε στον ιερέα και ζωγράφο Ιωαννίκιο ο Πρωτοπαπάς Αλέξιος Ραρτούρος, εκφώνησε ο γραμματέας του πρωτοπαπά Στυλιανός Ρίκης από τον άμβωνα της εκκλησίας του Αγίου Λαζάρου κατά την ημέρα της γιορτής των Θεοφάνειων, κατόπιν εντολής του ίδιου του πρωτοπαπά.

Στις 12 Μαρτίου 1574, όπως αναφέρθηκε, ο Αλέξιος Ραρτούρος εμφανίζεται και πάλι ως κριτής. Οι κατηγορούμενοι είναι δύο, ο μοναχός Άνθιμος και η μοναχή Πελαγία. Οι δύο παραπάνω μοναχοί είχαν συνάψει πιθανότατα ερωτικό δεσμό³, με αποτέλεσμα να υποβληθεί στον Μεγάλο Πρωτοπαπά έγγραφη καταγγελία εναντίον τους. Η μοναχή καταδικάστηκε κατ' αρχήν σε 48ήμερη φυλάκιση. Μετά την έκτιση της ποινής της επιβλήθηκε να μπει σε ένα από τα γυναικεία μοναστήρια της πόλης της Κέρκυρας, ή, δηλαδή, της Λαμποβίτισσας ή του Αγίου Νικολάου του Κατζίνα ή του Αγίου Νικολάου του Αβράμη, και να μην έχει πλέον το δικαίωμα να μεταβεί στο μοναστήρι του Αρχουδίλα, όπουμόναζαν οι καλόγεροι⁴. Αν παρέβαινε την απόφαση

¹ Η ποινή αυτή πιθανότατα ανακλήθηκε κατά το διάστημα των τεσσάρων χρόνων που μεσολάβησαν, δηλ. από το 1573 που καταδικάστηκε ως το 1577, οπότε έχουμε τη μαρτυρία ότι ζωγράφισε τις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Παντοκράτορα στο χωριό Άγιος Μάρκος. Σχετικά με την άρση εκκλησιαστικών ποινών βλ. Μίλας, σσ. 726-733.

² Για την ποινή αυτή βλ. A. Viario, *La pena della galera. La condizione dei condannati a bordo delle galere veneziane*, in *Stato e Società e Giustizia nella Repubblica Veneta* (sec. XV-XVII) a cura di Gaetano Cozzi, Roma 1980, σσ. 379-430.

³ Η σπουδαιότερη από τις ιερές υποσχέσεις που έδινε ένας μοναχός ή μια μοναχή, ήταν της παρθενίας. Αν αθετούσαν την υπόσχεση, τιμωρούνταν αυστηρά, βλ. Μίλας, σσ. 946-948.

⁴ Η μονή της Λαμποβίτισσας δεν υπάρχει πια σήμερα, βλ. Παπαγεωργίου, σ. 217. Για τις μονές Αγίου Νικολάου του Κατζίνα και Αγίου Νικολάου του Αβράμη, βλ. Παπαγεωργίου, σσ. 206 και 222 αντίστοιχα. Ο Παπαγεωργίου, ως σημειωθεί, δεν

αυτή, θα καταδικαζόταν σε ένα χρόνο φυλάκιση. Ο μοναχός τιμωρήθηκε με την ποινή της τρίμηνης κάθειρξης. Σε περίπτωση που παράκουε και ξανασυναντούσε την κατηγορούμενη Πελαγία, θα καταδικαζόταν χωρίς αναστολή για δύο χρόνια στα κάτεργα και θα πλήρωνε επιπλέον και τα έξοδα της δίκης. Η απόφαση εκδόθηκε την ίδια μέρα και διαβάστηκε ενώπιον των μαρτύρων Αλεξίου Χάμαλη και Ιωάννη Μπαγακούρη στη φυλακή, όπου βρίσκονταν ήδη έγκλειστοι οι κατηγορούμενοι.

Οι νεωτερισμοί που γνωρίζουμε ότι εισήγαγε ο Αλέξιος Παρτούρος στο Ιερό Τάγμα και γενικά στην εκκλησία της Κέρκυρας, όσο ήταν Μέγας Πρωτοπαπάς, περιορίζονται στα εξής¹: α) στις 15 Ιανουαρίου 1573 με απόφασή του ορίστηκε οι κατά καιρούς εκμεταλλευόμενοι τις σοδειές των κτημάτων που ανήκαν σε εκκλησίες ή μοναστήρια του νησιού να προσφέρουν ένα μέρος των προϊόντων τους στο Ιερό Τάγμα. Η αξία των προϊόντων, που θα μετατρέπονταν σε χρήμα από τον ίδιο τον πρωτοπαπά Αλέξιο, θα διατίθονταν για τη συντήρηση και την επαύξηση της περιουσίας του αντίστοιχου ναού ή της μονής. Ο παραβάτης θα τιμωρούνταν με 18μηνη καταδίκη στα κάτεργα. Η εκτέλεση της απόφασης ανατέθηκε στους κοντοσταύλους² και τους ιππείς της Κέρκυρας και επικυρώθηκε στις 28 Μαΐου του ίδιου χρόνου από τον βάιλο Francesco Gritti και τον Γενικό Προβλεπτή³, β) στις 16

περιλαμβάνει ανάμεσα στα γυναικεία μοναστήρια της Κέρκυρας τις τρεις παραπάνω μονές. Για πρώτη φορά γίνεται εδώ γνωστό ότι την εποχή αυτή στην Κέρκυρα, μέσα στην πόλη, λειτουργούσαν τρία γυναικεία μοναστήρια. Η περιοχή Αρκουδίλα βρίσκεται στο νότιο και δυτικό τμήμα του νησιού δηλ. προς το ανοιχτό πέλαγος. Εκεί σήμερα υπάρχει ναός αφιερωμένος στην Παναγία. Στην έκθεση του βατλου της Κέρκυρας Antonio Foscari το 1588 η περιοχή Αρκουδίλα αναφέρεται ως ένας από τους λόφους με ελαιώνες του νησιού, (βλ. A.S.V., Collegio Relazioni, b. 84, no 10).

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 262^{F-V}. Το έγγραφο, που περιέχει τους όρους αυτούς, είναι στα ελληνικά και είχε αντιγραφεί από τον γραμματέα του Πρωτοπαπά Χριστόδουλου Βούλγαρη (Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας 14 Απριλίου 1675-8 Απριλίου 1679), Georgio Comareno.

² Βλ. για το στρατιωτικό αυτό βυζαντινό αξίωμα Ντούρου-Ηλιοπούλου, ό.π., σσ. 46, 80, 83, 91.

³ Κάποια σχέση με τον πρώτο όρο μπορεί να έχει και η απόφαση του Μεγάλου Πρωτοπαπά Κερκύρας Παλατιανού, (Φώτιος Παλατιανός Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας 6 Δεκεμβρίου 1578-11 Νοεμβρίου 1593) στις 9 Μαΐου 1584, (βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 267^{F-V}). Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό οι εκκλησίες Κερκύρας, που κυβερνούνταν από επιτρόπους ή ως *jus patronato* θα επιβλέπονται στο

Μαρτίου 1574 έγινε η επικύρωση από τον συγκλητικό Raguta της απόφασης του Αλεξίου να κλείνουν τα καταστήματα τις μέρες των εορτών και των Κυριακών. Οποιος παρέβαινε την απόφαση θα πλήρωνε πρόστιμο 50 υπέρπυρα. Τα χρήματα θα τα πλήρωνε στους διαχειριστές του νέου υγειονομείου¹ και μόνο το 1/3 στους εισπράκτορες², γ) στις 25 Αυγούστου του ίδιου χρόνου, με δική του πάλι πρωτοβουλία, καθιερώθηκε να μην έχουν δικαίωμα συμμετοχής στο συμβούλιο των 150 ούτε βέβαια καμιά άλλη αρμοδιότητα, όσοι από τους πολίτες είχαν αφοριστεί από τον Μεγάλο Πρωτοπαπά³.

Από τις 25 Αυγούστου 1574 το όνομα του Αλεξίου δεν απαντά πια σε αρχειακές μαρτυρίες. Φαίνεται ότι πέθανε στο διάστημα που μεσολάβησε από τις 25 Αυγούστου 1574 ως την ημέρα των εκλογών για την ανάδειξη νέου Πρωτοπαπά, δηλαδή ως τις 2 Οκτωβρίου 1574.

Διάδοχός του στο αξίωμα του Μεγάλου Πρωτοπαπά εκλέχτηκε ο Νικόλαος Πετρίτσης, που και αυτός πρόλαβε να ασκήσει το αξίωμά του μόνο για δυο χρόνια, δηλ. ως τις 24 Αυγούστου 1576⁴.

εξής, όσον αφορά τη διαχείριση και την καλή τους λειτουργία, από τον Μεγάλο Πρωτοπαπά. Επιπλέον καθορίζεται οι ιδιοκτήτες, οι *jus patronatus* και οι επίτροποι των ιερών αυτών χώρων να αναθέτουν σε ιερωμένους (μοναχούς, ιερομονάχους ή ιερείς), ύστερα από έγκριση του ίδιου του πρωτοπαπά, τη διαχείρισή τους. Αιτία για την απόφαση αυτή, όπως αναφέρεται, στάθηκε το γεγονός ότι τα μοναστήρια και οι εκκλησίες παρουσίαζαν εικόνα εγκατάλειψης, αφού οι κατά καιρούς ιδιοκτήτες και οι επίτροποί τους επιδίδονται μόνο στην εκμετάλλευση των εκκλησιαστικών περιουσιών, χωρίς να ενδιαφέρονται γενικά για την κατάστασή τους. Αποτέλεσμα, λοιπόν, ήταν οι επιθυμίες των διαθετών, που άφηναν περιουσία προκειμένου να λειτουργήσει καλύτερα η μονή ή η εκκλησία της προτίμησής τους, να μην εκπληρώνονται, πράγμα αντίθετο προς τους ιερούς κανόνες.

¹ Πρόκειται για το νοσοκομείο Santa Giustina, που θεμελιώθηκε την εποχή της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Εκτενέστερα βλ. Bacchiop, σσ. 112-113.

² Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 262^V-263^F. Το έγγραφο, που είναι και αυτό αντίγραφο γραμμένο από τον Georgio Compareno, είναι στα ελληνικά.

³ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 7, φ. 164^V-265^F. Το έγγραφο (copía) είναι γραμμένο στα ιταλικά.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 2, φ. 97^V-98^F.

4. Η οικογένεια του Αλεξίου Παρτούρου

Σύζυγος του Αλεξίου Παρτούρου ήταν η Διάνα, κόρη του Σταματέλου Σταυράκη¹ και πιθανόν στενή συγγενής του Στυλιανού, του Γεωργίου και της Μαρίας Σταυράκη, συζύγου Ανδρέα Αρκούδη².

Ασφαλώς ο γάμος του Αλεξίου με τη Διάνα πραγματοποιήθηκε πριν από τη χειροτονία του Αλεξίου³ και πριν από την 18η Φεβρουαρίου 1539⁴, οπότε για πρώτη φορά η Διάνα αναφέρεται ως μέλος της οικογένειας των Παρτούρων, ως νύφη δηλ. του πρωτοπαπά Αλοΐσιου Παρτούρου.

Η Διάνα πήρε ως προίκα από την πατρική της οικογένεια τρία καταστήματα στην περιοχή της Σπηλαίας, στο εμπορικό κέντρο της πόλης κοντά στο λιμάνι. Αυτά, όπως είδαμε, ο Αλέξιος τα εκμεταλλεύεται νοικιάζοντάς τα⁵. Μαζί με τον σύζυγό της και τα παιδιά τους, η Διάνα αναγράφεται δύο φορές στο δίπτυχο της Mensa

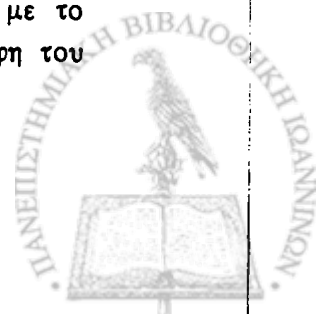
¹ Η πληροφορία προέρχεται από νοταριακό έγγραφο της 28ης Μαρτίου 1539 (βλ. ΙΑΚ, Not. Pietro Spingo, φακ. Σ.147, φ. 414^V). Σύμφωνα μ' αυτό η Διάνα νοικιάζει ένα από τα τρία μαγαζιά που είχε πάρει προίκα από τον πατέρα της (ήδη πεθαμένον την εποχή αυτή) στον Ανδρέα Ανύση πρόσωπο που πιθανόν ήταν μέλος της οικογένειας Ανιζίνη (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 91).

² Εκτός από το πατρώνυμο της Διάνας, των άλλων τριών συνεπώνυμων προσώπων το πατρώνυμο δεν αναφέρεται στα σχετικά έγγραφα. Ο Γεώργιος Σταυράκης και η Μαρία ήταν αδέρφια. Αυτό πιστοποιείται από έγγραφο της 26ης Ιουνίου 1568 (βλ. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 1, βιβλ. 1 (Πέτρος Καβάσιλας), φ. 61^V). Ο Στυλιανός Σταυράκης ορίστηκε από τον Αλέξιο Παρτούρο επίτροπός του στις 6 Νοεμβρίου 1541 (βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxá, φακ. Μ.181, φ. 336^V). Το γεγονός αυτό, καθώς και το ότι δεν μνημονεύονται άλλα συνεπώνυμα πρόσωπα την εποχή αυτή στην Κέρκυρα, μας κάνει να υποθέσουμε ότι κάποια συγγένεια θα πρέπει να υπήρχε μεταξύ της Διάνας και των τριών άλλων προσώπων με το ίδιο επώνυμο. Η οικογένεια Σταυράκη δεν μνημονεύεται ανάμεσα στις κερκυραϊκές οικογένειες. Ο Ανδρέας Αρκούδης ήταν προφανώς μέλος της κερκυραϊκής οικογένειας Αρκούδη (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 87, Θεοτόκης, σ. 36). Είναι πιθανόν να είναι το ίδιο πρόσωπο που συνελήφθη και φυλακίστηκε από τους Βενετούς το 1568, επειδή διατηρούσε μυστικές επαφές με τον Ισπανό αντιβασιλέα (Χασιώτης, σ. 86 και σημ. 2).

³ Βλ. Ράλλης-Ποτλής, τόμ. 2, σσ. 318-319.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxá, φακ. Μ.180, φ. 54^V. Σύμφωνα με το έγγραφο ο πρωτοπαπάς Αλοΐσιος Παρτούρος κάνει πληρεξούσιό του τη νύφη του Διάνα.

⁵ Βλ. παραπάνω σ. 83 και παρακάτω σ. 132.

Archivescivile Greca: "τοῦ Ραρτούρου Ἀλεξίου Ιερέως καί τῆς πρεσβυτέρας αὐτοῦ Διάνας καί τῶν τέκνων αὐτοῦ"¹.

Ωστόσο, μόνον ένα από τα παιδιά του Αλεξίου και της Διάνας γνωρίζουμε, τον Νικόλαο. Αυτός μνημονεύεται αρκετές φορές, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1590-1595, ως γιός του παπά Αλεξίου Ραρτούρου².

Ο Νικόλαος Ραρτούρος δεν ήταν, όπως ο πατέρας του, οι θείοι και οι υπόλοιποι πρόγονοί του, ιερωμένος. Άσκησε το επάγγελμα του συμβολαιογράφου στην Κέρκυρα και με την ιδιότητά του αυτή απαντά σε πολλά αρχειακά έγγραφα της περιόδου 1580-1596. Στο επάγγελμα αυτό τον μύησε ασφαλώς ο πατέρας του Αλέξιος, που σ' όλη του σχεδόν τη ζωή ασκούσε, όπως είναι γνωστό, το επάγγελμα του νοταρίου στην Κέρκυρα.

Στο Ιστορικό Αρχείο Κερκύρας σώζεται σήμερα ένας φάκελλος με το όνομα του Νικολάου Ραρτούρου, όπου περιέχονται πράξεις (*contratti e testamenti*) των ετών 1580-1596³. Στον φάκελλο αυτόν σώζονται έγγραφα που συνέταξαν ο Νικόλαος Ραρτούρος και ο πατέρας του πρωτοπαπάς Αλέξιος⁴. Οι νοταριακές πράξεις του Νικολάου Ραρτούρου, συντάχτηκαν στο διάστημα μεταξύ της 4ης Δεκεμβρίου 1571 και ως την 1η Μαρτίου 1597⁵. Η ακμή μάλιστα της συμβολαιογραφικής του δραστηριότητας μπορεί να τοποθετηθεί ανάμεσα στα 1580 και 1596. Ο γραφικός χαρακτήρας του Νικολάου Ραρτούρου μολονότι υποδηλώνει σχετική άνεση, δε μπορεί να συγκριθεί με τον κατά πολύ καλλιγραφικότερο χαρακτήρα του πατέρα του Αλεξίου. Ωστόσο χρησιμοποιεί σωστά τόσο την ελληνική όσο και την ιταλική γλώσσα, γεγονός που μαρτυρεί την παιδεία του.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., b. 3, filza 2, φ. 46^V και filza 3, φ. 54^V.

² Αρκετές φορές μνημονεύεται και ως *Nicolo Rarturo quondam reverendo papà Alexio* (βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, filza 2, φ. 341^{I-V} και A.D., b. 2, φφ. 518^V, 598^I, 609^I).

³ Βλ. παρακάτω, σσ. 250-251.

⁴ Βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 251-252.

⁵ Σε μια από τις νοταριακές πράξεις του Νικολάου απαντά και το συμβολαιογραφικό του σήμα. Παριστάνει έναν πύργο με τρεις επάλξεις ανάμεσα από τα αρχικά N.R. του ονοματεπωνύμου του. Πλάι ακριβώς στο νοταριακό του σήμα υπάρχει ιδιόχειρη σημείωση όπου αυτοαποκαλείται *il vecchio*. Η σημείωση είναι η εξής: "*Io Nicolo Rarturo il vecchio nodaro publico ho stipulato et con il mio nome e cognome e signo confermaico come all incontro appar per fede della verità*".

Αυτό άλλωστε μαρτυρεί και το επόμενο γεγονός: στις 12 Οκτωβρίου 1585 επιχείρησε να ταξιδέψει από την Κέρκυρα στην Κρήτη, όπου με την ιδιότητα του δασκάλου των ελληνικών σκόπευε να διδάξει ελληνικά στα παιδιά του τόπου¹. Για κακή του όμως τύχη ο καπετάνιος του караβιού², στο οποίο ο Νικόλαος θα επιβιβαζόταν για το ταξίδι του, την τελευταία στιγμή αρνήθηκε να δεχτεί επιβάτες. Ο Νικόλαος, όπως περιγράφεται στις καταθέσεις των μαρτύρων³, παρά τις ικεσίες του προς τον καπετάνιο και το πλήρωμα του σκάφους να τον πάρουν, δεν κατόρθωσε να φύγει. Στη μήνυση, που υπέβαλε αμέσως την ίδια μέρα προς τον Προβλεπτή Θαλάσσης και την οποία κατέθεσε στον καπετάνιο της βενετικής γαλέρας Zuanne Emo⁴, για να καταγγείλει το περιστατικό, ζητούσε να του αποδοθεί δικαιοσύνη και να μεταφερθεί

¹ Βλ. A.S.V., Avogaria di Comun, penale, b. 54 (processo no 1) και παράρτημα έγγρ. 18, στ. 5-9. Η μετακίνηση διαφόρων λογίων ή δασκάλων από την μια περιοχή στην άλλη είτε από βενετοκρατούμενη σε τουρκοκρατούμενη περιοχή είτε σε περιοχές της ίδιας επικράτειας και η άσκηση του λειτουργήματός τους στο νέο μέρος δεν είναι φαινόμενο άγνωστο (βλ. λόγου χάρι την περίπτωση του Ιωάννη Μόσχου ή του Δαμασκηνού Στουδίτη, ή του Θεοφάνη Ελεαβούλκου ή του Κρητικού Ματθαίου, ή λίγο αργότερα του Αγαπίου Λάνδου Στων Τσιρπανλή, *Οι Μακεδόνες σπουδαστές*, ό.π., σ. 20 (για τον Μόσχο), σ. 27 (για τον Κρητικό Ματθαίο), Μπόμπου-Σταμάτη, ό.π., σ. 28, σημ. 4, σ. 29 (για τον Θεοφάνη Ελεαβούλκο), Κακουλίδη-Πάνου, *Συμβολές*, ό.π., σσ. 88-90 (για τον Στουδίτη), σσ. 148-149 (για τον Λάνδο). Σύμφωνα με τα στοιχεία που μας παραδίνει το σχετικό έγγραφο, ο Νικόλαος Ραρτούρος είχε διατελέσει δημόσιος δάσκαλος στην Κέρκυρα "*come preceptor detto di questa magnifica corte*" πριν το 1585. Κάτι τέτοιο δεν συνάγεται όμως από τον κατάλογο των δημοσίων ελληνοδιδασκάλων του Βροκίνη (*Σχεδάρια*, σ. 263). Ενδεχομένως λοιπόν ή ο κατάλογος του Βροκίνη είναι ελλιπής ή ο Νικόλαος, όταν ανφέρεται εδώ στην προηγούμενη δράση του ως δασκάλου, εννοεί τα μαθήματα που ίσως παρέδιδε ως ιδιώτης και όχι ως δημόσιος λειτουργός.

² Καπετάνιος του караβιού, του οποίου το όνομα αναφέρεται στην απόφαση του Προβλεπτή Θαλάσσης, ήταν ο nobile signor Zuanne Corner da Rettimo. Για την οικογένεια Corner Ρεθύμνου βλ. Μανούσας, Η παρά Τρίνα απογραφή της Κρήτης (1644) και ο δήθεν κατάλογος των κρητικών οίκων Κερκύρας, *Κρητικά Χρονικά* 3(1949), σσ. 46, 56.

³ Στη σχετική δικογραφία υπάρχουν οι καταθέσεις των μαρτύρων: Nicolo Potho, Nicolo Galatti, Costantin Sclavo, Ferigo Schladà, Stamatì da Corfù quondam Anastasio και Giovanni Antonio Caraca (βλ. A.S.V., Avogaria di Comun, ό.π.).

⁴ Πρόκειται, ίσως, για τον Zuanne quondam Constantin quondam Agustin Emo (1560-1615), βλ. Barbaro, Arbori de Patritiis Veneti (Misc. Codici Storia Veneta, τόμ. 3, no 15 39).

στην Κρήτη¹, ή να του επιστραφούν οι αποσκευές, τα ρούχα και βιβλία του (... li miei drappi et molti libri greci e latini di valor...). Αυτά είχαν ήδη φορτωθεί στο καράβι με το οποίο ο Νικόλαος επρόκειτο να φύγει. Η απόφαση του Προβλεπτή Θαλάσσης Αλμογο Tierolo², στις 21 Οκτωβρίου 1585, όριζε ρητά να επιστραφούν στον κάτοχο οι αποσκευές, χωρίς κανένα έξοδο εκ μέρους του. Δεν είναι γνωστό, αν ο Νικόλαος πραγματοποίησε μέσα στα επόμενα χρόνια την απόφασή του να διδάξει ελληνικά σε δημόσια ή ιδιωτικά σχολεία της Κρήτης. Χρημάτισε πάντως στην ιδιαίτερη πατρίδα του για δύο χρόνια δάσκαλος των ελληνικών, το 1586-1587 (εκλέχτηκε στις 23 Οκτωβρίου 1586)³ και το 1589 (εκλέχτηκε στη μέση του χρόνου, 3 Φεβρουαρίου 1589)⁴. Στις 17 Οκτωβρίου 1587⁵, στις 18 Νοεμβρίου 1595 και στις 20 Οκτωβρίου 1596 απέτυχε να εκλεγεί στο ίδιο αξίωμα⁶.

¹ Βλ. παράρτημα έγgr. 18, στ. 25-28.

² Για το πρόσωπο αυτό, παρά την έρευνά μας, δεν κατορθώσαμε να βρούμε στοιχεία.

³ Εκλέχτηκε με 118 ψήφους υπέρ και 10 κατά. Συνυποψήφιο κατά τις εκλογές αυτές είχε τον καλόγερο Λεόντιο. Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 433^r. Το ίδιο πρόσωπο ως συνυποψήφιο στο ίδιο αξίωμα είχε και κατά τις εκλογές της 15ης Οκτωβρίου 1587 (βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 433^r και παρακάτω, επίσης Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 263).

⁴ Εκλέχτηκε με 90 ψήφους υπέρ και 41 κατά, όταν αυτή τη φορά συνυποψήφιο είχε τον Χριστόδουλο Βούλγαρη. Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 482^r. Ο Χριστόδουλος Βούλγαρης που κατά τις εκλογές αυτές πήρε μόνο 14 ψήφους υπέρ και 57 κατά, μνημονεύεται ως δάσκαλος των Ελληνικών στην Κέρκυρα μέχρι και το 1606 με απουσία ενός μόνο χρόνου, το 1604 (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 263).

⁵ Ο συνυποψήφιος του καλόγηρος Λεόντιος πήρε 99 ψήφους υπέρ και 32 κατά έναντι των δικών του 60 υπέρ και 68 κατά (βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 433^r). Η πληροφορία του Ανδρόνικου Κ. Δημητρακόπουλου, ότι δηλ. ο Νικόλαος Παρτούρος ήταν δάσκαλος κατά το έτος 1588 στην Κέρκυρα μαζί με τον Μανουήλ Παραστάτη, είναι ανεξακρίβωτη (*Προσθήκαι και διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κων/νου Σάθα*, εν Λειψία 1871, σ. 36). Την ίδια πληροφορία, παραθέτει και ο Ζερλέντης, ό.π., σ. 32 και σημ. 2). Αυτός όμως δεν αναφέρει ούτε το έτος 1588 ούτε κάποιον άλλον που να διετέλεσε διδάσκαλος στην Κέρκυρα την ίδια εποχή με τον Νικόλαο Παρτούρο. Πάντως απ' όσο γνωρίζουμε ελληνοδιδάσκαλος στην Κέρκυρα το 1588 είχε διατελέσει ο Μιχαήλ Παραστάτης (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 263) και όχι ο Μανουήλ Παραστάτης ο γνωστός νοτάριος Κερκύρας του 16ου αιώνα (βλ. ΙΑΚ, Not. Manoli Parastati, φακ. Π.186, contratti e testamenti dal 1541 al 1547).

⁶ Και τις δύο αυτές φορές ως συνυποψήφιο είχε τον Χριστόδουλο Βούλγαρη (βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φφ. 609 και 518). Ο Βροκίνης (Σχεδάρια, σ. 263) αναφέρει ότι

Με την προσωυμία ο γέρον *"il vecchio"*, ο Νικόλαος Παρτούρος απαντά για πρώτη φορά στις 14 Οκτωβρίου 1589¹ και για τελευταία στις 25 Οκτωβρίου 1593². Η προσωυμία αυτή θα του δόθηκε πιθανότατα για να διακρίνεται από τον συνονόματό του και ασφαλώς νεώτερό του, γιό του θείου του Θεοφίλου³, που την ίδια εποχή ζούσε στην Κέρκυρα και μετείχε ενεργά στη δημόσια ζωή θέτοντας επανειλημμένα υποψηφιότητα και εκλεγόμενος στα διάφορα τοπικά αξιώματα.

Ως μέλος του Συμβουλίου των 150, ο Νικόλαος Παρτούρος εκλέχτηκε στις 14 Οκτωβρίου 1589, έχοντας συνυποψήφιο τον συνονόματό του Νικόλαο Παρτούρο. Στο αξίωμα αυτό εκλέχτηκε άλλες δύο φορές, την πρώτη στις 24 Οκτωβρίου 1590 έχοντας συνυποψήφιο και πάλι τον Νικόλαο Παρτούρο⁴, και τη δεύτερη στις 2 Νοεμβρίου 1591 με συνυποψήφιο τον άλλο γιό του Θεοφίλου, Μίχο Παρτούρο⁵. Κατά τις ετήσιες εκλογές της κερκυραϊκής κοινότητας στις 10 Νοεμβρίου 1593⁶ ο Νικόλαος εκλέχτηκε *"catasticator alli libri di podari"*⁷. Συνυποψήφιο στο αξίωμα αυτό είχε τον γνωστό επίσης νοτάριο της Κέρκυρας Στέλιο Ρίκη⁸. Με την ιδιότητα αυτή απαντά σε αρκετά έγγραφα που συντάσσει εκείνη την εποχή⁹.

ο Νικόλαος εκλέχτηκε για το έτος 1596 στο αξίωμα αυτό. Δεν προκύπτει όμως το ίδιο από τις μαρτυρίες που έχουμε υπόψη.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 491Γ.

² Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 563Γ.

³ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 491V.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 511V-512Γ.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 519Γ επίσης παρακάτω σ. 120.

⁶ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 563Γ.

⁷ Για το λειτούργημα αυτό γίνεται λόγος από τον Βροκίνη (Δικαιώματα, σ. 134). Ο Βροκίνης χρησιμοποιεί τους όρους *ταξινομητής, συντηρητής*, τους οποίους και θα διατηρήσουμε.

⁸ Για το πρόσωπό του έγινε εκτενέστερα λόγος παραπάνω (βλ. σ. 107 σημ. 6, σ. 110). Στις εκλογές αυτές ο Νικόλαος πλειοψήφησε με μεγάλη διαφορά έναντι του αντιπάλου του. Πήρε 104 ψήφους υπέρ και 31 κατά, ενώ ο αντίπαλός του μόνο 60 υπέρ και 68 κατά.

⁹ Ο Νικόλαος Παρτούρος ήταν συντηρητής των καταστίχων, όπως συνάγεται από δηλώσεις του ίδιου του Νικολάου και από σχετικές αναφορές στα νοταριακά κατάστιχα, των ήδη πεθαμένων συμβολαιογράφων: α) Λεονάρδου Βρισινιώτη (βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, filza 2, φ. 38Γ), β) Αλεξίου Παρτούρου (βλ.

Ο Νικόλαος Παρτούρος, για του οποίου την οικογενειακή κατάσταση δεν έχουμε μαρτυρίες, αναφέρει σε ιδιόχειρη σημείωσή του στο τέλος συμβολαιογραφικής του πράξης, ότι κατοικούσε στην περιοχή του Ιουδαϊκού όρους κοντά στη μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου της Ευαγγελίστριας και του Παμμεγίστου Ταξιάρχη Μιχαήλ¹. Δεν αποκλείεται το σπίτι στο οποίο διέμενε να ήταν το πατρικό του, αφού, όπως είπαμε, στην ίδια περιοχή έμενε και ο Αλέξιος².

Ως *terminus post quem* του θανάτου του Νικολάου Παρτούρου μπορούμε να θεωρήσουμε την 1η Μαρτίου 1597³. Την ημέρα εκείνη ο Νικόλαος συνέταξε την τελευταία νοταριακή πράξη που σώζεται στα κατάστιχά του.

5. Άλλοι σύγχρονοι και μεταγενέστεροι Παρτούροι της Κέρκυρας

α) Οι σύγχρονοι του Αλεξίου Παρτούροι.

Η συνέχιση της οικογένειας των Παρτούρων μαρτυρείται ως τον 18ο αιώνα. Ο κλάδος της οικογένειας, που τελικά επιβίωσε, προέρχεται από τον Θεόφιλο, τον γιό του Μιχαήλ, αδελφού του πρωτοπαπά Αλοΐσιου.

Ο Θεόφιλος απαντά για πρώτη φορά στις πηγές στις 20 Δεκεμβρίου 1555, οπότε για μοναδική φορά μνημονεύεται ως γιός του ποτέ Μιχαήλ Παρτούρου⁴. Στη συνέχεια, στις 20 Οκτωβρίου 1556, ο

ό.π., φ. 34^Γ-V), γ) Αρσενίου Μπούμπλια (βλ. ό.π., φ. 216^Γ), δ) Μάρκου Φρόνιμο (βλ. ΙΑΚ, Not. Marco Fronimo, φακ. Φ.22, φ. 22^Γ) και κάποιου άλλου δημοσίου νοταρίου Κερκύρας, που ήταν και πρωτοπαπάς της επαρχίας Όρους, του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται στη σχετική αρχειακή πηγή (βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, filza 2, φ. 39^Γ).

¹ Η σημείωση που απαντά ίδια ή με μικρές παραλλαγές σε διάφορα έγγραφα έχει ως εξής: "Ένδον όσπιτίου έμοῦ Νικολάου Παρτούρου τοῦ όντος εἰς τήν περιοχήν τοῦ Ιουδαϊκού όρους λεγομένου κοινῶς Έβραιοβούνι πλησίον μονῶν, τῆς Υπεραγίας Θεοτόκου Ευαγγελίστριας λεγομένης καί Κεχαριτωμένης καί Κρεμαστής καί τοῦ Παμμεγίστου Ταξιάρχου Μιχαήλ τῆς κοινότητος Κορυφῶν" (βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, filza 2, φ. 21 επίσης φφ. 59^V, 129^V, 218^Γ κ.ά.).

² Βλ. παραπάνω σ. 100 και σημ. 4.

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, filza 2, φ. 17^Γ.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Mattio Parastati, φακ. Π.188, φ. 276^Γ. Σύμφωνα με το

Θεόφιλος διεκδικεί θέση στο Συμβούλιο των 150 με συνυποψήφιο τον Ανδρέα Μαρκουρά¹ και δεν εκλέγεται. Αν υποτεθεί ότι τότε ήταν η πρώτη φορά που έθετε υποψηφιότητα για το σώμα αυτό, τότε πρέπει να ήταν πάνω από 25 ετών, αφού, όπως είναι γνωστό, οι υποψήφιοι δεν ήταν εκλόγιμοι μέχρι αυτή την ηλικία². Ο Θεόφιλος λοιπόν θα πρέπει να γεννήθηκε τουλάχιστο στα 1530.

Η συμμετοχή του Θεοφίλου στη ζωή του τόπου εμφανίζεται παραστατικά μέσα από πολλά έγγραφα, πράγμα που σημαίνει ότι ήταν δραστηριότατο μέλος της κερκυραϊκής κοινωνίας. Η δράση του καλύπτει την περίοδο από το 1558 ως το θάνατό του, περίπου γύρω στα 1589³. Επί δύο συνεχή χρόνια 1558 (23 Οκτωβρίου) και 1559 (13 Νοεμβρίου) εκλέχτηκε στο Συμβούλιο των 150⁴. Στις 4 Οκτωβρίου 1560⁵ εκλέχτηκε μαζί με τον Μάριο Κουαρτάνο στη μία θέση των δύο *proveditori sopra le tolette*⁶ ανάμεσα από οκτώ συνολικά υποψήφιους⁷. Στις 21

έγγραφο αυτό, ο Θεόφιλος πωλεί το πατρικό του σπίτι, στο κάστρο της Κέρκυρας, στον Ιάκωβο Καλόθετο.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 5, φ. 317^Γ

² Βλ. Λούντζης, σ. 158.

³ Ειδήσεις που αφορούν την περιουσία του, τις σχέσεις του με διάφορα μέλη της κερκυραϊκής κοινωνίας και το άμεσο οικογενειακό του περιβάλλον υπάρχουν στα διάφορα συμβολαιογραφικά έγγραφα του ΙΑΚ. Για τη διαχείριση κτημάτων του και γενικά για την περιουσιακή του κατάσταση βλ. παρακάτω σ. 135. Από έγγραφο της 31ης Μαρτίου 1560 μαθαίνουμε ότι συνδεόταν φιλικά με τον Βενετό Francesco Franco. Εκείνος τον εξουσιοδοτεί, όσο θα λείπει στη Βενετία, να παραλαμβάνει το ενοίκιο από ένα μύλο του (βλ. σχετικά ΙΑΚ, Not. Leonardo Forcigo, φακ. Φ.21, φφ. 146^V-147^Γ). Στη διαθήκη του, συνταγμένη στις 15 Νοεμβρίου 1571, ο Τζάννης Βουτζηνάς τον καθιστά πληρεξούσιο της περιουσίας του (βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Teofilacto, φακ. Θ.11, φ. 69^Γ). Ο Θεόφιλος ως κηδεμόνας των ανηλίκων εγγονών του, από τη χήρα κόρη του Μαργέτα, μνημονεύεται το 1588 (21 Οκτωβρίου). Εκείνη την ημέρα συνάπτει συμφωνητικό, για λογαριασμό βέβαια των εγγονών του, με τον συνιδιοκτήτη σε κτήμα του πεθαμένου γαμπρού του Αληβίξη Νεόφυτου και το μισθώνει στον μισέρ Μπατίστα Μπράτο έναντι καταβολής της τεταρτίας (βλ. ΙΑΚ, Not. Leonardo Forcigo, φακ. Φ.21, φφ. 495^Γ-496^Γ). Για την οικογένεια Νεόφυτου βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 88.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φφ. 75^V και 103^V.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 162^Γ.

⁶ Για το αξίωμα αυτό βλ. Χιώτης, σσ. 500-501.

⁷ Οι άλλοι επτά ήταν οι Jacopo Sasuprano, Jacopo Benvegnudo, Mario Quartano, Galeazzo Pecatoro, Zorzi Quartano il Vecchio, Andrea Quartano και Zuan Bassa (βλ. σχετικά ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 162^Γ).

Οκτωβρίου 1561¹ ήταν υποψήφιος, αλλά δεν εκλέχτηκε στο Συμβούλιο των 150, ενώ οκτώ χρόνια αργότερα (1569) υπάρχει η πληροφορία ότι έγινε *contratore ordinario* του ταμείου της Κέρκυρας². Στις εκλογές της 3ης Ιανουαρίου 1572 ήταν ανάμεσα στους 30 εκλέκτορες που ανάδειξαν ως Μέγα Πρωτοπαπά Κερκύρας τον Αλέξιο Παρτούρο³. Την ίδια αυτή χρονιά (22 Οκτωβρίου 1572) απαντούν μαζί με τον γιό του Νικόλαο ως υποψήφια μέλη του Συμβουλίου των 150⁴. Το γεγονός αυτό μπορεί να μας βοηθήσει να προσδιορίσουμε το έτος γέννησης του γιού του Νικολάου, αν φυσικά ο Νικόλαος, που πρωτοεμφανίζεται το έτος 1572 ως υποψήφιο μέλος του Συμβουλίου, είχε τότε μόλις συμπληρώσει το 25ο έτος της ηλικίας του. Είναι πολύ πιθανόν, αν έτσι έχουν τα πράγματα, ο Νικόλαος να γεννήθηκε περίπου το 1547, όταν δηλαδή ο πατέρας του Θεόφιλος, σύμφωνα με την παραπάνω υπόθεσή μας, ήταν περίπου 17 ετών. Ως υποψήφιο και εκλεγέν μέλος για το Συμβούλιο των 150 ο Θεόφιλος μνημονεύεται επίσης στις εκλογές των 1573, 1574, 1581, 1583, 1584⁵. Στις 18 Νοεμβρίου 1586 είναι υποψήφιος για *proveditor al fontego*, αλλά δεν εκλέγεται⁶. Στις εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1589 πάντως ο Θεόφιλος είχε ήδη πεθάνει, αφού ο γιός του Μίχος (=Μιχαήλ) μνημονεύεται ως γιός του ποτέ Θεοφίλου Παρτούρου (*quondam Teofili Rarturi*)⁷.

Σύζυγος του Θεοφίλου Παρτούρου ήταν η Σασουπράνα κόρη του Νικολάου Σασουπράνου⁸. Μαζί της ο Θεόφιλος απέκτησε τέσσερα

¹ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 171^V.

² Πλουμίδης, *Αιτήματα*, σ. 78.

³ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φφ. 246^Γ-247^V και 275^Γ.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 280^V.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2 αντίστοιχα φφ. 323^Γ (16 Οκτωβρίου), 337^V (24 Οκτωβρίου), 366^V (3 Νοεμβρίου), 389^V (19 Νοεμβρίου), 411^Γ (14 Οκτωβρίου) και 427^Γ (2 Νοεμβρίου).

⁶ Συνυποψήφιους είχε τους κερκυραίους ευγενείς Filareto Quartano, Michele Bellanda, Nicheforo Eparcho, Filippo Quartano, Zanni Caloteto και Dario Calucico (βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 480^Γ). Για τα οικογενειακά ονόματα αυτών των προσώπων βλ. Βροκίνης, *Σχεδάρια*, σ. 87 (για Quartano), σ. 88 (για Eparcho, Caloteto, Calucico) και Θεοτόκης, σ. 36 (για Bellanda).

⁷ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 464^V.

⁸ Η οικογένεια, όσο ξέρω, δεν μνημονεύεται σε κανένα από τα *libri d'oro* της Εφτανήσου. Εκτός από τον Νικόλαο Σασουπράνο και φυσικά την κόρη του, ένα άλλο πρόσωπο συνεπώνυμο, ο Jacopo (=Ιάκωβος), συναντάται στην Κέρκυρα αυτή την

παιδιά, δύο γιούς, τον Νικόλαο και τον Μιχαήλ, και δύο θυγατέρες, την Μαργέτα και την Έλενα. Η Σασουπράνα, μετά τον θάνατο του συζύγου της, φαίνεται ότι έμεινε στο σπίτι της χήρας κόρης της Μαργέτας στην περιοχή της Υπεραγίας Θεοτόκου της Κρεμαστής στο Ιουδαϊκό όρος¹. Εκεί συντάσσει δύο έγγραφα, από τα οποία το ένα (3 Ιουλίου 1592) είναι η διαθήκη της². Η Σασουπράνα, πέθανε πιθανότατα αμέσως μετά ή κατά το έτος 1596. Αυτό συνάγεται από έγγραφο της 3ης Μαρτίου 1596 οπότε για τελευταία φορά η Σασουπράνα εμφανίζεται να πωλεί κάποιο χωράφι της³. Από τη διαθήκη της Σασουπράνας καθώς και από το προικοσύμφωνο της κόρης της Έλενας⁴

εποχή (βλ. παραπάνω σ. 119 και σημ. 7). Σε νοταριακό έγγραφο της 23ης Μαρτίου 1590 ως διαχειρίστρια της μονής "της κυράς της Παντάνασσας" στη Λευκίμμη και σύζυγος Ιακώβου Σασουπράνου μνημονεύεται η "κυράτσα Διάνα" (βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Ratturo, φακ. P.17, filza 2, φ. 298^Γ-V). Πρόκειται άραγε για τη σύζυγο αυτού του Ιακώβου Σασουπράνου που θέτει υποψηφιότητα για *proveditor sopra le tolette*.

¹ Το σπίτι αυτό ανήκε στον πεθαμένο γαμπρό της Αληβίξη Νεόφυτο (βλ. ΙΑΚ, Not. Constantino Vervigiotti, φακ. B.77, φ. 310^Γ-V). Από το προικοσύμφωνο της κόρης της Έλενας (βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Teofilacto, φακ. Θ.11, φφ. 122^Γ-123^V) αποδεικνύεται ότι, όσο ζούσε ο σύζυγός της Θεόφιλος, η οικογένεια κατοικούσε στο σπίτι τους μέσα στο κάστρο. Αυτό πιθανότατα η Σασουπράνα κληροδότησε στην κόρη της Μαργέτα (βλ. τη διαθήκη της Σασουπράνας, ΙΑΚ, Not. Constantino Verviziotti, φακ. B.77, φφ. 441^Γ-442^Γ).

² Σύμφωνα με το πρώτο έγγραφο της 10ης Μαρτίου 1590 (βλ. ΙΑΚ, Not. Constantino Varniziotti, φακ. B.77, φ. 310^Γ-V) η Σασουπράνα εκχωρεί μέχρι το θάνατό της στον ηγούμενο της μονής της Παλαιόπολης Παρθένιο τη διαχείριση της μονής και της περιουσίας της Αγίας Αναστασίας, που βρισκόταν στην Παλαιόπολη (για τη μονή που δεν σώζεται πλέον βλ. Παπαγεωργίου, σ. 217), με τον όρο ο Παρθένιος να πραγματοποιεί τις καθιερωμένες λειτουργίες και να μνημονεύει τους κτήτορές της, που ανάμεσά τους αναμφίβολα ήταν και η ίδια. Ωστόσο για τη μονή αυτή η Σασουπράνα στη διαθήκη της, συνταγμένη δύο χρόνια αργότερα (3 Ιουλίου 1592), δεν κάνει λόγο (βλ. ΙΑΚ, Not. Constantino Varniziotti, φακ. B.77, φφ. 441^Γ-442^Γ). Πιθανόν να περιλαμβάνεται μέσα σ' όλα τα ακίνητα που μονολεκτικά αναφέρει ότι αφήνει στους δύο γιούς της. Αντίθετα, για ό,τι αφήνει στις κόρες της η Σασουπράνα είναι πιο σαφής. Στην Μαργέτα άφηνε το σπίτι "όπερ είναι άπαλάτι" μέσα στο κάστρο και αν έχουν αντίρρηση τα άλλα παιδιά, αντί αυτού κάποιο από τα πέντε μαγαζιά που είχε στη Σπηλαία. Στην Έλενα άφηνε την επιτροπεία ενός μύλου, όπως είχε ορίσει ο πατέρας της στο προικοσύμφωνό της (βλ. αμέσως παρακάτω), και στους γιούς της, όπως είπαμε, όλα τα υπόλοιπα κινητά και ακίνητα.

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Petrizzi, φακ. Π.213, φ. 14^Γ-V.

⁴ Το προικοσύμφωνο συντάχθηκε στο σπίτι του Θεοφίλου μέσα στο κάστρο

συνάγεται ότι η οικογένεια του Θεοφίλου ήταν αρκετά ευκατάστατη.

Από τους δύο γιούς του Θεοφίλου συχνότερα εμφανίζεται την εποχή αυτή ο Νικόλαος. Για τον άλλο αδελφό του Μιχαήλ δε γίνεται σχεδόν καθόλου λόγος παρά μόνο στις 7 Νοεμβρίου 1587 και στις 2 Νοεμβρίου 1591¹, όταν έθεσε υποψηφιότητα για το Συμβούλιο των 150².

Ο Νικόλαος απαντά σε διάφορα έγγραφα από το έτος 1572 ως το 1601 περίπου. Πιθανότατα ήταν το πρωτότοκο παιδί της οικογένειας, γιατί είναι απίθανο, σε ηλικία κάτω των 17 ετών, ο πατέρας του να είχε αποκτήσει άλλο παιδί.

Η μελέτη των σχετικών εγγράφων αποκαλύπτει ότι η δραστηριότητα του Νικολάου συγκεντρώνεται ιδιαίτερα στη διαχείριση και βελτίωση της περιουσίας τους. Ο γάμος του με τη Νικολέτα Φιομάχου, γόνου μιας από τις 15 οικογένειες που κατείχαν φέουδα στην Κέρκυρα³, αύξησε τις ασχολίες του στον τομέα αυτόν, μια που στη δική του περιουσία ήρθε να προστεθεί και εκείνη που πήρε ως προίκα από τη σύζυγό του. Στα έγγραφα ο Νικόλαος εμφανίζεται ως εισοδηματίας. Άλλοτε νοικιάζει και πωλεί κτήματα και άλλοτε συνάπτει εταιρικά σχετιζόμενα με τη διαχείριση των ακινήτων του⁴. Ελάχιστες φορές κατέλαβε δημόσιες θέσεις, πράγμα που σημαίνει ότι το ενδιαφέρον του για τα δημόσια δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλο ή ότι η ενασχόληση με τα κτήματά του δεν του άφηνε χρόνο. Ως υποψήφιος και εκλεγέν μέλος στο Συμβούλιο των 150, ο Νικόλαος Παρτούρος εμφανίζεται τα έτη 1572 (22 Οκτωβρίου), 1573 (16 Οκτωβρίου), 1581 (3 Νοεμβρίου), 1582 (23 Οκτωβρίου), 1583 (19 Νοεμβρίου), 1591 (15

στις 27 Μαρτίου 1489 (βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Teofilacto, φακ. Θ.11, φφ. 122^Γ-123^Υ). Ο μέλλων γαμπρός ήταν ο Ντονάδος Σοφιανός. Για την οικογένεια Σοφιανού στην Κέρκυρα βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 88, Θεοτόκης, σ. 36. Διάφορα συνεπώνυμα πρόσωπα μνημονεύονται να δρουν τον 16ο αιώνα στην Κέρκυρα (βλ. ΙΑΚ, Not. Leonardo Forcigo, φακ. Φ.21, φ. 77^Γ-V, Not. Antonio Metaxà, φακ. M.180 και M.186, φφ. 251^Γ και 105^Γ αντίστοιχα, Not. Alessandro Camali, φακ. X.18, φ. 320^Γ, φ. 270^Γ, Not. Fottio Palatiano, φακ. Π.40, φ. 60^Υ και Not. Petro Vragianiti, φακ. B.177, φ. 75^Γ). Ο Ντονάδος Σοφιανός έπαιρνε ως προίκα, εκτός από τον ρουχισμό, ασημικά, χρυσαφικά και 200 τάληρα σε μετρητά.

¹ Βλ. ΙΑΚ, A.D., b. 2, φ. 464^Υ.

² Βλ. παραπάνω σ. 120.

³ Βλ. Θεοτόκης, σσ. 40-41.

⁴ Βλ. σχετικά παρακάτω σ. 135.

Οκτωβρίου), 1592 (5 Νοεμβρίου), 1593 (25 Οκτωβρίου), 1594 (10 Νοεμβρίου), 1596 (15 Νοεμβρίου)¹. Το έτος 1589 (30 Οκτωβρίου) δεν εκλέχτηκε στη θέση του εισπράκτορα του δασμού του αλατιού στη Σπηλαία (*uno che vende sal in Spilea*)², ούτε το 1592 (6 Νοεμβρίου) ως *giustizier greco*³. Το 1594 (13 Νοεμβρίου) όμως εκλέγεται καστελλάνος του κάστρου του Sant Angelo, θέση την οποία απέτυχε να διατηρήσει και τον επόμενο χρόνο⁴. Την ίδια χρονιά, δηλ. το 1594 (17 Νοεμβρίου), εμφανίζεται ως υποψήφιος και για τη θέση του ενός από τους ετήσιους *esaminadori sopra li nodari*. Τη θέση αυτή δεν την καταλαμβάνει⁵.

Σύζυγος του Νικολάου ήταν, όπως είπαμε, η Νικολέτα Φιομάχου, κόρη του Τζόρτζη Φιομάχου και της Γαλεράνας Κακούρη⁶. Η μητέρα της Νικολέτας πέθανε φαίνεται νωρίς, πριν από το 1556, γιατί ως κηδεμόνας αυτής και της αδελφής της Κακουρέτας⁷ εμφανίζεται ο εκ μητρός παππούς τους Ιάκωβος Κακούρης⁸. Ο Ιάκωβος Κακούρης, καθώς

¹ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φφ. 280^V, 323^V, 337^V, 366^V, 376^V, 412^Γ, 519^V, 542^Γ, 578^Γ, 598^Γ, αντίστοιχα.

² Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 2, φ. 503^Γ. Το αξίωμα αυτό μνημονεύεται στην Κέρκυρα από τις 4 Απριλίου 1542 (βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., b. 48, φ. 61^Γ). Πρβλ. επίσης Sathas, τόμ. 5, σ. 270.

³ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., τόμ. 2, φ. 560^V.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., τόμ. 2, φφ. 584^V, 610^V αντίστοιχα.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Α.Δ., τόμ. 2, φ. 586^V. Συνυποψήφιοι και εκλεγέντες ήταν ο Zorzi Prossalendi και ο Perota Pollti.

⁶ Η Γαλεράνα μνημονεύεται μια φορά εν ζωή στη διαθήκη του πατέρα της Ιακώβου Κακούρη (βλ. παρακάτω σ. 124 και σημ. 1) και μια φορά όταν έχει ήδη πεθάνει, στην διαθήκη της μητέρας της Έλενας (βλ. παρακάτω).

⁷ Η Κακουρέτα θα ήταν παντρεμένη με τον Δράκο Μουζακίτη, αφού σε ένα νοταριακό έγγραφο, ο Μουζακίτης και ο Νικόλαος Ραρτούρος αναφέρονται ως σύγαμπροι (βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Teofilacto, φακ. Θ.26, φ. 207^Γ).

⁸ Ο Ιάκωβος Κακούρης ήταν γόνος της γνωστής ομώνυμης κερκυραϊκής οικογένειας (βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 91). Η διαθήκη του είναι συνταγμένη από τον δημόσιο νοτάριο ιερέα Αλέξιο Ραρτούρο στις 3 Φεβρουαρίου 1558 (βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolao Rarturo, φακ. P.17, filza 1, φφ. 115, 117, 134 και 136) και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ας σημειωθεί ότι ο Ιάκωβος είχε κτήματα όχι μόνο στην Κέρκυρα, αλλά και στην Ιταλία (Lecce, και Otranto) τα οποία κληροδοτεί σύμφωνα με τη διαθήκη στα νόμιμα και στα νόθα παιδιά του. Το 1558 και το 1565 έλαβε μέρος με επιτυχία στην πρεσβεία των Κερκυραίων στη Βενετία (βλ. Ενετοκρατία, Πρεσβείες, αριθ. 9 και 11). Για το ίδιο πρόσωπο γίνεται λόγος και παρακάτω.

και η γυναίκα του Έλενα, στις διαθήκες τους¹ άφησαν το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας τους στις δύο ορφανές εγγονές τους. Αν στην περιουσία της Νικολέτας, που της έδιναν οι γονείς της μητέρας της, προστεθεί και η προίκα που θα της έδωσε ο πατέρας της Τζώρτζης Φιομάχος, τότε η Νικολέτα φαίνεται ότι ήταν αρκετά πλούσια για την εποχή της². Η ίδια όρισε ως γενικό επίτροπο της περιουσίας της τον σύζυγό της Νικόλαο στις 16 Ιουνίου 1581³. Τα καθήκοντα αυτά, όπως συνάγεται από έγγραφο της 22ας Φεβρουαρίου, τα είχαν ως τότε ο παππούς της Στέφος Φιομάχος και ο αδελφός της ονομαζόμενος επίσης Στέφος Φιομάχος⁴.

Μετά το θάνατο του συζύγου της η Νικολέτα, από το σπίτι του Νικολάου Ραρτούρου στο Εβραιοβούνι, διεκπεραιώνει (1 Φεβρουαρίου 1604) περιουσιακή της υπόθεση⁵, μολονότι λίγο πιο πριν, το 1601, ως πληρεξούσιός της μνημονεύεται ο γιός της Στέλιος⁶. Παιδιά του Νικολάου και της Νικολέτας Ραρτούρου, σύμφωνα με το libro d'oro του

¹ Σύμφωνα με τη διαθήκη της που συντάχθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 1556, η Έλενα Κακούρη εξουσιοδοτεί τον άνδρα της Ιάκωβο, να διαθέσει από το συνολικό ποσό των χιλίων πεντακοσίων δουκάτων της προίκας της τα χίλια για την προίκα των δύο εγγονών, ενώ τα υπόλοιπα πεντακόσια τα αφήνει στον ίδιο (βλ. ΙΑΚ, Not. Leonardo Forcigo, φακ. Φ.21, φ. 379^Γ-V). Σε περίπτωση που οι εγγονές της πεθάνουν ή δεν παντρευτούν και δεν αφήσουν απογόνους, τα χίλια δουκάτα που τους αντιστοιχούν θα μοιραστούν στα δύο και θα διατεθούν τα μισά στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου (πρόκειται πιθανότατα για την ομώνυμη εκκλησία της περιοχής Γαρίτσας, βλ. Παπαγεωργίου, σ. 217), που, όπως αναφέρεται στη διαθήκη, ήταν κοντά στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου των Ξένων, και τα άλλα μισά, στην εκκλησία της Παναγιάς της Οδηγήτριας στους Καστελλάνους (βλ. Παπαγεωργίου, σ. 226). Αξιοσημείωτο είναι ότι η διαθέτρια αποκλείει κατηγορηματικά τον γαμπρό της Τζώρτζη Φιομάχο "νά μήν απολαύση ούτε πολύ ούτε όλιγον" από την περιουσία της, "διά πολλές αιτίας δικαιοτάτας" πράγμα που σημαίνει ότι οι σχέσεις πεθεράς και γαμπρού, για άγνωστες σε μας αιτίες, δεν ήταν καλές.

² Το γεγονός πιστοποιείται και από τον τρόπο που οι πληρεξούσιοί της φρόντιζαν για τη διασφάλιση των περιουσιακών της υποθέσεων "... έχουν μάρτυρας προσφέρουν, άβουκάτους θέτει έξερέτους δέ νά ζητήσουν και ανακρίσσουν τά δικαιώματα διά τά στάμενα...", βλ. ΙΑΚ, Not. Constantino Vervizioti, φακ. B.77, φ. 12^V.

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Teofilacto, φακ. Θ.11, φ. 17^Γ.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Constantino Vervizioti, φακ. B.77, φ. 12^V.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Not. Zuanne Vervizioti, φακ. B.76, φ. 26^Γ.

⁶ Βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Petrizzi, φακ. Π.213, φ. 259^Γ.

Ιστορικού Αρχείου Κερκύρας, ήταν, όπως είπαμε, ο Στέλιος και ο Θεόφιλος. Για τον Θεόφιλο δε διαθέτουμε στοιχεία.

Ο Στέλιος εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1592 (2 Ιουλίου), όταν ο πατέρας του τον ορίζει γενικό επίτροπο για κάποια εκκρεμότητα υπόθεσή του¹. Στη συνέχεια επανειλημμένα είναι υποψήφιος για την κατάληψη διαφόρων δημοσίων θέσεων². Εμφανίζεται συχνά ιδιαίτερα κατά τις αρχές του 17ου αιώνα, στα συμβολαιογραφικά έγγραφα, με την ιδιότητα άλλοτε του αγοραστή και άλλοτε του ενοικιαστή ακινήτων³.

β) *Οι μεταγενέστεροι Παρτούροι. Οι τελευταίοι απόγονοι της οικογένειδας.*

Στις επόμενες γενιές η οικογένεια των Παρτούρων ήλθε σε επιγαμίες με γόνους γνωστών ιταλικών οίκων (Beneviti, Midei, Giustinian). Διατηρήθηκαν όμως σε μέλη της ως και τις αρχές του 19ου αιώνα τα γνωστά οικογενειακά βαπτιστικά ονόματα Alvise, Alessio, Zuanne, Teofilo και Nicolo⁴.

Θα ξεφεύγαμε από τα όρια και το σκοπό της μελέτης αυτής, αν επιμέναμε να παραθέσουμε διεξοδικά στοιχεία για όλα τα μέλη της οικογένειας των Παρτούρων μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα. Περιοριζόμαστε μόνο στην αναφορά μερικών μελών του 17ου και 18ου αιώνα, των πιο γνωστών, αφού αυτά εμφανίζονται στο προσκήνιο με την ευκαιρία ενός κληροδοτήματος άγνωστου ως τώρα⁵. Πρόκειται για

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Stillano Ricchi, φακ. P.26, φ. 172Γ.

² Στις 15 Οκτωβρίου 1595 ήταν υποψήφιος για έναν από τους *dazieri al transito* (βλ. ΙΑΚ, A.D., b. 2, φ. 160^V) αλλά δεν εκλέχτηκε. Τα έτη 1598 (10 Οκτωβρίου), 1599 (3 Νοεμβρίου) και 1600 (5 Νοεμβρίου) ήταν υποψήφιος χωρίς να εκλεγεί στο Συμβούλιο των 150 (βλ. ΙΑΚ, A.D., b. 2, φφ. 644Γ, 702Γ και 715^V αντιστοιχα).

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Zuanne Verviziotti, φακ. B.76, φ. 148^V επίσης Not. Michele Assimopullo, φακ. A.298, φφ. 29Γ-^V και 70Γ-^V και Not. Nicolo Petricci, φακ. Π.214, φ. 338Γ-^V.

⁴ Βλ. το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας Παρτούρων (σ. 140).

⁵ Η υπόθεση αυτή περιέχεται σε μια *filza* (no 4) του φακέλλου no 13 της άγνωστης αρχειακής σειράς, που περιέχει 24 συνολικά φακέλλους, του Ιστορικού Αρχείου Κερκύρας Convento Beata Vergine Annunziata de Latini και επιγράφεται "Livello Rarturo" (βλ. ΙΑΚ, C.A.L., b. 13, *filza* 4 (3 δίφυλλα συρραμμένα). Τα έγγραφα που αναφέρονται στο κληροδοτήμα αυτό είναι τρία και αντιγράφηκαν από τον ιερέα και γραμματέα του μοναστηριού Agostino Ferro από τις πράξεις του

το κληροδότημα που άφησε στις 20 Ιανουαρίου 1660 ο βενετός υπήκοος Zuanne Bravi¹ στην εκκλησία της Annunziata² στην Κέρκυρα. Το ποσό έφτανε τα 200 αργυρά δουκάτα και διαχειριστής του ορίστηκε από τους ιερείς που διοικούσαν τη μονή αυτή³ ο γιός του εκλιπόντος Θεοφίλου

νοταρίου Zorzi Assimopulo (τα κατάστιχα του νοταρίου αυτού της Κέρκυρας καλύπτουν τα έτη 1623-1661, ΙΑΚ, φάκελοι Α. 236-270). Το α' έγγραφο (φ/1^Γ-V) είναι η πράξη με την οποία ο Bravi κληροδοτεί το ποσό αυτό στη μονή της Annunziata, το β' (2^Γ-V) η απόφαση των ιερέων της Annunziata, για το κληροδότημα και το γ' (3^Γ-V) η πρώτη καταβολή της εισφοράς από τον Νικόλαο στο μοναστήρι, παρουσία των ιερέων. Και τα τρία αυτά έγγραφα έχουν την ίδια ημερομηνία (20 Genaro 1660) και είναι γραμμένα στα ιταλικά.

¹ Δεν αναφέρεται η ιδιότητα του προσώπου αυτού στα σχετικά έγγραφα. Ο λόγος που τον κάνει να διαθέσει το ποσό αυτό στην εκκλησία είναι γιατί στο ναό αυτό έχει τάφει η κόρη του Anneta (βλ. ΙΑΚ, C.A.L., φακ. 13 (filza 4, 63, φ. 1^Γ (του α' διφύλλου) και 2^Γ του β' διφύλλου).

² Η απόφαση για την ίδρυση αυτού του κατ' εξοχήν καθολικού μοναστηρίου στην Κέρκυρα περιέχεται σε ένα αντίγραφο της 12ης Μαΐου 1635 (βλ. ΙΑΚ, C.A.L., b. 24, filza 105, λυτό διφύλλο). Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, ιδρυτής της ήταν ο vir egregius Dominus Capice de ducentis et intellectis Hominum Baro ο οποίος *divinae ispirazione commotus* αποφάσισε να κτίσει μαζί με τη γυναίκα του Φιλίππα το μοναστήρι αυτό έξω από το κάστρο των Κορυφών στις 7 Ιανουαρίου 1394, secondo ordine corfioto. Κατόπιν αιτήσεώς του στον Πάπα Βονιφάτιο τον Η', η επιθυμία του να καθιερωθεί το μοναστήρι στο Τάγμα των Αυγουστιανών μοναχών επικυρώνεται με παπική βούλλα της 22ας Μαΐου 1393 (βλ. αντίγραφο του κειμένου της στο 2^Γ του χ.ά. διφύλλου ΙΑΚ, C.A.L., b. 24, ό.π.). Το έγγραφο παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον, γιατί εκθέτει με λεπτομέρεια τις επιθυμίες του ιδρυτή, που είναι να κτιστεί συγχρόνως και καμπαναριό με μια καμπάνα, κοιμητήριο, κελλιά για τους μοναχούς, φούρνος κλπ. Αναφέρονται επίσης μερικά ακίνητα, που ο ιδρυτής αφιερώνει στη μονή, καθώς και με ποιό τρόπο επιθυμεί να διαχειρίζονται τη μονή οι μοναχοί. Στο τέλος αναγράφονται τα ονόματα των μαρτύρων. Το έγγραφο αυτό αντιγράφηκε από τον Fra Zaperco που σύμφωνα με το έγγραφο ήταν την εποχή εκείνη 33 ετών για χάρη του reverendo padre fra Vigilio Querini di Candia, 63 ετών αντίστοιχα. Η μονή, όπως συνάγεται από τη μελέτη των φακέλων της σειράς Conventio Beata Vergine Annunziata de Latini, με τον καιρό απέκτησε μεγάλη ακίνητη περιουσία στην Κέρκυρα (βλ. ΙΑΚ, C.A.L., φάκελλοι 13, 14, 24). Για τον ιδρυτή της Μονής Piero Capice, που ήταν μεταξύ αυτών που παραχώρησαν το νησί στους Βενετούς βλ. Bacchion, σ. 28.

³ Αναφέρονται οι monsignori, Gregorio Critti, Reverendo fratte Francesco Zaperco Priore, patre Dionisio Bravi, Reverendo Fratte Sampelino, Segala da Corfu και Reverendo Fratte Anastasio Corona (βλ. ΙΑΚ, C.A.L., φακ. 13, filza 63, φ. 1^Γ (του α' διφύλλου) 2^Γ (του β' διφύλλου) και 3^Γ (του γ' διφύλλου)).

και της Φραντζέσκας Σοφιανού¹, Νικόλαος Ραρτούρος. Η επιθυμία του Βραβί ήταν να τελείται μια λειτουργία κάθε εβδομάδα προς χάριν των ζωντανών και ως μνημόσυνο των νεκρών της οικογένειάς του. Ο Νικόλαος, όπως πληροφορούμαστε, διαχειριζόταν το κληροδότημα μέχρι προφανώς το θάνατό του, το 1693². Από τότε και μέχρι το 1696 αναφέρεται ως διαχειριστής ο *D.D. Teofilo Rarturo figlio magnifico del quondam Nicolo Rarturo*, δηλ. ο γιός του³. Ο Θεόφιλος όμως πέθανε τον ίδιο χρόνο και ανέλαβε την διαχείριση ο αδελφός του Πρίαμο⁴. Στη συνέχεια, μέχρι να εξανεμιστεί παντελώς το κληροδότημα (1765), ανέλαβαν με τη σειρά τη διαχείριση οι τρεις γιοί του Πρίαμο, Νικόλαος, Θεόφιλος και Πιέρος, και ύστερα απ' αυτούς τα τρία εγγόνια από το γιό του Νικόλαο, Πρίαμος, Σπυρίδων και Ιωάννης⁵.

Άλλο γνωστό πρόσωπο της οικογενείας ήταν ο Alvise, που σύμφωνα με το libro d'oro του ΙΑΚ, ήταν γιός του Νικολάου και της Κατερούτζας Margora και αδελφός του Θεοφίλου⁶. Ο Alvise παντρεύτηκε στις 11 Οκτωβρίου 1632 την κόρη του Νικολάου Σκιαδά⁷. Ήταν αυτός που το 1648 χρηματοδότησε την εικονογράφηση του τέμπλου του Παντοκράτορα⁸ στην Κέρκυρα και που το 1673 (15 Νοεμβρίου) ως προβλεπτής υγείας (Pronveditor alla Sanità) θεωρήθηκε υπεύθυνος για την εξάπλωση του λοιμού⁹.

¹ Για την οικογένεια Σοφιανού (βλ. παραπάνω σ. 121 σημ. 4).

² Ο Νικόλαος αυτός, σύμφωνα με την πράξη γάμου του, παντρεύτηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1655 σε πρώτο γάμο την κόρη του Δημήτρη Μπενεβίτη, Φιορέττα (βλ. ΙΑΚ, Μ. Πρωτοπαπάδες, τόμ. 3, σ. 142).

³ Πρόκειται πιθανότατα για τον Θεόφιλο Ραρτούρο, που στις 12 Σεπτεμβρίου 1681 γράφτηκε στο Πανεπιστήμιο της Padova· βλ. Πλουμίδης, Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης, μέρος Α' Artisti (1634-1782), *E.E.B.Σ.* 38(1971), σ. 110 (αριθμ. 557).

⁴ Πρόκειται για τον Πρίαμο Ραρτούρο, στον οποίο ο Ιωάννης Μαρκουράς αφιερώνει το 1642, το βιβλίο του "Μετεωρολογικόν" βλ. Legrand *B.J.*, τόμ. 1, σ. 49 και παραπάνω σ. 4 και σημ. 1.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, C.A.L., b. 13, filza 63, φ. 3^v-5^v.

⁶ Βλ. το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας σ. 140.

⁷ Βλ. ΙΑΚ, Μ. Πρωτοπαπάδες, τόμ. 2, φ. 156^r.

⁸ Βλ. Καλλιγιάς, *ό.π.*, σσ. 113, 115.

⁹ Βλ. A.S.V., Avogaria di Comun, Penale, b. 164 (processo no 23). Τη δικογραφία αυτή πρόκειται σύντομα να δημοσιεύσω.

Τελευταία απόγονος της οικογενείας των Ραρτούρων, η οποία μνημονεύεται στις 10 Φεβρουαρίου 1808, φαίνεται ότι ήταν η *mobile signora Pierina Giovanna Fini*¹, κληρονόμος του κόμητα Σπυρίδωνος Γεωργίου Θεοτόκη² και κληρονόμος Ραρτούρου. Το επώνυμο Ραρτούρος, απ' όσο γνωρίζω, δεν υπάρχει έκτοτε στην Κέρκυρα. Η οικογένεια εξέλιπε, πιθανότατα λόγω θηλυγονίας. Μόνο το καντούνι "Ραρτούρου" κοντά στην εκκλησία Αντιβουνιώτισσα, σήμερα Μουσείο Βυζαντινών Εικόνων, μέσα στην πόλη της Κέρκυρας, θυμίζει την ομώνυμη κερκυραϊκή οικογένεια.

γ) Αταύτιστα πρόσωπα

Στο χρονικό διάστημα από 1541 έως το 1591 μαρτυρούνται στην Κέρκυρα άλλα τέσσερα πρόσωπα με το επώνυμο Ραρτούρος, ο Σταμάτιος, ο Παύλος, ο Θεόδωρος και ο Μπαστιά.

Με τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας για τους Ραρτούρους αυτούς, δε μπορούμε να τους συνδέσουμε με την οικογένεια του Αλεξίου, πιστεύουμε όμως, χωρίς να μπορούμε να το τεκμηριώσουμε, ότι πιθανότατα ανήκαν σε κλάδους της ίδιας οικογένειας.

Ο Σταμάτιος μνημονεύεται για πρώτη φορά σε νοταριακή πράξη στις 7 Αυγούστου 1555: αναλαμβάνει να καλλιεργεί τα χωράφια και τα ελαιόδενδρα που έχει ο Νασιμπέν Δαμπαδούβά στην περιοχή της Παλαιόπολης και να δίνει μερίδιο στο Νασιμπέν από την εσοδεία³. Φαίνεται πως αυτός όπως και ο Θεόδωρος⁴, που θα τον συναντήσουμε παρακάτω, ήταν παραγωγός και μεταπράτης λαδιού. Φυσικά από το έγγραφο αυτό και μόνο δεν μπορεί να συναχθεί με βεβαιότητα αυτό το συμπέρασμα, παρά μόνο αν συνδυαστεί με παρόμοιες, λίγο μεταγενέστερες περιπτώσεις που αφορούν άμεσα τον Θεόδωρο Ραρτούρο.

¹ Βλ. ΙΑΚ, C.A.L., b. 13, filza 63, λυτό. Για το πρόσωπο αυτό δεν έχουμε πληροφορίες από αλλού.

² Για τον χωρίς απογόνους κόμητα Σπυρίδωνα Γεώργη Θεοτόκη, που ήταν από τα σημαντικότερα μέλη της κοινωνίας της Κέρκυρας τον 18ο αιώνα, βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 42-57, και Rangabé, σ. 233.

³ Συγκεκριμένα ο Σταμάτιος θα δίνει του Νασιμπέν το τέταρτον της εσοδείας των χωραφιών και το μισό λάδι της παραγωγής για τα τρία χρόνια που τα έχει πακτωμένα (βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxá, φακ. M.181, φ. 237Γ).

⁴ Βλ. παρακάτω σσ. 129-130.

Ένα χρόνο αργότερα, στις 25 Σεπτεμβρίου 1542, ο Σταμάτιος μνημονεύεται μαζί με τον αδελφό του Παύλο Ραρτούρο σε σχέση με κάποια κληρονομική διαφορά που δεν αφορά άμεσα τα δύο αδέρφια, αλλά τον θείο τους Ερίτσο Ζωτικό και τα δύο αδέρφια του πεθαμένου γαμπρού τους Ιωάννη Πελάγη¹, Νικόλαο και Μαργαρίτα. Άλλη μνεία για τον Παύλο Ραρτούρο δεν εντοπίσαμε. Όσο για το Σταμάτιο μνημονεύεται μια φορά ακόμη λίγα χρόνια αργότερα, στις 9 Οκτωβρίου 1549², ως μάρτυρας σε συμφωνία που γίνεται ανάμεσα στον ευγενή Πιέρο Ντακανάλη³ και τον Καλοϊωάννη Καθρέπτη.

Ο Θεόδωρος ή Θοδωρής Ραρτούρος απαντά σε έγγραφα που καλύπτουν συνολικά δύο δεκαετίες, από το 1561 μέχρι το 1580. Ο Θεόδωρος αυτός ήταν μεταπράτης και παραγωγός λαδιού στην Κέρκυρα. Κατά καιρούς, ειδικά μετά το 1570, εμφανίζεται να αναλαμβάνει υπό μορφή εδαφονομίου ή πακτώματος την καλλιέργεια διαφόρων φευδαλικών γαιών, όπου καλλιεργεί ελαιόδενδρα⁴. Την παραγωγή του ορισμένες φορές φαίνεται να τη διακινεί μόνος του, τις περισσότερες όμως φορές συνεταιρικά⁵.

Οι καταστροφές της εσοδείας, οι εμπρησμοί και η ερήμωση της υπαίθρου από μεγάλο μέρος του πληθυσμού, που προκάλεσαν οι βανδαλισμοί του βενετικού στρατού και στόλου τον Ιούλιο 1571, καθώς

¹ Ο Πελάγης ήταν παντρεμένος με την αδελφή τους Θεοδώρα Ραρτούρου. Μετά τον θάνατο του ζεύγους Πελάγη (άγνωστο πότε) η περιουσία τους στο χωριό Άγιος Μάρκος περιήλθε στον Σταμάτιο και στον Παύλο Ραρτούρο. Ο θείος τους όμως Ερίτσος Ζωτικός (άγνωστος από αλλού) αγόρασε τα πράγματα της κληρονομιάς δίνοντας κάποιο μερίδιο (δεν αναφέρεται πόσο) στους κληροδοδότες. Τα αδέρφια του Πελάγη, επικαλούμενοι τη δικαιοσύνη, ζητούν και αυτοί μερίδιο από την κληρονομιά. Τελικά συμφωνούν με το έγγραφο αυτό να δώσουν στον Ζωτικό επτά δουκάτα και να πάρουν τα μισά από τα πράγματα της κληρονομιάς. Μέχρι όμως να δώσουν το ποσό αυτό στον Ζωτικό, εκείνος θα καρπώνεται ολόκληρη την κληρονομιά (βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxá, φακ. M.182, filza 2, φ. 106^Γ).

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Vragianiti, φακ. B.176, φ. 208^Γ.

³ Για το πρόσωπο βλ. ΙΑΚ, Not. Petro Vragianiti, φακ. B.176, φ. 16^Υ.

⁴ Περί του θέματος των τιμαριών στην Κέρκυρα βλ. τη μελέτη του Αλβάνα, ό.π., επίσης Θεοτόκης, σσ. 39-40, Ασδραχά-Ασδραχάς, ό.π., σ. 93.

⁵ Σχετικά βλ. ΙΑΚ, Not. Teodoro Vragianiti, φακ. B.177, φ. 176^Υ, B.178, φφ. 383^Γ, 384^Γ, Not. Alessandro Camali, φακ. X.18, φ. 150^Γ, Not. Zuanne Bublía, φακ. M.328, φ. 98^Υ-99^Γ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, filza 3, φ. 35^Γ και Δ.Σ., φακ. 6, βιβλ. 7 (Αντώνιος Σπυρής), φφ. 183^Υ, 185^Γ.

και η τουρκική επιδρομή της 2ας Σεπτεμβρίου 1571, είχαν ως αποτέλεσμα μια σοβαρή οικονομική κρίση¹. Η κρίση φαίνεται ότι επέδρασε αρνητικά στις μικροεμπορικές δραστηριότητες του Θεοδώρου. Έτσι, κατά τη δεύτερη δεκαετία της παρουσίας του στα έγγραφα (1571-1580), εμφανίζεται συχνότερα ως καλλιεργητής παρά ως έμπορος². Η τελευταία πάντως μνεία που έχουμε γι' αυτόν (στις 30 Οκτωβρίου 1580)³ αποδεικνύει ότι συνέχιζε να ασκεί το επάγγελμα του εμπόρου στην Κέρκυρα.

Για τον τέταρτο από τα αταύτιστα πρόσωπα, τον Μπαστιά Ραρτούρο, υπάρχουν πληροφορίες σε δύο αρχειακές μαρτυρίες της 2ας Μαρτίου 1591⁴ και της 22ας Φεβρουαρίου 1602⁵. Πρόκειται για μια αγορά σπιτιού στο Μανδούκι, που κάνει ο ίδιος ο Μπαστιά, και για μια καλλιεργητική σύμβαση του ιδίου με τον Μένη Μαλασπίνα.

6. Η περιουσία της οικογένειας Ραρτούρου

Η οικογένεια του Αλεξίου δεν πρέπει να ήταν από τις πιο ευκατάστατες της Κέρκυρας. Ωστόσο είχε στην κατοχή της ορισμένα κτήματα, που δεν αποκλείεται, πριν από την πολιορκία του 1537, να ήταν ακόμη περισσότερα.

¹ Βλ. Bacchion, σσ. 103-105 και Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ο αντίκτυπος*, ό.π., σσ. 35-37, 43-44 και 49-50. Για τη γενικότερη οικονομική κρίση που άρχισε να σημειώνεται στην περιοχή της Μεσογείου τον 16ο αι. και για την αύξηση των τιμών βλ. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, τόμ. 1, Paris 1966, σσ. 468 κ.ε.

² Στις 25 Μαρτίου 1573 με συνεταίρο τον Γεώργιο Μπάλτζα (άγνωστον από αλλού) αναλαμβάνουν το ελαιοτριβείο της μονής του Σωτήρος στο Καρδάκι. Η συμφωνία γίνεται με τον ηγούμενο της μονής αυτής ιερομόναχο Κύριλλο Σάββα, ο οποίος τους θέτει ως όρο να δουλέψουν "καλά και πιστά" το ελαιοτριβείο και όσα άσπρα πάρουν "έξωθεν προκαταβολικά" για το λάδι της επομένης εσοδείας να υποσχεθούν ότι θα τα "σκοδάρουν" (βλ. ΙΑΚ, Not. Alessandro Camali, φακ. Χ.18, φ. 53^ν). Στις 17 Οκτωβρίου 1577 η ευγενής χήρα Πασχαλίνα Κουερίνα του εκχωρεί "in perpetuum" τις ελιές που έχει στο λόφο της Αναλήψεως (βλ. ΙΑΚ, Not. Fottio Palatiano, φακ. Π.41, φ. 540).

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Alessandro Camali, φακ. Χ.18, φ. 150^{Γ-V}.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Leonardo Vrissinioti, φακ. Β.214, φφ. 43^ν-44^Γ.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Petricci, φακ. Π.214, φ. 308^Γ.

Η εγκατάσταση μελών της οικογένειας στην περιοχή της μονής του Ταξιάρχου Μιχαήλ στο Ιουδαϊκό όρος και η διαμονή τους σε σπίτια που ανήκαν στην περιουσία του μοναστηριού, μαρτυρούνται από διάφορα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου Κερκύρας¹. Ο Αλέξιος, ο αδελφός του Ιωάννης, ο γιός του Νικόλαος και ο Νικόλαος ο γιός του Θεοφίλου κατέβαλλαν, για τα σπίτια που έμεναν, ετησίως στη μονή το δικαίωμα επιφανείας ή φεουδαλικό δικαίωμα (=σολιάτικο ή σολδιάτικο). Αυτό κυμαινόταν γύρω στα πέντε κερκυραϊκά δουκάτα² το χρόνο. Η κτηματική περιουσία των Ραρτούρων αρχίζει να γίνεται γνωστή από την εποχή του πρωτοπαπά Αλοΐσιου Ραρτούρου. Ως τότε οι αρχειακές μαρτυρίες είναι περιορισμένες, γι' αυτό και τα στοιχεία για την περιουσιακή και κατ' επέκταση την οικονομική κατάσταση κάθε γνωστού μέλους της οικογένειας είναι δυσεξακρίβωτα. Οι διάφορες συμβολαιογραφικές πράξεις (πληρεξούσια-συμφωνητικά), που είναι και η κύρια πηγή των ειδήσεών μας γι' αυτό το θέμα, αποκαλύπτουν τις περιοχές όπου κάποιος Ραρτούρος είχε ιδιοκτησία ή εκθέτουν την περιουσιακή του κατάσταση και τον τρόπο που τη διαχειρίζεται σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Τα κτήματα των Ραρτούρων εντοπίζονται κυρίως μέσα στην πόλη της Κέρκυρας καθώς και στα κοντινά περικόρα³. Πολλά απ' αυτά περιήλθαν στην κυριότητα της οικογένειας από κληρονομίες ή από προίκες των συζύγων τους.

¹ Βλ. παραπάνω σσ. 47-48, 100.

² Βλ. ΙΑΚ, έγγραφα Εκκλησιών, φακ. 246, φφ. 1^ν, 2^ν, 13^Γ, 36^Γ. Για τη μορφή αυτού του συμβολαίου βλ. Ανδρέας Ανδρεάδης, Περὶ της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας, τόμ. 1, ἐν Αθήναις 1914, σ. 235, Ασδραχά-Ασδραχάς, ό.π., σ. 91, σ. 93.

³ Σήμερα στην Κέρκυρα υπάρχουν δύο τοπωνύμια αναφερόμενα ως "στοῦ Ραρτούρου". Πρόκειται: 1) για τοποθεσία στην περιοχή μεταξύ του χωριού Αγ. Δούλων, Νυμφών και Πλάτωνος (βλ. Ιωάννης Μπουνιάς, Κερκυραϊκά, τόμ. 2, Κέρκυρα 1959, σ. 72 και 2) για τοποθεσία στο χωριό Βρυώνη, όπου είναι εξακριβωμένο ότι υπήρχε και νερόμυλος (βλ. Αύγουστος Σορδίνας, Οι παραδοσιακοί αλευρόμυλοι της Κέρκυρας, Κερκυραϊκά Χρονικά 25(1981), σ. 118]. Ωστόσο είναι δύσκολο να συνδεθούν τα τοπωνύμια αυτά με τυχόν Ραρτούρους του 16ου αιώνα, αφού συγκεκριμένες πληροφορίες δεν υπάρχουν.

Ο Πρωτοπαπάς Αλοΐσιος Ραρτούρος είχε ελαιόδενδρα στην περιοχή του Σωτήρος, κληρονομιά από τον ποτέ Νικόλαο Ραρτούρο¹. Είχε επίσης ένα αμπέλι κληρονομιά από τον ποτέ Ιωάννη Χονδρομάτη στην περιοχή του Περάματος² και ένα άλλο επίσης στην περιοχή της Παλαιόπολης που, όπως είπαμε, το είχε αγοράσει ο ίδιος στις 20 Μαΐου 1511³. Ποιά από τα κτήματα αυτά μεταβίβασε στον ένα ή στον άλλο από τους τρεις γιούς του είναι άγνωστο.

Ο Αλέξιος μαρτυρείται ότι εκτός από ένα μαγαζί με τέσσερις εισόδους (*bottega con quattro porte*) στην περιοχή της Σπηλαίας⁴ είχε και άλλα τρία ακόμη μαγαζιά στην ίδια περιοχή⁵. Αυτά ήταν προίκα της γυναίκας του Διάνας, το γένος Σταυράκη. Μέσα στο κάστρο της Κέρκυρας είχε επίσης ένα σπίτι⁶, που στις 13 Οκτωβρίου 1561 ερειπώθηκε και το πούλησε για 24 δουκάτα⁷. Στην περιοχή των

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Petto Vragianiti, φακ. Β.176, φ. 207^V. Τα ελαιόδενδρα αυτά, στις 5 Σεπτεμβρίου 1549, εκμισθώνει στον Μερκούρη Δουκάκη και στη σύζυγό του Ζαμπετούλα με τον όρο ότι σε κάθε εσοδεία να τον καλούν στο ελαιωτριβείο και να του παραδίδουν πέντε ξέστες καθαρό λάδι.

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Mattio Parastati, φακ. Π.187, φ. 353^V. Το έγγραφο αυτό της 3ης Οκτωβρίου 1552 είναι κολοβό. Λείπει το τελευταίο μέρος του όπου καθορίζονταν οι όροι συμφωνίας του πρωτοπαπά Αλοΐσιου με τον Ιωάννη Κοντό, στον οποίο νοικιάζει το αμπέλι.

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Manoli Toxioti, φακ. Τ.11, φ. 77^V πρβλ. παραπάνω σ. 57.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Teodoro Vragianiti, φακ. Β.177, φ. 52^V. Την αποθήκη, όπως γίνεται γνωστό από το ιταλικό αυτό έγγραφο (21 Φεβρουαρίου 1561), τη νοικιάζει, επειδή ο ίδιος λείπει στη Βενετία, ως πληρεξουσός του ο αδελφός του Ιωάννης στους Francesco Balabio και Zuan Paniperi για τρία χρόνια, προς 15 δουκάτα το χρόνο (βλ. παραπάνω σ. 65 και σημ. 2). Ένα άλλο μαγαζί που παραχωρεί στον Πόλο Δεμπενεδίτη δεν γνωρίζουμε αν ήταν το ίδιο που μαρτυρείται ότι είχε στη Σπηλαία. Στο σχετικό έγγραφο (12 Απριλίου 1542) περιέχεται η πληροφορία ότι το μαγαζί βρισκόταν κοντά στα σπίτια των αδελφών του χωρίς άλλες λεπτομέρειες. (Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.182, φ. 50^V) πρβλ. παραπάνω σ. 83, σημ. 4.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.182, φ. 35^V. Αυτές όπως αναφερθήκαμε παραπάνω (σ. 83 και σημ. 3) ο Αλέξιος τις είχε νοικιάσει στον αγιογράφο Φράγκο Πρινοκοκά προς 15 δουκάτα το χρόνο, με τη συγκατάθεση της συζύγου του.

⁶ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.182, φ. 50^V και παραπάνω σ. 83 και σημ. 4.

⁷ Πρβλ. Χ. Μαλτέζου, Οσπίτια και οσπιτοχαλάσματα Αντωνίου Επάρχου και Αλεξίου Ραρτούρου, ό.π., σσ. 37-53 και παραπάνω σ. 83.

Γουβιών είχε ένα αμπέλι με υποστατικό¹, ενώ μας είναι άγνωστο σε ποιά τοποθεσία βρισκόταν ένα άλλο χωράφι του για το οποίο γίνεται λόγος σε έγγραφα της 3ης Νοεμβρίου 1565 και της 14ης Μαΐου 1566². Ο Αλέξιος ήταν επιπλέον κάτοχος τριών αλυκών που δεν γνωρίζουμε σε ποιά από τις τρεις περιοχές αλυκών της Κέρκυρας βρίσκονταν³. Τις αλυκές αυτές, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, τις είχε εκμισθώσει για αρκετά χρόνια στον Εμμανουήλ Μόσχο⁴. Απ' αυτές πρέπει να είχε ένα σταθερό εισόδημα, αν ληφθεί υπόψη ότι ποτέ δεν θα έμεναν ανεκμετάλλευτες, αφού η Βενετική διοίκηση έδινε μεγάλη σημασία στη διατήρηση της παραγωγής του φυσικού αυτού προϊόντος⁵. Αν ο Αλέξιος έγινε καὶ ιδιοκτήτης ναού στο διάστημα που μεσολάβησε από τις 22

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. M.182, φ. 20^V πρβλ. και παραπάνω σ. 3 και σημ. 1. Ως ενοικιαστής για δύο χρόνια (1543-1544) αναφέρεται ο Εμμανουήλ Ρίχης. Το ίδιο κτήμα επειδή ο ίδιος απουσίαζε στη Βενετία, το πακτώνει ο πατέρας του Αλοΐσιος, εξουσιοδοτημένος προφανώς από τον ίδιο στις 18 Σεπτεμβρίου 1545, στον γεωργό Θωμά Μαλασπίνα με τον όρο ο τελευταίος να το σκάβει, να το κλαδεύει και να το προστατεύει από ζημιές. Ως μισθό συμφώνησε να του δίνει εννέα δουκάτα και τον ρουχισμό του (βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. M.184, φ. 235^V). Για τον ίδιο λόγο και για το ίδιο κτήμα ο Αλέξιος εξουσιοδοτεί λίγα χρόνια αργότερα τον εξάδελφό του Ιωάννη Βουτζηνά. Με την ιδιότητα αυτή ο Βουτζηνάς, στις 30 Δεκεμβρίου 1561 το υπενοικιάζει στον Ανδρέα Κορφιάτο για τρία χρόνια με τον όρο να καρπώνεται τη μισή εσοδεία (βλ. ΙΑΚ, Not. Teodoro Vragianiti, φακ. B.177, φ. 31^{r-v}).

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Teodoro Vragianiti, φακ. B.178, φ. 250^V και Not. Zaccaria Metaxà, φακ. M.193, φ. 267^r αντίστοιχα. Ως ενοικιαστής και στα δύο έγγραφα εμφανίζεται ο Αλέξανδρος Πόθος του Νικολάου. Κατά το πρώτο έγγραφο το χωράφι νοικιάζεται για ένα χρόνο, ενώ κατά το δεύτερο για έξι μήνες.

³ Αλυκές στο νησί υπήρχαν σε τρία σημεία: 1) 129, όλες κρατικές, στη Λευκίμμη, καθώς και μεγάλη αποθήκη για την στέγαση του προϊόντος. 2) 136 κρατικές μαζί και ιδιωτικές στους Αγίους και 3) 10 ιδιωτικές του Nicolo Semitecolo στον Ποταμό. Οι δύο τελευταίες βρίσκονται σε μικρή απόσταση από την πόλη. Βλ. σχετικά για τις αλυκές της Κέρκυρας και την παραγωγή αλατιού στο νησί, Thiérier, *Agriculteurs...*, ό.π., σσ. 321-323. Για την παραγωγή του ίδιου προϊόντος και την εκμετάλλευσή του από τις βενετικές αρχές της Κέρκυρας κατά τον 15ο αιώνα βλ. Bacchion, σσ. 105-106, Ανδρεάδης, ό.π., σσ. 298-299). Πιθανόν οι αλυκές του Αλεξίου Ραγτούρου να βρίσκονταν στην περιοχή των Αγίων, όπου σύμφωνα με τα παραπάνω υπήρχαν αλυκές και ιδιωτικές και δημόσιες.

⁴ Βλ. σχετικά παραπάνω σ. 85 και σημ. 3.

⁵ Βλ. σχετικά Ανδρεάδης, ό.π., σ. 298 κ.ε.

Ιανουαρίου 1566, οπότε ο ιερέας Κοντός τον διόρισε ιδρυτή της μονής του Αγίου Βασιλείου, ως το θάνατό του (1574), δεν το γνωρίζουμε¹.

Από κοινού με τα δύο του αδέρφια, τον Ιωάννη και τον Σωφρόνιο, ο Αλέξιος είχε ένα κτήμα με ελαιόδενδρα στην περιοχή του Περάματος, κοντά στη μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου της λεγομένης Γουλιμίχας². Αυτό τους το είχε αφήσει με όρο στη διαθήκη του ο θεός τους Ιωάννης Χονδρομάτης.

Ο αδελφός του Αλεξίου, Ιωάννης Παρτούρος, μαρτυρείται ότι είχε ως προικιά κτήματα ένα χωράφι, άγνωστο σε ποιά περιοχή³, και ένα νερόμυλο και χωράφι στο χωριό Βελονάδες⁴, ενώ μαζί με τον αδελφό του Σωφρόνιο είχε ένα εργαστήριο στην περιοχή του Αγίου Δημητρίου του λεγόμενου Χονδρομάτη⁵.

Για την περιουσία του τρίτου αδελφού Παρτούρου, ιερομονάχου

¹ Βλ. παραπάνω σ. 101 και σημ. 1.

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Petto Spongo, φακ. Σ.148, φ. 350^V-351^V. Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό (17 Οκτωβρίου 1545), ο ιερομόναχος Σωφρόνιος παραδίδει το μερίδιό του από το κτήμα στον αδελφό του Ιωάννη. Μία από τις δύο μονές του χωριού Περάματος, αφιερωμένες στη Θεοτόκο επωνομαζόταν της Γουλιμίχας (βλ. Παπαγεωργίου, σ. 229).

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Teodoro Vragianiti, φακ. Β.176, φ. 232^V. Στο σημείο του εγγράφου όπου θα αναγραφόταν η τοποθεσία του χωραφιού έχει μείνει κενό.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Mattio Parastati, φακ. Π.188, φ. 19^Γ-^V. Ο νερόμυλος αυτός επωνομαζόταν της Καλίγης. Στις 6 Απριλίου 1553, ο Ιωάννης Παρτούρος νοίκιασε στον Δράκο Φάντη τον νερόμυλο και το χωράφι με τον όρο ο ενοικιαστής με δικά του έξοδα, αφού ανοικοδομήσει τον μύλο και τοποθετήσει καίνουργιες μυλόπετρες (λιθάρια), πτερωτή και κανάλι, να τον θέσει σε λειτουργία. Από τα κέρδη από κοινού ιδιοκτήτης και ενοικιαστής θα επιδιώξουν να φτιάξουν δίδυμο κανάλι, όπως δηλ. ήταν και πριν, για την μεγαλύτερη απόδοση του νερόμυλου (βλ. σχετικά Σορδίνας, ό.π., σσ. 107-108). Λίγα χρόνια αργότερα σύμφωνα με πληροφορίες εγγράφου της 21ης Ιουλίου 1560, ο νερόμυλος αυτός δεν λειτουργούσε, γιατί τα έξοδα επισκευής και εξοπλισμού του ήταν μεγάλα. Έτσι, ο Ιωάννης την ημέρα αυτή συμφωνεί με τον ενοικιαστή τον Ιάκωβο Καλόθετο και του νοικιάζει το νερόμυλο με τον όρο ότι, όταν λειτουργήσει, να του δίνει το 1/3 από τα κέρδη, (βλ. ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxá, φακ. Μ.190, φ. 460^Γ-^V).

⁵ Ο ναός βρισκόταν και βρίσκεται στην περιοχή της εβραϊκής συνοικίας (βλ. Παπαγεωργίου, σ. 205). Ο προσδιορισμός του Χοντρομάτη που υπάρχει στο έγγραφο ενισχύει πιστεύω την άποψη του Παπαγεωργίου ότι ο ναός ήταν "ανέκαθεν κτητορικός πολλών ευγενών οικογενειών" (πρβλ. ό.π.). Μία από αυτές, όπως συνάγεται και διατυπώνεται για πρώτη φορά εδώ, είναι και η οικογένεια Χονδρομάτη.

Σωφρονίου, τα στοιχεία είναι περιορισμένα, και για ένα επιπρόσθετο λόγο: για την ιδιότητά του ως ιερομονάχου¹. Επίσης λίγες είναι και οι πληροφορίες για την περιουσία του γιού του πρωτοπαπά Αλεξίου Ραρτούρου, Νικολάου. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι είχε αμπέλι στα Γουβιά, πιθανότατα το ίδιο που είχε και ο πατέρας του², και ένα σπίτι, όπως ο ίδιος μας πληροφορεί, στην περιοχή του Ιουδαϊκού όρους³.

Από τους άλλους συγγενείς της οικογένειας των Ραρτούρων τον 16ο αιώνα εκείνοι που διέθεταν αρκετά αξιόλογη περιουσία ήταν ο Θεόφιλος και ο γιός του Νικόλαος. Ο πρώτος, όπως μαρτυρείται στη διαθήκη της γυναίκας του Σασουπράνας, είχε σπίτι μέσα και έξω από το κάστρο⁴, κτήματα με ελαιόδενδρα⁵, μύλο⁶, χωράφι στο Μανδράκι⁷ και μαγαζιά στη Σπηλαία⁸. Η Σασουπράνα ήταν επίσης, όπως αναφέρθηκε, και κτήτορας της μονής της Αγίας Αναστασίας στην Παλαιόπολη⁹. Ποιά από τα κτήματα αυτά που εμφανίζεται να τα διαχειρίζεται ο Θεόφιλος ήταν προίκα της γυναίκας του και ποιά πατρικά, είναι στοιχείο που δεν διευκρινίζεται στα σχετικά συμβολαιογραφικά έγγραφα.

Ο γιός του Θεοφίλου και της Σασουπράνας Νικόλαος, εκτός από την πατρική περιουσία που κληρονόμησε, όπως συνάγεται από τη διαθήκη της μητέρας του, είχε στην κατοχή του και πολλά κτήματα που είχε πάρει ως προίκα η σύζυγός του Νικολέτα Φιομάχου. Έτσι, λοιπόν,

¹ Βλ. σχετικά Ράλλης-Ποτλής, τόμ. 2, σσ. 658-662.

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Leonardo Vrissinioti, φακ. Β.214, φ. 26^Γ-^Υ. Σύμφωνα με το έγγραφο (4 Φεβρουαρίου 1588), ο Νικόλαος μισθώνει για έξι χρόνια το αμπέλι, στον στρατιώτη Τζάνη Σανταμάουρα με τον όρο ότι θα παίρνει ποσότητα κρασιού σε κάθε εσοδεία.

³ Βλ. σχετικά παραπάνω σ. 118 και σημ. 2.

⁴ Βλ. ΙΑΚ, Not. Constantino Vervizioti, φακ. Β.77, φ. 441^Γ-442^Γ και παραπάνω σ. 121 και σημ. 2.

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Not. Fotio Palatiano, φακ. Π.41, φ. 642^Υ. Πρόκειται για ενοικίαση των ελαιοδένδρων από τον Θεόφιλο στον Δημήτριο Πουλημένο στις 2 Οκτωβρίου 1585.

⁶ Βλ. σχετικά παραπάνω σ. 121 και σημ. 2.

⁷ Βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Teofilacto, φακ. Θ.10, φ. 148^Γ. Ο Θεόφιλος μισθώνει το χωράφι αυτό στις 30 Σεπτεμβρίου 1577 στον κυρ Αναπλιώτη.

⁸ Βλ. τη διαθήκη της Σασουπράνας, ΙΑΚ, Not. Constantino Vervizioti, ό.π., φ. 441^Υ.

⁹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Constantino Vervizioti, φακ. 77, φ. 310^Γ.

ο Νικόλαος εμφανίζεται στα νοταριακά έγγραφα να είναι κάτοχος σπιτιών στην περιοχή του Ιουδαϊκού όρους¹: ενός χωραφιού στην τοποθεσία Μαλακάσα², αλόγων³, οικοπέδου στην περιοχή του Καινούριου Πηγαδιού⁴, ελαιοτριβείου και ελαιοδένδρων στο Κοθονίκι⁵, άλλων ελαιοδένδρων στην περιοχή του Τρικλίνου και του Αγίου Σπυρίδωνος⁶, ενός αμπελιού⁷ και δύο χωραφιών στο Σκριπερό⁸ και ενός καμινιού στο Γαστούρι⁹.

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Constantino Vervizioti, φακ. 77, φ. 429Γ-Υ. Όπως συνάγεται από το έγγραφο (13 Απριλίου 1592), ο Νικόλαος είχε νοικιάσει κάποιο σπίτι στην περιοχή αυτή στην Έλενα Τζακόμη.

² Το χωράφι αυτό το νοικιάζει στις 27 Αυγούστου 1575 στον Ιωάννη Καρόφυλλο με τον όρο να παίρνει το μισό της εσοδείας. Το συμβόλαιο ανανεώνεται στον επόμενο χρόνο (4 Ιουλίου 1576). Βλ. ΙΑΚ, Not. Leonardo Vrissinioti, φακ. 207, φ. 184Υ και φακ. Β.208, φ. 80Γ-Υ. Το ίδιο κτήμα εμφανίζεται να νοικιάζει η χήρα του Νικολέτα στις 11 Φεβρουαρίου 1604 (βλ. ΙΑΚ, Not. Zuanne Vervizioti, φακ. Β.76, φ. 26Γ (105) πρβλ. και παραπάνω σ. 124 και σημ. 5).

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Stiliano Ricchi, φακ. Ρ.26, φ. 197Γ. Στις 28 Ιουλίου 1592 ο Νικόλαος εμφανίζεται πωλητής αλόγου προερχομένου από το στάβλο του στον ιππία Γεώργιο Πάλη.

⁴ Από το σχετικό έγγραφο (13 Φεβρουαρίου 1588) συνάγεται ότι το οικοπέδο αυτό το είχε νοικιασμένο επί τέσσερα χρόνια στον ιερέα Φίλιππο Λεπενιώτη. Την ημέρα εκείνη του ανανεώνει για άλλη μια τετραετία το συμβόλαιο, βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Teofilacto, φακ. Θ.11, φ. 323Υ-324Γ.

⁵ Στις 28 Ιανουαρίου 1583 τα πακτώνει στον Μπενέτο Δαμόντη με τη συμφωνία να παίρνει τη μισή εσοδεία, βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Teofilacto, φακ. Θ.11, φ. 191Υ.

⁶ Στις 18 Ιουνίου 1577 τα πακτώνει στον Ιωάννη Περούλη με τη συμφωνία να παίρνει το μισό λάδι της κάθε εσοδείας. Βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Teofilacto, φακ. Θ.10, φ. 143Υ.

⁷ Αυτό είναι που πιθανόν να νοικιάζει στις 18 Οκτωβρίου 1575 στον Κοσμά Κεφαλλονίτη με τον όρο να του καταβάλλει την τετραετία (βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Teofilacto, φακ. Τ.26, φφ. 161Υ-162Γ) και στις 25 Σεπτεμβρίου 1577, στη "Χιόνα του Γγίνη", με τον ίδιο όρο (βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Teofilacto, φακ. Θ.10, φ. 147Υ).

⁸ Αυτά που τα παραδίδει "είς άει" με συμβόλαιο της 12ης Αυγούστου 1575, ο πεθερός του Τζώρτζης Φιομάχος (βλ. ΙΑΚ, Not. Spiridione Triandafillo, φακ. Τ.26, φ. 102Γ).

⁹ Το καμίνι αυτό ο Νικόλαος αναθέτει στις 24 Ιουνίου 1601 στον Σπύρο Σύφαντο να του το επισκευάσει. Για τον κόπο τον θα του δώσει δέκα τάλλαρα (βλ. ΙΑΚ, Not. Nicolo Petrizzi, φακ. Π.214, φ. 188Υ).

Από τα παραπάνω λοιπόν στοιχεία που είναι, όπως είπαμε, περιορισμένα λόγω έλλειψης αρχειακών πηγών, ιδιαίτερα για το πρώτο μισό του 16ου αιώνα, συμπεραίνουμε ότι η οικογένεια των Ραρτούρων είχε ακίνητα και ήταν εγκατεστημένη σε παλιές τοποθεσίες του νησιού (κάστρο, Παλαιόπολη, Σπηλαία, Ιουδαϊκό όρος, κ.ά.). Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει γι άλλη μια φορά να διατυπώσουμε την άποψη ότι η οικογένεια ήταν μια απο τις παλαιότερες ευγενείς οικογένειες του τόπου. Από τις νοταριακές πράξεις, που αφορούν τα περιουσιακά στοιχεία των μελών της οικογένειας, συνάγεται ότι οι γυναίκες¹ μπορούσαν να διαχειρίζονται την κοινή περιουσία σε περίπτωση χρείας και την προίκα τους ακόμα και όταν ήταν εν ζωή ο σύζυγος. Ο σύζυγος έπρεπε προηγουμένως να έχει την συγκατάθεση της συζύγου για τυχόν πώληση ή ενοικίαση ακινήτου μέρους της προίκας της. Η γυναίκα όριζε συνήθως επίσημα επίτροπο, με πληρεξούσιο έγγραφο για τη διαχείριση της περιουσίας της. Ο επίτροπος προερχόταν, αν δεν υπήρχε σύζυγος ή ήταν χήρα, από την ίδια την οικογένειά της. Ήταν συνήθως αδελφός ή γιός ή άλλο πρώτου βαθμού συγγενείας πρόσωπο. Στην περίπτωση θανάτου της συζύγου η προίκα, αν δεν υπήρχαν τέκνα ή δεν είχε γίνει προηγουμένως διαθήκη, επέστρεφε στην πατρική της οικογένεια. Αν υπήρχαν τέκνα αναλάμβαναν την ανατροφή τους οι γονείς της εκλιπούσης μητέρας. Στη διαθήκη της η γυναίκα όριζε, κατά την επιθυμία της, τη διανομή των περιουσιακών της στοιχείων.

Μέσα λοιπόν στα πλαίσια της κοινωνικής πολιτικής που εφάρμοσε η Βενετία στις αποικίες της, υπό το πνεύμα της αμοιβαίας προσέγγισης, η γυναίκα που καταγόταν από ευγενή οικογένεια της Κέρκυρας, όπως άλλωστε και των άλλων βενετοκρατούμενων περιοχών, τον 16ο αιώνα, είχε μια κοινωνική προβολή όχι άσχετη με τη θέση του συζύγου. Εκείνο επίσης που παρατηρείται από τα σχετικά έγγραφα της εποχής που εξετάζουμε, είναι ότι η περιουσία της οικογένειας των Ραρτούρων αυξάνεται κυρίως ύστερα από το πρώτο μισό του 16ου αιώνα, όταν δηλαδή μέλη της παντρεύονται γόνους γνωστών ευγενών και με φέουδα οικογενειών της Κέρκυρας.

¹ Βλ. το πολύ ενδιαφέρον άρθρο για τη θέση της γυναίκας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη, μέσα από τα νοταριακά έγγραφα, της Μαλτέζου, Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας, *Κρητολογία* τευχ. 16-19 (Ιανουάριος 1983-Δεκέμβριος 1984), σσ. 62-79.

7. Το οικοσήμε και το γενεαλογικό δένδρο των Παρτούρων

Γνωρίζουμε δύο γενεαλογικά δένδρα της οικογένειας των Παρτούρων: ένα βρίσκεται στο libro d'oro του Ιστορικού Αρχείου Κερκύρας και ένα στο libro d'oro της Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας. Και τα δύο είναι χειρόγραφα και τα ονόματα αναγράφονται κατα χρονολογική σειρά από πάνω προς τα κάτω. Είναι όμως ελλιπή. Τα ονόματα που σημειώνονται αρχίζουν από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Πατρώνυμα ή άλλη συγγενική σχέση, ιδιαίτερα μεταξύ των πρώτων ονομάτων, δεν σημειώνονται. Απλώς αναγράφονται τα ονόματα των προσώπων και πλάι στο όνομα και το γένος της συζύγου αν υπάρχει.

Το δένδρο που παραθέτουμε εδώ καταρτίστηκε με βάση τα στοιχεία που συνήγαγε η μελέτη διαφόρων εγγράφων του Ιστορικού Αρχείου Κερκύρας. Σ' αυτό δεν εντάσσονται τα πρόσωπα που δεν έχουν ταυτιστεί και χρησιμοποιούνται μόνο ορισμένα στοιχεία από τα δένδρα των δύο libri d'oro, όσα ήταν δυνατόν να ελεγχθούν.

Απεικονίσεις του οικοσήμε Παρτούρων υπάρχουν σήμερα στον κώδικα 482 του Archivio Antico della Universita di Padova, στον κώδικα Grotto dell'Ego της Biblioteca Comunale της Padova, στο libro d'oro του Ιστορικού Αρχείου Κερκύρας και σε χαλκογραφία στην προμετωπίδα του βιβλίου "Κατήχησις Ιερά του Νικολάου Βούλγαρη"¹ (έκδοση Βενετίας 1681). Το οικοσήμε έτσι όπως παρουσιάζεται στις απεικονίσεις αυτές είναι διμερές με οριζόντια-διαίρεση. Στο επάνω

¹ Βλ. σχετικά Ιωάννης Τυπάλδος-Λασκαράτος, Οικοσήμε Κερκυραϊκών οικογενειών από ανέκδοτες αρχειακές ιταλικές πηγές, Δ.Ε.Γ.Ε.Ε. 2(1980), σσ. 41-42. Γενικά για τα οικοσήμε βλ. Ιωσήφ Δεκιγάλλας, Περί οικοσήμεων, Πανδώρα 6(1856), σσ. 517-519 και την κατατοπιστική μελέτη του Ι. Τυπάλδου-Λασκαράτου, Εισαγωγή εις την Εραλδικήν (οικοσημολογία), Δ.Ε.Γ.Ε.Ε. 1(1979), σσ. 17-23, όπου και η βιβλιογραφία. Το οικοσήμε των Παρτούρων που περιέχεται στην "Ιερά Κατήχηση" (βλ. Legrand, B.H., 17e siècle, τόμ. 2, σ. 367 (αριθ. 558) φέρει πάνω το όνομα Alvisse Rarturo. Πρόκειται για τον Alvisse ή Aloisio Rarturo του 17ου αιώνα (βλ. παραπάνω σ. 127). Σ' αυτόν αφιερώνεται και το ελεγειακό τετράστιχο στην αρχή του ίδιου βιβλίου ("Κατήχησις Ιερά"): "occurit Aloysius Rarturus / Non tam canis insignibus quam splendore / Virtutum ornatissimus senex, / Nec nomine untaxat Arcturus" (βλ. Legrand, ό.π., σ. 375).

μέρος απεικονίζεται λιοντάρι προκύπτων, ενώ στο κάτω μέρος δικέφαλος αετός με επίκεντρο θυρεόσκο. Σύμφωνα με τον εραλδιστή Γ. Τυπάλδο¹ το λιοντάρι στην οικοσημολογία συμβόλιζε το ακατάβλητο θάρρος. Το ζώο αυτό σ' αυτή ακριβώς τη στάση, που παριστάνεται στο οικοόσημο των Ραρτούρων, απεικονιζόταν ολόκληρο στο θυρεό της οικογένειας d'Ανζοϋ (οίκος Plantagenêt) της Αγγλίας από τον 12ο αιώνα, φυσικά στο θυρεό των πρώτων d'Ανζοϋ της Νεάπολης της Ιταλίας (13ος αιώνας) και στον θυρεό των οίκων Carét και Valois της Γαλλίας (12ος, 14ος αιώνας)². Το ανδεγαυικό αυτό έμβλημα συνδυασμένο στο οικοόσημο των Ραρτούρων με το καθαρά βυζαντινό πολιτειακό σύμβολο του δικέφαλου αετού³, θα μπορούσε ίσως να στηρίξει την υπόθεση που διατυπώσαμε παραπάνω σχετικά με την ενδεχόμενη ανδεγαυική προέλευση και τον εξελληνισμό των Ραρτούρων κατά τη διάρκεια της δυναστείας των d'Ανζοϋ στην Κέρκυρα (1267-1386) ή και αργότερα. Ο αετός, ένα από τα συχνότερα οικογενειακά εμβλήματα στην ελληνική οικοσημολογία, συμβόλιζε, σύμφωνα με τον Γ. Τυπάλδο, την αξιοθαύμαστη ανδρεία

Ο τύπος του κράνους και το λοφίο που κοσμούν το οικοόσημο μαρτυρούν την ευγενή προέλευση της οικογένειας⁴.

¹ Πρβλ. Τυπάλδος-Λασκαράτος, Εισαγωγή, ό.π., σ. 20

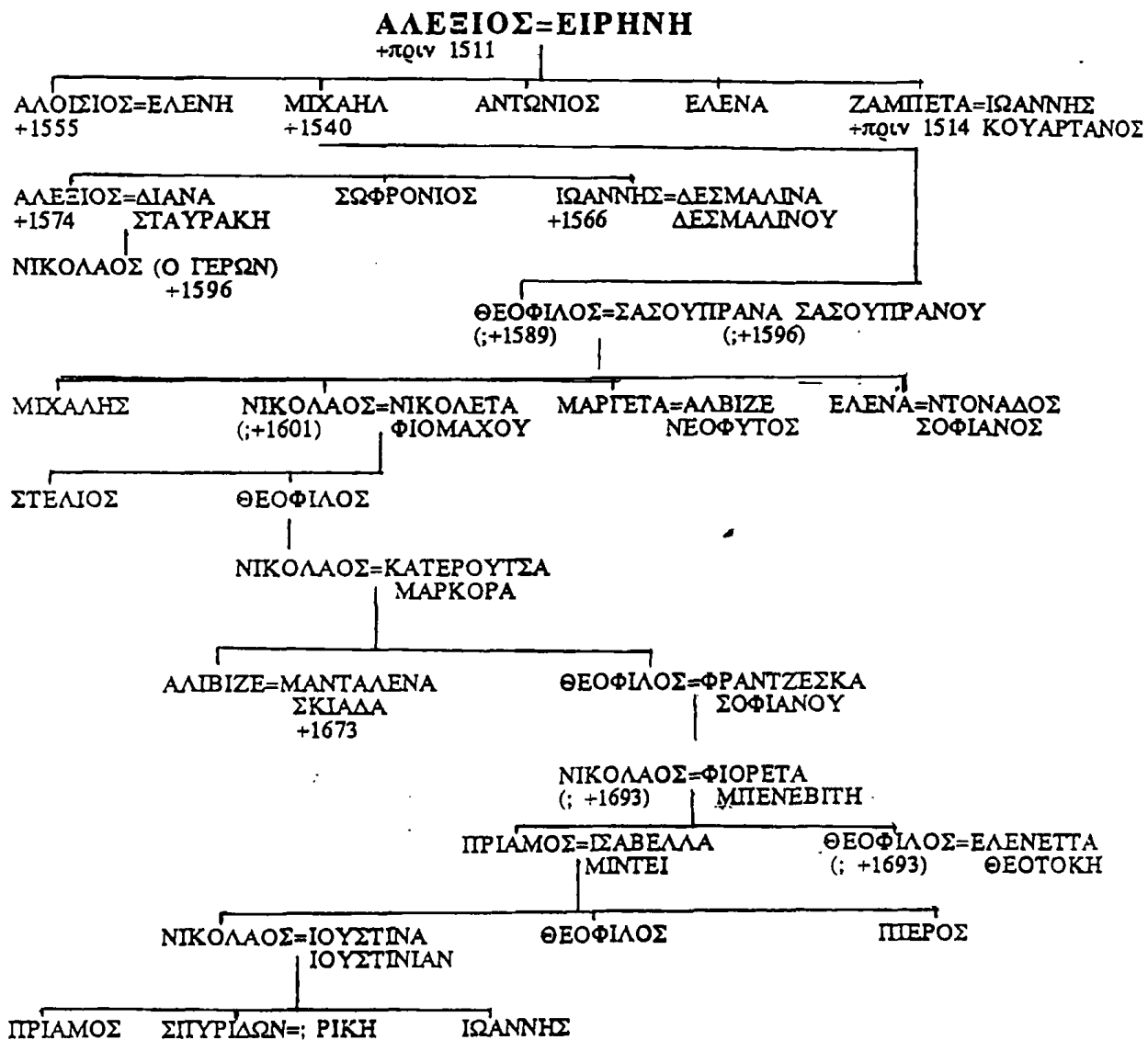
² Βλ. σχετικά Jiti Louda-Michael MacLagan, *Les dynasties d'Europe, Héraldique et généalogie des familles imperiales et royales*, Paris 1984, tab. 2, 125, 64, 65 αντίστοιχα.

³ Βλ. Γεώργιος Σπυριδάκης, Ο δικέφαλος αετός ιδία ως σύμβολον ή ως θέμα κοσμήσεως κατά την βυζαντινήν και μεταβυζαντινήν μέχρι των νεωτέρων χρόνων περίοδον, *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-73) *Λειμών*, σσ. 162-174. Επίσης πρβλ. Τυπάλδος-Λασκαράτος, Εισαγωγή, ό.π., σ. 20 και Αναστάσιος Γαβαλάς Ο αετός εις την ελληνικήν Εραλδικήν, *Δ.Ε.Γ.Ε.Ε.* 1(1979), σσ. 57-63.

⁴ Βλ. σχετικά Δεκιγάλλας, Περί οικοσήμων..., ό.π., σ. 518, G. d'Aucourt-G. Durivault, *Le blason*, Paris 1970 (Press Univ. de France: que sais-je?), σ. 114, Felice Tribolati, *Grammatica Araldica*, Milano 1904 (Mannali Hoepli 1983, σσ. 146-148), πρβλ. Γεώργιος Τυπάλδος-Λασκαράτος, Οικοόσημα Κερκυραϊκών οικογενειών από ανέκδοτες αρχειακές ιταλικές πηγές, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 23(1980), σ. 359, Ιωάννης Τυπάλδος Λασκαράτος, Οικοόσημα Κερκυραϊκών οικογενειών..., ό.π., σσ. 41-42.

**ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟ ΔΕΝΔΡΟ
ΤΗΣ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ

Α. ΟΙ ΔΙΔΑΧΕΣ

1. Βιβλιογραφική περιγραφή και πρόσωπα που αναφέρονται

Οι Διδαχές του Αλεξίου Ραρτούρου εκδόθηκαν στις 15 Φεβρουαρίου 1560 στη Βενετία σύμφωνα με τη σημείωση που υπάρχει στο recto του τελευταίου φύλλου του εντύπου¹. Η έκδοση αυτή είναι σπάνια και είναι γνωστά σήμερα, όσο ξέρουμε, πέντε αντίτυπα².

Το έντυπο είναι σχήματος 4ου και αποτελείται από 96 χωρίς αρίθμηση φύλλα³, χωρισμένα σε 22 δυάδια των τεσσάρων φύλλων⁴. Μονάχα τα δύο πρώτα δυάδια αποτελούνται από οκτώ φύλλα το καθένα.

¹ "Το παρόν βιβλίον έτυπώθη ένετίησιν, έν οικία Άλεξίου Ιερέως του Ραρτούρου καί χαρτοφύλακος Κερκύρας, ώ καί παρά τής έκλαμπροτάτης άρχής των Ένετών συνεχωρήθη ή χάρις ώς εΐρηται έν τή άρχή του βιβλίου. Έτει τής ένσάρχου οικονομίας αξ έν μηνί Φεβρουαρίω ιε".

² Βλ. παραπάνω σ. 6 και σημ. 4.

³ Σελιδαριθμήσαμε τις Διδαχές από τη σ. έως 1-191. Στο εξής θα παραπέμπουμε στη δική μας σελιδαρίθμηση που μας διευκολύνει ιδιαίτερα στο κεφάλαιο των πηγών.

⁴ Βλ. και τη σημείωση στη σ. 191 του εντύπου: "α, β, γ, δ, ε, ζ, η, θ, ι, κ, λ, μ, ν, ξ, ο, π, ρ, σ, τ, υ, φ, χ, άπαντα είσι δυάδια, πλήν του α' και του β' άτινα είσι τετράδια".

Στην πρώτη σελίδα του βιβλίου υπάρχει ο τίτλος¹ και στο μέσον της σελίδας, σε τετράγωνο πλαίσιο, ξυλογραφία επτανήσιου κληρικού, πιθανότατα του ίδιου του Αλεξίου Παρτούρου, σε πλάγια όψη².

Στη δεύτερη σελίδα (verso) παρατίθεται ο πίνακας των περιεχομένων του βιβλίου: "Πίναξ τοῦ παρόντος βιβλίου", όπου αναγράφονται οι τίτλοι των 15 Διδαχών. Όμως η ενδέκατη Διδαχή "εἰς τό Σάββατον τοῦ Λαζάρου" και η δωδέκατη "εἰς τήν Κυριακήν τῶν Βαΐων", μολονότι στον πίνακα περιεχομένων αριθμούνται ως δύο Διδαχές, στο αντίστοιχο μέρος του βιβλίου συναποτελούν μία ενότητα με τίτλο: "εἰς τήν Ανάστασιν τοῦ Λαζάρου καί εἰς τήν Κυριακήν τῶν

¹ "Διδαχαί Ἀλεξίου ἱερέως τοῦ Παρτούρου καί χαρτοφύλακος Κερκύρας τουτὶ τό βιβλίον καλεῖται, ἐπειδὴ περιέχει ἐν ἑαυτῷ, τάς ἰδίας αὐτοῦ διδαχάς οὕτω καθ' εἰρμόν καί τάξιν διηρημένας εὐρύθμως καί τεχνικῶς σὺν τοῖς αὐτοῖς προοιμίους ἠθικοῖς τε καί ἐπιλόγοις καί ἐρμηνευθείσας παρ' αὐτοῦ εἰς κοινήν διάλεκτον πρὸς μεγίστην ὠφέλειαν παντός τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ. Χάριτι τῆς ἐκλαμπροτάτης ἀρχῆς τῶν Ἑνετῶν, δωρηθείση τῷ εἰρημένῳ ἱερεῖ δι' ἐτῶν δέκα ἵνα μὴ τις ἕτερος τολμήσῃ τυπῶσαι αὐτάς ἐν ταύτῃ τῇ πόλει, μήτε ἄλλοθι πού τυπωθείσας πωλήσῃ ἐν τοῖς χωρίοις ταύτης τῆς ἀρχῆς. Εἰ δὲ μὴ δώσει δίκην χρυσίνους διακοσίους καί τ' ἄλλα ὡς ἐν τῇ χάριτι γέγραπται". Πρβλ. καί Legrand, B.H., (15e-16e siècles), τόμ. 1, σ. 309, αριθ. 138.

² Βλ. Κουμαριανού-Δρούλια-Layton, ὁ.π., σ. 268, όπου δέχονται ὅτι ἡ ξυλογραφία ἀπεικονίζει τὸν Ἀλέξιο Παρτούρο. Ξυλογραφία με τὴν προσωπογραφία τοῦ Κρητικοῦ ἱερέα Ζαχαρία Μαραφαρά Σκορδίλη που μοιάζει τεχνοτροπικά με τὴν ξυλογραφία τῆς προσωπογραφίας τοῦ Παρτούρου στὶς Διδαχές, ὑπάρχει στὸ ἔργο τοῦ Νικήτα τοῦ Φιλοσόφου: τοῦ καὶ Δαβὶδ ἐρμηνεία εἰς τὰ τετράστιχα τοῦ Μεγάλου πατρός Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Τοῦ αὐτοῦ ἐρμηνεία εἰς τὰ μονόστιχα. Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὰ ἐπιγράμματα, πού ἐκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1563. Ἡ ξυλογραφία αὐτὴ φέρει τὴν υπογραφή τοῦ ζωγράφου Μάρκου Μπαθά: χεὶρ Μάρκου Βαθά. Βλ. Legrand, B.H., (15e-16e siècles) τόμ. 1, σ.135 καί σημ. 1. Ἡ συγγενὴς τεχνοτροπία τῶν παραπάνω δύο ξυλογραφιῶν, θέτει τὸ ἐρώτημα ἀν ἦταν ἴδιος ὁ καλλιτέχνης που φιλοτέχνησε τὰ δύο πορτρέτα ἀφοῦ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ζοῦσε στὴ Βενετία. ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΜΠΑΘΑ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥΣ ΚΩΔΙΚΕΣ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ βλ. Herbert Hunger, Markos Bathas ein griechischer Maler des Cinquecento in Venedig, *Jahrbuch Österreichischen Byzantinistik* 21(1972), σσ. 131-137. ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΑ ἄλλα ζωγραφικὰ τοῦ ἔργου βλ. ἀντίστοιχα Μανούσασκας, Ἕλληνες ζωγράφοι ἐν Βενετία μέλη τῆς Ἑλληνικῆς ἀδελφότητος κατὰ τὸν 15^ο αἰῶνα, *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, σσ. 217-218, καί Μυρτάλη Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Φορητὲς εἰκόνες τοῦ ζωγράφου Μάρκου Στριλίτζα Μπαθά ἢ Μάρκου Μπαθά στὴν Ἡπειρὸ, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας* 8(1975--1976), σσ. 73--81 καί ἰδιότερα σσ. 112--113.

Βαῖων". Στο εξής τη Διδαχή αυτή θα την θεωρούμε ως ενδεκάτη, τη δέκατη τρίτη ως δωδεκάτη κ.ο.κ. Αμέσως ύστερα από τον τίτλο αρχίζει ο πρόλογος. Τον έχει γράψει, σύμφωνα με την επικεφαλίδα¹, ο πατριαρχικός έξαρχος Θεωνάς, Μητροπολίτης Παροναξίας και μετέπειτα Θεσσαλονίκης².

Ο Θεωνάς ήταν μαθητής του γνωστού διδασκάλου του 16ου αιώνα Θεοφάνη Ελεαβούλκον. Το στοιχείο αυτό είναι ένα από τα λίγα που υπάρχουν σχετικά με τη ζωή του Θεωνά. Ο Θεωνάς ως ιερομόναχος και με την ιδιότητα του πατριαρχικού εξάρχου στάλθηκε το 1553 στη Νάξο. Εκεί ύστερα από έξι χρόνια δράσης, η οποία χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με ορισμένες μαρτυρίες, από ανταγωνιστική διάθεση απέναντι στους Φράγκους δυνάστες του νησιού³, στις αρχές του 1559 εκλέχτηκε μητροπολίτης Παροναξίας. Στο θρόνο όμως αυτόν παρέμεινε λίγους μόνο μήνες. Η άτεγκτη του στάση απέναντι στην καθολική εκκλησία και η τάση του να ξεσηκώνει τα αισθήματα του ορθόδοξου πληθυσμού κατά των Φράγκων, και ιδιαίτερα κατά του δούκα Ιωάννη Δ' του Κρίσπου (1517-1564), είχε ως συνέπεια να διωχτεί από το νησί⁴. Με την ιδιότητα και πάλι του πατριαρχικού εξάρχου πήγε στα Ιόνια νησιά⁵. Στην Κέρκυρα, όπου ασφαλώς γνώρισε τον Αλέξιο Ραρτούρο για χάρη του οποίου έγραψε τον πρόλογο στις Διδαχές, θα πρέπει να βρέθηκε πριν από την 13η Αυγούστου 1559⁶, γιατί την ημέρα αυτή ο Αλέξιος, που βρισκόταν ήδη

1 "Ο ἐν ἀρχιερεῦσιν ἐλάχιστος Θεωνᾶς, καὶ ἔξαρχος τοῦ παναγιωτάτου Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῖς αἰδεσίμοις ἀρχιερεῦσι καὶ φιλαρέτοις πατράσι τῷ τε λοιπῷ τοῦ κυρίου χριστωνύμῳ πληρώματι εὖ πράττειν".

2 Βασική μελέτη για τον Θεωνά αποτελεί το άρθρο του Απόστολου Γλαβίνα, Θεωνάς Β', ο από Παροναξίας Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Γρηγόριος ο Παλαμάς 56(1973), τεύχ. 635, σσ. 233-248. Στην περιεκτική αυτή μελέτη του ο Γλαβίνας παραθέτει την ως τότε γνωστή βιβλιογραφία και αποκαθιστά την εσφαλμένη αντίληψη ορισμένων προηγούμενων μελετητών, ότι ο Θεωνάς Β' ήταν το ίδιο και αυτό πρόσωπο με τον Θεωνά Α', επίσης Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και τον άλλον Θεωνά ο οποίος είχε διατελέσει Μητροπολίτης Μελενίκου. Επίσης βλ. Γέωργιος Δημητροκάλλης, Οι κατά τον ιστ αιώνα Μητροπολίτες Παροναξίας, *Παρνασσός* 16(1974), σσ. 403-405.

3 Βλ. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 214, Γλαβίνας, ό.π., σσ. 233-236, 240-241.

4 Γενικά για το δουκάτο του Αιγαίου το 16ο αιώνα και για τη δυναστεία των Κρίσπων την εποχή αυτή μέχρι την κατάλυσή της βλ. Ουίλιαμ Μίλλερ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*, (μτφ. Σπ. Λάμπρου), εν Αθήναις 1909-1910, σσ. 399-420.

5 Βλ. Γλαβίνας, ό.π., σ. 241.

6 Βλ. σχετικά παραπάνω σ. 94 και σημ. 3.

στη Βενετία, πλήρωνε, σύμφωνα με τη σχετική μαρτυρία, τη συνδρομή του στην Αδελφότητα. Επομένως η συνάντηση των δύο ιερωμένων στην Κέρκυρα είχε αναμφίβολα προηγηθεί.

Το 1560 ο Θεωνάς έγινε Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Από τον Σεπτέμβριο όμως του ίδιου έτους η παρουσία του μαρτυρείται στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί, σύμφωνα με τις γνωστές πληροφορίες, παρέμεινε ως το Σεπτέμβριο του 1565, οπότε και παραιτήθηκε από τον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης¹.

Ο πρόλόγός του (σσ. 2-4) είναι γραμμένος στην αττική διάλεκτο πράγμα που μαρτυρεί και την παιδεία του. Το ύφος του είναι απλό, αφού απευθύνεται σε ευρύ κοινό και ο λόγος του σαφής. Το περιεχόμενο του προλόγου συνοψίζεται στα εξής: Στην αρχή ο Θεωνάς απευθυνόμενος προς τους μορφωμένους ιερείς υποστηρίζει ότι η απουσία οποιασδήποτε πνευματικής κίνησης εκ μέρους των Ελλήνων τον τελευταίο καιρό είναι η αιτία της κατάρρευσης του ελληνικού χριστιανικού κόσμου. Μέσα όμως σ' αυτόν τον σκοταδισμό φωτεινό παράδειγμα αποτελεί, προς το κοινό συμφέρον, η παρουσία "τοῦ λογιωτάτου Ἀλεξίου Ραρτούρου" ο οποίος γεμάτος από θεία σοφία και "πρὸς τῆς θύραθεν σοφίας ἀρίστως ἐξησχημένος" έδωσε το σημαντικό αυτό έργο του, τις ομιλίες, που αποτελούν δείγματα της ευφράδειας και της βαθυστόχαστης σκέψης του. Η ωφέλεια που θα αποκομίσει ο κάθε χριστιανός που θα μελετήσει ή θα ακούσει τις Διδαχές αυτές θα είναι μεγάλη. Ο νους, τα μάτια, η ακοή και η γλώσσα του θα αρχίσουν να ενεργοποιούνται, ενώ η ψυχή γεμάτη από το φως της θείας γνώσης, θα φτάσει στην τελείωση και τη λύτρωση. Ο δρόμος της σωτηρίας είναι πιο εύκολος, γενικεύει ο Θεωνάς, όταν έχουμε δεχτεί όλοι, νέοι και γέροι, απόλυτα τη χριστιανική παιδεία. Τέλος κλείνει το κείμενό του ευχόμενος να δοθεί από τον Βενετό συγκλητικό Βαρθολομαίο Soranzo η άδεια της εκτύπωσης του σημαντικού αυτού βιβλίου.

Γίνεται φανερό, πιστεύουμε, και από το κείμενο αυτό, αλλά και από τις μαρτυρίες που έχουμε σχετικά με την προηγούμενη δράση του Θεωνά στη Νάξο, ότι ο εκπρόσωπος αυτός της Εκκλησίας, ήταν υποστηρικτής μιας ιδεολογίας που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο ήδη ύστερα από την άλωση. Σύμφωνα

¹ Βλ. σχετικά Γλαβίνας, ό.π., σσ. 245-246.

με την αντίληψη αυτή στην οποία, όπως υποστηρίζει ο κ. Π. Ζιώγας¹, στηρίχτηκε ο χριστιανικός ανθρωπισμός, που εκπροσωπήθηκε κυρίως από τους εκκλησιαστικούς λογίους, για να απελευθερωθεί ο υπόδουλος ελληνο-χριστιανικός κόσμος από τον ζυγό έπρεπε να υπάρξει ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση, η οποία θα συντελούσε άμεσα στο να διατηρηθεί ανέπαφος ο χριστιανικός κόσμος από τον μουσουλμανισμό. Και είχε πιθανόν ο Θεωνάς κάθε λόγο να στηρίζει την αντίληψη αυτή: ζώντας και περιοδεύοντας, λόγω της ιδιότητάς του, στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, είχε γνωρίσει από κοντά τον κίνδυνο του εξισλαμισμού που απειλούσε τον υπόδουλο ελληνισμό.

Η ευχή που εκφράζεται στο τέλος του προλόγου, δηλ. να συγκατατεθεί ευνοϊκά ο συγκλητικός Βαρθολομαίος Soranzo² ώστε να εκδοθούν γρήγορα οι Διδαχές, είναι φανερό ότι σχετίζεται με την όλη διαδικασία που ακολουθούσε ο συγγραφέας μέχρι την θετική απάντηση της Βενετικής Γερουσίας για το τύπωμα³.

Οι δεκατέσσερις Διδαχές του Παρτούρου καταλαμβάνουν 185 σελίδες⁴

¹ Ζιώγας, Μιά κίνηση της πνευματικής αναγεννήσεως του υπόδουλου Ελληνισμού κατά τον 16ο αιώνα (1540-1550) *Ελληνικά* 2(1974) μέρη Α-Β', σσ. 54-57, ο ίδιος, Προβλήματα..., ό.π., σσ. 52-57.

² Με το βαπτιστικό όνομα Βαρθολομαίος δεν μνημονεύεται κανένα μέλος της βενετικής οικογένειας Soranzo την εποχή εκείνη (βλ. το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας Soranzo όπως παραδίδεται στον M. Barbaro, (*Arbori de Patritii Veneti Misc. Codici, Storia Veneta*, τόμ. 4, σ. 120). Ωστόσο ως μέλος της Βενετικής Συγκλήτου (*senatore*) αναφέρεται το 1562 (4 Φεβρουαρίου) ο Benedetto Soranzo. Πρόκειται άραγε για το ίδιο πρόσωπο του οποίου η λανθασμένη απόδοση του ονόματός του Βαρθολομαίος (*Bartolomio* ιταλ.) αντί Benedetto, οφείλεται σε λάθος του συγγραφέα, ή απλά και μόνο λείπουν τα στοιχεία που θα επιβεβαίωναν την ύπαρξη του προσώπου αυτού; Πάντως ο Benedetto Soranzo είχε επτά παιδιά. Ένα απ' αυτά ο Francesco μαρτυρείται ότι εκλέχτηκε προβλεπτής των Κυθήρων στις 29 Ιουνίου 1575 (βλ. Höpf, ό.π., σ. 411). Άλλος Francesco Soranzo που ήταν προβλεπτής Ζακύνθου το 1561 δεν είναι το ίδιο πρόσωπο. Βλ. A.S.V., Senato Lettere da Terra e Mar, b. 876 (25 Αυγούστου 1561), και Höpf, ό.π., σ. 407.

³ Για τη διαδικασία αυτή βλ. όσα αναφέρει ο Μέρτζιος, ό.π., σσ. 171-173.

⁴ Ο Κωνσταντίνος Κούρκουλας στηριζόμενος προφανώς στον πίνακα περιεχομένων του βιβλίου, αναφέρει ότι οι Διδαχές ήταν συνολικά δεκαπέντε (Η εκκλησιαστική ρητορεία εις τα Επτάνησα από του ιστ' μέχρι του ιθ' αιώνας, *Παρουασός* 6(1964), σ. 324)

(σσ. 5-190), του εντύπου¹.

Οι Διδαχές 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12 αναφέρονται στα Ευαγγέλια του Τριωδίου. Η 9η στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Η 11η στο Σάββατο του Λαζάρου και την Κυριακή των Βαΐων. Η 12η και η 13η στη Μεγάλη Τετάρτη και τη Μεγάλη Παρασκευή αντίστοιχα και η 14η στην Ανάσταση του Χριστού.

Ο τίτλος της κάθε Διδαχής φέρεται κάτω από ομοιόμορφο κόσμημα και είναι γραμμένος σε δύο ή τρεις αράδες. Στην πρώτη με κεφαλαία γράμματα αναγράφεται η σειρά της Διδαχής και ο τίτλος της παραβολής που αρκετές φορές συνεχίζεται και στη δεύτερη σειρά με μικρά γράμματα. Σε τέσσερεις Διδαχές (1, 4, 7, 8) η έννοια που αποτελεί και το θέμα της σχετικής ομιλίας προαναγγέλλεται στη δεύτερη ή την τρίτη αράδα. Το πρωτόγραμμα των Διδαχών, εκτός από εκείνο της 2ης, 12ης, 13ης και 14ης, φέρεται σε τετραγωνισμένα ξυλογραφικά πλαίσια τα οποία εναλλάσσονται σε τρεις τύπους. Στα περιθώρια των σελίδων σημειώνεται σε δύο περιπτώσεις η σημείωση στάσις β' (Δ.5.64, Δ.6.79) και μία φορά στη Δ.1(6) η λέξη ἡθοποιῶ. Στο πάνω μέρος κάθε σελίδας verso αναγράφεται η λέξη Διδαχή ενώ στην επόμενη σελίδα recto ο τίτλος της. Οι σελίδες δεν αριθμούνται.

Η μικρότερη σε έκταση Διδαχή είναι η δωδέκατη (264 αράδες, σσ. 144-151) και η μεγαλύτερη η δεκάτη τρίτη (966 αράδες, σσ. 152-179). Από τις υπόλοιπες Διδαχές η πρώτη αποτελείται από 387 αράδες (σσ. 5-15), η δεύτερη από 559 (σσ. 16-32), η τρίτη από 369 (σσ. 32-45), η τέταρτη από 345 (σσ. 46-58), η πέμπτη από 376 (σσ. 59-69), η έκτη από 462 (σσ. 70-83), η έβδομη από 535 (σσ. 83-98), η όγδοη από 396 (σσ. 99-110), η ένατη από 426 (σσ. 110-122), η δέκατη από 309 (σσ. 123-131) και η ενδέκατη από 408 (σσ. 132-143).

Ορισμένα τυπογραφικά σφάλματα που παρατηρούνται στο έντυπο δεν είναι ουσιώδους σημασίας. Πρόκειται κυρίως για μεταβολές συμφώνων ή συμφωνικών συμπλεγμάτων και ανάπτυξη γραμμάτων μέσα στη λέξη. Λόγου χάρη, πτέρυξ (αντί πτέρυξ στη Δ.2.17.25), οὐΐσιαν (αντί οὐσιαν στη Δ.4.51.10), κλίκακι (αντί κλίμακι στη Δ.7.86.14), τοῦ (αντί ὁ στη Δ.13.158.18), βατιλεῖα (αντί βασιλεία στη

¹ Πρβλ. Ραρτούρος, *Διδαχαί*, Βενετία 1560, σ. 2.

Δ.13.168.23), πατέρα (αντί πατέρα στη Δ.14.181.23), Νῶω (αντί Νῶε στη Δ.14.184.14).

Στην τελευταία σελίδα του εντύπου (σ. 191) είναι τυπωμένο κείμενο με τίτλο: *"Εὐχή ἣν ὀφείλει ὁ χριστιανὸς εὐχαρίστως ποιεῖν ἐν ὀξέῳ νοσήματι ὑποπεσών. Ποίημα κυρίου Ἰωάννου Βροτοπόλου ἀρχιητροῦ Κερκύρας"*. Το κείμενο, σύμφωνα με τον τίτλο, γράφτηκε από τον αρχίατρο Κερκύρας Ἰωάννη Βροτόπολο ή Ευρετόπουλο ή Βρετόπουλο. Η πληροφορία αυτή είναι ενδιαφέρουσα γιατί, όπως θα φανεί στη συνέχεια, διευρύνεται ο κύκλος των γνωριμιών του Ραρτούρου. Η γνωριμία του Ραρτούρου με τον Ευρετόπουλο μαρτυρείται από το 1541, τότε που ο δεύτερος υπογράφει την απόφαση να παίρνει ο Αλέξιος τη χορηγία από το Ιερό Τάγμα· ασφαλώς ανάμεσά τους θα υπήρχε αμοιβαία εκτίμηση¹.

Ο Ἰωάννης Ευρετόπουλος ανήκε στην ομώνυμη κερκυραϊκή οικογένεια που ήταν γραμμένη στο libro d'oro από το 1477². Τον Ἰωάννη τον συναντούμε για πρώτη φορά με την ιδιότητα του αρχιάτρου ή medico físico της Κέρκυρας³ το 1538. Με την ίδια ιδιότητα εμφανίζεται και κατά τα έτη 1541, 1544, 1545, 1546, 1558, 1560, 1561, 1562, 1564 και 1565⁴. Έμενε μέσα στο κάστρο της Κέρκυρας στην ενορία του Αγίου Ἰωάννη του Προδρόμου, όπως φαίνεται από αρκετές νοταριακές πράξεις στις οποίες εμφανίζεται ως συμβαλλόμενος⁵. Σὺζυγός του ήταν η Αδέλω δε Γαῖτη, κόρη του Αλοΐζιου⁶. Ο Ἰωάννης, όπως συνάγεται από τις αρχειακές

¹ Βλ. παραπάνω, σ. 78 και σημ. 2.

² Βλ. Βροκίνης, Σχεδάρια, σ. 91. Ο Ζαβίρας, ό.π., σ. 347 τον μνημονεύει ως Αβροτόπουλος: την παραλλαγή αυτή του ονόματος δεν την συναντήσαμε αλλού.

³ Για την ιατρική στην Κέρκυρα βλ. Σπυρίδων Χαροκόπος, *Επτανησιακή Ιατρική*, Αθήναι 1976, σ. 93 κ.ε.

⁴ Βλ. Α.Ν.Ι.Σ., Βροκίνης, *Σημειωματάριον Α'*, φακ. 5 (κατάλογος αρχιάτρων της Κερκύρας 1494-1714).

⁵ Βλ. ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxá, φακ. Μ.184, φ. 142^r-143^r (10 Ιουνίου 1545), Not. Teodoro Vragianiti, φακ. Β.177, φ. 99^v (22 Ιουνίου 1561) και Not. Demetrio Padovan, φακ. Π.14, φ. 56^v και φ. 127^r. Για το ναό του Αγίου Ἰωάννη του Προδρόμου μέσα στο κάστρο βλ. Παπαγεωργίου, σ. 196.

⁶ Η Αδέλω είχε ήδη πεθάνει την 1η Μαρτίου 1564. Η πληροφορία προέρχεται από συμβολαιογραφικό έγγραφο που συντάχτηκε την ημέρα αυτή. Σύμφωνα μ' αυτό ο Ευρετόπουλος, ως κτήτορας της μονής Υπαπαντής στην τοποθεσία Αντιχωρατάδες του χωριού Σταυρός, ορίζει διαχειριστή και λειτουργό της μονής, για τρία χρόνια, τον

μαρτυρίες, είχε έναν γιο, τον Θεόδωρο Ευρετόπουλο¹, μία θυγατέρα, την Λόνα, που ήταν σύζυγος του Αποστόλου Αραβανή² και μία ψυχοπαίδα, την Αικατερίνη, την οποία προίκισε και πάντρεψε με τον Γεώργιο Χαλδία από το χωριό Σταυρός³.

ιερέα Αλέξιο Χαλικιόπουλο από την Κεφαλλονιά, υπό τον όρο ότι θα φροντίζει για την καλή λειτουργία του μοναστηριού, θα του δίνει το 1/4 των εσόδων από τα προϊόντα των χωραφιών που θα σπέρνει και θα τελεί ετήσια μνημόσυνα στον ποτέ Αλοτζιο δε Γαίτη και στην κόρη του Αδέλω, τη σύζυγό του δηλαδή. (ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxà, φακ. M.192, φ. 546^{F-V}).

¹ Ο Θεόδωρος Ευρετόπουλος αναφέρεται σε διάφορα συμβολαιογραφικά έγγραφα να διαχειρίζεται την πατρική περιουσία που είχε σε περιοχές του νησιού. Λόγου χάρη στις 8 Αυγούστου 1560, εξουσιοδοτημένος από τον πατέρα του, συμφωνεί με την χήρα του ποτέ Τζώρτζη Στράτου να της δίνει ενοίκιο (10 δουκάτα το χρόνο) για το μερίδιό της σε μύλο που έχουν μεσιακό. (ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxà, φακ. M.190, φ. 507^F). Στις 30 Αυγούστου 1566, παρευρίσκεται ως μάρτυρας χαρακτηριζόμενος μάλιστα ως *άρχοντας* από τον συντάκτη νοτάριο, μαζί με τον Ιάκωβο Δαβέγια και τον Ανδρέα Μεταλινό στη σύνταξη της διαθήκης της Έλενας Αλταβήλα συζύγου του Αλεξάνδρου Αλταβήλα. ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 5, βιβλ. 4 (Δημήτριος Κανακάρης), φ. 15^F (30 Αυγούστου 1566). Στις 7 Ιανουαρίου 1572 και στις 18 Ιουνίου 1579 εμφανίζεται να φροντίζει την καλλιέργεια ενός αμπελιού και ενός χωραφιού στο χωριό Σταυρός (ΙΑΚ, Δ.Σ., φακ. 3, βιβλ. 2 (Δημήτριος Βάρδας), φ. 2^F και 43^V αντιστοιχα).

² Η πληροφορία προέρχεται από έγγραφο της 3ης Φεβρουαρίου 1539 και σύμφωνα μ' αυτό ο Ευρετόπουλος ως κτήτορας της μονής της Θεοτόκου της Οδηγήτριας στην Κέρκυρα, έδινε στην κόρη του Λόνα και στο σύζυγό της Απόστολο Αραβανή τόπο -καθορίζονται τα όριά του στο έγγραφο- δίπλα στην παραπάνω εκκλησία με τον όρο να δίνουν κάθε 31 Αυγούστου μίσθωμα, 16 δουκάτα, στην εκκλησία (ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. M.180, φ. 38^{F-V}). Για το ναό και τους κτήτορες της Θεοτόκου της Οδηγήτριας, που βρισκόταν στην εβραϊκή συνοικία της Κέρκυρας βλ. όσα αναφέρει ο Παπαγεωργίου (σ. 204). Ο παραπάνω μελετητής, αναφερόμενος στο έτος 1588, επισημαίνει ως κτήτορες του ναού τον Θεόδωρο Ευρετόπουλο και τους γιούς του. Πιθανόν ο ναός αυτός, αν κτίστηκε γύρω στα 1500 και εφόσον ανήκε στην οικογένεια Ευρετόπουλου, όπως ισχυρίζεται ο Παπαγεωργίου, να είχε ιδρυτή τον ίδιο τον Ιωάννη Ευρετόπουλο ή το πολύ τον πατέρα του.

³ Βλ. ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxà, φακ. M.193, φ. 273^V (15 Αυγούστου 1565). Το έγγραφο αποτελεί το προικοσύμφωνο της Αικατερίνης και παρόντες στη συμφωνία είναι ο Ευρετόπουλος και ο μέλλων γαμπρός του Γεώργιος Χαλδίας. Εκτός από το ρουχισμό και τα λίγα χρυσαφικά η Αικατερίνη έπαιρνε προίκα και 100 δουκάτα μετρητά. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι σε έγγραφο της 12ης Ιανουαρίου 1563 μνημονεύεται και η βάγια του Ιωάννη Ευρετόπουλου που ονομαζόταν Λούγγρω, στην οποία ο Ευρετόπουλος έδινε ένα σπίτι στο κάστρο και 12 τζεκίνια μετρητά (βλ. ΙΑΚ,

Σύμφωνα με αρχειακές μαρτυρίες, στις 18 Μαρτίου 1553 η Βενετία αποφάσισε να δεχτεί έναντι του ποσού 500 δουκάτων, το κρασί που πρόσφερε ο Ευρετόπουλος στο δημόσιο ταμείο προκειμένου να ξεπληρώσει ένα μέρος από το χρέος που όφειλε σ' αυτή. Όπως συνάγεται από τη μελέτη του ίδιου εγγράφου, ο Ευρετόπουλος χρωστούσε στη Βενετική Πολιτεία ένα ποσό (άγνωστο πόσο), το οποίο είχε λάβει από αυτή σε ένδειξη αναγνώρισης για τις υπηρεσίες που πρόσφερε ως γιατρός της κερκυραϊκής κοινότητας. Μολονότι δεν δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες, είναι φανερό ότι το ποσό αυτό το χρησιμοποίησε για να εξαγοράσει την οικογένειά του που είχε αιχμαλωτιστεί στη διάρκεια κάποιας πιθανότατα πειρατικής επιδρομής στο νησί¹. Έτσι, μη έχοντας τη δυνατότητα ο Ευρετόπουλος να εξοφλήσει το χρέος του τοις μετρητοίς, πρόσφερε το κρασί της εσοδείας του. Σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, η Βενετική Σύγκλητος αποφάσισε ότι το υπόλοιπο ποσό του χρέους του με τους

Not. Zaccaria Metaxà, φακ. M.192, φ. 46^Γ). Τα τζεκίνια ήταν χρυσά βενετσιάνικα δουκάτα και υποδιαιρούνταν το κάθε ένα σε 48 λίρες προς 2 σολδία η κάθε μία, βλ. Λεωνίδας Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, εν Αθήναις, τόμ. 1, σ. 683. Στην Κέρκυρα απαντούν επίσης την ίδια εποχή δύο άλλα συνεπώνυμα πρόσωπα, που παραμένουν αταύτιστα. Είναι ο Στέφος Βροτόπουλος (ΙΑΚ, Not. Petto Vragianiti, φακ. B.176, filza 1, φ. 299^Υ (18 Φεβρουαρίου 1558) και ο Πέτρος Βροτόπουλος (ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, filza 2, φ. 48^Γ (15 Οκτωβρίου 1572).

¹ Βλ. A.S.V., Senato Mar, Reg. 32 (1552-1554), φ. 97^Γ. Προβλ. Sathas, τόμ. 5, σ. 298, Bacchion, σ. 112. Είναι γνωστό ότι πολλές πειρατικές επιδρομές σημειώνονται την εποχή αυτή και λυμαίνονται στα παράλια της Κέρκυρας, (βλ. ειδικά για το θέμα αυτό Bacchion, σσ. 72-74). Γενικότερα για τις πειρατικές επιδρομές στη Μεσόγειο τον 16ο αιώνα βλ. Alberto Tenenti, *Naufrages corsaires et assurances maritimes à Venise (1392-1609), ports-routes, trafics VIII, École Pratique des Hautes Études, VIe Séction, Centre de Recherches Historiques*, Paris 1959, σσ. 27-31. Για την τιμή εξαγοράς ενός σκλάβου την ίδια εποχή βλ. τα έγγραφα που δημοσιεύει από το ΙΑΚ ο Ιωάννης Δόικας [Έγγραφα και επιστολές αναφερόμενες σε σκλάβους Κερκύρας-Παξών, *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 19(1982), σσ. 138-142]. Σύμφωνα με τον Ζώη λίγο αργότερα στις 3 Ιουλίου 1560 στη Ζάκυνθο θεσπίστηκε από τη Βενετική Πολιτεία να υπάρξει ειδικό ταμείο, όπου θα συγκεντρώνονταν τα χρήματα για την εξαγορά αιχμαλώτων [Ταμείον εξαγοράς αιχμαλώτων, *Ε.Ε.Β.Σ.* 5(1928), σ. 342]. Η απόφαση αυτή φαίνεται να ίσχυσε και στην Κέρκυρα, γιατί σε μεταγενέστερη απόφαση της Βενετικής Συγκλήτου (4 Αυγούστου 1564), αναφέρεται ότι η νέα μισθοδοσία των δύο γιατρών της κερκυραϊκής κοινότητας θα απέρρεε από το ταμείο εξαγοράς αιχμαλώτων (βλ. παρακάτω σ. 151 και σημ. 5)

αντίστοιχους τόκους, έπρεπε να το καταθέτει κάθε χρόνο στο Δημόσιο Ταμείο έχοντας βάλει προηγουμένως ενέχυρο την περιουσία του.

Η περιουσία του Ευρετόπουλου θα πρέπει να ήταν σημαντική, αν κρίνει κανείς από τα σχετικά νοταριακά έγγραφα. Είχε αμπέλια στις Μπενίτσες¹, ελαιώνες, αμπέλια, χωράφια και χέρσα οικόπεδα στην περιοχή της Λευκίμμης και στο χωριό Σταυρός² και ένα μύλο μεσιακό με τη χήρα Ζαμπέτα του "ποτέ Τζώρτζη Στράτου", άγνωστο σε ποιά ακριβώς περιοχή³. Ήταν επίσης κτήτορας της μονής της Υπαπαντής του χωριού Σταυρός και της Θεοτόκου της Οδηγήτριας στο Εβραιοβούνι στην Κέρκυρα⁴.

Ο Ευρετόπουλος απαντά στα αρχειακά έγγραφα άλλοτε ως αρχιατρός και άλλοτε ως *medico fisico*. Με την ιδιότητα αυτή έπαιρνε ετήσιο μισθό 60 δουκάτα. Ο μισθός του είχε καθορισθεί με απόφαση της Βενετικής Σύγκλητου πριν τις 31 Μαρτίου 1545, οπότε γίνεται η σχετική μνεία στα Καπίτουλα της Κερκυραϊκής Κοινότητας και προερχόταν, όπως και των δημοσίων δασκάλων από τους δασμούς του αλατιού. Το ίδιο ίσχυε και για το μισθό του δεύτερου γιατρού της Κέρκυρας (*medico cirico*)⁵. Φαίνεται όμως ότι ο μισθός αυξήθηκε κατά 20 δουκάτα επιπλέον στο ενδιάμεσο διάστημα ως τις 4 Αυγούστου 1565. Τότε υπάρχει η μαρτυρία ότι η Βενετική Σύγκλητος πρόσθετε στο ποσό των 160 δουκάτων για τη μισθοδοσία των δύο γιατρών της κερκυραϊκής κοινότητας άλλα 40 δουκάτα, συνολικά δηλ. 200. Οι δύο γιατροί είχαν καθήκον να ιατρεύουν τόσο τους κατοίκους του νησιού όσο και τα πληρώματα του

¹ Βλ. ΙΑΚ, Not. Demetrio Padovan, φακ. Π.14, φ. 18^v (17 Οκτωβρίου 1564).

² Βλ. ΙΑΚ, Not. Demetrio Padovan, φακ. Π.14, φ. 56^r (7 Ιουνίου 1564) και φ. 127^r (22 Μαρτίου 1565).

³ Βλ. παραπάνω σ. 148 και σημ. 1.

⁴ Για τη μονή της Θεοτόκου της Οδηγήτριας βλ. σχετικά παραπάνω σ. 148 σημ. 2.

Για τη μονή της Υπαπαντής στο Σταυρό στις 29 Οκτωβρίου 1545 ο Ευρετόπουλος συνάπτει συμφωνητικό με τον ιερέα Αντώνιο Αγνατικό και του παραδίδει τη μονή με όλα τα βιβλία και τα σκεύη της καθώς και την περιουσία της με τον όρο ότι από την εκμετάλλευση των κτημάτων της (χωράφια και ελαιόδενδρα) να του δίνει ενοίκιο πέντε δουκάτα το χρόνο. Μια παρόμοια συμφωνία συνάπτει για το ίδιο κτήμα την 1η Μαρτίου 1564 με τον ιερέα Αλέξιο Χαλικιόπουλο. Βλ. ΙΑΚ, Not. Petto Spongo, φακ. Σ.148, φ. 350^r (19 Οκτωβρίου 1545) και Not. Zaccaria Metaxà, φακ. Μ.192, φ. 546^{r-v} αντίστοιχα.

⁵ Βλ. Sathas, τόμ. 5, σ. 286.

βενετικού στόλου, όποτε βρίσκονταν αγκυροβολημένα πλοία στο λιμάνι της Κέρκυρας¹. Όπως συνάγεται από το ίδιο έγγραφο δεν υπήρχε πάντοτε δεύτερος γιατρός στην κοινότητα είτε γιατί δεν βρισκόταν, είτε γιατί ο μισθός ήταν χαμηλός και δεν παρουσιαζόταν υποψήφιος. Έτσι, ιδιαίτερα για τα χρόνια από το 1541- 1545 και από το 1562-1565 ο μοναδικός κρατικός γιατρός στο νησί ήταν ο Ιωάννης Ευρετόπουλος². Η Βενετική Σύγκλητος αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα αυτό και αναγνωρίζοντας ότι ο Ευρετόπουλος δεν μπορούσε να επισκέπτεται όλους τους αρρώστους του νησιού όχι τόσο γιατί ήταν κουρασμένος λόγω της ηλικίας του³, όσο γιατί στη ζωή του είχε περάσει πολλά βάσανα⁴, αποφασίζει λοιπόν την ημέρα αυτή, στις 4 Αυγούστου 1565, να αυξήσει το ποσό του μισθού των γιατρών και να προσλάβει και δεύτερο γιατρό, ακόμη και ξένο, να κατάγεται δηλ. από αλλού. Η νέα μισθοδοσία, σύμφωνα πάντα με την απόφαση αυτή, θα προερχόταν από το ποσό που θα καταβαλλόταν για την εξαγορά των αιχμαλώτων⁵.

Η εκτίμηση της οποίας έχαιρε ο Ιωάννης Ευρετόπουλος από τη Βενετική Πολιτεία και από τους Κερκυραίους κατοίκους για την πολύχρονη προσφορά του στον τομέα της επιστήμης του διαφαίνεται έντονα στην παραπάνω απόφαση της 4ης Αυγούστου 1565, η οποία εκτός των άλλων αποτελεί και την τελευταία μνεία που έχουμε για το πρόσωπό του: *"Che l'excellente messer Zuanne Evretopulo, il quale, se ben per il passato e stato più che amorevole verso questa sua patria, e bon padre niente di meno hora..."*.

¹ Βλ. Sathas, τόμ. 5, σσ. 317-318.

² Βλ. Sathas, ό.π. Σύμφωνα με τον κατάλογο των γιατρών Κερκύρας που δίνει ο Βροκίνης (ΑΝΙΣ, *Σημειωματάριον Α'*, φακ. 5) ο Ευρετόπουλος συνυπηρετούσε το 1546 με τον γιατρό Camillo Fortio, το 1558, 1560, 1561 με τον Cesare Fortio, ενώ τα υπόλοιπα χρόνια μόνος του.

³ Δεν μπορεί να υπολογιστεί η ηλικία του γιατί δεν γνωρίζουμε ούτε το έτος γεννήσεώς του ούτε σε ποιά ηλικία ανέλαβε τα καθήκοντα του γιατρού Κερκύρας. Στο επάγγελμα πάντως αυτό, σύμφωνα με τις γνωστές μαρτυρίες, απαντά για 25 χρόνια, από το 1538 ως το 1565 όποτε έχουμε την τελευταία μαρτυρία για το πρόσωπό του. Σχετικά με την ηλικία του Ευρετόπουλου βλ. και παραπάνω σ. 57 και σημ. 3.

⁴ Ίσως υπονοείται εδώ η ψυχική του οδύνη όταν η οικογένειά του ήταν αιχμάλωτη.

⁵ Βλ. Sathas, τόμ. 5, σσ. 317-318.

Το κείμενο που έγραψε ο Ευρετόπουλος και που το δημοσιεύει στο τέλος των Διδαχών είναι μία προσευχή. Αποτελείται από 36 αράδες και είναι γραμμένο στη γλώσσα του Ευαγγελίου με ύφος απλό χωρίς λεκτικές ή συντακτικές ιδιαιτερότητες. Είναι γραμμένο σε πρώτο πρόσωπο και το περιεχόμενό του συνοψίζεται στα ακόλουθα: Ο προσευχόμενος, που είναι άρρωστος, επικαλείται τον Κύριο και ζητά απ' αυτόν να τον ευσπλαχνιστεί και να του ημερέψει τους σωματικούς του πόνους ώσπου να πεθάνει. Στο τέλος ζητά συγχώρεση για τις επίγειες αμαρτίες του και εύχεται η ψυχή του μετά το θάνατο να βρει γαλήνη κοντά στο θεό στον οποίο, ως τώρα, πρόσφερε την αγάπη του, στήριξε τις ελπίδες του και πίστεψε στη δικαιοσύνη του.

Εκφράσεις, λέξεις καθώς και το ύφος μαρτυρούν ότι το κείμενο επηρεάστηκε από άλλα αντίστοιχα κείμενα της εκκλησιαστικής μας γραμματείας και τέτοιου είδους κείμενα υπάρχουν πολλά στη λειτουργική της ορθόδοξης εκκλησίας. Οι φράσεις λόγου χάρη: (1) ... *ὁ τὰς σωματικὰς ὁδύνας ἰώμενος* (στ. 4) νοηματικά θυμίζει τη φράση: ... *ὁ τὰς ἀσθενείας τοῦ κόσμου ἰώμενος..* (Ἀκολουθία τῆς παρακλήσεως, Goar, σ. 678); (2)... *στῆσον τὴν καταιγίδα τῶν σαρκικῶν ἀρρωστημάτων, κοίμισον τὴν ὁδύνην...* (στ. 9) θυμίζει τὴ φράση:...*καὶ λῦσον τὸν δοῦλον σου... τῆς ἀφορήτου ταύτης ὁδύνης καὶ τῆς συνεχούσης αὐτὸν πικρᾶς ἀσθενείας...* (Εὐχή ἑτέρα εἰς ψυχορραγοῦντα, Goar, σ. 588). Σε δύο σημεία (στ. 20, 35) ο Ευρετόπουλος μεταφέρει αυτούσια δύο χωρία, ένα από τον Ησαΐα "ὅτι πᾶσα δικαιοσύνη ἀνθρώπου ὡς ῥάκος ἀποκαθημένης" (64.6) και ένα από τον ευαγγελιστή Λουκά "Κύριε εἰς χείρας σου παρατίθεμι τό πνεῦμά μου..." (23.46). Του πρώτου χωρίου δηλώνεται η πηγή: "κατά τόν Ἡσαΐαν".

Ποιές ήταν οι θεολογικές γνώσεις του συγγραφέα και ποιά τα κίνητρά του να γράψει την ευχή αυτή δεν το γνωρίζουμε. Με μοναδικό κριτήριο το μικρό αυτό κείμενο δεν μπορούμε ασφαλώς να συναγάγουμε συμπεράσματα που να έχουν σχέση με την παιδεία του συγγραφέα. Ίσως πρόκειται για κείμενο γραμμένο από τον ευσεβή κερκυραίο γιατρό που το χρησιμοποιούσε στο επάγγελμά του, όταν ίσως είχαν πια εξαντληθεί τα περιθώρια να γιατρέψει ο ίδιος με την τέχνη του τον ασθενή. Το κείμενο αυτό θα είχε κάνει εντύπωση στον Ραρτούρο και γι' αυτό, όπως ίσως και για λόγους εκτίμησης προς τον Ευρετόπουλο, το περιέλαβε στο βιβλίο του.

2. Το περιεχόμενο

Στην πρώτη Διδαχή ερμηνεύεται η παραβολή του Τελώνη και του Φαρισαίου (Λουκ. ιη 10-14) που αποτελεί την ευαγγελική περικοπή της πρώτης Κυριακής του Τριωδίου.

Στο προοίμιο της Διδαχής του αυτής ο Παρτούρος αναλύει μια παρομοίωση. Παρομοιάζει με περιβόλι την εκκλησία του Θεού και με λουλούδια τις αρετές. Αυτές είναι η πίστις, η ελπίς, η αγάπη, η αγία προσευχή, η αγία νηστεία, η αγία ταπείνωση, η αγία φιλοξενία και η αγία ελεημοσύνη. Κάθε μια ελκύει τον άνθρωπο με την ευωδία της, όπως και τα άνθη ελκύουν τους διαβάτες που περπατούν μέσα σε ένα περιβόλι. Με παραδείγματα από την Αγία Γραφή εξηγεί το όφελος που αποκομίζει ο χριστιανός ενστερνιζόμενος κάθε μια από αυτές τις αρετές. Στο τέλος του προοιμίου δηλώνει ότι στη Διδαχή θα απασχοληθεί διεξοδικά με την προσευχή, που αποτελεί το κυρίαρχο νόημα της ευαγγελικής περικοπής της ημέρας.

Στην πρώτη στάση ο συγγραφέας δίνει τον ορισμό της προσευχής, η οποία είναι ύψωση του νου προς τον Θεό και ένωση του Θεού με τον άνθρωπο. Η προσευχή του ανθρώπου πρέπει να είναι ευχαριστήρια και παρακλητική. Ευχαριστήρια, γιατί ο άνθρωπος πρέπει να ευχαριστεί τον δημιουργό του για όσα αγαθά του έδωσε, και παρακλητική, γιατί ο Θεός είναι το καταφύγιό του σε κάθε δύσκολη περίπτωση. Η προσευχή, τονίζει ο Παρτούρος, πρέπει να πηγάζει από την καρδιά, να εκφράζεται με λόγια και να γίνεται κατ' εξακολούθηση. Αυτά τα χαρακτηριστικά έχει η προσευχή του Τελώνη της περικοπής.

Στη δεύτερη στάση γίνεται αναφορά στην προσευχή του Φαρισαίου, της οποίας χαρακτηριστικά είναι η αγνωσία και η αχαριστία. Ο Φαρισαίος δεν γνωρίζει τίνος είναι δημιουργήμα, ξεχωρίζει τον εαυτόν του από τους άλλους ανθρώπους και τον θεωρεί μοναδικό κύριο των όντων, Θεό. Προσφέροντας στο Θεό το 1/10 των υλικών αγαθών του, τα οποία στην πραγματικότητα δεν ανήκουν σε αυτόν αλλά στον Θεό, γίνεται άδικος, άρπαξ, αχάριστος, και αντίθεος. Παραγνωρίζει το πραγματικό του χρέος προς το Θεό που είναι η προσφορά των πνευματικών αγαθών, δηλ. το *ἐκ τοῦ νοός τό καλῶς καί τελικῶς νοεῖν τό ἀγαθόν καί ἐκ τῆς αἰσθήσεως τό καλῶς καί τελικῶς αἰσθάνεσθαι καί ἐκ τοῦ λόγου τό καλῶς λέγειν*.

Ο Φαρισαίος ζητά στην προσευχή του αμοιβή για τις προσφορές του αγνοώντας ότι ο άνθρωπος είναι γεμάτος αμαρτίες, από τις οποίες μόνο το έλεος του Θεού μπορεί να τον σώσει. Αντίθετα ο Τελώνης ζητά έλεος και την άφεση των αμαρτημάτων του. Γι αυτό εισακούεται.

Στον επίλογο, το ακροατήριο προτρέπεται να προσεύχεται αδιάλειπτα και ταπεινά, ιδιαίτερα τις μέρες αυτές της Τεσσαρακοστής, να αναγνωρίζει τις αμαρτίες του και να ζητά το έλεος του Θεού, όπως ακριβώς ο Τελώνης.

Στη δεύτερη Διδαχή ερμηνεύεται η παραβολή του ασώτου υιού (Λουκ. ιε 11-32).

Το τελειότερο δημιούργημα του Θεού, ορίζεται στο προίμιο, είναι ο άνθρωπος, γιατί ο Θεός, όταν τον δημιούργησε, του έδωσε το μοναδικό χάρισμα της γνώσης: να μπορεί να γνωρίζει τον εαυτόν του και, μέσω αυτής της γνώσης τον δημιουργό του. Πόσο σημαντική είναι η γνώση, αποδεικνύεται από το γεγονός ότι στην αρχαιότητα οι κάτοχοί της, θεωρήθηκαν θεοί. Ωστόσο για τον χριστιανό είναι απαραίτητη η γνώση του εαυτού του και του Θεού. Όποιος δεν γνωρίζει τον εαυτόν του, δεν γνωρίζει ούτε τον Θεό, και όποιος δεν γνωρίζει το Θεό, δεν τον αγαπά, γιατί δεν τον διακρίνει η ταπείνωση, που είναι βασικό στοιχείο για τη γνώση του Θεού. Η γνώση του εαυτού μας αποτελεί το θέμα της Διδαχής.

Στην πρώτη στάση διατυπώνεται ότι, όταν ο άνθρωπος γνωρίζει τον εαυτόν του, μπορεί με λίγο κόπο να αποκτήσει και τη σοφία του έξω κόσμου. Μέσω της αυτογνωσίας οδηγείται στη γνώση του Θεού, στην οποία περιέχεται η αιώνια ζωή. Αποκτά σύνεση, ενώνεται με το Θεό και κερδίζει τη σωτηρία της ψυχής του. Όταν δε γνωρίζει τον εαυτόν του, πλανιέται όπως ο άσωτος υιός, που περίπλανιόταν ως χοίρος μέσα στον υλικό κόσμο και μόνο όταν γνώρισε τον εαυτόν του κατάλαβε ότι η ψυχή του είναι η κατοικία του θεού και αναζήτησε την επιστροφή του σε αυτόν.

Στη δεύτερη στάση ερμηνεύεται η παραβολή και επισημαίνεται ότι ο άσωτος, επειδή απομακρύνθηκε από τον Θεό και τον εαυτόν του, έφτασε στο σημείο να γίνει υποχείριο των χοίρων, δηλ. του διαβόλου. Επανήλθε στην τάξη μόνο όταν αναγνώρισε τον εαυτόν του, τις αμαρτίες του, και μετανόησε ειλικρινά. Τότε βρήκε τον πατέρα του, τον

Θεό, φιλοικτήρμονα και φιλεύσπλαχνο. Ο στοργικός πατέρας για χάρη του υιού του, του ανθρώπου δηλαδή, θυσίασε τον μόσχο το σιτευτό. Η πράξη αυτή συμβολίζει τη σταυρική θυσία του Χριστού. Η οδός της μετανοίας οδηγεί τον άνθρωπο στο Θεό, ο οποίος του δείχνει την αγάπη του και τον οδηγεί στην τελείωση.

Στην τρίτη στάση ο Παρτούρος κηρύσσει ότι όποιος δεν ακολουθεί ακρόν το δρόμο, πλανιέται, χάνεται και κυβερνάται από πάθη και αμαρτίες. Γίνεται δούλος της σάρκας και καθημερινά σκοτώνει τον εαυτό του. Είναι παράλογο λοιπόν ο άνθρωπος να μισεί τον εαυτόν του και να αγαπά τους άλλους. Αλλά για να αγαπήσει τον εαυτόν του, πρέπει πρώτα να τον γνωρίσει. Αυτό μπορεί να το πετύχει με το λογικό του που είναι το σημαντικότερο γνώρισμα της ανθρώπινης φύσης. Ο άνθρωπος γίνεται άσωτος, όταν υποτάσσεται στο φθαρτό, το σαρκικό. Τότε του αρμόζει να ζεί με τα ζώα και όχι ανάμεσα στους ανθρώπους.

Ο χριστιανός οφείλει να φροντίζει τον εαυτόν του, να τον γνωρίζει και να ξέρει καλά ποιός τον έπλασε: να στραφεί στον εαυτόν του, να αναγνωρίσει και να μετανοήσει για τις αμαρτίες του. Ο Θεός που είναι φιλεύσπλαχνος και ελεήμων, θα τον αξιώσει να γευτεί το μόσχο το σιτευτό, την ένωση δηλαδή με το Θεό, τη σωτηρία.

Η τρίτη Διδαχή αναφέρεται στο ευαγγέλιο (Ματθ. κε 31-46) που διαβάζεται την Κυριακή της Αποκριάς.

Ο εκκλησιαστικός ρήτορας αρχίζει τη Διδαχή με ένα παράδειγμα: όποιος κοιμάται και ονειρεύεται ωραία ή άσχημα πράγματα, χαίρεται ή λυπάται ανάλογα. Αυτά όμως που ονειρεύεται είναι ψεύτικα και μάταια, γι αυτό θα του έκανε μεγάλο καλό αν κάποιος τον ξυπνούσε. Έτσι ακριβώς συμβαίνει και όταν ο εχθρός του ανθρώπου, ο διάβολος, του προκαλεί διάφορες φαντασιώσεις, που τον κάνουν να οραματίζεται μάταιες και ψευδείς καταστάσεις. Γι' αυτό ο άνθρωπος πρέπει να παραμένει πάντοτε σε εγρήγορση, για να αποφεύγει έτσι τους πειρασμούς και να κερδίσει την Αιώνια Βασιλεία κατά την ημέρα της κρίσης του Θεού, οπότε θα αποδοθεί δικαιοσύνη στους δικαίους και τιμωρία στους αδίκους. Η θεία Κρίση θα είναι το θέμα της Διδαχής αυτής, προεξαγγέλλεται στο τέλος του προοιμίου.

Στην πρώτη στάση ο Παρτούρος κηρύσσει ότι τρία είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Μέλλουσας Κρίσης: η αλήθεια, η απόδειξη και η παράδοση φύση της. Η αλήθειά της στηρίζεται στη θεία δικαιοσύνη, στις μαρτυρίες των θείων γραφών και σε παραδείγματα που προέρχονται από τα ιερά κείμενα. Η απόδειξή της στηρίζεται στην ιδέα ότι το τέλος κάθε επιστητού είναι ο Θεός, και η παραδοξότητά της στην ιδέα ότι ο, ως τώρα, ελεήμων Θεός θα κρίνει όλους τους ανθρώπους με μοναδικό κριτήριο τη δικαιοσύνη. Οι δίκαιοι θα πορευτούν στη δεξιά οδό και οι άδικοι στην αριστερή.

Στην δεύτερη στάση τονίζεται ότι το γέρας αυτών που θα καθίσουν στα δεξιά του Κριτή θα είναι η Αιώνια Βασιλεία, ενώ αυτών που θα καθίσουν στα αριστερά του, είναι η αιώνια κόλαση. Η αγάπη προς τον πλησίον θα είναι το κριτήριο για να στεφανωθούν οι δίκαιοι, γιατί η αγάπη περιέχει όλες τις αρετές και είναι το κύριο χαρακτηριστικό του κάθε χριστιανού. Αντίθετα οι άδικοι θα κριθούν αυστηρά, γιατί ακολούθησαν τον γήινο και σαρκικό δρόμο.

Καταλήγοντας ο Παρτούρος θέτει στο ακροατήριό του τον προβληματισμό με ποιούς θέλει να βρεθεί κατά την ημέρα της Θείας Κρίσης. Προτρέπει να είναι όλοι πάντοτε έτοιμοι για την ημέρα αυτή ζώντας ενάρετη ζωή, για να οδηγηθούν στα δεξιά του Θεού, στην Αιώνια Βασιλεία.

Το ευαγγέλιο που ερμηνεύεται στην τέταρτη Διδαχή είναι η περικοπή (Ματθ. στ' 14-21) της Κυριακής της Τυροφάγου (Τυρινής).

Στο προοίμιο ο Παρτούρος ορίζει ότι το φυσικό τέλος του ανθρώπου είναι ο Θεός, από τον οποίο προήλθε και ότι ο φυσικός θάνατος είναι η απελευθέρωση της ψυχής και η ένωσή της με τον Θεό. Όποιος όμως θέλει να ενωθεί με τον Θεό, πρέπει να προσφέρει αληθινή αγάπη και στο Θεό και και στον πλησίον.

Η πρώτη στάση εισάγεται με την προβολή του δόγματος της ενσάρκωσης. Πρίν από την ενσάρκωση ο Θεός παρουσιάστηκε με διάφορες μορφές: άλλοτε με τη μορφή άγριου ζώου, που δείχνει τον χαρακτήρα του φοβερού πατρός και άλλοτε με τη μορφή ειρηνικού προσώπου, φιλεύσπλαχνου πατέρα. Στη συνέχεια τονίζεται ότι ο Θεός προίκησε τον άνθρωπο με αρετές, κυρίως με την σύνεση που είναι η προϋπόθεση για τη γνώση του Θεού και την ευσέβεια. Ωστόσο τα

εμπόδια που είναι η σάρκα, ο κόσμος, οι επιθυμίες, απομακρύνουν τον άνθρωπο από τον δρόμο της αλήθειας. Πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης, κατά τα άλλα ενάρετα, παρασύρθηκαν από τα παραπάνω εμπόδια και έχασαν τον δρόμο που οδηγεί προς τον Θεό. Η ρίζα της αμαρτίας είναι η απώλεια του ανθρώπου, ο οποίος πρέπει να φωτιστεί από το Θείο πνεύμα και τις θείες γραφές για να βρεί την αλήθεια. Με το*φωτισμό από τα άνω, τη θεία δηλαδή συμβουλή, τη θεία έμπνευση, ο άνθρωπος αποκτά σύνεση και μεταστρέφεται. Ο Χριστός με τα λόγια του προς τον άνθρωπο για σεμνότητα και αρετή τον βοηθά στην επιλογή του σωστού δρόμου.

Στη δεύτερη στάση ο Παρτούρος αναπτύσσει την ιδέα ότι ο άνθρωπος πρέπει να συγχωρεί τον συνάνθρωπό του, για να συγχωρεθεί από το Θεό. Η αμαρτία των ανθρώπων απέναντι στο Θεό είναι μεγαλύτερη από την αμαρτία των ανθρώπων μεταξύ τους. Η αγάπη προς τον πλησίον πρέπει να είναι ανεξίκακη και μακρόθυμη. Δεν πρέπει οι άνθρωποι να υποκρίνονται, αλλά να συμπεριφέρονται όπως τους έπλασε ο Θεός. Ο διάβολος έχει την εξουσία γιατί εισέρχεται στο νού και τη θέληση του ανθρώπου και τον εμπλέκει σε πειρασμούς. Ωστόσο εκείνος, με τη λογική που διαθέτει ως χάρισμα από το Θεό, πρέπει να καταλαβαίνει και να απομακρύνεται από το κακό.

Στον επίλογό του ο Παρτούρος προτρέπει τους ακροατές του να αποδέχονται και να διαφυλάττουν τη θεία συμβουλή και να κρίνουν, για να μην πέφτουν σε παγίδες του διαβόλου, ο οποίος μεταμορφώνεται και τους πλανά κάθε στιγμή. Η τήρηση της θείας συμβουλής, καταλήγει, οδηγεί τον άνθρωπο στο φώς που είναι ο Θεός.

Η πέμπτη Διδαχή αναφέρεται στο ευαγγέλιο (Ιωάν. α' 44-52) που διαβάζεται την πρώτη Κυριακή των Νηστειών, της Ορθοδοξίας.

Στο προοίμιο ο Παρτούρος παρομοιάζει τους ανθρώπους με οδοιπόρους. Όταν αυτοί δεν γνωρίζουν το δρόμο τους κυριεύονται από φόβους για το τι πρόκειται να τους συμβεί γι αυτό περπατούν διστακτικά και φοβισμένα. Αντίθετα, όταν τον γνωρίζουν, περπατούν με χαρά και σιγουριά. Έτσι και ο άνθρωπος, όταν δε γνωρίζει το δρόμο του, που είναι αυτός που τον οδηγεί στο Θεό, δειλιάζει, φοβάται και χάνεται. Προαναγγέλλοντας το θέμα της Διδαχής του, στο τέλος του προοιμίου, ο ρήτορας ορίζει ότι θα μιλήσει για το δρόμο

αυτό: ποιός είναι δηλαδή, ποιά τα εμπόδια και ποιά τα μέσα που διευκολύνουν τον άνθρωπο και τον οδηγούν στην πατρίδα, τον παράδεισο, την αιώνια βασιλεία, το Θεό δηλαδή.

Στην πρώτη στάση ορίζεται ότι το τέλος του κάθε ανθρώπου είναι ο Θεός, από τον οποίο πλάστηκε. Ο δρόμος των εθνικών ήταν τα έργα τέχνης, των εβραίων τα γράμματα και οι νόμοι, των χριστιανών όμως ήταν και είναι ο Χριστός, το πνεύμα. Αυτός είναι ο αληθινός δρόμος που οδηγεί στο Θεό. Αν ο άνθρωπος δεν ακολουθεί το Χριστό, τα λόγια του Χριστού και δεν καθοδηγείται από το πνεύμα του, άδικα κοπιάζει και ποτέ δεν πρόκειται να βρεί το τέλος, δηλαδή το Θεό και πατέρα του. Κάθε άνθρωπος πρέπει να γνωρίζει και να αγαπά το Θεό, όταν ξέρει καλά ποιός τον έπλασε και τον κυβερνά και τον αγαπά, όταν αναγνωρίζει τις ευεργεσίες του. Τρία είναι τα μέσα που διευκολύνουν την πορεία της οδού για το Θεό: η προσευχή, η ελεημοσύνη και η νηστεία. Αντίθετα τα εμπόδια είναι η υπερηφάνεια, η φιλοχρηματία και η φιληδονία που θεωρούνται αμαρτίες πνευματικές. Η υπερηφάνεια κάνει τον άνθρωπο να νομίζει πως είναι Θεός, γι' αυτό αγαπά μόνο τον εαυτόν του. Η φιλοχρηματία και η φιληδονία τον κάνουν να σκέφτεται μόνον τις αισθήσεις του, τις επιθυμίες του και όχι την ίαση της ψυχής του. Έτσι γίνεται κτήνος και δεν είναι άξιος να ζει ανάμεσα στους ανθρώπους. Για την θεραπεία των τριών αυτών μεγάλων αμαρτημάτων του ανθρώπου ο Θεός, ως ελεήμων και φιλεύσπλαχνος πατέρας, έστειλε τον γιό του τον μονογενή. Ο Χριστός δίδαξε παραδειγματικά το δρόμο που οδηγεί στο Θεό: όπως ο ίδιος νήστευσε και νίκησε τον διάβολο ή όπως ελέησε φτωχούς και παραλυτικούς ή όπως προσευχήθηκε στο όρος των ελαιών και ζήτησε συγχώρηση από τον πατέρα του, έτσι και ο άνθρωπος οφείλει να ακολουθήσει τα τρία αυτά μέσα για να φτάσει στο θεό.

Στη δεύτερη στάση ο Παρτούρος αναλύει τα τρία μέσα δια των οποίων ο άνθρωπος οδηγείται στο Θεό. Η προσευχή αναιρεί την υπερηφάνεια, γιατί ο προσευχόμενος αληθινά ευχαριστεί και δοξάζει το Θεό συνεχώς για ό,τι του δίνει. Η ελεημοσύνη του αποτρέπει την φιλοχρηματία, πρέπει να ξεκινά από τη θέληση του ανθρώπου, να γίνεται ελεύθερα και να προσφέρεται από τα προσωπικά του υπάρχοντα. Η νηστεία πρέπει να είναι φυσική, ηθική και γνωστική. Ο άνθρωπος νηστεύοντας φυσικά, δεν τρώγει τροφές που ωθούν το σώμα

στην ηδονή. Νηστεύοντας ηθικά δεν αποφεύγει μόνο τις διάφορες τροφές αλλά και τους πονηρούς λογισμούς. Νηστεύοντας γνωστικά, ζει με εγκράτεια και γνωρίζει ότι όσα του προσφέρονται, προέρχονται από το Θεό.

Η προσευχή λοιπόν, η ελεημοσύνη και η νηστεία, ορίζει ο Παρτούρος στον επίλογό του, είναι τα τρία μέσα που οδηγούν τον άνθρωπο στο Θεό. Αν ο άνθρωπος δεν τα ακολουθεί θα χαρακτηρίζεται ως δόλιος, πονηρός και ψευδής και τότε δεν πρόκειται να γνωρίσει την φιλευσπλαχνία του Θεού. Ας στραφούν λοιπόν οι άνθρωποι στην άσκηση των τριών αυτών αρετών, για να ανταμειφθούν από το Θεό με αιώνια δόξα.

Το ευαγγέλιο που διαβάζεται τη δεύτερη Κυριακή της Αγίας Τεσσαρακοστής αποτελεί το θέμα της έκτης Διδαχής (Μαρκ. β' 1-2).

Οι αρχαίοι Αθηναίοι, αρχίζει ο Παρτούρος τη Διδαχή του, όταν ήθελαν να εκπαιδεύσουν τους νέους, τους άφηναν να διαλέξουν μόνοι τους την επιστήμη που θα ακολουθούσαν. Οι νέοι που διάλεγαν την επιστήμη επειδή ήταν εύκολη, κερδοφόρα και θα τους απέδιδε δόξα και τιμές, επαινούνταν από τους γεροντότερους, γιατί η λογική και η φυσική τους όρεξη ομοφωνούσαν. Ο άνθρωπος λοιπόν έχει δύο τάσεις ή επιθυμίες, τη λογική και την φυσική. Καί οι δύο τείνουν στο καλό. Ωστόσο η λογική γνωρίζει και γι αυτό τείνει στο καλό, η φυσική όμως επειδή ορμάται από τις αισθήσεις, μπορεί να δεχτεί το κακό αντί του καλού.

Ο άνθρωπος λοιπόν πρέπει να ξεχωρίζει τις επιθυμίες του και τα χαρακτηριστικά της κάθε μιας από τις επιστήμες που θα ακολουθήσει. Ποιά είναι τίμια ή πραγματοποιείται εύκολα και ποιοί είναι εκείνοι που θα τον επαινέσουν στο τέλος. Αυτά θα είναι, τονίζει στο τέλος του προοιμίου, τα θέματα που θα διαπραγματευτεί στη Διδαχή αυτή.

Στην πρώτη στάση αρχικά θεωρείται ότι οι επιθυμίες είναι του διαβόλου, του κόσμου, της σάρκας και του Χριστού. Οι απόστολοι, οι μαθητές του Χριστού, αναλύουν την κάθε μια από αυτές. Οι άνθρωποι που ακολουθούν την πρώτη έχουν για δάσκαλο τον διάβολο. Όργανα της επιθυμίας αυτής είναι η υπερηφάνεια, ο φθόνος, η μνησικακία, ο δόλος, οι ρίζες δηλαδή όλων των αμαρτιών. Όσοι ακολουθούν αυτήν χάνονται και γίνονται υποχείρια του δασκάλου τους. Η επιθυμία για

τα κοσμικά αγαθά, οδηγεί στη φιλοχρηματία. Οι άνθρωποι που δυναστεύονται από αυτήν την επιθυμία γίνονται δούλοι της δόξας και του πλούτου. Γίνονται πονηροί ακόρεστοι, δόλιοι, κακοί ψεύτες, απατεώνες και αχάριστοι, πλανώνται και τυραννιούνται καθημερινά και δεν μπορούν να ξεφύγουν από τον ζυγό τους, τον κόσμο, που τους απατά συνεχώς. Η τρίτη, η επιθυμία που καθοδηγείται από τη σάρκα, είναι πολύ επικίνδυνη γιατί στη σάρκα στηρίζονται οι δούλοι του κόσμου και του διαβόλου και αυτή οδηγεί τον άνθρωπο στην αρπαγή, στην κλεψιά, στην αδικία, στην πλεονεξία. Καμία αρετή δεν έχει ο σαρκικός άνθρωπος και όσο κολακεύει και εκπληρεί τις επιθυμίες της σάρκας τόσο γίνεται δούλος της, ώσπου οδηγείται στο σκότος το εξώτερον.

Θέμα της δεύτερης στάσης της Διδαχής αποτελεί επιθυμία εκείνων που βρίσκονται κοντά στο Χριστό. Όποιος κατακλύζεται από αυτή έχει κέρδος και τιμές. Κέρδος, γιατί θα αποκτήσει μελλοντικό πλούτο, τη μέλλουσα Βασιλεία· τιμές, γιατί υπηρετεί άξιο, τιμημένο και ανδρείο βασιλιά. Οι δούλοι του Χριστού λάμπουν ως φωστήρες, είναι ανδρείοι, δεν φοβούνται, δεν δειλιάζουν. Επαινούνται από τις θείες γραφές και αντα-
είβονται από το Θεό με το μεγάλο βραβείο της αιώνιας ζωής.

Κάνοντας, τέλος, μια σύντομη αναφορά στον παραλυτικό της Καπερναούμ, θέμα του ευαγγελίου της ημέρας, ο Παρτούρος προτρέπει τους ακροατές του να μην αφήσουν σε ψεύτες αυθέντες την ψυχή τους και να καταντήσουν όπως ο παραλυτικός της παραβολής, αλλά να υπηρετούν και να ακολουθούν με το πνεύμα και την ψυχή τον Χριστό, τον πραγματικό Κύριό τους.

Η έβδομη Διδαχή αναφέρεται στο ευαγγέλιο (Μαρκ. η' 34, θι') που διαβάζεται την τρίτη Κυριακή της Αγίας Τεσσαρακοστής (της Σταυροπροσκυνήσεως).

Με την αναφορά στο όνειρο του πατριάρχη Ιακώβ, που έφτασε να γνωρίσει το Θεό, τον αρχηγό του σύμπαντος, αρχίζει ο Παρτούρος τη Διδαχή αυτή. Τονίζει ότι η σκάλα του ονείρου είναι ο Σταυρός του μαρτυρίου του Χριστού, μέσω του οποίου ο άνθρωπος ανεβαίνει στο Θεό και ενώνεται μαζί του. Για να ανεβεί όμως τη σκάλα αυτή ο άνθρωπος, πρέπει να αποχωριστεί τα γήινα και άστατα και φθαρτά. Ο

τρόπος λοιπόν με τον οποίο ο άνθρωπος μπορεί να ανεβεί την οδό του σταυρού αποτελεί το θέμα της Διδαχής αυτής.

Τα παραδείγματα από την Αγία Γραφή είναι πολλά και αποδεικνύουν ακριβώς τη δύναμη του Σταυρού, που είναι η τιμωρία των απίστων και η βοήθεια και σωτηρία των πιστών. Πολλά είναι τα εμπόδια που απομακρύνουν τον άνθρωπο από τη σωτηρία του. Είναι ο κόσμος, το δαιμόνιον, η ανθρώπινη σοφία με την πονηρία της, οι αισθήσεις και ο φόβος του θανάτου. Ο Χριστός όμως κατέβηκε στη γή και έζησε σαν άνθρωπος, πρόσφερε αγάπη, ελέησε, πέθανε στο σταυρό και με τη σταύρωσή του απάλλαξε τον κόσμο από την αμαρτία, του χάρισε τη σωτηρία της ψυχής του. Για όλα αυτά λοιπόν ο άνθρωπος πρέπει να τιμά και να ευχαριστεί το Θεό, να μην τον βρίζει και τον ατιμάζει. Για να ανεβεί ο άνθρωπος την κλίμακα που θα τον οδηγήσει στο Θεό, πρέπει να έχει μεγάλη θέληση και αγάπη. Πρέπει όμως να αρνηθεί τον εαυτό του, δηλαδή το σώμα και τις αισθήσεις του για να απομακρυνθεί έτσι από τα γήινα. Με αυτόν τον τρόπο θα σηκώσει το σταυρό του, θα φωτισθεί, θα τελειωθεί.

Δύο είναι οι σταυροί που ο άνθρωπος πρέπει να σηκώνει: τον σταυρό του Χριστού που είναι γλυκός και ευφραίνει, γιατί βαστάζεται με την καρδιά, και το σταυρό του κόσμου που είναι οι αμαρτίες.

Ο χριστιανός πρέπει να ακολουθεί το Χριστό για τη νίκη, για την ωφέλεια και την τιμή και από ανάγκη, για να νικά δηλαδή το διάβολο, να γίνεται τιμημένος και να κερδίζει έτσι τα ουράνια.

Κλείνοντας το λόγο του, ο Παρτούρος, προτρέπει τους ακροατές του να αναλογισθούν όλα τα αμαρτήματά τους και να καταλάβουν έτσι για ποιό λόγο ο Χριστός οδηγήθηκε στο Σταυρό. Μόνο τότε τονίζει, μπορούν όλοι τους να αγκαλιάσουν το Σταυρό και να οδηγηθούν κοντά σ' Εκείνον.

Η μέλλουσα κρίση και πως πρέπει ο άνθρωπος να προετοιμαστεί για τη στιγμή εκείνη, προκειμένου να κερδίσει την Αιώνια Βασιλεία, αποτελεί, όπως προαναγγέλλεται στο προοίμιο, το θέμα της όγδης Διδαχής η οποία αναφέρεται στο Ευαγγέλιο της Τετάρτης Κυριακής (Μαρκ. θ. 17-31) της Μεγάλης Τεσσαρακοστής (Δ' Νηστειών)

Στην πρώτη στάση ο Παρτούρος ορίζει ότι τα κριτήρια με τα

οποία θα κριθεί ο χριστιανός κατά την Δευτέρα Παρουσία, είναι το *κριτήριο* της μετανοίας και το *μέλλον* της ανταποδόσεως. Η μετάνοια λοιπόν συντελείται με το βάπτισμα, που είναι το καθαρτήριο των αμαρτιών, και με την εξομολόγηση που βοηθάει στην *ιατρεία* των αμαρτιών. Όμως η εξομολόγηση πρέπει να είναι αληθινή, ο άνθρωπος να συνδιαλέγεται πνευματικά με το Χριστό ζητώντας έλεος για τα αμαρτήματά του. Δηλαδή η μετάνοια είναι εσωτερική όταν οι θελήσεις και οι ενέργειές του κλίνουν προς τον Θεό και εξωτερική όταν το σώμα, ο νους, η καρδιά, η θέληση στρέφονται σε έργα αγαθά.

Στη δεύτερη στάση ερμηνεύεται το ευαγγέλιο της ημέρας για να αποδειχτεί πως κανένα φάρμακο δεν είναι ικανό να φέρει το προσδοκώμενο αποτέλεσμα στον αμαρτωλό, αν ο νους και η καρδιά του δεν στραφεί τελείως προς το Θεό, αν δεν προηγηθεί δηλαδή η εσωτερική μετάνοια. Στην καρδιά δηλαδή πρώτα, όπου κατοικεί η αμαρτία, εισέρχεται η χάρις του Θεού και έτσι διώκεται η αμαρτία. Όπως ακριβώς συνέβη και στον άρρωστο υιό του ανθρώπου της παραβολής. Μόλις η χάρις του Θεού εισήλθε σ' αυτόν, έδιωξε το δαιμονικό πνεύμα και γιατρεύτηκε. Η ταπείνωση με την οποία προσήλθε ο άνθρωπος με τον άρρωστο υιό του ζητώντας έλεος ήταν η κύρια αιτία της *ίασης*. Ύστερα από την ειλικρινή μετάνοια πέτυχε την *ανταπόδοση*, δηλ. την αναγέννηση του πνεύματος και την εξαφάνιση των αμαρτιών. Με την προτροπή προς το ακροατήριό του, τις άγιες αυτές μέρες, να ζητά ταπεινά έλεος από το Χριστό για τα αμαρτήματά του, κλείνει ο Παρτούρος τη Δίδαχή αυτή.

Το θέμα της ένατης Διδαχής είναι το ευαγγέλιο που διαβάζεται την ημέρα της Γιορτής του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. (Λουκ. α' 24-38).

Ο Θεός είναι φοβερός Κριτής των αμαρτωλών γι' αυτό προξένησε το μεγάλο εκείνο κατακλυσμό, αλλά και αγαθός και φιλεύσπλαχνος γιατί με τον ευαγγελισμό της Θεοτόκου χάρισε σε μας τη σωτηρία. Με την αντίθεση αυτή στο προοίμιο αρχίζει το κήρυγμά του ο Παρτούρος τονίζοντας ότι η Παρθένος είναι *ή τιμιωτέρα καί καθαρωτέρα πάσης τῆς κτίσεως τῆς ἀοράτου καί ὁρατῆς*.

Στην πρώτη στάση δίνει το θέμα του: το μεγαλείο του μυστηρίου του ευαγγελισμού. Οι προφήτες στις προτυπώσεις και οι απόστολοι στις

γραφές τους ύμνησαν το μεγαλείο του μυστηρίου του ευαγγελισμού. Ο Θεός έδειξε τη μεγαλειότητα και τη δύναμή του στο μυστήριο αυτό με τρία παραδοξα: *μητέρα και Παρθένον εις ένωσιν μίαν, ένωση Θεού και ανθρώπων και ένωση πίστης και καρδιάς.*

Στη δεύτερη στάση ο Παρτούρος απαριθμεί τα χωρία από τους προφήτες και τους ευαγγελιστές που υπαινίσσονται και προφητεύουν ακριβώς το μυστήριο αυτό, ενώ στην τρίτη στάση ερμηνεύει το διάλογο του αγγέλου Γαβριήλ με τη Θεοτόκο Μαρία. Τονίζει λοιπόν ότι η Παναγία έγινε δούλη του Θεού και ενσαρκώθηκε το λόγο του Θεού, ο οποίος είναι παντοδύναμος, δημιούργησε τη σάρκα του Χριστού *εκ τών άγιων αίμάτων της Παρθένου μία ψυχή νοερά, έμψυχωμένη.* Η Παρθένοξ αναδείχτηκε η μόνη ανθρώπινη φύση ικανή να ενσαρκώσει το μεγάλο αυτό μυστήριο και απ' αυτή γεννήθηκε η σωτηρία, ο σωτήρας Χριστός.

Στον επίλογο το ακροατήριο παροτρύνεται να εμπιστευτεί τον εαυτό του και τη ψυχή του στο γιό της Παρθένου, τον ευαγγελισθέντα Χριστό, ο οποίος θα το οδηγήσει στην ευθεία οδό.

Η δέκατη Διδαχή αναφέρεται στο ευαγγέλιο (Μαρκ. ι' 32-45) της πέμπτης Κυριακής των Νηστειών.

Το περιστατικό της πηγής της Μερράς αποτελεί για το Παρτούρο το παράδειγμα για να ισχυριστεί ότι οι άνθρωποι είναι σαν τους Ισραηλίτες, που διάβηκαν τη θάλασσα των παθών και των αμαρτημάτων έχοντας ως μόνο οδηγό τον Μεσσία Χριστό. Το ξύλο με το οποίο ο Μωϋσής χτύπησε την πηγή και ανάβλυσε είναι ο Χριστός. Έτσι και ο χριστιανός, που έχει το Χριστό μέσα του, παίρνει κουράγιο και βαδίζει με σιγουριά. Τα αποτελέσματα αυτής της συνύπαρξης είναι λαμπρά. Μ' αυτό το θέμα θα ασχοληθεί σ'αυτή τη Διδαχή, προαναγγέλλει στο τέλος του προοιμίου, ο Παρτούρος. Ο Χριστός δίδαξε ότι η μόνη αναψυχή, ευφροσύνη και αγαλλίαση στη ζωή του ανθρώπου είναι Εκείνος. Πολλά είναι τα παραδείγματα των γραφών στα οποία φαίνεται ακριβώς ότι η επέμβαση του Χριστού αναζωογονεί τον άνθρωπο και του γλυκαίνει τον πόνο. Ο Χριστός αυτό ήθελε να πεί με τα λόγια του προς τους μαθητές του σύμφωνα με το ευαγγέλιο της ημέρας, ότι εκείνος είναι η νίκη και το τρόπαιον του κάθε χριστιανού. Επειδή οι μαθητές δεν τον κατανοούσαν τους εξήγησε ότι

πρέπει να εργάζονται σκληρά για να κερδίσουν το βραβείο, γιατί ο κόσμος είναι πικρότατος, όπως το νερό της Μερράς, χωρίς το Χριστό. Συμβαδίζοντας όμως με το Χριστό ο Χριστιανός υπομένει τα μάταια και κερδίζει την αιώνια δόξα. Οι πικρίες προέρχονται από το διάβολο ο οποίος ρίχνει στον άνθρωπο την υπερηφάνεια, τη φιλοχρηματία, την ασωτία, την οργή, την τρυφή, το φθόνο, την κακία. Από τα κακά αυτά σώζεται ο άνθρωπος μονάχα από το Χριστό που είναι το φώς του κόσμου, η αληθινή γνώση.

Τέλος παροτρύνεται το ακροατήριο στη συχνή αναζήτηση του Χριστού, στο συνεχή αγώνα να τον κρατήσει μέσα του διώχνοντας μακριά τους πειρασμούς του διαβόλου.

Η ενδέκατη Διδαχή αναφέρεται στην ανάσταση του Λαζάρου (Ιωαν. ια 1-45) και στην Κυριακή των Βαΐων (Ιωαν. ιβ' 1-18).

Στο προοίμιο της Διδαχής αυτής προβάλλεται η ιδέα ότι ο κάθε άνθρωπος έχει επιδιώξεις στις οποίες πιστεύει. Προς εκπλήρωση των επιδιώξεων αυτών αγωνίζεται και παλεύει. Έτσι και ο Χριστιανός βλέποντας τα εξάισια δημιουργήματα του Χριστού πρέπει να πιστέψει σ' αυτόν και συνεχώς να αγωνίζεται για να τον κερδίσει. Ο Χριστός πρέπει να είναι η μοναδική αλήθεια, ο σκοπός και η επιδίωξη, το τέλος του κάθε ανθρώπου. Διαφορετικά ο άνθρωπος είναι άρρωστος, μωρός και τυφλός. Η πίστη είναι η αφετηρία για την ένωση του ανθρώπου με το Θεό. Στην πίστη λοιπόν, στις προϋποθέσεις της και τα αποτελέσματά της θα στηριχτεί το θέμα της Διδαχής αυτής.

Η πίστη, ορίζεται στην πρώτη στάση, είναι το θεμέλιο του πνεύματος απομακρύνει τον νού από τις αμαρτίες και τον φωτίζει στη γνώση της αλήθειας. Χωρίς αυτή καμία αρετή δεν είναι αληθινή. Για να πιστεύει όμως κάποιος στο Θεό πρέπει να πιστεύει ότι υπάρχει, να πιστεύει στους λόγους του και να στηρίζεται σε αυτόν, τον δημιουργό και σωτήρα του. Μονάχα από το Θεό δίδεται η άφεση των αμαρτιών, από εκείνον παίρνουμε τα αγαθά και εκείνος μας χαρίζει την αιώνια ζωή. Και η απόδειξη των τριών αυτών ιδεών είναι η σταυρική θυσία, δια της οποίας εδόθη ο ιλασμός των αμαρτιών και σωτηρία, η ανάσταση δια της οποίας εδόθη η δικαιοσύνη και η δόξα, και η ανάληψη δια της οποίας κερδήθηκε η Αιώνια Βασιλεία. Οι αδελφές του Λαζάρου πίστευαν στο Χριστό και σε αυτόν έτρεξαν με ταπείνωση και

ευλάβεια να αναγγείλουν το θάνατο του αδελφού τους. Η πίστη τους έσωσε τον αδελφό τους από τον αιώνιο θάνατο, την κόλαση. Ο άνθρωπος πεθαίνει, όπως ο Λάζαρος, επειδή είναι αμαρτωλός. Μονάχα με τη χάρη του Χριστού ο άνθρωπος μπορεί να αναστηθεί και να ελευθερωθεί δηλαδή από τις αμαρτίες του.

Στη δεύτερη στάση απαριθμούνται οι τέσσερις τρόποι με τους οποίους αμαρτάνει ο άνθρωπος: *κατά συναρπαγήν, κατά απάτην, κατ' ενέργειαν και κατά απόγνωσιν*. Και το πρώτο συμβαίνει όταν ο άνθρωπος αμφιβάλλει και δεν πιστεύει, το δεύτερο όταν πιστεύει με τις αισθήσεις του και όχι με το νου, το τρίτο όταν ενεργεί μόνο στηριγμένος στις σαρκικές του επιθυμίες, και το τέταρτον όταν στηρίζεται μόνιμα στην αμαρτία χωρίς σκοπό επαναστροφής. Και η αμαρτία καθιστά τον άνθρωπο δούλο του διαβόλου, τον απομακρύνει από το Χριστό και τον ρίχνει στο πύρ το εξώτερον. Γι' αυτό, καταλήγει ο Παρτούρος προτρέποντας το ακροατήριό του, ο άνθρωπος πρέπει να στραφεί μέσα του, στην καρδιά του, για να βρεί τον Χριστό. Με πίστη, ελπίδα και αγάπη προς αυτόν να ζητήσει το έλεός του, να μετανιώσει αληθινά για κάθε αμαρτημά του και να λυτρωθεί όπως ακριβώς έκαναν η Μάρθα και η Μαρία. Ο ελεήμων Χριστός που ταπεινά εισήλθε στα Ιεροσόλυμα την ημέρα αυτή, είναι ο σωτήρας και ο λυτρωτής του ανθρώπου.

Η δωδέκατη Διδαχή αναφέρεται στη Μεγάλη Τετάρτη. Στην αρχή του προοιμίου διατυπώνεται η άποψη ότι η γνώση του εαυτού μας δείχνει ότι στον κάθε άνθρωπο υπάρχει μια νοητική δύναμη που φωτίζει τις αισθήσεις και ανάγει τον άνθρωπο στην θεωρία της αλήθειας. Η νοητική αυτή δύναμη είναι το πνεύμα του Θεού που κάνει τον άνθρωπο να αναζητά την σωτηρία και τη λύτρωση. Αυτή ακριβώς η θεϊκή δύναμη, ο τρόπος που ενεργεί ο άνθρωπος και τα αποτελέσματα της ενέργειάς της θα αποτελέσουν τα θέματα της Διδαχής αυτής του Παρτούρου.

Ο Θεός, διατυπώνεται στην πρώτη στάση, είναι η μόνη αλήθεια των πραγμάτων και αυτό μαρτυρείται από τις γραφές. Γι αυτό είναι ανάγκη ο νους του ανθρώπου να ερευνά την αλήθεια. Όποιος ερευνά την αλήθεια, δηλ. το Θεό, βοηθείται από το Θεό και φτάνει στα άνω, δηλαδή στην κάθαρση. Ωστόσο πολλοί αναζητώντας την αλήθεια την

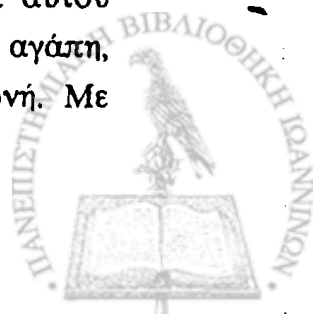
κατάλαβαν εσφαλμένα, γιατί δεν καθοδηγούνταν από το πνεύμα. Οποιαδήποτε ασάφεια της Παλαιάς Διαθήκης διαλύθηκε με τη δύναμη του Χριστού που είναι η αλήθεια. Σ'αυτή τη γνώση της αλήθειας έφτασε και η Μαρία και θέλησε να ευωδιάσει με μύρα το Χριστό, δηλαδή το θάνατο αυτού.

Στη δεύτερη στάση αναλύεται ότι σε τρία πράγματα οφείλεται η τελειότητα του Θεού, στο *ὄν*, στο *αἰεί ὄν*, και τό *αἰεί εὖ ὄν*. Ο άνθρωπος έχει από το Θεό τό *ὄν*, τό *αἰεί ὄν*, και τό *αἰεί εὖ ὄν* στο τέλος της μέλλουσας ζωής. Μόνο στον άνθρωπο από όλα τα δημιουργήματα δωρίζεται από τον Θεό το *αἰεί εὖ ὄν*. Το έλαβε η Μαρία η Μαγδαληνή, γιατί πρόσφερε την καρδιά της, τα μύρα στο Χριστό, σφούγγισε με τα μαλλιά της τα πόδια του Χριστού, δηλ. πρόσφερε τους λογισμούς της, και φίλησε τα πόδια του, δηλ. πήρε τη γνώση και τη σωτηρία, γιατί ενώθηκε με αγάπη με εκείνον. Δύο ήταν οι αιτίες που ανάγκασαν τη γυναίκα να τρέξει στο Χριστό: ο φόβος και η αγάπη. Φόβος, γιατί κατάλαβε ότι ο Θεός είναι ο Κύριος των πάντων που απονέμει τη δικαιοσύνη. Αγάπη, γιατί η αγάπη του Χριστού είναι τέλεια και οδηγεί τον άνθρωπο στην ασφάλεια. Αντίθετα ο Ιούδας δεν γνώρισε ποιό είναι το τέλος της αλήθειας. Δεν γνώρισε το Χριστό ως σωτήρα και λυτρωτή γι' αυτό και χάθηκε. Έτσι και ο άνθρωπος, που δεν γνωρίζει τη χάρη του Θεού, κινδυνεύει να μείνει άψυχος.

Στον επίλογο, το ακροατήριο προτρέπεται να προσφύγει στο Χριστό προσφέροντας, αντί του μύρου της Μαρίας, δάκρυα, ταπείνωση, μετάνοια, συντριβή καρδιάς και ομολογία των αμαρτημάτων του, για να λάβει η ψυχή του τη σωτηρία.

Η δέκατη τρίτη Διδαχή αναφέρεται στη Μεγάλη Παρασκευή.

Στο προοίμιο ο Παρτούρος ορίζει ότι ο άνθρωπος πρέπει να γνωρίζει πως ο Χριστός είναι η δικαιοσύνη του, γιατί εκείνος πλήρωσε στο Θεό για τις αμαρτίες του κόσμου. Το μυστήριο των παθών είναι μεγαλειώδες, αναφέρει ο Παρτούρος, γι' αυτό θα προσπαθήσει να το αναλύσει. Τρία πράγματα πρέπει να δει στο άγιο πάθος ο χριστιανός, ορίζεται στην πρώτη στάση. Κατ' αρχήν την αιτία για την οποία έγινε, δεύτερον τον τρόπο με τον οποίο έγινε, και τρίτο την ενέργεια αυτού δηλ. τα αποτελέσματα που είχε. Στο πρώτο υπάρχει η άπειρη αγάπη, στο δεύτερο μια μεγάλη ταπείνωση και στο τρίτο μεγάλη υπομονή. Με

αυτά τα τρία το Πάθος λύτρωσε τον άνθρωπο από την υπερηφάνεια από την επιθυμία της σάρκας του και από την επιθυμία των υλικών. Ο Χριστός, μολονότι είναι ο μόνος δίκαιος, θυσιάστηκε για τις αμαρτίες του ανθρώπου. Μόνο και μόνο για το λόγο αυτό ο άνθρωπος πρέπει να συμπάσχει με τον εσταυρωμένο Χριστό. Οι ήλοι συμβολίζουν τα κακά έργα των ανθρώπων, οι άκανθοι τους κακούς διαλογισμούς, η λόγχη το φθόνο κατά του πλησίον, το όξος και η χολή, τις ηδονές, τα ραπίσματα, οι ύβρεις, τα εμπτύσματα και ο σταυρός την τρυφή ζωή του ανθρώπου και την ηδονή της σάρκας του. Για όλα αυτά λοιπόν ο άνθρωπος πρέπει να αισθάνεται ένοχος και να σκέφτεται το μέλλον, τη Θεία Κρίση.

Εφτά είναι τα μέσα που οδηγούν τον άνθρωπο στο Χριστό: η *πίστις*, η *δυναστεία*, η *συμφωνία*, η *προθυμία*, η *ταπείνωση*, η *πραότητα* και η *ακολουθήση*. Η πίστη είναι το θεμέλιο της πνευματικής οικοδομής του ανθρώπου πάνω στο οποίο κτίζονται οι άλλες αρετές. Χωρίς αυτή είναι αδύνατο να σωθεί ο άνθρωπος. Ο χριστιανός, αν πιστεύει, καταφεύγει στο Χριστό που μόνο αυτός μπορεί να τον σώσει από το προπατορικό αμάρτημα. Εκείνος είναι ο δοτήρ και αυτό το έδειξε με τον Μυστικό δείπνο και με το νικτήρα. Κατά τον δείπνο πρόσφερε τη χάρη του και με το πλύσιμο των ποδών την κάθαρση. Ετσι λοιπόν οι άνθρωποι πρέπει να πιστεύουν αληθινά, για να ενωθούν με τον Χριστό.

Το δεύτερο μέσο, που οδηγεί στην κορυφή του σταυρού, είναι η *δυναστεία*. Ο χριστιανός έχει διάφορους εχθρούς, τη σάρκα του και τα πονηρά πνεύματα, γι'αυτό πρέπει να τα καταπολεμεί. Η πίστη στο Χριστό είναι το όπλο του. Αυτό τον οδηγεί στον κήπο του Χριστού.

Το τρίτο μέσο είναι η *συμφωνία*. Πρόκειται για τη συμφωνία της λογικής θέλησης του ανθρώπου με το δίκαιο του Χριστού. Ο άνθρωπος έχει δυο ορέξεις, τη φυσική και τη λογική. Και οι δύο ορέγονται το καλό αλλά η φυσική, επειδή κυβερνάται από τις αισθήσεις, πρέπει να έχει και τη λογική η οποία πρέπει να είναι σύμφωνη με το Χριστό, όπως η θέληση του Χριστού στο Σταυρό ήταν ομόφωνη με εκείνη του πατέρα του.

Το τέταρτο μέσο είναι η *προθυμία*. Με την προθυμία ο άνθρωπος εκπληρώνει το θείο θέλημα που είναι η σωτηρία του. Δύο παραδείγματα έδωσε ο Παύλος: πρώτα την κακή συμπεριφορά του

Ιουδά που τον οδήγησε στο θάνατο και δεύτερο την προθυμία του Χριστού, ο οποίος έζησε το σταυρικό πάθος, για να εκπληρώσει τη θεία δικαιοσύνη.

Το πέμπτο χαρακτηριστικό του ενάρετου ανθρώπου είναι η ταπείνωση. Ο άνθρωπος πρέπει να είναι ταπεινός και να προσεύχεται νυχθημερόν στο Χριστό, για να μη του λείψει η πίστη. Η διάνοια εύκολα αναθαρρεί και τότε ο άνθρωπος χάνει την ταπεινότητά του, χάνει τον Χριστό.

Το έκτο είναι η πραότητα, η ήρεμη στάση του ανθρώπου απέναντι στις δοκιμασίες των παθών. Δεν είναι ραθυμία, οκνηρία και ηρεμία επεξηγείται, ούτε θυμός, αλλά υπομονή μπροστά στους ραπισμούς και ραβδισμούς. Η στάση δηλ. του Χριστού μπρος στο μαινόμενο πλήθος που τον ακολούθησε ως το Σταυρό του μαρτυρίου.

Η έβδομη αρετή που πρέπει να έχει ο άνθρωπος είναι η ακολούθηση. Οφείλει να αγωνίζεται συνεχώς, να είναι τέλειος και να ακολουθεί τη χριστιανική ζωή μέχρι το τέλος της ζωής του, όπως ο Χριστός που υπέμεινε τα πάνδεινα μέχρι το τέλος Του. Με αυτά τα επτά χαρακτηριστικά ο χριστιανός οδηγείται στη λύτρωση, καταλήγει ο Παρτούρος, όπως και ο Χριστός. Ο θάνατος του Χριστού έγινε αιτία ζωής και δόξας για τους ανθρώπους. Ας στηριχτούν λοιπόν οι άνθρωποι στη δόξα αυτή, εύχεται ο Παρτούρος, και ας ακολουθήσουν τον Κύριο μέχρι τέλους καλώντας Τον συνεχώς να είναι μαζί τους και να τους στεφανώνει με τη θεία Χάρη Του.

Η τελευταία, η δέκατη τέταρτη Διδαχή του Παρτούρου αναφέρεται στην Ανάσταση του Χριστού.

Στο προοίμιο της Διδαχής ο Παρτούρος, αναφερόμενος στο μεγάλο γεγονός της Ανάστασης, κηρύσσει ότι οι χριστιανοί πρέπει να αποβάλλουν το φόβο του θανάτου, να στηριχθούν στους λόγους του Θεού, για να πορευθούν προς την Ανάσταση, την ουράνια ευφροσύνη και αγαλλίαση. Η Ανάσταση είναι η τροπαιοφόρος νίκη του Χριστού και δείχνει την απεριόριστη δύναμη του Θεού απέναντι στο γεγονός του θανάτου. Ο τρόπος που συντελέστηκε η Ανάσταση και τα αποτελέσματα του θαυμάσιου αυτού γεγονότος θα είναι το θέμα της Διδαχής αυτής, προεξαγγέλλει ο εκκλησιαστικός ρήτορας. Στην πρώτη στάση εξηγεί ότι τό πάσχειν είναι ή όδός νά υπάγη τις εις τήν δόξαν

τοῦ Θεοῦ. Εἶναι ἀνάγκη, ἐπεξηγεῖ στη συνέχεια, ὁ κάθε χριστιανὸς νὰ πορευθεῖ τὴν οδὸ τοῦ πάθους προκειμένου νὰ φτάσῃ στὴ δόξα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Χριστὸς με τὸ Πάθος τοῦ στον Σταυρὸ δώρησε στους ἀνθρώπους τὴν ἀφεση τῶν ἀμαρτιῶν καὶ τὴ δόξα τοῦ Θεοῦ. ΓΙΑ ΔΥΟ ΛΟΓΟΥΣ ἀναστήθηκε ὁ Χριστὸς: (1) γιὰ νὰ βεβαιώσῃ τὴν πίστη καὶ (2) γιὰ νὰ δείξῃ ὅτι ἡ δικαιοσύνη τοῦ εἶναι ἀληθινή. Τὸ πρῶτο σημαίνει ὅτι θὰ ἦταν μάταιη ἡ πίστη τῶν ἀνθρώπων, ἀν δὲν ἀναστεινόταν ὁ Κύριος. Τὸ δεύτερο σημαίνει ὅτι αὐτὸς ποῦ πάσχει δικαιώνεται καὶ δοξάζεται. Ὁ ἀναστηθεὶς Χριστὸς παρουσιάστηκε στους μαθητὲς τοῦ γιὰ νὰ πιστέψουν ὅλοι στὸ μεγάλο γεγονός τῆς Ἀνάστασης ποῦ σημαίνει: (1) ἀφεση τῶν ἀμαρτιῶν, (2) ἀνάσταση τοῦ σώματος καὶ (3) αἰώνια ζωὴ. Στὴν Ἀνάσταση πρέπει νὰ στηρίζεται καὶ νὰ ἐλπίζει ὁ ἄνθρωπος, γι' αὐτὴ πρέπει νὰ ἀγωνίζεται καὶ νὰ ἐπιμένει. Καταλήγοντας ὁ Παρτούρος προτρέπει τους ἀκροατὲς τοῦ νὰ ἔχουν πίστη γιὰ νὰ ἔρθῃ ὁ ἀναστημένος Χριστὸς ἀνάμεσά τους νὰ τους γλυκάνει καὶ νὰ τους ευφράνει, γιὰτὶ Αὐτὸς εἶναι ἡ μόνη ζωοποιὸς δύναμη, ἡ ἀνάσταση δηλ. καὶ ἡ ζωὴ.

Ἀπὸ τὴν ἀπόδοση, σε γενικὲς γραμμὲς, τοῦ νοήματος τῆς κάθε Διδαχῆς, γίνεται φανερό ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἠθικοδιδασκτικά καὶ τὸ ἐπίκεντρό τους εἶναι ὁ ἄνθρωπος, οἱ ἀμαρτίες τοῦ καὶ κυρίως ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ὁ χριστιανὸς μπορεῖ νὰ κερδίσει τὴν Αἰώνια Βασιλεία.

Τὸ θέμα τῆς Μέλλουσας Κρίσης καὶ ἡ ἀμεση ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ Θεὸ κυριαρχεῖ σε ὅλες τὶς Διδαχές. Μέσα ἀπὸ μιὰ σειρὰ προϋποθέσεων ὁ χριστιανὸς μπορεῖ νὰ κερδίσει τὴν αἰώνια δόξα καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι ἡ ανταμοιβὴ τῶν πράξεων τοῦ καὶ ἡ λύτρωση. Ὅσο καὶ ἀν τὸ θέμα τῆς Δευτέρας Παρουσίας παρουσιάζεται, μερικὲς φορές, φοβερό, κυριαρχεῖ πάντα ἡ ἐλπίδα σωτηρίας. Οἱ ιδέες αὐτὲς πάντως ἀντικατοπτρίζουν γενικότερα τὸ πνεῦμα τῆς εποχῆς. Τὸ ἀντιμεταρρυθμιστικὸ ρεύμα καὶ τὰ πρότυπα χριστιανικῆς ζωῆς ποῦ προτείνονται ἔχουν ἴσως ὡς ἓνα βαθμὸ ἐπηρεάσει τὸ πνεῦμα τῶν κηρυγμάτων τῆς εποχῆς¹. Ἡ ἐρμηνεία τῶν εὐαγγελίων ἀπὸ τὸ Παρτούρο

¹ Βλ. σχετικὰ Ὁλγα Γκράτζιου, *Ἡ εἰκόνα τοῦ Γεωργίου Κλόντζα στὸ Σεράγεβο καὶ τὰ ἐπ'ἀλλήλα ἐπίπεδα σημασιῶν τῆς, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, τόμ. 14, Ἀθήναι 1989, σσ. 20-22.

δε γίνεται με τρόπο απλοϊκό, εκλαϊκευτικό, όπως συμβαίνει σε άλλα αντίστοιχα κείμενα της εποχής. Το περιεχόμενο των Διδαχών αποδεικνύει κάποια θεολογική κατάρτιση του συγγραφέα. Οι ιδέες του οικονομούνται σωστά μέσα στο κείμενο, αν και γενικά υπάρχει σε αυτό μια τάση για φλυαρία και επανάληψη που το καθιστούν δυσμνημόνευτο. Αυτό ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι ο Παρτούρος προσπαθεί να δώσει πλούσιο υλικό παρεμβάλλοντας στοιχεία που παίρνει από τις πηγές του και κυρίως από τον Cornelio Musso¹. Πάντως είναι γεγονός πως ό,τι παίρνει το ερμηνεύει σωστά και το εντάσσει εύστοχα στα κείμενά του, χωρίς παρανοήσεις και λάθη.

3. Η δομή του έργου

Ο εκκλησιαστικός ρητορικός λόγος υπάγεται στα δύο είδη του ρητορικού λόγου, το συμβουλευτικό και το επιδεικτικό (ηθικοί και πανηγυρικοί λόγοι)². Ως ρητορικό λοιπόν κείμενο ακολουθεί μία ορισμένη διάταξη, η οποία καθορίζεται από ορισμένες ανάγκες που πρωτίστως αποβλέπουν στο ενδιαφέρον, την προσοχή και την πειθώ των ακροατών.

Η διάταξη των Διδαχών του Παρτούρου ακολουθεί την τεχνική του ρητορικού κειμένου. Κάθε Διδαχή χωρίζεται σε πέντε μέρη: στο *προοίμιο*, στην *πρόταση*, στη *διαίρεση*, στο *κύριο θέμα* και στον *επίλογο*³.

Η λέξη *τό προοίμιον* αναγράφεται πάντοτε κάτω ακριβώς από τον τίτλο της κάθε Διδαχής και αποτελεί, όπως είναι φυσικό, το πρώτο μέρος της ομιλίας που σκοπό έχει να εισαγάγει τον ακροατή στο κύριο θέμα. Εκτείνεται περίπου από μία έως δύο σελίδες το πολύ, και τελειώνει συνήθως στην *α' στάση*⁴. Σ' αυτό υπάγονται η *πρόταση* και συνήθως η *διαίρεση*. Στο προοίμιο ο Παρτούρος παρουσιάζει ένα παράδειγμα συναφές προς το νόημα της παραβολής του Ευαγγελίου

¹ Βλ. σχετικά παρακάτω.

² Πρβλ. Ευάγγελος Ψήμας, Μητροπολίτης Ερμούπολεως, *Ρητορικά δοκίμια*, Αλεξάνδρεια 1954, σ. 23.

³ Βλ. Ψήμας, *ό.π.*, σσ. 16-22 και Ιωάννης Φουντούλης, *Ομιλητική*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 175-194.

⁴ Για τις στάσεις βλ. αμέσως παρακάτω.

εκείνης της ημέρας κατά την οποία εκφωνείται. Το παράδειγμα αυτό αντλείται συνήθως από την καθημερινή ζωή (π.χ. Δ.1.5, Δ.3.32, Δ.6.70 κ.ά.), ή προέρχεται από κάποιο συγγραφέα της Αγίας Γραφής (π.χ. Δ.4.46, Δ.7.83 κ.ά.). Ο συγγραφέας το παρουσιάζει πάντως απλά, λιτά και εύληπτα κάνοντας το λόγο του περισσότερο ευχάριστο, ελκυστικό και σαφή με εύλογη την πρόθεσή του να διεγείρει την προσοχή των ακροατών του για τη διαπραγμάτευση του θέματος. Από το ίδιο παράδειγμα ο Ραρτούρος απομονώνει την κεντρική ιδέα ή μια χαρακτηριστική γνώμη συναφή προς το νόημα του Ευαγγελίου στο οποίο πρόκειται να αναφερθεί (π.χ. Δ.1.5-8, Δ.2.16-18 κ.α.). Σε κανένα προοίμιο των Διδαχών ο Ραρτούρος δεν περιλαμβάνει, σε συντομία, την αφήγηση της περικοπής ούτε κάνει παρουσίαση των σχετικών περιστατικών του Ευαγγελίου από όπου αντλείται το θέμα της. Κυρίως τονίζονται σ' αυτό ιδέες ή αντίθετες έννοιες (π.χ. Δ.4.46-47: το τέλος του ανθρώπου, Δ.2.16-18: γνώση-αγνωσία κλπ.). Συγκεκριμένη αναφορά στο Ευαγγέλιο της ημέρας γίνεται με μία ή δύο φράσεις απλώς για να στηριχτεί μία γνώμη του ομιλητή ή ίσως για να εισαχθεί το ακροατήριο στην επικαιρότητα του θέματος (π.χ. Δ.9.111.7κ.ε.: *ἐκ Θεοῦ τοῦ εὐαγγελισθέντος υἱοῦ τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν Παρθένον σήμερον*, Δ.11.133.35, 134.1: *ὁποῖον ἐγνωρίσασαι ἡ Μάρθα καὶ Μαρία διὰ τῆς ἀπουσίας τοῦ Χριστοῦ ἐσυνέβη ἡ ἀρρωστία καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἀδελφοῦ...*). Οι εικόνες, οι παρομοιώσεις, οι μεταφορές και τα παραθέματα από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη αφθονούν στα προίμια των Διδαχών του Ραρτούρου, προκειμένου να υποστηριχθούν τα νοήματα των παραδειγμάτων του που, όπως είπαμε, εισάγουν κάθε Διδαχή. Το γεγονός αυτό καθιστά σε ορισμένες Διδαχές το προοίμιο μακροσκελές. Τα προοίμια των Διδαχών του Ραρτούρου παρουσιάζουν ομοιότητες, όπως θα δούμε παρακάτω αναλυτικότερα, με τα προοίμια των διδαχών του Cornelio Musso¹, αν και τα τελευταία είναι πολύ πιο σύντομα.

Πρός το τέλος του προοιμίου υπάρχει η πρόταση, μια σύντομη δηλαδή φράση με την οποία εξαγγέλλεται το θέμα της Διδαχής (π.χ. Δ.1.8.5-10: *καὶ ἐπειδὴ ἡγαπημένοι ἀδελφοί, σήμερον περὶ τῆς ἀληθοῦς προσευχῆς διδάσκει ἡμᾶς ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός καὶ τίνα*

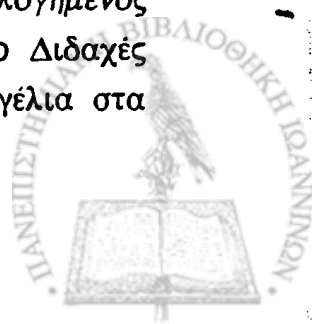
¹ Για τον συγγραφέα και το έργο του βλ. αναλυτικά παρακάτω.

τρόπον ὀφείλομεν ποιεῖν αὐτήν...δι' ἐτοῦτο περὶ ταύτης καὶ μόνον να εἰποῦμε σήμερον...). Ο σκοπὸς τῆς πρότασης που εἶναι να κατανοήσῃ ο ακροατὴς τὸ θέμα, καὶ να συγκρατήσῃ τὴν κυριότερη ἐννοιά του επιτυγχάνεται στὶς Διδαχές του Παρτούρου γιατί αὐτή εἶναι σαφής, χωρὶς επαναλήψεις καὶ περιττολογίες, ευκολομνημόνευτη καὶ φυσικά προσαρμοσμένη στα κυριότερα σημεία του κηρύγματός του. Ἡ πρόταση παραλείπεται στὴ Δ.9 που ἔχει θέμα τὸν Εὐαγγελισμό. Αὐτὸ ἴσως γιατί στο προοίμιο ο Παρτούρος ἔχει καθορίσῃ ἤδη καὶ διασαφηνίσῃ τὸ θέμα του. Ἡ ἐννοία που αναπτύσσεται σε κάθε Διδαχή εἶναι μία. Αὐτὸ θεωρεῖται προτέρημα του ρήτορα γιατί ἐτσι επιτυγχάνει να τὴν αναλύσῃ διεξοδικά καὶ να τὴν καταστήσῃ αντιληπτὴ στους ακροατὲς του.

Στο τέλος του προοιμίου ἀπαριθμεί ἀναλυτικὰ τὶς προεκτάσεις που θα κάνει στο λόγο του προκειμένου να ἐξηγήσῃ τὴ συγκεκριμένη ἐννοία καὶ διαιρεῖ φανερά τὰ σημεία στα οποία θα ἐπιμένει (π.χ. Δ.1.8.10-13: *πρῶτον τί ἐστὶ προσειχή, δεύτερον τίνα τρόπον... τρίτον τὴν καρποφορίαν... εἶτα θέλωμεν ποιήσῃ τινὰ ἠθικόν καὶ οὕτω τελειώσωμεν τὸν λόγον...*). Τὸ σημεῖο αὐτὸ του λόγου ἀποτελεῖ τὴ διαίρεση. Ἡ διαίρεση στὶς Διδαχές του Παρτούρου μπορεῖ να βρῖσκεται καὶ στὴν ἀρχή τῆς πρώτης στάσης, δηλαδή, στὴν ἀρχή του κυρίου θέματος (π.χ. Δ.9.112.10-13).

Τὸ προοίμιο στὶς Διδαχές κατακλείεται με τὴν ἐπίκληση. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ο Παρτούρος προσφωνεῖ τοὺς ακροατὲς συνήθως με τὶς φράσεις: *καὶ παρακαλῶ τὴν αὐθεντείαν σας νά μοῦ δώσητε ἀκρόασιν μετὰ σιωπῆς* (Δ.1.8.13-14), ἢ καὶ *ἡ αὐθεντεία σας δῶτε μου ἀκρόασιν μετὰ σιωπῆς* *σᾶς παρακαλῶ* (Δ.8.100.10). Οἱ φράσεις αὐτές που διατυπώνονται ἐτσι ἢ με μικρές συντακτικές καὶ υφολογικές παραλλαγές στὶς υπόλοιπες Διδαχές ἀποτελοῦν τὸ συνδετικὸ κρίκο του προοιμίου με τὴν πρώτη στάση. Εξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ Διδαχές 9, 13 καὶ 14, ὅπου ἡ μετάβαση δὲν γίνεται με αὐτὴ τὴν προτρεπτικὴ στάση στο συγκεκριμένο σημεῖο. Αντ' αὐτῆς στὴ Δ.9 ὑπάρχει χωρίο ἀντλημένο ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Τὸ χωρίο προέρχεται ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς Διδαχῆς (*χαῖρε κεχαριτωμένη Μαρία ὁ Κύριος μετὰ σοῦ, εὐλογημένη σύ ἐν γυναιξὶ καὶ εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου...*, (Λουκ. 1.28,42). Στὶς ἄλλες δύο Διδαχές (13, 14) τὰ ἀντίστοιχα χωρία εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια στα

ὅποια αναφέρεται το περιεχόμενό τους. Συγκεκριμένα στη Δ.13 (153.23-27) δίδεται το χωρίο: *δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι...* (Ματθ.11.28). Αυτό ο Ραρτούρος το αναλύει με τρεις δικές του φράσεις των οποίων το θέμα επικεντρώνεται στο Σταυρό. Στη Δ.14 δίδεται το αναστάσιμο τροπάριο (*Χριστὸς ἀνέστη...*, κλπ, πχ. πλάγιος α').

Οι επικλητικές αυτές φράσεις, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, αποτελούν πιστά αντίγραφα των αντιστοίχων φράσεων των διδαχών του Musso.

Το κύριο θέμα, η πραγματεία δηλαδή του λόγου, βρίσκεται μετά την πρόταση και τη διαίρεση και κατακλείεται πρὶν τον επίλογο. Το τμήμα αυτό της Διδαχῆς διαιρείται νοηματικά σε μία ή περισσότερες ενότητες ανάλογα με την οικονομία της ύλης. Ο Ραρτούρος τις νοηματικές αυτές ενότητες τις ονομάζει *στάσεις*. Διαιρεί δηλαδή το κύριο θέμα των Διδαχών του σε *στάσεις*, σε δύο, τρεις και σε μία Διδαχή σε οκτώ (Δ.13). Οι *στάσεις* αυτές σημειώνονται στα αντίστοιχα σημεία μέσα στο κείμενο και σε δύο περιπτώσεις στο περιθώριο (Δ.4.47 και Δ.6.79). Η ίδια τεχνική παρατηρείται και στις διδαχές του Cornelio Musso. Μονάχα που τις νοηματικές του ενότητες ο Musso τις ονομάζει *parti* (=μέρη). Είναι φανερό πως ο Ραρτούρος επηρεάστηκε από την τεχνική των διδαχών του παραπάνω Ιταλού εκκλησιαστικού ρήτορα.

Το θέμα των *στάσεων* μας απασχόλησε αρκετά. Το φαινόμενο αυτό, όσο ξέρουμε, δεν απαντά στα ως τώρα γνωστά κείμενα της νεοελληνικής γραμματείας. Έτσι το ζήτημα της σύγκρισης των *στάσεων* των Διδαχών του Ραρτούρου με άλλα κείμενα, το ίδιο δομημένα δεν μπορεί να τεθεί. Για την εξασφάλιση λοιπόν ασφαλών συμπερασμάτων περί του ποιού και του είδους των *στάσεων* του Ραρτούρου μείναμε στην μελέτη των ιδίων των κειμένων μας, ενώ παράλληλα ανατρέξαμε στις γνωστές θεωρίες για τις *στάσεις*, από όπου προσπαθήσαμε να εξαγάγουμε ορισμένα συμπεράσματα για να διατυπώσουμε ^{απόψεις για} ~~την~~ αιτία, το σκοπό και το ρόλο τους στον Ραρτούρο. Στη συνέχεια για την μεγαλύτερη πιστότητα θα παρεμβάλουμε ό,τι σχετικό γνωρίζουμε για το φιλολογικό αυτό είδος προκειμένου να εκθέσουμε τις τελικές απόψεις και τα συμπεράσματά μας.

Η *στάση*, όπως είναι γνωστό, είναι μια μορφή ρητορικού λόγου που μπορεί ανάλογα με το περιεχόμενό της να υπαχθεί σε ένα από τα τρία είδη του, δικανικό, συμβουλευτικό και επιδεικτικό¹. Κάθε στάση αποτελεί μια ολοκληρωμένη μορφή ρητορικού κειμένου και χωρίζεται σύμφωνα με το Γεμιστό Πλήθωνα² σε τέσσερα μέρη, το *προοίμιο*, τη *διήγηση*, τον *αγώνα* (*αντίθεση-λύση*) και τον *επίλογο*. Η στάση στην ύστερη αρχαιότητα³ και στο Βυζάντιο αποσκοπούσε, όπως τα προγυμνάσματα και οι ασκήσεις⁴, στην προπαίδεια των μαθητών που διδάσκονταν τη ρητορική.

Στο Βυζάντιο και μέχρι τον 16ο αιώνα η στάση, όπως εξάλλου και το υπόλοιπο ρητορικό υλικό διδασκαλίας, ήταν εξαρτημένη από τη θεωρία του Ερμογένη και των άλλων κλασικών ρητοροδιδασκάλων (Αφθονίου, Συριανού, Σώπατρου κά), οι οποίοι είχαν επηρεαστεί ή διαφοροποιηθεί λίγο πολύ από τη θεωρία του Ερμογένη⁵.

Ειδικότερα για τις στάσεις μας έχει σωθεί μια συλλογή παραδειγμάτων τους που υπάρχει σε 30 χειρόγραφα. Είναι η μικρότερη ίσως συλλογή ρητορικών υποδειγμάτων. Ο συγγραφέας και η εποχή της

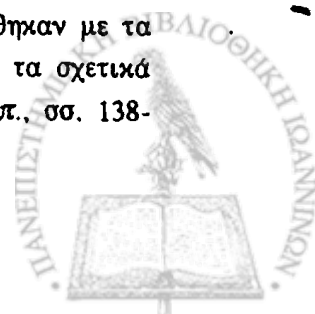
¹ Το θέμα όμως είναι πολύπλοκο και προϋποθέτει γνώσεις νομικής. Υπάρχουν πολλά είδη στάσεων, κυρίως στο δικανικό λόγο, οι οποίες υποδιαιρούνται ανάλογα με το κρινόμενο και το ζητούμενο σε διάφορα κεφάλαια και υποκεφάλαια. Πρόχειρα για τη νομική σημασία του όρου βλ. το λήμμα (*στάσις*) του Ι.Φ. Δημαράτου στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 22, σ. 292, όπου και η παραπομπή σε άλλα σχετικά λήμματα. Για τη σημασιολογική εξέλιξη του όρου βλ. Stephanus, τόμ. VIII, στ. 661-662 (λήμμα *στάσις*).

² Βλ. Γεωργίου Πλήθωνος, *Συντομή περί τινων μερών της Ρητορικής*, εκδ. Ch. Walz, *Rhetores Graeci*, τόμ. 6, Στουτγάρδη 1832-1836, ανατύπ. Osnabrück 1968, σσ. 548-550.

³ Η θεωρία των στάσεων διατυπώθηκε για πρώτη φορά τον 2ο αιώνα π.Χ. από τον Ερμαγόρα τον Τήνιο. Ο Ερμογένης από την Ταρσό λίγο αργότερα (2ος-3ος αιώνας) τη διαμόρφωσε στην κλασική της μορφή, έτσι δηλ. όπως μας παραδίδεται στο έργο του *Περί Στάσεως*. Βλ. σχετικά H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία ή λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σσ. 125-137, G. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian emperors*, New Jersey 1983, σσ. 73-86.

⁴ Βλ. σχετικά Hunger, *ό.π.*, σσ. 160-196.

⁵ Πολλοί Βυζαντινοί συγγραφείς, όπως είπαμε και αλλού, ασχολήθηκαν με τα έργα των κλασικών ρητοροδιδασκάλων υπομνηματίζοντας ή σχολιάζοντας τα σχετικά έργα. Το μαρτυρεί το πλήθος των χειρογράφων. Βλ. σχετικά Hunger, *ό.π.*, σσ. 138-159.

συλλογής αυτής παραμένουν ανεξακρίβωτα¹. Ωστόσο ο αριθμός αυτός των χειρογράφων μαρτυρεί το ενδιαφέρον που παρουσίαζαν, μολονότι, όσο γνωρίζουμε, η *στάσις* δεν είναι φαινόμενο τόσο διαδεδομένο σε έργα, μάλιστα εκκλησιαστικού περιεχομένου, γνωστών βυζαντινών συγγραφέων. Βέβαιο όμως πρέπει να θεωρηθεί ότι ο Παρτούρος είχε διδαχτεί ρητορική από κάποιους δασκάλους ή στο σχολείο στο οποίο φοίτησε. Θεωρώντας, πολύ σωστά βέβαια, ότι οι Διδαχές του ήταν ρητορικά κείμενα, προσπάθησε να εφαρμόσει τις ρητορικές του γνώσεις σ' αυτές, πέρα από τις ιδέες που του παρείχε το βιβλίο και η τεχνική του Musso, φιλοδοξώντας πιθανόν να δώσει στα κείμενά του, όταν τα έγραφε, προτού τα εκδόσει, μία τελειοποιημένη μορφή ρητορικού λόγου. Για το σκοπό αυτό φαίνεται ότι είχε υπόψη του κάποιο ρητορικό εγχειρίδιο, χειρόγραφο ή έντυπο, το οποίο περιλάμβανε παραδείγματα στάσεων. Πάντως, όπως και να έχει το πράγμα, είναι γεγονός ότι ο Παρτούρος από κάπου άντλησε ή κάπου διδάχτηκε, ώστε να χωρίσει τις Διδαχές του σε στάσεις.

Το περιεχόμενο της κάθε μιας στάσης του Παρτούρου αποτελεί την ανάλυση μιας έννοιας. αποτελεί δηλαδή μια θεματική ενότητα που υπάγεται στην όλη διαπραγμάτευση του θέματος.

Συγκεκριμένα η πρώτη στάση στις Διδαχές εισάγεται με τον ορισμό της κεντρικής έννοιας της Διδαχής, που έχει ήδη προεξαγγελθεί στη διαίρεση (Διδαχές 1, 2,5,11 και 12), ή κατ' ευθείαν με την απαρίθμηση και ανάλυση των επιχειρημάτων προκειμένου να υποστηριχτεί το σκέλος του θέματος το οποίο έχει καθοριστεί ήδη (Διδαχές 3,4,6,7,8,10,13 και 14). Σε μια περίπτωση, στη Δ.9, η πρώτη στάση στην αρχή όπως είπαμε περιλαμβάνει τη διαίρεση που αντί, όπως συνήθως, να υπάρχει στο τέλος του προοιμίου μπαίνει εδώ. Η πρώτη στάση κατακλείεται με την προεξαγγελία του θέματος που πρόκειται να απασχολήσει τον Παρτούρο στην επόμενη στάση και με προτρεπτικές φράσεις προς το ακροατήριο που σκοπό έχουν να επιστήσουν την προσοχή του. Οι φράσεις αυτές αποτελούν τη ματάβαση στη δεύτερη στάση, έχουν το ίδιο νόημα αλλά διατυπώνονται κατά τον ίδιο τρόπο ή με μικρές εκφραστικές παραλλαγές (π.χ. Δ.2.21.32: *καί λάβετε καί ανάπαυσιν ὀλίγην...*, Δ.4.52.15: *λάβετε γοῦν ὀλίγην ἄνεσιν*

¹ Βλ. Hunger, *ό.π.*, σ. 158.

ἀδελφοί ἵνα ἀκούσωμεν τὴν θαυμαστὴν ταύτην συμβουλὴν... καὶ ἀνοιξατε τὰ ὦτα ὑμῶν ἵνα εἰσέλθῃ εἰς τὴν καρδίαν... , Δ.12.147.1-2: λάβετε ὀλίγην ἀνεσιν σᾶς παρακαλῶ, ἵνα ἐρμηνεύσωμεν καθαρωτέρως αὐτήν...). Μονάχα στη Δ.5 ἡ προτρεπτικὴ αὐτὴ φράση παραλείπεται. Ὁ συγγραφέας ἐδῶ εἰσέρχεται κατ' ευθείαν στο θέμα τῆς δευτέρας στάσης.

Ἡ δευτέρη στάση που ὑπάρχει σε ὅλες τὶς Διδαχὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἑκτη, ἀρχίζει κατὰ κανόνα με ἀναφορὲς στο ἴδιο το Εὐαγγέλιο που ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς Διδαχῆς (π.χ. Δ.1.2.3 κ.ε.), ἢ με τὴν ἀπαρίθμηση διαφόρων ἐπιχειρημάτων που ἀναλύονται με τὴ σειρά (π.χ. Δ.4.52.21 κ.ε. κλπ.). Στὴν περίπτωση που ἀκολουθεῖ τρίτη στάση (Διδαχὲς 2, 9, 13, 14), ἡ δευτέρη στάση κατακλείεται καὶ πάλι με τὴν προεξαγγελία του σκέλους τοῦ θέματος που διαπραγματεύεται στὴν ἐπόμενη στάση (Δ.9.117.23: καὶ ἄκουσον τὴν ἐνέργειαν...) καὶ με παρόμοιες, ὅπως καὶ πρὶν, προτρεπτικὲς φράσεις (π.χ. Δ.2.26.2-3: λάβετε γοῦν ἀνεσιν ἀδελφοί διὰ νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὰς ὁδοὺς ποῖαι εἰσιν, Δ.14.188.15-16: ἴδωμεν γοῦν πῶς ἀνέστη καὶ μετὰ τίνων σημείων ἀδελφοί καὶ τί διδάσκει ἡμᾶς).

Ἡ τρίτη στάση, που ὑπάρχει ὅπως εἶπαμε στὶς τέσσερες παραπάνω Διδαχὲς (2,9,13,14), εἰσάγεται με τὴν ἐκθεση τῶν ἐπιχειρημάτων που πρόκειται νὰ ἀναλυθοῦν στὴ συνέχεια (π.χ. Δ.14.188.17 κ.ε.: διὰ δύο τινὰ εὐλογημένοι χριστιανοὶ ἦν ἀνάγκη τὸν Χριστὸν νὰ ἀναστηθῇ...). Στὴν περίπτωση που ἐπονται καὶ ἄλλες στάσεις, ὅπως μονάχα συμβαίνει στὴ Δ.13, ἡ τρίτη στάση ἀφοῦ τελειώσει με τὸ θέμα που διαπραγματεύτηκε κατακλείεται με τὴ φράση: ἴδωμεν καὶ τό τρίτον. Ἐννοεῖται τὸ τρίτο ἐπιχείρημα στο ὁποῖο στηρίζει τὸ θέμα γιὰ το ὁποῖο γίνεται λόγος. Με τὴν ἴδια φράση γίνεται ἡ μετάβαση καὶ στὶς ἐπόμενες στάσεις εἰδικά τῆς Διδαχῆς αὐτῆς. Στὴν ἄλλῃ περίπτωση, ὅταν δηλαδὴ δὲν ἐπονται ἄλλες στάσεις, ἡ στάση κατακλείεται κανονικά με τὸ τέλος τῆς διαπραγμάτευσης τοῦ θέματος, που ὅπως θὰ δούμε στὴ συνέχεια, ἀποτελεῖ τὸ στοιχεῖο τῆς ἐφαρμογῆς. Ἐδῶ δηλαδὴ ἐκτίθενται οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποῖους ὁ χριστιανὸς πρέπει νὰ ἐφαρμόζει αὐτὰ που παραπάνω ἀκουσε.

Συνοψίζοντας λοιπὸν διαπιστώνουμε ὅτι οἱ στάσεις στὸν Παρτούρο εἶναι θεματικὲς ἐνότητες καὶ ἐμπεριέχονται στο κύριο θέμα τῆς κάθε Διδαχῆς. Ὁ Παρτούρος ἐφαρμόζει τὴν τεχνικὴ αὐτὴ στο λόγο του, δηλαδὴ τὴν κατάτμηση σε ἐνότητες, ἐπηρεασμένος προφανῶς ἀπὸ τὶς

διδασχές του Musso οι οποίες χωρίζονται αντίστοιχα σε *parti*= μέρη. Σκοπός ίσως της διαίρεσης αυτής ήταν τόσο να διευκολυνθεί ο ίδιος κατά την πορεία της διαπραγμάτευσης του θέματός του, όσο να διευκολύνει και τους ακροατές του στην κατανόηση και εμπέδωση των λεχθέντων. Οι στάσεις, όπως είδαμε, αν και σαφώς χωρίζονται μεταξύ τους, δεν διασπούν το κείμενο και δεν διασαλεύουν την αρμονία και τη συνοχή του. Ο αριθμός τους σε κάθε Διδαχή καθορίζεται από το ίδιο το θέμα της, την έκτασή του δηλαδή και τις προεκτάσεις που κάνει, αντλώντας βασικά από την πρωταρχική έννοια. Σε κάθε μια από αυτές εξετάζεται μία έννοια, μολονότι κατ' αυτόν τον τρόπο δεν αποφεύγονται πάντα οι επαναλήψεις. Πολλές από τις στάσεις των Διδαχών υποδιαιρούνται σε επί μέρους θεματικές ενότητες (π.χ. Δ.3.34-39 στάσις α')¹. Αυτό συμβαίνει στις περιπτώσεις που ερευνούνται και επεξηγούνται διάφορα σκέλη της έννοιας που αποτελεί το περιεχόμενο της στάσης. Ανάλογα με το περιεχόμενο και το ύφος της κάθε στάσης όπως θα δούμε, μπορεί να αποτελέσει κάποιο από τα τρία στοιχεία που διέπουν το κυρίως θέμα ενός εκκλησιαστικού λόγου, δηλαδή την εξήγηση, την απόδειξη και την εφαρμογή². Οι χαρακτηριστικές φράσεις κλισέ που εντοπίστηκαν παραπάνω σε κάθε στάση δίνουν μια τυπική εικόνα στις Διδαχές, ενώ ταυτόχρονα υποδεικνύουν το σκοπό των κειμένων αυτών, εξ ολοκλήρου ηθικοπλαστικό. Θα μπορούσαμε λοιπόν σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία να διατυπώσουμε την άποψη ότι οι στάσεις του Παρτούρου δεν είναι τυπικά όμοιες με τις στάσεις του Ερμογένη και των μεταγενεστέρων υποστηρικτών της θεωρίας του.

Πάντως το κύριο θέμα των Διδαχών του Παρτούρου, το τμήμα εκείνο του λόγου που εμφανώς ξεχωρίζει από το προοίμιο και τον επίλογο, ανεξάρτητα από τις στάσεις, τις θεματικές ενότητες από τις οποίες απαρτίζεται, παρουσιάζει τη μορφή που έχει το κυρίως θέμα σε κάθε εκκλησιαστικό λόγο (π.χ. Δ.1, στάσεις α' β'). Έχοντας λοιπόν

¹ Το θέμα της στάσης αυτής είναι η Μέλλουσα Κρίση. Το θέμα ερευνάται βάσει τριών λογικών αρχών: (1) αν υπάρχει το αληθές στο θέμα και βάσει ποιών στοιχείων (2) πως αποδεικνύεται μέσα από τις θείες Γραφές η Μέλλουσα Κρίση και (3) πως περιγράφεται σε αυτές. Τα τρία αυτά ζητήματα αποδίδονται σε τρεις μικρές θεματικές ενότητες που αποτελούν τμήματα της ίδιας στάσης.

² Βλ. Φουντούλης, *ό.π.*, σ. 190.

υπόψη τη δομή ενός εκκλησιαστικού λόγου, ή ομιλίας¹, θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να δώσουμε τα χαρακτηριστικά του κυρίως θέματος των Διδαχών του Παρτούρου.

Το πρώτο μέρος του κυρίου θέματος, σύμφωνα με την άποψη του Ι. Φουντούλη, θα μπορούσε να κληθεί *εξήγηση*. Αυτό ακολουθεί, ως γνωστό, μετά το *προοίμιο*, την *πρόταση* και τη *διαίρεση*, όταν η τελευταία υπάρχει εδώ. Η εξήγηση περιλαμβάνει στις Διδαχές συνήθως την πρώτη *στάση* ή την πρώτη και τη δεύτερη στις περιπτώσεις που υπάρχουν τρεις *στάσεις* (π.χ. Δ. 2,3,4 κλπ)². Στην αρχή του τμήματος αυτού του λόγου ο Παρτούρος δίνει συνήθως τον ορισμό της έννοιας που αποτελεί και το θέμα της Διδαχής του όσο γίνεται πιο απλά, ώστε να γίνει κατανοητή στους ακροατές του (π.χ. Δ.1.8.15-16) και τη διασαφηνίζει επεξηγώντας την (π.χ. Δ.1.8.17-19). Στη συνέχεια με καθαρά διδακτικό σκοπό εξηγεί, παρουσιάζει, περιγράφει, αφηγείται γεγονότα, πράγματα, πρόσωπα και διασαφηνίζει την έννοια ή τις ιδέες που αποκλίνουν από αυτή, πάντα βάσει αυθεντικών στοιχείων και με πλήρη κατοχύρωση από την Αγία Γραφή. Για τη μεγαλύτερη κατανόηση των θεωρητικών αληθειών ο Παρτούρος χρησιμοποιεί στο σημείο αυτό του λόγου του, σε όλες σχεδόν τις Διδαχές, πολλά παραδείγματα ή εικόνες παρμένες από την καθημερινή ζωή (π.χ. Δ.1.12.10-16: *πῶς ἐστὶ σκιά τοῦ δένδρου, εἰκὼν τοῦ πρωτοτύπου, βλαστὸς τῆς ρίζης...*, Δ.8.101.28-29: *διότι ὅταν ὁ ἄνθρωπος τζακίση τό βασιλικὸν κόκκαλον τοῦ ποδός...*), ή επικαλείται παραδείγματα ανδρῶν που ενσάρκωσαν στη ζωή τους διάφορες αρετές (π.χ. Δ.6.74.15-17: *ὡς τὸν Θεμιστοκλέα ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ὅταν ἐνίκησεν τὸν πλοῦτον τὸν ἐμέρισεν...*). Με τον τρόπο αυτό ὁ λόγος του ακούγεται (διαβάζεται) περισσότερο ευχάριστα και κεντρίζει το ενδιαφέρον του ακροατή (αναγνώστη). Σε ορισμένες Διδαχές, που το θέμα είναι εορτολογικό, ὡπως π.χ. στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου (Δ.9), ο Παρτούρος μελετά το θέμα από τις ίδιες τις πηγές του δηλαδή την Καινή Διαθήκη (Λουκ.1.26-38) και τα Απόκρυφα (Ιακ. κεφ.11, Ψευδο-Ματθ. κεφ.9).

¹ Βλ. Φουντούλης, *ό.π.*, σσ. 178-195.

² Στη Δ.13 που υπάρχουν οκτώ *στάσεις* η *εξήγηση* αποτελεί την πρώτη *στάση*. Οι υπόλοιπες *στάσεις* αποτελούν την *απόδειξη*. Στο τέλος της όγδοης *στάσης* περιλαμβάνεται η *εφαρμογή*.

- Στην πορεία της διαπραγμάτευσης του θέματός του ο Ραρτούρος προσπαθεί να αποδείξει ότι εκείνα που παρουσίασε στο πρώτο μέρος είναι πραγματικά. Το τμήμα αυτό του λόγου καλείται *απόδειξη* και περιλαμβάνει τη δεύτερη στάση όταν στη Διδαχή υπάρχουν δύο μόνο στάσεις, ή την τρίτη όταν σ'αυτή υπάρχουν τρεις. Προκειμένου να αποδείξει αυτά που είπε προηγουμένως, αντλεί τα επιχειρήματά του από την Αγία Γραφή, όπου πραγματώνονται όλες οι χριστιανικές αλήθειες. Τα χωρία που χρησιμοποιεί τα μεταφέρει τις περισσότερες φορές αυτούσια αλλά συχνότατα και με παραλλαγές ή και σε ελεύθερη απόδοση. Η επιχειρηματολογία του είναι αρνητική, όταν ανασκευάζει τις ενστάσεις του, και θετική στις περιπτώσεις που υποστηρίζει τις θέσεις του. Συνήθως προηγείται η αρνητική επιχειρηματολογία, έτσι με τη θετική που έπεται επηρεάζοντας ψυχολογικά τους ακροατές του γίνεται περισσότερο πειστικός. Οι μέθοδοι αποδείξεων που ακολουθεί κατά τη θετική επιχειρηματολογία του ποικίλουν. Άλλοτε είναι επαγωγικές (π.χ. Δ.13.178.33-35: *διότι ὁ Χριστός...γένονεν ποιμήν... ἄμνος... κεφαλὴ... ὁδός... Θεός... Πάσχα, ἄρτος, θυσία, προσφορά, εὐλογία, τὰ πάντα δι' ἡμᾶς γέγονεν...*), άλλοτε παραγωγικές (π.χ. Δ.11.139.30-32: *διὰ νὰ λύουν τὸν λαὸν τοῦ Χριστοῦ ἐκ τῶν δεσμῶν τῶν ἁμαρτημάτων... ὁποῖον γέγονεν... εἰς τοῦτον τὸν Λάzarον...*), άλλοτε αναλογικές (π.χ. Δ.1.14.7-13: *ἐάν διὰ τό πρῶτον οὐ δυνάμεθα εἰς μέρος πληρῶσαι πῶς διὰ ὅλον θέλωμεν πληρώσει... παντελῶς οὐ δυνάμεθα εἰς οὐδέν ἀποπληρῶσαι αὐτόν οὔτε εἰς τό ἐλάχιστον*), άλλοτε από το ισχυρόν στο ασθενέστερο ή το αντίθετο, από το πολύ στο λίγο κλπ. (π.χ. Δ.1.13.34: *οὐχ εἷς ἄνθρωπος ἀλλὰ ὅλη ἡ ἀνθρωπίνη φύσις...*). Στη θετική επιχειρηματολογία ο Ραρτούρος ορισμένες φορές εισάγει και συγκινησιακά επιχειρήματα (πάθη) με σκοπό να συγκινήσει τους ακροατές του και να τους ωθήσει στην εφαρμογή των ὅσων διδάχτηκαν (π.χ. Δ.4.57.36, 58.1-3: *ὦ πόσοι ἀκούουν τήν συμβουλὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ οὐδέν θέλουν νὰ τήν κάνουν, οἱ τοιοῦτοι ὁμοιάζουν ὡσάν τὸν σίδηρον...*).

Το τέλος του κυρίου θέματος που συμπίπτει με το τελευταίο τμήμα της τελευταίας στάσης κάθε Διδαχής αποτελεί το κυριότερο σημείο του λόγου, την εφαρμογή. Εδώ υποδεικνύονται οι τρόποι με τους οποίους πρέπει να γίνουν, ὅσα ἐξήγηθηκαν και αποδείχτηκαν παραπάνω, βιώματα των πιστών. Ιδιαίτερο στοιχείο του τμήματος αυτού του λόγου

είναι η παραίνεση. Η παραίνεση ωστόσο στις Διδαχές υπάρχει συχνότατα ή σχεδόν πάντα και στο τέλος κάθε στάσης και έχει βέβαια σχέση με ένα σκέλος της έννοιας που σ'αυτή εξετάζεται (π.χ. Δ.5.64.17-20: *διό ἔναι χρεία να τά τιμήσωμεν ταῦτα τά τρία τήν προσευχήν... ἃ ἐκαθαίρουν ἡμᾶς ἐκ... δαίμονος καί νά τά ἐνδυνώμεθα ὡς ἄρματα συνεχῶς...*). Η παραίνεση στο τέλος του κυρίου θέματος αφορά τό κεντρικό θέμα της Διδαχής και αντανakλά τη χριστιανική ηθική και διδασκαλία (π.χ. Δ.6.82.21-25: *οὐκ ἔστιν αἰσχύνῃ ἀδελφοί τοῦ μαθεῖν... μή γενώμεθα σοφοί εἰς ἔμαντούς...*).

Η κάθε Διδαχή κατακλείεται, όπως είναι φυσικό, με τον επίλογο που διακρίνεται από το υπόλοιπο κείμενο λόγω του ύφους του και του περιεχομένου του. Κατά την εκφώνηση θα παρεμβalλόταν μια παύση μεταξύ αυτού και του κυρίου μέρους της Διδαχής.

Στην αρχή του επιλόγου ο Παρτούρος χρησιμοποιεί μια προσφώνηση όχι διαφορετική από εκείνη που είχε χρησιμοποιήσει και στο προοίμιό του (π.χ. Δ.1.8.5 και 14.28: *ἡγαπημένοι ἀδελφοί*). Το περιεχόμενο του επιλόγου απαρτίζεται από μια σύντομη ανακεφαλαίωση των ὁσων ελέχθησαν, από την εφαρμογή των κυριοτέρων αληθειών, την παραίνεση για την πραγμάτωση των παραπάνω και από μια προσευχή ή μια ευχή.

Στην ανακεφαλαίωση γίνεται σύντομη αναφορά στα κύρια νοήματα της Διδαχής και η συσχέτισή τους με τα πρόσωπα ή τους λόγους του Ευαγγελίου από όπου αντλείται το θέμα του κηρύγματος (π.χ. Δ.1.14.28-32). Στην εφαρμογή εκτίθενται με συντομία οι λόγοι για τους οποίους ο χριστιανός πρέπει να διαφυλάξει και να εφαρμόσει τις αλήθειες που απορρέουν από την ὅλη διαπραγμάτευση του θέματος (π.χ. Δ.4.58.20-22: *ἵνα φωτίσῃ ἡμᾶς φωτισμόν θεῖον καί δείξῃ ἡμῖν τό ἀγαθόν ἡμέτερον δηλαδή τό τέλος*). Στο σημείο αυτό ο Παρτούρος δεν χρησιμοποιεί εκφοβισμούς αλλά αντίθετα με ἥπιο ὕφος και αισιόδοξο τόνο για τα ἔσχατα, επιχειρεῖ να πείσει το ακροατήριό του για ποιό λόγο, ὅλα ὅσα εἶπε παραπάνω πρέπει να εφαρμόζονται. Για μεγαλύτερη πειστικότητα δεν παραλείπει να παραθέσει και ένα σχετικό χωρίο από την Αγία Γραφή [(π.χ. Δ.1.15.4-9 *ὦ Κύριε ἐγνωμεν τά ἁμαρτήματα ἡμῶν... κόπασον* (Ιερ. 14.20-22))] Η επισφράγιση της Διδαχής γίνεται συνήθως με την εξής φράση που παραλλάσσει ορισμένες φορές ως προς το ρήμα: *ἀντί δηλαδή επιτυχεῖν* απαντά το

ρήμα ἀξιωθείημεν ἢ το ρήμα τυχεῖν. π.χ. Δ.1.15.14-20: ἥς γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν ἐν Χριστῷ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν (πρβλ. Δ.2.32.4-6, Δ.3.45.30-33, Δ.5.69.24-29, Δ.6.83.14, Δ.7.98.20-24, Δ.8.110.12-13, Δ.9.122.22-26, Δ.10.131.34-36, Δ.11.143.24-29, Δ.12.151.22-25, Δ.13.25-28). Στις Διδαχές 4 (58.26-30) καὶ 14 (21-24), ἡ φράση αὐτὴ αντικαθίσταται ἀντίστοιχα ἀπὸ: (1) καὶ ἰδεῖν ἐμφανῶς αὐτόν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον καὶ προσκυνῆσαι αὐτόν σὺν τῷ πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν καὶ (2) ... καὶ ἀξίωσον ἡμᾶς ἰδεῖν ταῦτα ἐμφανῶς καὶ προσκυνῆσαι μετ' εὐλαβείας ταῦτα εἰς ᾧ καὶ οἱ ἄγγελοι ἐπιθυμοῦσι παρακῦψαι καὶ λέγειν ἅγιος ὁ Θεὸς ἅγιος ἰσχυρὸς ἅγιος ἀθάνατος ἐλέησον ἡμᾶς.

Συμπερασματικά λοιπὸν μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι οἱ Διδαχές τοῦ Ραρτούρου ἀκολουθοῦν τοὺς κανόνες δομῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν λόγων καὶ γενικότερα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς. Ἀπὸ πλευρᾶς τεχνικῆς καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ὕφους εἶναι τέλεια υποδείγματα ἐκκλησιαστικῶν λόγων. Ἡ ἱκανότητα τοῦ Ραρτούρου νὰ συνθέτῃ τὸ λόγο τοῦ εἶναι ἐμφανῆς· κατορθώνει νὰ ταξινομῇ, νὰ καταρτίζει τὸ υἱκὸ ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν Ἀγία Γραφή καὶ νὰ οἰκοδομῇ τὸ κήρυγμά τοῦ βάσει ὀρισμένων τεχνικῶν ἀρχῶν. Τὸ γεγονὸς ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Ραρτούρος πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι διέθετε τὸ φυσικὸ χάρισμα τοῦ λόγου εἶχε διδαχθεῖ τὴ ρητορικὴ τέχνη, γιὰτί ὅσο κι ἀν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τοῦ Musso δὲν τὸν ἀντιγράφει. Πιστεύουμε ὅτι μελέτησε με ἐπιμέλεια καὶ κατενόησε προηγουμένως τὴν τεχνικὴ τῶν Διδαχῶν τοῦ Musso καὶ ὕστερα τὴν ἐφάρμοσε στὰ δικά τοῦ κηρύγματα με βάση πια καὶ τὶς δικές τοῦ γνώσεις.

Ἡ ἐπιτυχημένη γενικὰ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος τῆς κάθε Διδαχῆς, παρὰ τοὺς πλατειασμούς καὶ τὶς ἐπαναλήψεις με τὴν παράθεση πολλῶν ἀγιογραφικῶν χωρίων καὶ διδακτικῶν ἐκφράσεων ποὺ διακόπτουν τὴν συνοχὴ τοῦ λόγου καὶ ποὺ οφείλονται, πιστεύουμε, πιθανότατα στὴν ἐπίδραση τοῦ Musso, δείχνει ὅτι ὁ Ραρτούρος διέθετε θεολογικὲς γνώσεις ἀλλὰ καὶ ἐντονα τὸ συναίσθημα τῆς διδασκαλίας καὶ διάσωσης τῆς ὁρθόδοξης χριστιανικῆς πίστεως.

Άξιο λόγου επίσης να αναφερθεί στο σημείο αυτό είναι ότι στο περιθώριο της Δ.1(6), όπως είπαμε, αναγράφεται η λέξη ηθοποιῖα. Η ηθοποιῖα¹, όπως είναι γνωστό, είναι ένα σχήμα ρητορικού λόγου. Με το σχήμα αυτό ο Παρτούρος παρομοιάζει την εκκλησία με κήπο, που αντί για φυσικά άνθη έχει τις αρετές, δηλ. την πίστη, την ελπίδα, την αγάπη, την ελεημοσύνη, τη νηστεία και την προσευχή. Το σχήμα αυτό δίνει στο λόγο του περισσότερη ζωντάνια και τον κάνει ελκυστικό με σκοπό να αναζωπυρώσει τα συναισθήματα της ψυχής του ακροατή του.

4. Οι επιδράσεις, το πιθανό πρότυπο και οι πηγές των Διδαχών

α) Οι επιδράσεις και το πιθανό πρότυπο

Προτού αναφερθούμε σε γενικές γραμμές στις επιδράσεις που δέχτηκε ο Παρτούρος στο έργο του Διδαχές κρίναμε σκόπιμο να δώσουμε μία συνοπτική εικόνα για το ιερό κήρυγμα στην ανατολική και στη δυτική εκκλησία από την εμφάνισή του ως την εποχή του Παρτούρου.

Η διδαχή ή το κήρυγμα του θείου λόγου ή η ομιλία ή ο εκκλησιαστικός λόγος στην ορθόδοξη εκκλησία αποτελεί, όπως είναι γνωστό, είδος της εκκλησιαστικής φιλολογίας, γενικότερα της ρητορικής και έχει τις ρίζες του στο Βυζάντιο². Εκεί τον 4ο και τον 5ο αιώνα γνώρισε τη μεγαλύτερη άνθηση με εκπροσώπους τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό, Ιωάννη Χρυσόστομο, Γρηγόριο τον Μέγα κ.ά³.

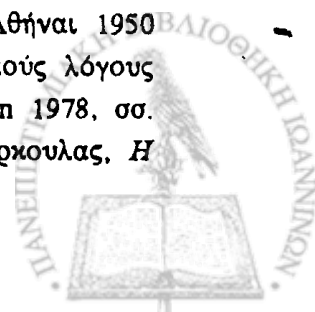
Στους νεώτερους χρόνους, από τον 15ο αιώνα, το θείο κήρυγμα γνωρίζει στην Τουρκοκρατούμενη και Βενετοκρατούμενη Ελλάδα νέα άνθηση⁴. Η πλούσια παράδοση χειρογράφων με ομιλίες⁵, τα έντυπα -

¹ Για το σχήμα αυτό στον εκκλησιαστικό λόγο βλ. Ψήμας, ό.π., σ. 218 κ.ε.

² Βλ. σχετικά Φουντούλης, ό.π., passim.

³ Πρβλ. Δημήτριος Μπαλάνος, Η εκκλησιαστική ρητορική από των χρόνων της δουλείας, *Νέα Εστία* 32(1942), σσ. 7-12, βλ. επίσης Kennedy, ό.π., σ. 325.

⁴ Βλ. Μανουήλ Γεδεών, Το κήρυγμα του θείου λόγου εν τη εκκλησία των κάτω χρόνων, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 12(1887-1888), σσ. 186-188, 192-196, 198-203. Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική ή Ιστορία και Θεωρία του κηρύγματος*, Αθήναι 1950 (passim). Ο Herbert Hunger εντάσσει τα κείμενα αυτά στους ευκαιριακούς λόγους (*Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. 1, München 1978, σσ. 145-154 και μετφ. του ίδιου *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 239. Κούρκουλας, *Η*

από τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα και μετά¹- και οι πραγματείες (σε χειρόγραφα ή έντυπα) με θέμα την τεχνική του ρητορικού λόγου γραμμένες από εκκλησιαστικά πρόσωπα για την βοήθεια των

θεωρία του κηρύγματος, ό.π., σ.15, ο ίδιος *Η Εκκλησιαστική ρητορεία*, ό.π., σσ.324-325 και Φουντούλης, ό.π., σσ. 41-48.

⁵ Βλ. σχετικά το άρθρο του Ευάγγελου Θεοδώρου στη ΘΗΕ, τόμ. 9, στ. 907-908 (λήμμα ομιλητική). Τα περισσότερα από τα χειρόγραφα αυτά παραμένουν άγνωστα γιατί είναι ανέκδοτα.

¹ Οι έντυπες εκδόσεις στις αρχές του 16ου αιώνα με κήρυγμα ή λόγους ως την έκδοση των *Διδαχών* του Παρτούρου (1560) ήταν δύο: (1) το πολύκροτο βιβλίο του Κερκυραίου ιερομονάχου Ιωαννίκιου Καρτάνου, *Άνθος Παλαιάς και Νέας Διαθήκης*, που εκδόθηκε στη Βενετία για πρώτη φορά το 1536 και περιείχε 19 λόγους (βλ. Legrand, *B.H. 15e-16e siècles*, τόμ. 1, σσ. 223-226, αριθ. 95 και την πρόσφατη έκδοση του έργου Ιωαννίκιος Καρτάνος, *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, Βενετία 1536, Επιμέλεια κειμένου-Εισαγωγή-Σχόλια-Γλωσσάριο Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, Αθήνα 1988 (στο εξής: Ιωαννίκιος Καρτάνος), και (2) ο *Θησαυρός* του Δαμασκηνού Στουδίτη που γνώρισε επανειλημμένες εκδόσεις στη Βενετία. Η πρώτη του έκδοση ωστόσο παραμένει άγνωστη. Οπωσδήποτε όμως έγινε πριν το 1558. Στο σημείο αυτό συμπληρωματικά διατυπώνουμε την άποψη ότι το έργο του Δαμασκηνού πρέπει να τυπώθηκε πριν το 1558 και μετά το 1554. Στη γνώμη αυτή οδηγούμαστε από το γεγονός ότι ο Δαμασκηνός πιθανόν γνώριζε το έργο του Musso, που τυπώθηκε το 1554, γιατί εντοπίσαμε ορισμένες κοινές ιδέες στα δύο έργα (βλ. σχετικά παρακάτω). Για την έκδοση του έργου βλ. *Θησαυρός Δαμασκηνού του υποδιακόνου και Στουδίτου του Θεσσαλονικέως*, Εισαγωγή-Βιογραφία συγγραφέως υπό Ευαγγέλου Χρ. Δεληδήμου, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 8 (στο εξής: Δαμασκηνός Στουδίτης). Η έκδοση του *Θησαυρού*, Βενετία 1589, περιλαμβάνει και επτά λόγους του Καρτάνου από τους 19 που περιλαμβάνονταν στο βιβλίο του Άνθος. Το ίδιο συμβαίνει και στις επανεκδόσεις. Τους επτά αυτούς λόγους τους έχουμε δει στην έκδοση του Δεληδήμου. Πάντως για εκκλησιαστικούς λόγους στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, τον πρώτο αιώνα μετά την άλωση ως το 1560 και για πρόσωπα που έγραψαν τέτοιου είδους κείμενα δεν γνωρίζουμε -εκτός βέβαια από τον Καρτάνο και τον Στουδίτη- τίποτε. Έχουμε γενικές μαρτυρίες για ύπαρξη και άλλων ομιλιών-λόγων-διδαχών που στο σύνολό τους παραμένουν ανέκδοτες ή και άγνωστες. Δειγματοληπτικά αναφέρουμε τις 47 ομιλίες του Ιωάννη Πλουσιαδηνού που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 1488-1489 και 1491-1492, (βλ. Πάνος Βασιλείου, Ο αυτογράφος "Θρήνος της Θεοτόκου" του Ιωάννη Πλουσιαδηνού, *Ελληνικά* 32(1980), σσ. 267-275, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία κυρίως για τον Πλουσιαδηνό) και μία διδαχή που αποδίδεται στον Θεοφάνη Ελεαβούλκο και περιέχεται σε κώδικα του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας (η πληροφορία προέρχεται από τον Θ. Μοσχονά, *Πατριαρχείον Αλεξανδρείας, Κατάλογοι της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης*, τόμ. Α' Χειρόγραφα, Αλεξάνδρεια 1945, χφ 304, φ. 27, πρβλ. Μπόμπου Σταμάτη, ό.π., σ. 28 και σημ. 5).

ιεροκηρύκων¹, μαρτυρούν ότι η εκκλησιαστική ρητορική αποκτά από την εποχή αυτή καινούριο παλμό.

Ο κυριότερος λόγος για την αναβίωση του φιλολογικού αυτού είδους ήταν, αναμφισβήτητα, ο νέος πνευματικός προσανατολισμός του ελληνισμού σ' ό,τι αφορούσε την παιδεία του υπόδουλου γένους. Σύμφωνα με αυτόν, για να μπορέσει ο ελληνισμός να διαφυλάξει τη χριστιανική του συνείδηση και την εθνικότητά του, που θα τον οδηγούσε αργότερα στην αποτίναξη του ζυγού της δουλείας, έπρεπε να έχει παιδεία η οποία θα βασιζόταν στη χριστιανική παράδοση. Η άποψη αυτή επικράτησε στον ελληνικό χώρο καθ' όλη την διάρκεια του πρώτου αιώνα μετά την άλωση². Υποστηρικτής της υπήρξε η εκκλησία και εκφραστής της το θρησκευτικό κήρυγμα³. Το κήρυγμα που εκφωνούνταν από εκκλησιαστικά πρόσωπα όλων των ιερατικών βαθμίδων (ιερείς και άνω)⁴ από τον άμβωνα της εκκλησίας, ακολουθώντας τις επιταγές του Ευαγγελίου (Ματθ. 23, 1-12), προσέγγιζε ένα ευρύ κοινό και μετέδιδε άμεσα με έντονο ηθικοδιδασκτικό τόνο όσα διψούσαν να μάθουν οι Έλληνες για τις χριστιανικές αλήθειες⁵. Παράλληλα ήταν ένας τρόπος διακίνησης ιδεών που απηχούσαν κοινούς τόπους μια και το βιβλίο ακόμη δεν είχε διαδοθεί ευρύτατα. Πηγές του φιλολογικού αυτού είδους ήταν η Αγία Γραφή, η Λειτουργική, οι

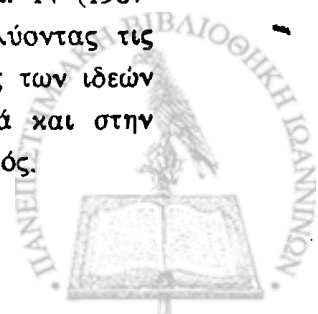
¹ Βλ. σχετικά το άρθρο του Θεοδώρου στη ΘΗΕ, ό.π., σσ. 907-908.

² Βλ. σχετικά Ζιώγας, *Προβλήματα παιδείας*, ό.π., σσ. 120-125, 131-133, 137-143, 156-160.

³ Βλ. Βασίλειος Τατάκης, Σκούφος-Μηνιάτης-Βούλγαρης-Θεοτόκης, *Βασική Βιβλιοθήκη* 8, Αθήναι 1953, σσ. 7-9, Ο ίδιος, *Μελέτες Ιστορίας της Φιλοσοφίας, Αρχαία Ελλάδα και Βυζάντιο*, Αθήνα 1980, *passim*, ιδιαίτερα σσ. 199-212.

⁴ Βλ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, P.G. 36 (Λογ. 27, Λογ. 32), Ιωάννης Χρυσόστομος, P.G. 48 (Περί ιερωσύνης, βιβλ. 4, 5, σσ. 660-677).

⁵ Στη μεταβυζαντινή ζωγραφική υπάρχει εικόνα (μοναδική όσο ξέρουμε), όπου παριστάνεται το εσωτερικό ορθόδοξης εκκλησίας σε ώρα ιερού κηρύγματος. Η εικόνα αυτή βρίσκεται σήμερα στην παλιά Ορθόδοξη Εκκλησία του Σεράγεβο και είναι έργο του Κρητικού ζωγράφου Γεωργίου Κλόντζα. Για το θέμα αυτό βλ. Όλγα Γκράτζιου, Η εικόνα του Γεωργίου Κλόντζα στο Σεράγεβο και τα επάλληλα επίπεδα σημασιών της, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Περίοδος Δ', τόμ. 14 (1987-1988), Αθήνα 1989, σσ. 9-31. Στην εργασία αυτή η συγγραφέας αναλύοντας τις μορφολογικές ιδιοτυπίες και το θέμα του έργου επισημαίνει ότι ο ρόλος των ιδεών της Αντιμεταρρύθμισης τόσο στο ίδιο το ζωγραφικό έργο όσο γενικά και στην εκκλησιαστική ρητορική του 16ου αιώνα στον ελληνικό χώρο ήταν σημαντικός.

Πατέρες της Εκκλησίας, οι αποφάσεις των Συνόδων, η Εκκλησιαστική Ιστορία και οι Θεολογικές πραγματείες. Με γλωσσικό όργανο τη λαϊκή γλώσσα¹ οι περισσότεροι εκκλησιαστικοί ρήτορες της εποχής αυτής επιζητούν να πλησιάσουν τον απλό και αμαθή χριστιανό και να τον αναμορφώσουν μέσα από τις χριστιανικές αλήθειες².

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει την ίδια εποχή (16ος αιώνας) και στη Δύση, σε ό,τι αφορά το ιερό κήρυγμα (=predica, oratoria sacra, omilia, sermo), όμως κάτω από άλλες συνθήκες. Στη Δυτική Εκκλησία, έπειτα από ένα διάστημα σιγής από τον 6ο περίπου αιώνα και πέρα, το κήρυγμα εμφανίζεται πάλι συστηματικά τον 13ο αιώνα με σκοπό να καταπολεμηθούν οι διάφορες αιρέσεις³. Κατά τη διάρκεια των δύο επομένων αιώνων (14ος και 15ος) στην Ιταλία εμφανίζονται πολλοί και γνωστοί predicatori, μερικών από τους οποίους τα έργα μας έχουν σωθεί. Πολλά, αν όχι τα περισσότερα, είναι σε λαϊκή γλώσσα (in volgare) και γνώρισαν επανειλημμένες εκδόσεις⁴.

(...)

¹ Βλ. Ιωαννίκιος Καρτάνος, σ. 46 και σημ. 3. Επίσης τη γλώσσα των λόγων του Δαμασκηνού Στουδίτη.

² Βλ. Τατάκης, *Μελέτες Ιστορίας...*, ό.π., σσ. 210-211.

³ Από τους σημαντικότερους Ιταλούς predicatori του 13ου αιώνα θεωρείται ο δομηνικανός θεολόγος Άγιος Θωμάς Ακινάτης. Στη Γερμανία εξέχουσα θέση στον τομέα αυτό κατέχει ο Bertoldo di Radisbona (†1272), (βλ. επόμενη σημείωση).

⁴ Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Άγιο Bernardino της Siena (1380-1444) του οποίου οι διδασχές σε λαϊκή γλώσσα σώθηκαν χάρις σε ένα Φραγκισκανό μοναχό που τις περισυνέλεξε δια ζώσης, τον S. Giacomo della Marca (†1479) του οποίου το έργο του σώζεται σε χειρόγραφο, τον Michele da Milano (†1480: Sermoni in volgare), τον San Lorenzo Giustiniani, πρώτο πατριάρχη της Βενετίας (†1455: Sermoni), τον San Antonino αρχιεπίσκοπο Φλωρεντίας, τον μοναχό Roberto da Lecce (†1494) του οποίου το έργο (Quaresimale) γνώρισε πέντε εκδόσεις ενώ ακόμη ζούσε ο ίδιος. Ο ονομαστότερος όμως εκπρόσωπος της εκκλησιαστικής ρητορικής του 15ου αιώνα στην Ιταλία ήταν ο μοναχός Gerolamo Savonarola (1452-1498). Οι διδασχές του συλλεγμένες από διάφορους ακροατές του θεωρούνται εκπληκτικές όχι τόσο για την μορφή και την τεχνική τους όσο για το πάθος, την ορμή του λόγου, τις παραστατικές εικόνες και κυρίως για τον τρόπο που χρησιμοποιεί τα θεία κείμενα των οποίων η απτήρηση θεωρεί ότι είναι αιώνια και μπορεί να φωτίσει τη συνείδηση των συγχρόνων του. Το κύριο θέμα των κηρυγμάτων του ήταν η τιμωρία, η Θεία Δίκη και η ανάγκη ανανέωσης της Καθολικής Εκκλησίας. Γενικά για τους εκπροσώπους του είδους στην Ιταλία βλ. το άρθρο του Remigio Penello στην Enciclopedia Cattolica, τόμ. 9(1952), σσ. 187-188 (λήμμα oratoria sacra). Για τις διδασχές του Αγίου Bernardino της Siena και του Savonarola βλ. τα λήμματα: Prediche volgari di San Bernardino και Prediche

Στον επόμενο αιώνα (16ο) στη Δυτική Εκκλησία υπάρχουν αξιόλογοι εκπρόσωποι του ιερού κηρύγματος¹. Ιδιαίτερα στην Ιταλία όπου ο αιώνας αυτός αποτελεί εποχή δημιουργικής ανόδου και ακμής στα γράμματα και στις τέχνες και όπου άρχισε να διαμορφώνεται η ιταλική λογοτεχνία², παρουσιάζονται πολλοί ονομαστοί *predicatori* της Δυτικής Εκκλησίας³.

Οι αυλές των αριστοκρατών, η ίδρυση των Ακαδημιών και άλλων σχολείων, η εκτύπωση και διάδοση του βιβλίου, η ίδρυση βιβλιοθηκών, η χρήση της λαϊκής γλώσσας από πολλούς ποιητές και συγγραφείς, καθώς και οι νέες πολιτικο-οικονομικές συνθήκες συντέλεσαν αναμφισβήτητα στην άνθηση όλων των λογοτεχνικών ειδών αυτή την εποχή⁴. Ωστόσο για την άνθηση του κηρύγματος στην Δυτική Εκκλησία σημαντικότερο ρόλο έπαιξε η Μεταρρύθμιση⁵.

di Savonarola, στο *Dizionario letterario delle opere e dei personaggi di tutti i tempi e di tutte le letterature* (Bompiani), τόμ. 5, σσ. 761-762 και 759-760 αντίστοιχα και ειδικότερα τη μελέτη της Lina Bolzoni, *Oratoria e Prediche*, στη σειρά *Letteratura Italiana*, τόμ. 3, Torino 1984, (ed. Einaudi), σσ. 1057-1063.

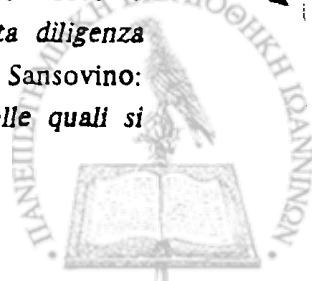
¹ Βλ. Penello, *ό.π.*, σσ. 188-189

² Γενικά για τη λογοτεχνία, τις μορφές της και τους εκπροσώπους στη διάρκεια του 16ου αιώνα βλ. Giorgio Bertone e Luigi Surdich, *La letteratura Italiana dalle origini al Seicento*, τόμ. 1, [*La letteratura, la lingua, Storia Bramante Sociale e Culturale d' Italia*], 1987 (χ.τ.), σσ. 347-441.

³ Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Callisto di Piacenza, Franceschino Visdomini (†1573), τον Gabriele Fiamma, τον Cornelio Musso (βλ. για το έργο του αναλυτικά παρακάτω σ. 192 κ.ε.), τον Carlo Borromeo συγγραφέα 126 ομιλιών σε λαϊκή γλώσσα και άλλων έργων, τον Francesco Girolamo Panigarola, επίσκοπο (1548-1594) (βλ. Penello, *ό.π.*, σσ. 188 και Bolzoni, *ό.π.*, σσ. 1057-1063). Ο ικανότερος και ο πιο φημισμένος όμως εκκλησιαστικός ρήτορας στην Ιταλία αυτή την εποχή ήταν ο Bernardino Ochino από τη Siena (1487-1564), που ανήκε στο Τάγμα των Καπουτσίνων προτού να ασπαστεί τον λουθηρανισμό. Για το πρόσωπο και το έργο του βλ. το άρθρο του Costanzo Cargnoni στο *Dictionnaire de Spiritualités*, fasc. LXXII-LXXIII, Paris 1981 και fasc. LXXIV-LXXV Paris 1982 και παρακάτω σ.347-191.

⁴ Βλ. Bertone-Surdich, *ό.π.*, σσ. 353-356.

⁵ Ορισμένα από τα κηρύγματα αυτά είναι γνωστά σήμερα από διάφορες συλλογές που εκδόθηκαν επανειλημμένα την ίδια εποχή ή λίγο μεταγενέστερα. Γνωστές εκδόσεις είναι της Βενετίας του έτους 1546, με επιμελητή τον Florido (*Orationi diverse di diversi rari ingegni non mai piu insieme, né con tanta diligenza date in luce*) και του έτους 1561 με επιμελητή και εκδότη τον Francesco Sansovino: *Orationi volgarmente scritte da molti huomini illustri dei tempi nostri. Nelle quali si*

Όπως είναι γνωστό η Καθολική Εκκλησία από το α' μισό του 16ου αιώνα κάτω από το βάρος των μεταρρυθμιστικών διδασκαλιών και κηρυγμάτων, αγωνιζόμενη να προλάβει απώλειες των πιστών της και να διατηρήσει το κύρος της, εφαρμόζει νέα πολιτική γραμμή τόσο μέσα στους κόλπους της (ίδρυση του Τάγματος των Ιησουϊτών), όσο και έξω απ' αυτούς. Ειδικά κατά τη διάρκεια της Συνόδου του Trento (1545-1565) και στα επόμενα χρόνια υπό το πνεύμα της Αντιμεταρρύθμισης και προκειμένου να ελέγξει το προτεσταντικό κίνημα εφαρμόζει μία εκπαιδευτική πολιτική που ως στόχο της έχει να εδραιώσει και διαδώσει την καθολική πίστη. Τα μέσα που χρησιμοποιεί η Αγία Έδρα σ' αυτόν τον αγώνα είναι το ιερό κήρυγμα, η ίδρυση σχολείων και φροντιστηρίων, η εκπαίδευση ιεροκλήρων και λαμπρών διαφωτιστών και η διάδοση βιβλίων¹.

Ιδιαιτερότητα αποκτά η στάση της απέναντι στους Έλληνες Ορθοδόξους και κυρίως εκείνους που κατάγονταν από τις Βενετοκρατούμενες περιοχές, τη στιγμή ειδικά που αρχίζουν οι επίσημες

contengono ragionamenti convenevoli a Principi, a senatori, a capitani, et ad ogni altra qualità di persone. Racolte, rivedute et corrette per Francesco Sansovino. Con un trattato del medesimo intorno alla materia dell' arte. Con la tavola delle cose notabili per ordine d' alfabeto. Con privilegio in Venezia 1561.). Την έκδοση του 1546, παρά τις προσπάθειές μας δεν κατορθώσαμε να βρούμε. Την έκδοση του Sansovino είδαμε σε μικροφίλμ που προμηθεύτηκαμε από τη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Πρόκειται για πανηγυρικούς και επικήδειους λόγους προς τιμήν επιφανών προσώπων, παπών, βασιλέων, πριγκίπων, στρατιωτικών διοικητών, συγκλητικών και άλλων. Οι λόγοι αυτοί εκφωνήθηκαν σε διάφορες εποχές. Ο πρώτος π.χ. προς τιμήν του Πάπα Κλήμεντα Ζ' είχε εκφωνηθεί το 1529 από τον Claudio Tolomei, ο δεύτερος στην πρώτη εκδήλωση της Ακαδημίας των Φιλάρετων της Ferrara από τον Alberto Lolio κλπ. Ανάμεσα σε αυτούς υπάρχουν λόγοι προς τιμήν του Πάπα Λέοντα Χ', της Αικατερίνης της Αραγωνίας, της Αικατερίνης των Μεδίκων, του Καρόλου Ε', του Μάρκο Bembo, του Malatesta Baglioni, του Taddeo Gaddi, του Stefano Colonna, της Λουκρητίας των Μεδίκων, του Marcantonio Grimani, του Jacopo Cornaro κ.α. Ως συγγραφείς των λόγων αυτών υπογράφουν διάφορα ονόματα μεταξύ αυτών ο Benedeto Varchi, ο Girolamo Faeta, ο Cornelio Frangipane, ο Lelio Tolomei. ο Giovanni Batista Pigna, ο Jacomo Bonfadio κ.α.

¹ Για το θέμα αυτό βλ. Τσιρπανλής, *Οι Μακεδόνες ιππουδάστες, ό.π.,* σσ. 7-8, 28-33, ο ίδιος, "Σχέσεις της Ορθοδόξου Εκκλησίας με τις εκκλησίες της Δύσεως", στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 10, Αθήναι 1974, σσ. 115-117, ο ίδιος, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576- 1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 25-31.

επαφές και ανταλλαγές απεσταλμένων μεταξύ ορθοδόξων και διαμαρτυρομένων. Ενώ ως τότε (δηλ. τη Σύνοδο του Trento) η πολιτική του Βατικανού, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, σε ό,τι αφορούσε τον προσηλυτισμό των ορθοδόξων στο θρήσκευμά της ήταν απλά πιεστική, από τη στιγμή αυτή και έπειτα, για ευνόητους λόγους γίνεται παρεμβατική και προσπαθεί επίμονα και με ποικίλους τρόπους να διαδίδει τα δόγματά της στην Ανατολή μέσω της Congregazione dei Greci¹. Η ίδρυση του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης (1576-1700)² και άλλων ιεροσπουδαστηρίων³, η σύνταξη των ιερών της κατηχήσεων, η μετάφρασή τους στα ελληνικά και η αποστολή τους στην Ελλάδα σε 12.000 αντίτυπα⁴, καθώς και οι εκάστοτε παρεμβάσεις και αντιδράσεις του λατινικού κλήρου των ελληνικών Βενετοκρατούμενων περιοχών απέναντι στον ορθόδοξο κλήρο στο ζήτημα της αυτοδυναμίας των τοπικών εκκλησιών και στα θέματα των μεικτών γάμων, της βάπτισης, του ιερού κηρύγματος και των ιεροκηρύκων⁵, μαρτυρούν τον μεγάλο προπαγανδιστικό αγώνα (propaganda fidei) που κατέβαλε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία για να υπερισχύσει του Λουθηρανισμού και να διατηρήσει την αίγλη της στην Ανατολή.

Τα κηρύγματα των καθολικών και των διαμαρτυρομένων, όπως εξάλλου και των ορθοδόξων, αυτή την εποχή (16ος αιώνας), εκφωνούνταν από τον άμβωνα των εκκλησιών, σύμφωνα με τις παραστάσεις ζωγραφικών έργων -από τον 14ο αιώνα κιόλας στην Ιταλία- και τις απεικονίσεις μικρογραφιών⁶. Οι καθολικοί ιεροκήρυκες

¹ Βλ. Τσιρπανλής, *Σχέσεις...*, ό.π., σσ. 122-123.

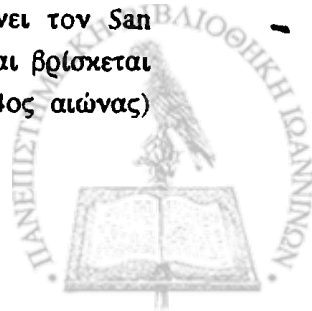
² Γενικά για τις συνθήκες που συνέβαλαν στην ίδρυση του Κολλεγίου, τη λειτουργία και τους μαθητές βλ. τη μελέτη του Τσιρπανλή, *Το Ελληνικό Κολλέγιο...*, ό.π., *passim*.

³ Είναι γνωστό ότι λίγο νωρίτερα το 1564, στην Κέρκυρα, είχε ιδρυθεί το Καθολικό Ιεροσπουδαστήριο. Ένα από τα ιδρυτικά του στελέχη ήταν ο λατίνος Επίσκοπος του νησιού και μέλος της Congregazione dei Greci Αντώνιος Κόκκος.

⁴ Βλ. Τσιρπανλής, *Σχέσεις...*, ό.π., σ. 123.

⁵ Βλ. παραπάνω σ. 26 κ.ε.

⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ζωγραφικό έργο του Bernardo Daddi (14ος αιώνας) με αυτή τη θεματογραφία, υπάρχει στο Μουσείο των Καλών Τεχνών του Παρισιού. Παριστάνει τον Άγιο Πέτρο που κηρύσσει σε άμβωνα εκκλησίας. Άλλο ζωγραφικό έργο είναι του Sano di Pietro (15ος αιώνας), που παριστάνει τον San Bernardino της Siena να κηρύσσει στην εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου και βρίσκεται στον καθεδρικό ναό της Siena. Μικρογραφία της σχολής της Bologna (14ος αιώνας)

ήταν κι αυτοί εκκλησιαστικά πρόσωπα. Είχαν τον ιερατικό βαθμό του ιερέα (=sacerdote, parroco) έως του Επισκόπου, ο οποίος είχε -για ευνόητους φυσικά λόγους- και την επίβλεψη των ιεροκληρύκων, σύμφωνα με σχετικό κανόνα της Συνόδου του Trento. Το περιεχόμενο των κηρυγμάτων της Δυτικής Εκκλησίας ήταν δογματικό και ηθικό με κύριο στόχο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τη διάδοση και διαφύλαξη της λατινικής πίστης σύμφωνα με τις εντολές του Χριστού (πρβλ. Μαρκ.6.15, Λουκ. 4.43). Στα πλαίσια της Αντιμεταρρύθμισης εκτός απ' αυτή τη μορφή, το κήρυγμα στη Δυτική Εκκλησία αποκτά βέβαια και ιεραποστολικό χαρακτήρα (missione), αφού στο θέμα του προσηλυτισμού δίνεται αυτή την εποχή σαφέστατα ιδιαίτερη έμφαση¹.

Από τη σύντομη αυτή παρουσίαση της κατάστασης του κηρύγματος στην Ανατολική και τη Δυτική εκκλησία κατά τον 16ο αιώνα διαφαίνεται ότι το φιλολογικό και εκκλησιαστικό αυτό είδος γνωρίζει πρωτοφανή άνθηση κάτω από την πίεση συγκεκριμένων παραγόντων: στην Ανατολική Εκκλησία υπό την πίεση του εξισλαμισμού και την ανάγκη, συνειδητά πλέον, να αποκτήσει παιδεία ο υπόδουλος ελληνισμός και στη Δύση υπό την πίεση των μεταρρυθμιστικών ιδεών. Ωστόσο η Εκκλησία και στους δύο αυτούς χώρους παραμένει ο υποστηρικτής του φιλολογικού αυτού είδους, ενώ η γλώσσα, οι πηγές και το περιεχόμενο, πέρα βέβαια από τις δογματικές διαφορές, κινούνται στα ίδια ή σε παραπλήσια πλαίσια.

Πόσο όμως επηρεάστηκε το ορθόδοξο κήρυγμα από το δυτικό κατά το πρώτο, κυρίως, μισό του 16ου αιώνα ως προς τη μορφή, τη διάρθρωση της ύλης και το περιεχόμενο είναι δύσκολο να καθοριστεί με ακρίβεια. Θα μπορούσαν να διατυπωθούν συγκεκριμένες απόψεις μόνον

με θέμα: κήρυγμα του Αγίου Θωμά μπροστά σε λαϊκούς και εκκλησιαστικούς υπάρχει στο Milano (collezione Hoelpl). Προμετωπίδα σε μία έκδοση της Perugia 1521, του βιβλίου: *Sermoni da molti latini in volgare* του Baldassare Olimpico da Sassoferrato υπάρχει σε έντυπο της Βιβλιοθήκης του Βατικανού (βλ. σχετικά *Enciclopedia Cattolica*, τόμ. 9, ό.π., στ. 186, πίνακ. 10, στ. 183, στ. 187 αντίστοιχα). Επίσης βλ. τη φωτογραφία (εικ. 5) του φιλομεταρρυθμιστικού μονόφυλλου (χαρακτικό) που εκδόθηκε στη Νυρεμβέργη το 1529 και απεικονίζει δύο σκηνές κηρύγματος (Γκρατζίου, ό.π., σ. 23).

¹ Γενικά για τα θέματα αυτά βλ. το άρθρο του Giuseppe de Lucca, στην *Enciclopedia Italiana, di Scienze, Lettere et Arti*, τόμ. 28, Roma 1949, σσ. 174-176 (λήμμα predicazione) και το άρθρο του Θεοδώρου στη *ΘΗΕ*, ό.π., στ. 912-913.

αν είχαν μελετηθεί λεπτομερειακά όλα τα κείμενα -έντυπα ή χειρόγραφα- των γνωστών εκκλησιαστικών ρητόρων της εποχής στην ανατολική και δυτική εκκλησία¹. Το θέμα όμως αυτό της λεπτομερούς συγκριτικής εξέτασης των κειμένων, είναι ευρύτατο και ξεπερνά τα πλαίσια της διδακτορικής διατριβής². Έτσι θα περιοριστούμε σε συγκεκριμένες διατυπώσεις, ύστερα από μια πρώτη προσέγγιση που κάναμε στο θέμα, στην προσπάθειά μας να ανεύρουμε τις δυτικές επιδράσεις στο έργο του Ραρτούρου.

Για τα δυτικά πρότυπα των προγενεστέρων του Ραρτούρου συγγραφέων εκκλησιαστικών λόγων έχουν διατυπωθεί γενικώς και αορίστως διάφορες υποθέσεις. Η εκδότρια των λόγων του Καρτάνου κ. Ελένη Κακουλίδη-Πάνου σημειώνει ότι: "... τα κύρια θέματα στους περισσότερους λόγους αποτελούν κεφάλαια χριστιανικής ηθικής, κηρύγματα που θα μπορούσαν να είχαν εκφωνηθεί από τον άμβωνα αυτούσια. Όποια κι αν είναι η πηγή από την οποία άντλησε τα θέματά του, φαίνεται ότι τα έχει προσαρμόσει στις ανάγκες των αναγνωστών του..."³.

Ο Ευαγ. Δεληδήμος, εκδότης των 36 λόγων του Δαμασκηνού Στουδίτη, ισχυρίζεται ότι: "... η θεολογική διδασκαλία των είναι καθαρώς ορθόδοξη πατερική, άνευ δυτικών επιδράσεων, αι οποίαι είναι δυστυχώς έντονοι εις τα έργα άλλων λογίων της Τουρκοκρατίας"⁴.

Ο Κ. Κούρκουλας διατυπώνει την άποψη: "Ο Ραρτούρος επηρεασμένος εκ της Δυτικής κηρυγματικής παραδόσεως, απηλλαγμένος όμως του υπερβολικού λυρισμού και του φόρτου των ρητορικών ανθέων,

¹ Βλ. Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Νεοελληνική Ρητορεία, Βασική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 41, Αθήναι 1960, σσ. ζ'-ιθ'.

² Το θέμα αυτό προϋποθέτει ευρύτατη έρευνα και αποτελεί αντικείμενο μελλοντικής μας ειδικής εργασίας της οποίας το υλικό έχει ως ένα βαθμό συγκεντρωθεί και μελετηθεί. Τα περισσότερα κείμενα συγγενούς περιεχομένου της Δυτικής Εκκλησίας αυτής της περιόδου παραμένουν άγνωστα γιατί είναι ανέκδοτα, πράγμα που καθιστά δυσκολότερη τη συγκέντρωσή τους. Όσα έχουν εκδοθεί προσφέρονται σήμερα στην έρευνα από τις αρχικές τους εκδόσεις, αρκετές φορές δυσεύρετες και ορισμένως απρόσιτες, ή από ανθολογημένες εκδόσεις σύγχρονες ή μεταγενέστερες.

³ Βλ. Ιωαννίκιος Καρτάνος, σ. 79.

⁴ Βλ. Δαμασκηνός Στουδίτης, σ. 9.

αναδεικνύεται πρόδρομος ιδίας σχολής κηρύγματος..."¹. Ο παραπάνω όμως μελετητής υποστηρίζει την άποψη χωρίς να παραπέμπει σε συγκεκριμένα έργα ή να παραθέτει παρατηρήσεις που να στηρίζονται στη συγκριτική μελέτη τέτοιων κειμένων. Έτσι το ερώτημα μας απασχόλησε ευρύτερα και προσπαθήσαμε ως ένα βαθμό να προσεγγίσουμε και να διαφωτίσουμε το θέμα για το οποίο, όπως είπαμε και παραπάνω, γνωρίζουμε ελάχιστα. Η προσέγγιση αυτή έγινε με βάση το υλικό που προσφέρεται στην ιταλική βιβλιογραφία, επειδή ο Ραρτούρος μιλούσε τη γλώσσα και άρα του ήταν ευκολότερο να αναζητήσει βοήθημα γραμμένο στα ιταλικά. Αρχικός μας στόχος ήταν να εντοπίσουμε βιβλία συγγενούς περιεχομένου, σύγχρονων του Ραρτούρου Ιταλών εκκλησιαστικών ρητόρων. Βέβαια στο σημείο αυτό υπήρξαν επιφυλάξεις, πράγμα που δεν παραλείπουμε να σημειώσουμε, στο γεγονός μήπως ο Ραρτούρος είχε υπόψη του κάποιο χειρόγραφο απρόσιτο σε μάς σήμερα.

Το υλικό που εντοπίσαμε ήταν ογκώδες², συχνότατα δυσεύρετο και αρκετές φορές απρόσιτο. Έτσι λοιπόν μείναμε στην άποψη να

¹ Κούρκουλας, *Η θεωρία...*, ό.π., σσ. 18-19.

² Για τον ίδιο σκοπό μελετήσαμε την έκδοση του Sansovino του 1561 (βλ. παραπάνω). Το βιβλίο αυτό δεν έχει καμμία σχέση με το βιβλίο του Ραρτούρου, όπως επίσης και το έργο ενός άλλου γνωστού ιταλού ρήτορα του 16ου αιώνα του Bernardin Ochino. Το έργο του, με τίτλο *Prediche*, εκδόθηκε για πρώτη φορά ολοκληρωμένο στη Βασιλεία το 1562, αλλά σύμφωνα με μαρτυρίες αρκετές διδαχές του είχαν αρχίσει να εκδίδονται αποσπασματικά ήδη από το 1542. Η έκδοση του 1562 κυκλοφόρησε σε πέντε τόμους, σύμφωνα και με χειρόγραφη σημείωση που υπάρχει σήμερα σ' έναν τόμο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης με τίτλο: Ochino Bernardino da Sienna, *Prediche scelte, Stanno in opuscoli e lettere di Riformatori Italiani del '500*, vol. I, Bari 1913. Και στο εσώφυλλο: *Prediche di Bernardin Ochino da Sienna, novamente ristampate et con grande diligentia revedute et corrette, con la sua tavola nel fine*. Η σχετική σημείωση έχει ως εξής: *L'opera completa cominciata a stamparsi in Basilea l'anno 1562, è distribuita in sei volumi; il sesto è imperibile, onde sia creduto che fussero cinque soltanto*. Υπογράφει ο G. Valestrelli. Το βιβλίο το είδαμε σε μικροφίλμ. Σ' αυτό περιέχονται 50 διδαχές του Ochino, που εκτείνονται σε 424 σελίδες. Οι διδαχές είναι αριθμημένες με λατινικούς αριθμούς, είναι γραμμένες στην ιταλική της εποχής και το περιεχόμενο της κάθε μιας προεξάγγελλεται στον τίτλο: π.χ.: della confessione, predica XIII κλπ. Εκείνο λοιπόν που μπορούμε να ισχυριστούμε, ύστερα από την μελέτη των διδαχών του Ochino, είναι ότι ο Ραρτούρος δεν πρέπει να τις γνώριζε για δύο κυρίως λόγους: (1) γιατί ο Ochino ήταν προτεστάντης και (2) γιατί το έργο του εκδόθηκε ολοκληρωμένο δύο χρόνια αργότερα από τις Διδαχές του Ραρτούρου. Οτι

μελετήσουμε αρχικά και να ερευνήσουμε, όσο ήταν δυνατόν, το έργο των εκκλησιαστικών εκείνων ιταλών ρητόρων, που εκδόθηκε στη Βενετία όπου ή από όπου ο Ραρτούρος θα μπορούσε να το προμηθευτεί και ως εκ τούτου να το γνωρίζει.

Ένας από τους πιο γνωστούς εκκλησιαστικούς ρήτορες του 16ου αιώνα στην Ιταλία ήταν ο Cornelio Musso. Ο Musso γενήθηκε στην Piacenza το 1511 και πέθανε στη Ρώμη το 1574. Σπούδασε στη Βενετία και στην Padova και δίδαξε θεολογία στα πανεπιστήμια της Pavia και της Bologna¹. Ήταν επίσκοπος του Forlimpopoli και αργότερα εκλέχτηκε από την οικογένεια Farnese για τη γνώση και τη σοφία του επίσκοπος του Bitonto. Ήταν πολύ αγαπητός στον Πάπα Παύλο Γ΄².

Έργο του Musso με τίτλο *Prediche* (=διδασχές) εκδόθηκε στη Βενετία το 1554 από το τυπογραφείο του Gabriel Giolito de Ferrari et fratelli³. Σύμφωνα με τον υπότιτλο της έκδοσης αυτής οι Διδασχές

σίγουρα δεν τις γνώριζε από αποσπασματικές εκδόσεις το αποδεικνύει η γενική εξέταση που κάναμε στις Διδασχές σε σχέση με το έργο του Ochino. Θεματικά βέβαια οι Διδασχές του Ραρτούρου και του Ochino ασχολούνται με γενικές έννοιες της χριστιανικής ηθικής ή ερμηνείες χριστιανικών αληθειών. Αυτά τα θέματα όμως αποτελούν κοινό τόπο στο ιερό κήρυγμα, αφού ο σκοπός τους είναι ηθικοδιδασκτικός. Οι ιδέες πίστη, αγάπη, ελεημοσύνη, μετάνοια, εξομολόγηση και η σειρά προϋποθέσεων για τη σωτηρία του ανθρώπου και την Αιώνια Βασιλεία, που κυριαρχούν στο έργο και των δύο ιεροκηρύκων, αντανακλούν το γενικότερο πνεύμα του ιερού κηρύγματος και βεβαίως και της εποχής. Ελάχιστες φορές που εντοπίσαμε κοινές εκφράσεις διαπιστώσαμε αμέσως ότι αυτό συμβαίνει επειδή και οι δύο αντλούν από τα ίδια εκκλησιαστικά κείμενα, κυρίως την Αγία Γραφή. Η κατακλείδα επίσης που είναι περίπου παρόμοια και στους δύο συγγραφείς οφείλεται στο γεγονός ότι είναι ευχή που συμβαίνει να περιέχεται, με παραλλαγές φυσικά, στα λειτουργικά βιβλία και των δύο εκκλησιών.

¹ Βλ. το άρθρο του Giuseppe Toffanin, *Enciclopedia italiana*, τόμ. 24, (λήμμα Musso).

² Η πληροφορία προέρχεται από κείμενο με τίτλο: *Discorso dell' eccellentissimo dottore monsignor Bernadrin Tomitano, sopra l' elocquentia et l' artificio delle prediche di monsignor Cornelio Musso*, που υπάρχει στο τέλος του βιβλίου του Musso (εκδ. 1554, φφ. 450^r-453^v), το οποίο παρουσιάζουμε στη συνέχεια.

³ Ο πλήρης τίτλος του εντύπου είναι: *Prediche del reverendo monsignor Cornelio Musso, Vescovo di Bitonto fatte in diversi tempi et in diversi luoghi, nelle quali si contengono molti santi et evangelici precetti non meno utili, che necessari alla interior fabrica del l' huomo christiano. Con la tavola delle cose più notabili in esse*

εκφωνήθηκαν σε διάφορες εκκλησίες πόλεων της Ιταλίας από το 1540 ως το 1552¹. Ο τίτλος της κάθε διδαχής περιλαμβάνει τον τόπο και τον χρόνο που εκφωνήθηκε και το θέμα της². Συνολικά οι διδαχές είναι δέκα και καταλαμβάνουν 244 πυκνογραμμένα και αριθμημένα φύλλα. Αμέσως μετά την τελευταία σελίδα της δέκατης διδαχής (f.244^v) υπάρχει κείμενο δύο περίπου σελίδων χωρίς αριθμηση γραμμένο από τον M. Bernardin Tomitano με τίτλο: *A.M. Giolito* και με χρονολογία 29 Μαΐου 1554³. Ακολουθεί το κείμενο με τίτλο: *discorso dell' eccellentissimo...* ⁴. Στο τέλος υπάρχει ευρετήριο 11 σελίδων, χωρίς αριθμηση, με τα κυριότερα θέματα της κάθε διδαχής ξεχωριστά.

Οι διδαχές του Musso από την πρώτη ματιά αποδεικνύεται ότι δεν εκφωνήθηκαν τις ίδιες Κυριακές ή εορτές, οπότε να αναφέρονται στα ίδια ευαγγέλια με τις Διδαχές του Παρτούρου. Μονάχα η δεύτερη και η τρίτη του Musso αναφέρονται στα ίδια που είναι αντίστοιχα τα ευαγγέλια του Λαζάρου (Δ.11) και της πρώτης Κυριακής της Τεσσαρακοστής (Δ.3). Το γεγονός αυτό κατέστησε τη σύγκριση και την παραβολή των κειμένων δύσκολη αφού, το περιεχόμενό τους δεσμεύεται από του όρους που θέτει η διαφορετική θεματική των ευαγγελικών περικοπών.

contenute. Con privilegio di Papa Giulio III e della illustrissima Signoria di Venegia. In Venegia appresso Gabriel Giolito de Ferrari et fratelli 1554.

¹ Με τη σειρά που υπάρχουν στο έντυπο οι διδαχές αυτές εκφωνήθηκαν, η πρώτη στον καθεδρικό ναό του Bitonto το 1549, η δεύτερη σε εκκλησία του Monte Oliveto της Napoli το 1549, η τρίτη στον San Lorenzo in Damaso της Ρώμης το 1542, η τέταρτη στην Padova το 1550, η πέμπτη στην εκκλησία delle Murate της Φλωρεντίας το 1540, η έκτη στον Άγιο Αντώνιο της Padova το 1543, η έβδομη στο San Donato του Trento το 1545, η όγδοη στη Γένοβα το 1553 και οι δύο τελευταίες στο Trento το 1546 και το 1552 στην εκκλησία των Γερμανών.

² Ενδεικτικά αναφέρω τον τίτλο της πρώτης: *Predica fatta nella sua Chiesa Cathedrale, la prima Domenica dopo Natale, quando visitò e salutò il popul suo nel primo ingresso che fece l'anno 1549. Nella quale si tratta della verra pace. Rex pacificus magnificatus, Pax vobis.*

³ Το κείμενο αναφέρεται στη σημασία της έκδοσης αυτής και στην ικανότητα του τυπογράφου που πραγματοποίησε την έκδοση.

⁴ Βλ. παραπάνω. σ. 192 και σημ. 2 Η σελιδαρίθμηση του μικρού αυτού κειμένου (φφ. 450r-453v) δημιουργεί ερώτημα. Μήπως πρόκειται για κείμενο που περιλαμβανόταν σε άλλη έκδοση του Giolito, αφού τα τυπογραφικά στοιχεία είναι πανομοιότυπα και συμπεριλήφθηκε μετά στην έκδοση αυτή;

Η συγκριτική εξέταση των δύο βιβλίων δείχνει ότι ο Παρτούρος όχι μόνο είχε υπόψη του το βιβλίο του Musso, αλλά ότι πρόκειται πιθανότατα για το πρότυπό του. Μολονότι οι διδαχές του Musso αναφέρονται σε άλλα ευαγγελικά θέματα, ο Παρτούρος αντλεί, επιλέγει παραδείγματα, ιδέες και αντιγράφει πολλές φορές μεταφράζοντας αυτούσια ολόκληρες ενότητες τις οποίες προσαρμόζει στη συνέχεια στα δικά του κείμενα.

Η άποψη ωστόσο αν το έργο του Musso υπήρξε το μοναδικό πρότυπο των Διδαχών του Παρτούρου εκφράζεται με κάθε επιφύλαξη, αφού, όπως αναφέρθηκε, πρόκειται για συμπέρασμα που προκύπτει από μια πρώτη προσέγγιση που κάναμε στο θέμα.

Για τον έλεγχο πάντως της παραπάνω άποψης επιχειρήσαμε συγκριτική έρευνα των δύο βιβλίων. Η έρευνα αυτή απέδειξε ότι:

(1) υπάρχουν σχέσεις στα έντυπα του Musso και του Παρτούρου ως προς τη βιβλιογραφική παρουσία. Οι τίτλοι των διδαχών του Musso αναγράφονται κάτω από ομοιόμορφο κόσμημα, το πρωτόγραμμα περιέχεται σε τετράγωνο ξυλογραφικό πλαίσιο και προαναγγέλλονται σ' αυτούς τα θέματα που θα αποτελέσουν το περιεχόμενο. Τα κείμενα των διδαχών του είναι πιο μακροσκελή μέχρι και τριάντα φύλλα (π.χ. pred.3,9) από του Παρτούρου, με αποτέλεσμα να πλατειάζουν, να χάνεται η συνέχεια του λόγου και να καθίστανται αρκετές φορές κουραστικά.

(2) υπάρχουν σχέσεις ως προς τη διάταξη της ύλης. Ο Musso διαιρεί κάθε *Predica* στο *prohemio* (=προοίμιο) και, όπως αναφέρθηκε, σε τρία ή το πολύ τέσσερα *parti* (=μέρη)¹. Το προοίμιο είναι πιο σύντομο από εκείνο των Διδαχών του Παρτούρου (μισή ή το πολύ μία σελίδα) αλλά αναφέρονται εκεί τα ίδια περίπου πράγματα, κάποιο δηλαδή παράδειγμα συναφές προς το θέμα, ο σκοπός του κηρύγματος και αρκετές φορές, αντίθετα από το Παρτούρο, γεγονότα της άμεσης επικαιρότητας. Κάθε *parte* της *predica* αποτελεί μια θεματική ενότητα όπως δηλαδή και οι *στάσεις*. Το πρωτόγραμμα του μέρους βρίσκεται και αυτό σε ξυλογραφικό πλαίσιο, ενώ ο τίτλος του: *prima* ή *seconda* ή *terza* ή *quarta parte*, αναγράφεται κάθε φορά με κεφαλαίο γράμμα.

¹ Από τέσσερα μέρη αποτελούνται οι διδαχές 4, 5, 8 και 10. Οι υπόλοιπες αποτελούνται από τρία.

(3) ο Παρτούρος χρησιμοποιεί τις ίδιες καταληκτικές φράσεις με εκείνες που χρησιμοποιεί ο Musso σε κάθε μέρος. Π.χ.: (1) *state adunque vi priego, così attenti a udirmi cos' io sono intento a ragionarvi* (pred. 1, prima parte), (2) *Horsù habbiam detto assai per questa prima parte. Vi rigratio che m' havete ascoltato con l'oration vostra, seguitate in favorirmi perche io possa preder fiato e aggiungevi alla seconda* (pred. 5, prima parte), (3) *ma io voglio parlar hora a tutti voi Christiani generalmente due parole et presto ve n' andarete a casa con la benediction d' Iddio* (pred. 10, terza parte).

(4) υπάρχουν περιορισμένες σχέσεις στην κατακλείδα των διδαχών των δύο έργων. Π.χ.

....Della veneranda antichità	ἀνάστησον ἡμᾶς ἐκ τοῦ
della nostra Christiana religione,	ὑπνου ἵνα μὴ ἀποθάνωμεν καὶ
vivate si in Christo et a Christo,	ἀξιώσον ἡμᾶς στήναι ἐκ δεξιῶν
che non possa in voi la morte	σου, καὶ τῆς σῆς γλυκυτάτης
seconda, ma dopo la morte	φωνῆς ἀκοῦσαι τῆς εὐλογημένης
comune, habbate eterna vita.	καὶ εὐλογούσης ἡμᾶς καὶ
Quod vobis concedat.	καλούσης εἰς τὴν τοῦ πατρὸς

(pred. 4, φ.115 ^v)	βασιλείαν, ἧς τύχοιμεν ἐν Χριστῷ
	υἱῷ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα
	καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας
	ἀμήν.

(Δ.3.45.26-33)

.... i suoi (του Χριστού)...ci	Αὐτός μου ἐδώρησε τοὺς
han dato materia di relegarci, così	θησαυρούς του ὅλους, μεθ' ὧν σέ
per l' avvenire le sue virtuti ci	εὐχαριστῶ εἰς ἰκανότητα.... Καὶ
diano occasione di eternamente	ταύτην τὴν ὑγείαν δώρησόν μοι
lodarlo a gloria di Dio per Giesù	μόνιμον διαμένειν εἰς τὴν ἐμὴν
Christo, Nostro Signore, il quale	καρδίαν ἵνα ὑμνῶ, δοξολογῶ τὴν
vive et regna et per tutti i secoli	σὴν ἀγαθότητα εἰς πάντας τοὺς
de secoli. Amen.	αἰῶνας ἀμήν, οὗ ἀξιωθείμεν

(pred. 6.φ 168^v)

τυχεῖν ἐν Χριστῷ υἱῷ τῷ Κυρίῳ
ἡμῶν ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς
τοὺς αἰῶνας ἀμήν.

(Δ.8.110.6-13)

Περισσότερες ομοιότητες παρουσιάζει η κατακλείδα των Διδαχών του Ραρτούρου με τις καταληκτικές φράσεις ομιλιών διαφόρων βυζαντινών πατέρων (π.χ. Ι. Χρυσόστομος, P.G.50.820: *ὃ δόξα καί τό κράτος νῦν καί αἰεὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν*, Ι. Καλέκας, P.G.150.261: *ἀτελευτήτου εὐκλείας ἐπιτύχωμεν καί τῆς τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν ἀπολαύσεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν ὃ ἡ δόξα...* καί τό κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν, Θ. Κεραμεύς, P.G.132.184: *ἥς γένοιτο πάντας ἐπιτυχεῖν χάριτι τῆς ὑπερφώτου Τριάδος ἥ πρέπει πᾶσα ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν*).

(5) οι σχέσεις των έργων επεκτείνονται εν μέρει και στο περιεχόμενο των κειμένων τους. Ο Ραρτούρος αντιγράφει μεταφράζοντας ή ολόκληρες ενότητες ή μονάχα ορισμένα θέματα, παραδείγματα και ιδέες, τα οποία εντάσσει στα κείμενά του με το δικό του τρόπο, άσχετα με το αν οι τίτλοι και η θεματογραφία είναι ίδια. Ετσι βλέπουμε από τη μελέτη των δύο Διδαχών του Ραρτούρου που παρουσιάζουν αντιστοιχία ως προς τους τίτλους τους με τις δύο διδαχές του Musso να μην διαπραγματεύονται το θέμα στα ίδια πλαίσια. Ο Ραρτούρος δεν παίρνει απ' ευθείας από τον Musso αλλά αντίθετα το θέμα της αυτογνωσίας που αναφέρεται στη δεύτερη predica του Musso η οποία έχει ως θέμα το Ευαγγέλιο του Λαζάρου¹, ο Ραρτούρος το χρησιμοποιεί στη δεύτερη δική του Διδαχή που έχει θέμα την παραβολή του ασώτου υιού και όχι στην ενδέκατη που αναφέρεται στο ευαγγέλιο του Λαζάρου. Για τη διαπίστωση αντιστοιχιών και πιστότητας του ενός έργου από το άλλο, ως προς τη θεματική, σε όλη τους την έκταση είναι δύσκολο να διατυπωθούν απόλυτα συμπεράσματα, αφού τα δύο έργα διαπραγματεύονται θέματα χριστιανικών αληθειών κοινά και στις δύο εκκλησίες. Ορισμένα χωρία που φαίνονται να πλησιάζουν νοηματικά βρίσκονται αρκετά παράλληλα στη χριστιανική γραμματεία των δυο εκκλησιών και λειτουργούν έτσι ως κοινοί τόποι. Εξάλλου είναι γνωστό ότι τα κηρύγματα είναι συνδεδεμένα αποκλειστικά με τη θρησκευτική θεματολογία της Γραφής από την οποία αντλούν ουσιαστικά την έμπνευσή τους. Πάντως εκείνο που πρέπει να διατυπωθεί είναι ότι ο Ραρτούρος αποφεύγει να χρησιμοποιήσει και να

¹ *Predica fatta a Napoli nella chiesa di monte Oliveto il di VI d' Aprile l' anno 1549, correndo l' evangelo di Lazzaro risuscitato nella quale si tratta della cognitio di se stesso. Vado a sonno, excitem eum. Cognosce te ipsum.*

αντιγράφει τις ενότητες του Musso, όπου μνημονεύονται ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα της κλασσικής αρχαιότητας, ιδέες και έργα αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων και συγγραφέων, επικαιρικά στοιχεία και θέματα που άπτονται των δογματικών διαφορών. Το τελευταίο είναι ευνόητο γιατί το αποφεύγει. Τα άλλα ίσως γιατί δεν ήθελε να παρεμβάλει στο έργο του στοιχεία για τα οποία δεν είχε προφανώς άμεση γνώση.

Στα ακόλουθα αποσπάσματα μπορεί κανείς να διακρίνει τους χαρακτήρες που αναφέρθηκαν π.χ. : (1)

Si come in un gran prato, pieno di varie et odorati fiori è difificilissima cosa, a un girard' ochio, saper discernere il più bello tra tutti, e il più odorifero, et col suo odore par che inviti gli occhi et le mani et con un parlar mutolo l' uno a garra dell' altro dica: che fai viadante, che pensi, che miri? Io sono il primo, pigliame solo e lascia il resto....	Όταν τίς άνθρωπος εισέλθῃ εἰς τινά περιβόλιον εἴτε κῆπον γιομάτων φυτῶν εὐωδεστάτων εἰς τόν καιρόν τοῦ ἔαρος... Διό θέλων ἐκεῖνος νά διαλέξῃ ἐκ πάντων τῶν φυτῶν ποῖον ἔναι τό εὐωδέστατον, ὅπως νά λάβῃ ἐκ τοῦ ἄνθους τῆς εὐωδίας ἐκείνου ... Καί ἕκαστον αὐτῶν, μετά τῆς ὁσμῆς καί εὐωδίας αὐτοῦ, φαίνεται ἐλκύειν πρὸς ἑαυτό τούς ὀφθαλμούς καί τὰς χεῖρας ...

(pred.1.φ. 3^v) λέγον: τί ποιεῖς, ὦ ὁδοιπόρε; τί
ὁρᾷς; λάβε ἐξ ἐμοῦ ἄνθος καὶ ἄφες
τά λοιπά

(Δ.1.5.1-13)

Se l' horenda et dura morte del signore come unico prezzo de .la redentio nostra ci è fatta in questi giorni si preciosi et cara et ben ragion che l' honoratta sua et Ressurectione pegno certissimo de la vosta immortal vita, ci sia sempte gioconda è amabile sopra ogni tesoro....	Ἐάν ὁ φοβερός καὶ σκληρός θάνατος τοῦ Χριστοῦ, εὐγενέστατοι ἄρχοντες, γέγονεν θησαυρός μέγιστος, καὶ στηριγμός τῆς ἐλευθερίας ἡμῶν δικαιοτάτον πρᾶγμα ἔναι ὅπως καί ἡ ἑνδοξος ἀνάστασις αὐτοῦ.....

...

...

...

la triomfale et gloriosa Vittoria del nostro Imperatore Christo Gesù benedetto distruttur della morte espugnator del peccato, redentor... Ἡ τροπαιοφόρος αὕτη καὶ δεδοξασμένη νίκη τοῦ στρατηγοῦ καὶ βασιλέως ἡμῶν Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ εὐλογημένου Θεοῦ ὁποῖος ἔθανεν ἐν τῷ σταυρῷ μετὰ...

(pred. 5, φ. 94^{r-v})

(Δ.14.180.1 κ.ε.)

Sansone non e mai preso, et raso da Philistei se non dormendo, Isboseph, dormendo e privato del regno, Iona dormendo è gitato in mare, Tobia dormendo diventa cieco Holoferne dormendo gli è tagliato il capo, Saul..... San Pietro dormendo è ripreso da Christo. O sono detestabile ... Ὁ Σαμψὼν διὰ να κοιμηθῇ τὸν ἡχμαλώτησαν οἱ Φιλισταῖοι καὶ ἐξύρηνσαν τὰ τρίχας τῆς κεφαλῆς του, ὁ Ἰωνᾶς καθεύδων ἀπερρίφθη ἐν τῇ θαλάσσει, ὁ Τωβίας καθεύδων ἐτυφλώθη, ὁ Ὀλοφέρνης διὰ να ἀποκοιμηθῇ τοῦ ἔκοψαν τὴν κεφαλὴν του... ὁ Πέτρος διὰ να κοιμηθῇ ἐκατηγορήθη ἐκ τοῦ Χριστοῦ. Ὡ κακὸς ὕπνος...

(pred. 2.φ. 30 V)

Χριστοῦ. Ὡ κακὸς ὕπνος...

(Δ.3.33.14-23)

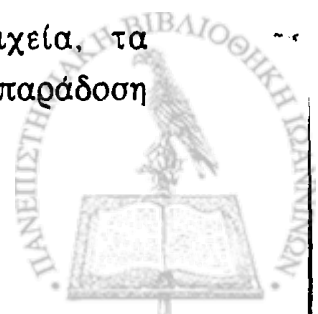
Ovell' infinita providentia del grande Iddio con eterna ragion havendo ad ogni cosa dato i suoi numeri, i suoi pesi, et le sue misure, il modo, le spetie, l'ordine, l'essentia, l'operatione κλπ. Ἐξ ἀρχῆς ἡ ἀπειρος πρόνοια τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ ὁποῦ ἔδωσεν ἐκάστου τῶν κτισμάτων τὸ μέτρον καὶ τὸ ἰδίωμα αὐτῶν, τὰ βάρη, τὸ ἥθος, τὸν τρόπον, τὸ εἶδος, τὴν τάξιν, τὴν παιδείαν.... κλπ.

(pred. 2, φ. 20 V)

(Δ.2.16.1-4)

(6) υπάρχουν επίσης σχέσεις στον τρόπο παρεμβολῆς των χωρίων από την Αγία Γραφή. Π.χ.: (1) *Attendentes spitibus erroris (dice San Paolo) et doctrinis demoniorum in hipocrisi loquentium* (pred.2.φ. 32^V), (2) *dice Mosè questa parola: attende tibi* (pred. 2. φ. 39^V), (3) *David con la speranza sola di questa annunciazione godeva tutto et diceva: Memor esto verbi tui...*(pred.10, φ. 240^r), κλπ.

(7) το ὕφος του Παρτούρου παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνο του Musso ιδιαίτερα όταν διατυπώνονται οι ίδιες απόψεις. Ο Musso χρησιμοποιεῖ στα κείμενά του περισσότερα λυρικά στοιχεία, τα διανθίζει με επιχειρήματα που προέρχονται από την κλασική παράδοση

και τη σύγχρονη ζωή και έχει μεγαλύτερη αμεσότητα στο λόγο του. Π.χ. (1) *Come tu sei stracco dai negotii o della Republica, o de gli amici, o tuoi, o d arme, o di mercantie non hai certo cosa, con cui ti possi recrear più dolcemente che pigliar un libro in mano.... leger, et passerti l' animo di quel cibo.* (pred. 2 φ. 21^V). (2) *Napolitani miei cari voi, che sopra tutte le altre città di Italia fate profession d' honore* (pred. 2.φ. 29^V) κλπ.

Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν πειστικά, νομίζουμε τεκμήρια για το ότι το έργο του Musso χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ως πρότυπο για τις Διδαχές του Ραρτούρου. Ωστόσο ο Ραρτούρος δεν αντιγράφει απ' ευθείας αλλά παρεμβαίνει, επιλέγει, προεκτείνει, ερμηνεύει με τον δικό του τρόπο και αναπτύσσει ανάλογα με τις ανάγκες και τούς όρους που του επιβάλλουν οι ευαγγελικές περικοπές, στις οποίες κάθε φορά αναφέρεται, τις ιδέες και τα επιχειρήματα που αντλεί από τα κείμενα του Musso. Δεν χρησιμοποιεί πιστά αλλά επιλεκτικά και σποραδικά την πηγή του, γεγονός που πιστοποιεί την ικανότητά του να οικοδομεί τα κείμενά του και να μην δεσμεύεται από το βοήθημά του. Στα σημεία που μεταφράζει η απόδοση είναι ακριβής σε ζωντανό νεοελληνικό λόγο χωρίς παρανοήσεις και λάθη, πράγμα που δεν αφήνει αμφιβολίες για τη ρητορική του δεινότητα, τις θεολογικές του γνώσεις και τη γνώση της ιταλικής.

Συμπερασματικά λοιπόν, προς το παρόν και σε συνδυασμό με τις απόψεις των μελετητών των έργων των προγενεστέρων του Ραρτούρου ορθόδοξων εκκλησιαστικών ρητόρων Καρτάνου και Δαμασκηνού, θα μπορούσε να ειπωθεί το εξής: Οι τρεις γνωστοί, ορθόδοξοι εκκλησιαστικοί ρήτορες (Καρτάνος, Δαμασκηνός, Ραρτούρος), του πρώτου μισού του 16ου αιώνα επηρεάστηκαν, ως ένα βαθμό που δεν μπορεί να καθοριστεί, από το πνεύμα των κειμένων της αντίστοιχης δυτικής εκκλησιαστικής γραμματείας. Προσάρμοσαν όμως, όπως φαίνεται, τα θέματά τους στις ανάγκες των αναγνωστών τους (συνάμα και ακροατών). Περισσότερη φανερή επίδραση θα άσκησε ίσως το δυτικό κήρυγμα στους εκκλησιαστικούς ορθόδοξους ρήτορες της αμέσως μεταγενέστερης περιόδου και συγκεκριμένα σ' αυτούς των τελευταίων δεκαετιών του 16ου αιώνα και αρχών του 17ου· τότε που έχουμε τους

πρώτους απόφοιτους του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης και τότε που το φιλολογικό αυτό είδος εκπροσωπείται από τους γνωστούς ρήτορες Μάξιμο Μαργούνιο (1549-1602), Μελέτιο Πηγά (1549-1601), Μελέτιο Βλαστό (ακμή-τέλη 16ου αιώνα), πρόσωπα δηλαδή που συνδέθηκαν άμεσα με τα γνωστά εκπαιδευτικά κέντρα της Δύσης, στα οποία το ιερό κήρυγμα, ως γνωστόν, αποτελούσε ένα από τα βασικότερα κριτήρια εκπαίδευσης¹.

Για την εξέταση του θέματος, αν ο Παρτούρος επηρεάστηκε από τα κηρύγματα των προγενεστέρων του εκκλησιαστικών ρητόρων Καρτάνου και Δαμασκηνού, επιχειρήσαμε, όσο ήταν δυνατόν, μια μικρή συγκριτική έρευνα της οποίας τα πορίσματα θα εκθέσουμε αμέσως στη συνέχεια.

Ο κατά λίγα χρόνια προγενέστερος του Παρτούρου Ιωαννίκιος Καρτάνος έγραψε 19 εκκλησιαστικούς λόγους, που τυπώθηκαν, όπως είπαμε, το 1536 στη Βενετία. Τους λόγους αυτούς πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι ο Παρτούρος θα είχε διαβάσει για τον επιπρόσθετο λόγο ότι είχαν συνδεθεί άμεσα με τον αφορισμό του συγγραφέα τους. Για να δούμε πόσο ο Παρτούρος επηρεάστηκε από τον Καρτάνο προχωρήσαμε σε μια γενική σύγκριση των επτά, ως τώρα, εκδεδομένων εκκλησιαστικών λόγων του Καρτάνου με τις Διδαχές του Παρτούρου². Από τη γενική αυτή συγκριτική εξέταση διαπιστώσαμε ότι δεν υπάρχει καμιά απολύτως αντιστοιχία ούτε ως προς τη δομή, το περιεχόμενο και τις εκφράσεις, αλλά ούτε και ως προς τον τίτλο³.

Ο Παρτούρος για ευνόητους λόγους δεν θα χρησιμοποιούσε ως πρότυπο το έργο του γνωστού "αιρετικού", κατά τον Παχώμιο Ρουσάνο, συμπατριώτη του⁴, μολονότι όπως είπαμε είναι φυσικό να το γνώριζε.

¹ Βλ. Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο*, ό.π., σ. 28.

² Είδαμε τους επτά αυτούς λόγους του Ιωαννίκιου Καρτάνου στη δημοσιευμένη έκδοση του Θησαυρού του Δαμασκηνού Στουδίτη. Οι υπόλοιποι 12 από τους 19 λόγους πρόκειται να εκδοθούν σύντομα στον δεύτερο τόμο της έκδοσης του έργου *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* του Ιωαννίκιου Καρτάνου, όπως μας διαβεβαίωσε η ίδια η εκδότρια Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, την οποία από εδώ ευχαριστούμε.

³ Οι λόγοι του Καρτάνου έχουν ως τίτλο την ηθική έννοια την οποία αναλύουν π.χ. *Περί αγάπης*, *Περί πειρασμού*, κλπ.

⁴ Βλ. σχετικά Ζιώγας, *Προβλήματα παιδείας*, ό.π., σσ. 120-128 και κυρίως Ιωαννίκιος Καρτάνος, ό.π., σσ. 32-34.

Με το έργο του άλλου προγενέστερου του εκκλησιαστικού ρήτορα και συγγραφέα κηρυγμάτων, Δαμασκηνού Στουδίτη, οι Διδαχές του Ραρτούρου φαίνεται να έχουν περισσότερες ομοιότητες. Ωστόσο ο Ραρτούρος δεν το αντιγράφει. Όπως είναι γνωστό, ο Στουδίτης έγραψε 36 εκκλησιαστικούς λόγους που εκδόθηκαν άγνωστο πότε για πρώτη φορά, αλλά οπωσδήποτε πριν το 1558 και μετά το 1554 όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στη Βενετία. Ανάμεσα στους 36 αυτούς λόγους οι δεκατέσσερις φέρουν τον ίδιο ακριβώς τίτλο που φέρουν οι δεκατέσσερις Διδαχές του Ραρτούρου. Για την εξαγωγή λοιπόν συμπερασμάτων που αφορούν τις επιδράσεις του έργου του ενός στον άλλον ιεροκήρυκα, προχωρήσαμε σε μια γενική συγκριτική εξέταση των δύο έργων¹. Από την εξέταση αυτή διαπιστώσαμε ότι ο Ραρτούρος είχε πιθανότατα υπόψη του το βιβλίο του Στουδίτη αλλά δεν το αντιγράφει. Στοιχεία εκφραστικά ή ολόκληρα αποσπάσματα πανομοιότυπα, το ίδιο διατεταγμένα ή στα ίδια πλαίσια που θα μπορούσαν να υποκινήσουν υποψίες δεν υπάρχουν. Ο τρόπος ερμηνείας του ευαγγελίου στα αντίστοιχα κηρύγματα των δύο συγγραφέων άλλοτε είναι ίδιος², αφού αναπτύσσονται οι ίδιες ακριβώς έννοιες, άλλοτε διαφέρει τελείως³ και άλλοτε πάλι ο ένας από τους δύο επεκτείνεται στην ανάλυση και άλλων εννοιών εκτός από αυτές που είναι κοινές και στους δύο⁴. Η διάταξη της ύλης είναι διαφορετική. Ελάχιστα παραδείγματα ή εκφράσεις που διανθίζουν τα αντίστοιχα κείμενα είναι κοινά ή παρόμοια· αυτό πιθανότατα να οφείλεται στο έργο του Musso το οποίο, όπως διαπιστώνουμε, πρέπει να είχε υπόψη του ο Δαμασκηνός,

¹ Εξετάσαμε και τους 36 λόγους του Στουδίτη και όχι μόνο αυτούς που φέρουν τον ίδιο τίτλο με τις Διδαχές του Ραρτούρου. Αυτό έγινε για να διαπιστωθεί αν ο Ραρτούρος είχε πάρει και συμπεριλάβει στοιχεία από όλους τους λόγους του Στουδίτη.

² Βλ. Λογ. κβ' και Δ.2 (: *Εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ Ἀσώτου*), Λογ. κγ' (: *Περὶ τῆς συντελείας τοῦ Κόσμου καὶ περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου καὶ περὶ τῆς δευτέρας Παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*) και Δ.3 (: *εἰς τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ, λεγομένη εἰς τὴν Κυριακὴν τῆς Ἀποκρίω*).

³ Βλ. Λογ. κα' (: *εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου*) και Δ.1 (: *εἰς τὴν τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου παραβολὴν*), Λογ. κδ' (: *εἰς τὴν ἐξορίαν τοῦ Ἀδάμ ἐν ᾧ καὶ περὶ ἐλεημοσύνης*) και Δ.4 (: *εἰς τὴν Κυριακὴν τῆς Τυρινῆς, ἧς ὁ σκοπὸς περὶ ἀμνησικαχίας καὶ ἀληθοῦς πολιτείας ὑπάρχει*).

⁴ Βλ. Λογ. κα' και Δ.1 κ.ά.

άν κρίνουμε από λίγα κοινά στοιχεία που εντοπίζουμε στους δύο ορθόδοξους ιεροκήρυκες και τα οποία υπάρχουν στο Musso.

Οι δύο όμως ορθόδοξοι συγγραφείς ερμηνεύουν, αναλύουν και παρουσιάζουν ο καθένας με τον δικό του τρόπο και ανάλογα με τα συμφραζόμενά του τα στοιχεία που ενδεχομένως αντλούν από τον Musso. Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό κοινό χωρίο και μία έκφραση από τα δύο έργα, δηλαδή του Δαμασκηνού και του Ραρτούρου. Το ίδιο χωρίο εντοπίζεται στο Musso στην *predica 1. (φ. 3v)*¹.

Στουδίτης

Λόγος κα'. Λόγος κοινῇ γλώσση εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου. Φαρισαίου παραβολὴν ἧς ὁ σκοπὸς Διαλαμβάνει δέ οὗτος περὶ τοῦ μή περὶ τῆς ἀληθοῦς προσευχῆς κατακρίνειν καὶ περὶ ταπεινώσεως ὑπάρχει. καὶ ἐξομολογήσεως.

Ραρτούρος

Διδαχὴ πρώτη σὺν Θεῷ ἁγίῳ

Ἐκεῖνοι ὅπου ἰδοῦν ἀπὸ μακρόθεν εὐμορφα περιβόλια, εὐλογημένοι χριστιανοί, πρὸς τὴν εὐλογημένοι Χριστιανοί, βλέ- ἡμετέραν ἀγάπην: ἡμεῖς ἐσμέν οἱ πουσι μὲν πλουμιστὴν καὶ πολλὴν ὁδοιπόροι ἔκεῖνοι εἰς οὓς ἐδόθη εὐμορφίαν τῶν ἀνθέων, τότε δέ ἐξουσία εἰσελθεῖν εἰς τὸ αἰσθάνονται τὴν εὐωδίαν τους, εὐωδέστατον τοῦτο περιβόλιον εἴτε ὅταν πλησιάσουν κοντά εἰς τὰ κῆπον εὐοσμὸν, ἡγουν τὴν ἁγίαν ἄνθη, καὶ τὰ πιάσωσιν καὶ μέ τὰ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαν, τὴν χέρια τους. Ἐτῆς εἶναι καὶ ἡ στολισμένην μετὰ παντοίων κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας μας ἀρετῶν θείων τε καὶ εὐωδεστάτων, ὡσάν ἄνθη ἀμάραντα καὶ τὴν πέμπουσιν τοῖς χριστιανοῖς εὐωδέστατα εἶναι τὰ λόγια καὶ ἡ τοῖς πλησιάζουσιν αὐτὴν πολλὴν διήγησες τῆς ἁγίας μας Γραφῆς... ὁσμὴν εὐωδίας πνευματικῆς...

(σ. 304)

(Δ.1.5.17-22)

¹ Βλ. παραπάνω σ. 197.

Λόγος β' Τῇ κε' Δεκεμβρίου,
 Δαμασκηνοῦ Μοναχοῦ τοῦ
 Ὑποδιακόνου καί Στουδίτου.
 Λόγος περὶ φράσει εἰς τὴν κατὰ
 σάρκα Γέννησιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν
 Ἰησοῦ Χριστοῦ.

(σ.30)

Ὁμοιάζουν αἱ ἑορταὶ τῆς Ἐκκλησίας μας, εὐλογημένοι ἔκκλησίαν εἶναι συναγμένον πᾶν Χριστιανόι, ὡσάν μέγα καὶ ὠραῖον καὶ καλὸν φυτὸν εὐμορφον περιβόλιον εἰς τό ὅποιον εὐωδέστατον εὐωδιάζον τοὺς νά εἶναι ἀπὸ κάθε ἄνθος καὶ πιστοὺς εἰς πᾶσαν τὴν οἰκουμένην. λουλούδιον μέσα δέ εἰς ἐκεῖνο, τό Ποῖα δέ εἰσὶ ταῦτα τὰ εὐωδέστατα περιβόλιον... ἔτσι εἶναι καὶ τῶν φυτὰ τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Ἀγίων ἢ ἑορταῖς καὶ ἢ μνήμαις ἑκκλησίας, ἀδελφοί;... Ὅλοι ἐν τῇ περιβόλιον εἶναι ἢ Ἐκκλησία μας ἑκκλησία τοῦ Θεοῦ εἰσὶ ἢ ἁγία καὶ τιμημένη ἄνθη δέ εἶναι πεφυτευμένοι αὐταὶ καὶ ἀνθηφόροι αἱ πανηγύρεις τῶν Ἀγίων ὁλων, μετὰ ὠραίων βλαστῶν καὶ κᾶν τε Μαρτύρων... εὐόσμων εὐωδιῶν,

(σ. 30)

(Δ.1.6.11-20)

Λόγος Η', Λόγος κοινῇ Διδαχὴ σὺν Θεῷ εἰς τὴν γλώττῃ εἰς τὴν ἔγερσιν τοῦ Κυρίου Ἀγίαν καὶ λαμπράν ἀνάστασιν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τό τοῦ Χριστοῦ . Ἅγιον Πάσχα .

ὡσάν ἡ πέτρα μὴδέ αὐξάνεται ὁ λίθος οὐδέν αὐξανεῖ ποτέ
 καὶ λέγεται ἄψυχον. ἀλλ' ἴσταται ἄψυχον.

(σ. 122)

(Δ.14.184)

Τα μέρη που παραθέσαμε αποτελοῦν τὴν πρώτη παράγραφο ἀπὸ τὴν παραβολὴ τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου στους δύο συγγραφείς. Το ἴδιο παράδειγμα που ὁ Στουδίτης το χρησιμοποιεῖ καὶ στὴν πρώτη παράγραφο τοῦ κα' λόγου τοῦ που ἔχει ὡς θέμα τὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ δεν ὑπάρχει στὸν Παρτούρο.

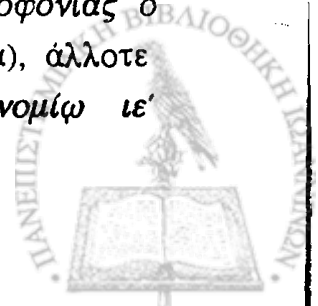
Από τη γενική αυτή συγκριτική εξέταση διαπιστώνουμε ότι ο Ραρτούρος δεν επηρεάζεται από το έργο του Ιωαννίκιου Καρτάνου και γνώριζε πιθανότατα το έργο του Στουδίτη αλλά δεν το αντιγράφει. Οι Διδαχές του, σε αντίθεση με εκείνες του Στουδίτη, που είναι περισσότερο απλές, με πολλά στοιχεία και διηγήσεις από τους βίους αγίων -αγαπητότατα τότε λαϊκά αναγνώσματα- και παραδείγματα από τη σύγχρονη ζωή, έχουν περισσότερο θεολογικό και θεωρητικό χαρακτήρα και το ύφος τους είναι περισσότερο επιτηδευμένο.

β) Οι πηγές

Η κατ' εξοχήν πηγή των χωρίων και των αναφορών στις Διδαχές του Ραρτούρου είναι, όπως διαπιστώνει κανείς με την πρώτη ματιά, η Αγία Γραφή. Αυτό βέβαια είναι φυσικό, αφού πρόκειται για εκκλησιαστικό λόγο. Εκείνο που προκαλεί εντύπωση είναι ότι στις Διδαχές οι αναφορές και οι υπαινιγμοί γενικά σε πατερικά κείμενα είναι ελάχιστες. Ελάχιστες είναι επίσης οι αναφορές και τα χωρία από τους κλασικούς συγγραφείς.

Οι ελάχιστες αναφορές χωρίων που έχουμε στις Διδαχές από αρχαίους συγγραφείς εκφέρονται άμεσα (Δ.2.17.2: *ὁ σοφὸς Πίνδαρος εἶπεν*) ή απλώς μνημονεύεται το πρόσωπο ή το γεγονός χωρίς να αναφέρεται ο συγγραφέας ή το κείμενο από το οποίο προέρχεται (Δ.6.74.15-16: *ὡς τὸν Θεμιστοκλέα ἐκείνον ὁ ὁποῖος δταν ἐνίκησε, τὸν πλοῦτον τὸν ἐμέρισε ὅλον εἰπὼν εἰς τοὺς στρατιώτας ἐμοὶ ἀρκεῖ μόνον ἡ δόξα*).

Στα αυτούσια παραθέματα και στις αναφορές από την Αγία Γραφή άλλοτε μνημονεύεται το όνομα του συγγραφέα, ο τίτλος του βιβλίου του και το κεφάλαιο (Δ.1.5.24-25: *καθὼς φησὶν ὁ Παῦλος ἐν κεφαλαίῳ β' τῆς πρὸς Κορινθίους β' ἐπιστολῆς αὐτοῦ* Δ.1.6.1-3: *ἐκ τοῦ Σολομῶντος... ὡς φησὶν ἐν κεφαλαίῳ δ' εἰς τὸ ἄσμα ἁσμάτων κ.ά.*), άλλοτε μόνο το όνομα του συγγραφέα (Δ.2.28.29: *βλέπετε πῶς ἀκριβῶς περιπατεῖτε, φησὶν ὁ Παῦλος, κοιμώμεσθιν* Δ.10.130.22-23: *ἔφη ὁ Δαυὶδ. οἱ ἐσθλόντες τὸν λαόν μου ἐν βρώσει ἄρτου κ.ά. πολλά*), άλλοτε το όνομα και η ιδιότητά του (Δ.3.36.16: *ὅθεν ὁ Σοφονίας ὁ προφήτης* Δ.3.36.22: *καὶ ὁ Μαλαχίας ὁ προφήτης κ.ά. πολλά*), άλλοτε μόνο ο τίτλος του βιβλίου (Δ.5.65.10: *καὶ ἐν Δευτερονομίῳ ιε'*

Δ.4.57.8: δι ἐτοῦτο ἔλεγεν ὁ Ἐκκλησιαστής· κ.ά.) και ἄλλοτε το πρόσωπο που εἶπε κάποια φράση (Δ.1.9.28: καί ἡ Ἑσθήρ ὡσαύτως ἔλεγε· Δ.4.57.1: καί ὁ Χριστός μακάριοι φησὶν κ.ά.) ἢ που ἐπραξε ἢ του ἐτύχε κάτι (Δ.3.33.14-15: ὁ Σαμψών διά νά κοιμηθῇ τόν ἡχμαλώτισαν...· Δ.6.81.5-6: ἡ ἔχιδνα τόν Παῦλον δαγκάσασα οὐκ ἔβλαψεν· κ.ά.).

Τα παραθέματα ἀπό τους Πατέρες της Εκκλησίας ο συγγραφέας μας τα εἰσάγει ὅλα σχεδόν με το ὄνομα του συγγραφέα (Δ.4.49.19: φησὶν ὁ θεῖος Μάξιμος· Δ.10.126.6: ἐπειδή κατά Μέγα Βασίλειο). Ἀλλες φορές χωρία ἀπό πατερικά κείμενα εἰσάγονται ἀόριστα (Δ.2.17.3: ἄλλ' οἱ θεολόγοι οἱ ἀληθινοὶ σοφοὶ εἶπον· , Δ.7.89.34: ἄλλος δέ τις τῶν θεολόγων τόν εἶπε).

Τα χωρία που χρησιμοποιεῖ ο Ραρτούρος ἄλλοτε τα παραθέτει αὐτούσια, χωρίς να ἐπιφέρει δηλαδή καμιά μεταβολή (Δ.1.8.30: ὡς ἐμεγαλύνθη τά ἔργα σου Κύριε πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας κ.ά. πολλά), ἄλλοτε παραλλαγμένα σε μία ἢ δύο λέξεις μόνο Δ.1.12.17: οὐδεὶς γάρ καθαρὸς ἀπὸ ρύπου (πρβλ. Ἰωβ 14.4: Τίς γάρ ἔσται καθαρὸς ἀπὸ ρύπου;) ἢ σε περισσότερες Δ.1.14.18-19: οὐκ ἔστιν ἕτερον ὄνομα τοῖς ἀνθρώποις εἰς σωτηρίαν δοθέν εἰ μὴ τό Ἰησοῦ Χριστοῦ τό ἔλεος αὐτοῦ (πρβλ. Πράξ. 4.12: καί οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἡ σωτηρία, οὐδέ γάρ ὄνομα ἔστιν ἕτερον ὑπὸ τόν οὐρανόν τό δεδομένον ἐν ἀνθρώποις ἐν' ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς...), ἢ ἀκόμα καθολικά, ἀποδίδοντας δηλαδή μόνο το νόημα, π.χ. Δ.2.18.4-5: ὁ θέλων κτῆσαι οἰκίαν, χρή θεμελιῶσαι ἐπὶ πέτρᾳ καί οὐχί εἰς ἄμμον ἵνα μὴ χαλάσῃ... (πρβλ. Λουκ. 6.48-49: ... οἰκοδομοῦντι οἰκίαν ὅς ἔσκαψεν καί ἐβάθυνεν καί ἔθηκεν θεμέλιον ἐπὶ τήν πέτρᾳ... οἰκίαν ἐπὶ τήν γῆν χωρίς θεμελίου, ἣ προσέρηξεν ὁ ποταμός καί εὐθύς συνέπεσεν καί ἐγένετο τό ῥῆγμα...) κ.ά.

Μερικές φορές γίνεται ἀναφορά σε κάποιο πρόσωπο ἢ γεγονός που μνημονεύεται σε ἓνα κείμενο (Δ.3.33.16: Ἰωνᾶς καθεύδων ἀπερρίφθη ἐν τῇ θαλάσῃ, πρβλ. Ἰων. 1.5-16) ἢ και περισσότερα (π.χ. Δ.14.182.16: ὁ Ἰούδας ὁ Μακκαβαῖος ἐκ τοῦ Ἀντιόχου, πρβλ. 1.Μακ.3.38, 4.25, 2.Μακ.8.8-29, 34-36) Δ.13.169.1: Πέτρε οὐ μὴν ἀλέκτωρ φωνήσῃ ἕως οὗ ἀπαρνῆσῃ με τρεῖς· πρβλ. Ματθ. 26.34, Μαρ. 14.30, Λουκ. 22.34 καί Ἰων. 13.38).

Σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δύσκολο να εντοπισθεί η πηγή του παραθέματος, κυρίως όταν δεν αναφέρεται κάποια χαρακτηριστική λέξη ή φράση ή όταν κάποιο χωρίο αποδίδεται τελείως ελεύθερα. Η ένταξή του στα συμπραζόμενα των Διδαχών γίνεται με τρόπο που δεν επιτρέπει πάντοτε την άμεση αναγνώρισή τους.

Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε σε γενικές γραμμές τις πηγές των Διδαχών. Θα θέλαμε να τονίσουμε για άλλη μια φορά ότι, αφού πρόκειται για έντυπο, θα υπήρξαν μεταβολές γλωσσικές ή ορθογραφικές κατά το στάδιο της εκτύπωσης που μπορεί να οφείλονται στον ίδιο τον Παρτούρο ή στον επιμελητή, αν υπήρξε, της έκδοσης. Στη γενική αυτή εξέταση θα στηρίξουμε τα συμπεράσματά μας διαφωτίζοντας έμμεσα την έκταση των γνώσεων του συγγραφέα, κυρίως για τα κείμενα της Γραφής από όπου επηρεάστηκε ριζικά, αλλά διατηρώντας, όπως ειπώθηκε παραπάνω, τις ανάλογες επιφυλάξεις σε ό,τι αφορά την άμεση γνώση των χωρίων, κυρίως αυτών που προέρχονται από τους αρχαίους συγγραφείς και τους πατέρες της Εκκλησίας απ' όπου τα στοιχεία μας είναι πολύ περιορισμένα.

1. Αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς

Οι μνείες του συγγραφέα μας σε αρχαίους έλληνες συγγραφείς ή κείμενα είναι, όπως είπαμε, σχεδόν ανύπαρκτες. Μία μόνο άμεση αναφορά γίνεται στον Πίνδαρο (Δ.2.17.3). Πρόκειται για το παράθεμα με παραλλαγή: "ἀναγκαιότατον τό ὕδωρ εἶναι" αντί του: "ἄριστον μὲν ὕδωρ" που προέρχεται από τις ωδές (ο.Ι.1) του Πινδάρου¹. Το παράθεμα ο Παρτούρος το μεταφράζει από τη δεύτερη διδαχή του Musso (φ. 21^v: *Pindaro solea ben dire che niuna cosa e piu utile al mondo, che l' acqua...*)

Σε τρία άλλα σημεία των Διδαχών γίνεται λόγος (α) για τα χαρίσματα των τριών μυθικών προσώπων Ερμή, Ασκληπιού και Ορφέα (Δ.2.17.9), (β) για την επιθυμία του Θεμιστοκλή μετά τη νίκη του (εννοείται στη Σαλαμίνα) να τιμηθεί με δόξα παρά με χρήματα

¹ Πρβλ. B. Snell-H. Maehler, *Pindari carmina cum fragmentis*, τόμ. 1, Leipzig 1971, σ. 2.

(Δ.6.74.15) και (γ) για τον τρόπο που εκπαίδευαν οι Αθηναίοι τους νέους τους (Δ.6.70.1-15). Οι παραπάνω όμως αναφορές, εκτος από την πρώτη που και η αυτή μεταφράζεται από την ιταλική πηγή δηλ. τη δεύτερη διδαχή του Musso (φ. 22r: *Mercurio e Asclepio, perche furono stimati dei... se non per le lettere; Orphee perche fu detto che placava le tigri et moveva le selve...*), είναι μεμονωμένες στις Διδαχές, αποδίδονται ελεύθερα από τον συγγραφέα μας και επιπλέον αποτελούν κοινούς τόπους σε αρχαίους συγγραφείς. Για τους λόγους αυτούς είναι δύσκολο να εντοπισθεί η προέλευσή τους¹. Πρόκειται πιθανότατα για αναμνήσεις του Ραρτούρου που οφείλονται σε γενικότερες γνώσεις του και που προέρχονται ίσως από το πιθανό ιταλικό του πρότυπο, τις διδαχές του Musso, ή από εκλαϊκευτικά χειρόγραφα ποικίλου περιεχομένου που κυκλοφορούσαν την εποχή εκείνη, καθώς και από έργα πατέρων της Εκκλησίας που τα είχε υπόψη του από χειρόγραφα ή από έντυπες εκδόσεις.

2. Αγία Γραφή²

α) Παλαιά Διαθήκη

Από το βιβλίο της Γένεσης έχουμε οκτώ παραθέματα αυτούσια

¹ Η αναφορά στον Θεμιστοκλή αποτελεί κοινό τόπο και μπορεί να αντλείται τόσο από τον Ηρόδοτο (8, 123-124) όσο και από τον Πλούταρχο (Θεμιστοκλής: 18.11-13).

² Στα παραθέματα που παρουσιάζουμε εδώ διατηρούμε τη γραφή του εντύπου των Διδαχών. Με τον όρο παραλλαγή εννοούμε ότι τα χωρία από τις Διδαχές, που εκτίθενται εδώ, έχουν ορισμένες διαφορές από το πρωτότυπο ως προς τη χρήση διαφορετικών ή συνωνύμων λέξεων και την παράλειψη ή πρόσθεση λέξεων ή εκφράσεων. Δεν θεωρούμε παραλλαγμένο το χωρίο, όταν η σειρά των λέξεων δεν αντιστοιχεί απόλυτα με εκείνη του πρωτοτύπου. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση που αλλάζει το πρόσωπο του ρήματος ή της αντωνυμίας ή όταν παραλείπεται ή προστίθεται κάποιο μόριο ή επίρρημα. Με τους όρους: αναφορά, μνεία, απήχηση εννοούμε ότι ο συγγραφέας αποδίδει ελεύθερα το νόημα ενός χωρίου και αναφέρεται, χωρίς να δεσμεύεται από το πρωτότυπο, για ερμηνευτικούς λόγους, σε κάποιο πρόσωπο ή επεισόδιο για τα οποία γίνεται λόγος στις συγκεκριμένες πηγές. Για τα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης χρησιμοποιήσαμε την έκδοση του Ιωάννη Κολιτσάρα, τόμ. 1-5, Αθήναι 1972, και της Καινής Διαθήκης την έκδοση της United Bible Societies, West Germany 1983.

(Δ.2.17.29, Δ.9.112.24-25, 115.35, 116.3-4, Δ.10.124.30, Δ.12.144.25, Δ.12.150.8, Δ.14.189.33-34)¹ και ένα με μικρή παραλλαγή (Δ.2.30.21)². Από το ίδιο βιβλίο βρίσκουμε επίσης πολλές αναφορές σε πρόσωπα και γεγονότα όπως το πρωτοευαγγέλιο (Δ.9.115.15-19), οι θυσίες του Άβελ και του Κάιν και η αδελφοκτονία (Δ.6.73.21-23), η πίστη και η ελπίδα του Ενώχ στο Θεό (Δ.1.6.28)³, η πίστη του Νώε (Δ.10.134.10), ο κατακλυσμός (Δ.9.110.17-22), το τέλος του κατακλυσμού (Δ.14.182.10), οι υποσχέσεις του Θεού στο Νώε μετά τον κατακλυσμό (Δ.9.115.19-20), η πίστη και η δικαιοσύνη του Πατριάρχη Αβραάμ (Δ.1.6.26-28), η καταγωγή του ανθρώπου από το σπέρμα του Αβραάμ (Δ.9.120.29), η φιλοξενία των τριών αγγέλων από τον Αβραάμ και τη Σάρα (Δ.9.116.3-5), η καταστροφή των Σοδόμων και η σωτηρία του Λώτ (Δ.1.7.1, Δ.14.182.11), η θυσία του Αβραάμ (Δ.14.182.11), οι απειλές του Ησαΐ και η φυγή του Ιακώβ (Δ.14.182.12), το όνειρο του Ιακώβ (Δ.7.83.15-26) και το μίσος των αδελφών του Ιωσήφ προς τον ίδιον (Δ.6.73.23-25).

Τρία αυτούσια παραθέματα βρίσκουμε από το βιβλίο της Εξόδου (Δ.1.10.21-22, Δ.14.182.18-19, 184.24)⁴. Οι αναφορές που απηχούν πρόσωπα και γεγονότα αυτού του βιβλίου δεν είναι λίγες: η φλεγόμενη βάτος (Δ.7.89.12-13), η ανάθεση της εξόδου των Εβραίων από την Αίγυπτο στον Μωϋσή (Δ.7.85.12-15), ο καθορισμός του Πάσχα (Δ.14.161.9), οι πληγές του Φαραώ (Δ.7.85.15-22), ο καταποντισμός των Αιγυπτίων του Φαραώ στην Ερυθρά θάλασσα (Δ.14.184.16), η έξοδος από την Αίγυπτο (Δ.1.11.3-4, Δ.4.50.34-35, Δ.14.182.13), η πηγή της Μερράς (Δ.10.123.2-4, 125.35), το δέος του λαού στο όρος Σινά (Δ.11.139.11), η προπαρασκευή για την αποδοχή του Νόμου (Δ.5.66.22.) οι Νόμοι οι σχετικοί με τους δούλους (Δ.3.41.15-16) και

¹ Γεν. 18.27, 28.17, 26.4, 18.6, 17.5, 4.4, 49.9. Το ένα απ' αυτά 18.27: *ἐγὼ εἶμι γῆ καὶ σποδός*, απαντά δύο φορές. Στις Δ.2.(17.29) και Δ.12.(144.25).

² Γεν. 18.27.

³ Εδώ ενώ ο Παρτούρος αναφέρεται στον Ενώχ, στο συγκεκριμένο στίχο του βιβλίου των Διδαχών υπάρχει η λέξη Ενώς. Έτσι υπάρχει και στην πρώτη predica του Musso (φ.). Ο Παρτούρος εδώ μεταφράζει χωρίς να ελέγξει.

⁴ Αντίστοιχα Εξ.14.15, 15.1, 15.6.

τέλος η ειδωλολατρική θυσία του Ααρών (Δ.4.57.16-17)¹.

Ένα χωρίο με παραλλαγές έχουμε από το βιβλίο των Αριθμών (Δ.14.189.32-33)². Από το ίδιο βιβλίο προέρχεται η μνεία η σχετική με το παράπτωμα του Μωϋσή για το οποίο τιμωρήθηκε από το Θεό να μη φτάσει ποτέ στη γη της επαγγελίας (Δ.4.49.27)³, καθώς και οι μνείες οι σχετικές με την απιστία των Εβραίων στην έρημο που έτρωγαν το μάννα και νοσταλγούσαν τα σκόρδα και τα κρεμμύδια της Αιγύπτου (Δ.7.95.6-8, Δ.13.173.16-18)⁴.

Δύο χωρία βρίσκουμε από το Δευτερονόμιο. Πρόκειται για τα χωρία: (1) *πρόσεχε σεαυτῷ μήποτε ἐν τῇ καρδίᾳ σου τί νόημα κρυπτόν, ἀνόμημα γένηται* στη Δ.4 (57.31-32)⁵ και (2) *οὐ μὴ σφίγξης τὴν χεῖρα σου ἀπὸ τοῦ ἀδελφοῦ σου τοῦ ἐπιδεομένου· ἀνοίγων ἀνοίξης τὰς χεῖρας σου* στη Δ.5 (65.10-12)⁶.

Από το βιβλίο του Ιησού του Ναυή έχουμε αναφορές (α) στη βαθειά πίστη του Ιησού του Ναυή που τον καθιστά ικανό να πραγματοποιήσει τις βουλές του Κυρίου (Δ.11.134.10)⁷ και (β) στο επεισόδιο με την πόρνη Ραάβ (Δ.11.134.11, Δ.14.182.14)⁸.

Επτά αναφορές που έχουμε στις Διδαχές από τους Κριτές, αφορούν όλες τον Σαμψών και ειδικότερα τον τρόπο που τον συνέλαβαν οι Φιλιισταίοι με τη βοήθεια της Δαλιδάς και τον θάνατό του (Δ.3.33.14-15, 34.4-5, Δ.4.49.28-29, Δ.6.80.28, Δ.13.169.25, Δ.14.182.15, 189.8-10)⁹. Μια άλλη αναφορά στο ίδιο βιβλίο απηχεί το

¹ Εξ. 3.1-6, 3.7-12, 12.8, κεφ.7-10, 14.1-14, 14.15-31, 15.22-27, 19.1-15, 20.18-26, 21.2-3, 32.1-6.

² Αρ. 23.24.

³ Αρ. 14.11-45. Η εκδημία του Μωϋσή περιέχεται και στο Δευτερονόμιο (34.1-12).

⁴ Αρ. 11.5-8.

⁵ Δευτ. 15.9. Αντί της λέξης *νόημα* στο πρωτότυπο υπάρχει η λέξη *ρήμα* και αντί της λέξης *μήποτε* υπάρχει η λέξη *μη*. Η σειρά επίσης των λέξεων στο πρωτότυπο είναι διαφορετική.

⁶ Δευτ. 15.7-8.

⁷ Ιησ. Ναυ. 24.19-30.

⁸ Ιησ. Ναυ. 2.11-13 και 6.17-25.

⁹ Οι αναφορές αυτές απηχούν όλο το 16ο κεφάλαιο από το ομώνυμο βιβλίο. Συγκεκριμένα τους στίχους 16.4, 10-17 και 19-28.

περιστατικό της δολοφονίας του Σισάρα (Δ.3.33.19)¹.

Αναφορές σε πρόσωπα και γεγονότα που πραγματεύεται το πρώτο βιβλίο των Βασιλειών έχουμε σε δέκα σημεία των Διδαχών. Στα σημεία αυτά οι μνείες απηχούν τις προσευχές και την επιθυμία της Άννας για τεκνογονία (Δ.1.10.35)², τις σχέσεις του ιερέα Ηλεί με τον Σαμουήλ (Δ.6.82.20-21)³, τα λόγια του Σαμουήλ όταν έχρισε βασιλιά τον Σαούλ (Δ.9.121.3-4)⁴, τους πολέμους του Σαούλ με τον Αμαλήκ (Δ.4.57.18-19)⁵, την απόφαση του Δαυΐδ να αγωνισθεί άοπλος με τον Γολιάθ (Δ.6.80.25-27)⁶ και τη νίκη του (Δ.13.169.24-25, Δ.6.80.25-27, Δ.14.182.15)⁷ και τη μετάνοια του Σαούλ απέναντι στον Δαυΐδ (Δ.7.108.26)⁸. Ένα παράθεμα με παραλλαγή από το πρωτότυπο (1 Βασ.10.6) απαντά στη Δ.8 (108.5) ως εξής: *ἐλεύσεται ἐπὶ σέ πνεῦμα καὶ στραφήσῃ εἰς ἄλλον ἄνδρα*.

Η ιστορία του έρωτα του Δαυΐδ για τη γυναίκα του Ουρία Βηθσαβέε και ο φόνος του Ουρία από τον Δαυΐδ υπάρχει στο δεύτερο βιβλίο των Βασιλειών. Αναφορά σ' αυτό το περιστατικό γίνεται στη Δ.4 (49.30-31)⁹. Η φράση η λεγόμενη από τον Δαυΐδ: *ἀντιλήπτωρ μου εἶ καὶ καταφυγή μου ὁ Θεός μου*, που απαντά δύο φορές στη Δ.6.81 (14-15 και 22-23) απηχεί το χωρίο (2 Βασ. 22.3) του ίδιου βιβλίου: *ὑπερασπιστής μου καὶ κέρας σωτηρίας μου, ἀντιλήπτωρ μου καὶ καταφυγή μου*.

Τέσσερεις αναμνήσεις απηχούν γεγονότα και πρόσωπα που αναφέρονται στο τρίτο βιβλίο των Βασιλειών. Πρόκειται για μνείες που αφορούν την αμαρτία του βασιλιά Σολομώντα να αφιερώνει ναούς και θυσιαστήρια σε ειδωλολατρικές θεότητες (Δ.4.49.31-32)¹⁰, την

¹ Κριτ. 4.21 και 5.26-27.

² 1 Βασ. 1.6-12.

³ 1 Βασ. 3.1-21.

⁴ 1 Βασ. 11.15..

⁵ 1 Βασ. 15.1-34.

⁶ Βασ. 11-39.

⁷ 1. Βασ. 17.40-58. Πρόκειται για την ίδια αναφορά, δηλαδή την αναμέτρηση του Δαυΐδ με τον Γολιάθ, που επαναλαμβάνεται σε αυτές τις Διδαχές (6, 13 και 14).

⁸ 1 Βασ. 24.17-23.

⁹ 2 Βασ. 11.2-18.

¹⁰ 3 Βασ. 11.1-8.

υπερηφάνεια του Ροβοάμ (Δ.7.97.11)¹ και την εχθρότητα της Ιεζάβελ προς τον προφήτη Ηλία (Δ.14.182.14-15)².

Από το τέταρτο βιβλίο των Βασιλειών έχουμε μία ανάμνηση: την αλαζονία του Ναβουχοδονόσορα (Δ.7.97.12-13)³.

Στο δεύτερο βιβλίο Παραλειπομένων Βασιλέων Ιούδα βρίσκεται η διήγηση σύμφωνα με την οποία οι βασιλείς της Σαμάρειας ζήτησαν τη συμβουλή των θείων προφητών. Από εκεί ο συγγραφέας αντλεί το παράδειγμα που υπάρχει στη Δ.4 (57.6-7)⁴. Επίσης στο ίδιο βιβλίο περιέχεται και η ιστορία του ασεβούς Ιεροβοάμ για τον οποίο γίνεται λόγος από τον Ραρτούρο στη Δ.4. (57.4-5)⁵.

Από τον Έσδρα Β' ο συγγραφέας αντλεί ένα παράθεμα στη Δ.3 (45.17-20): *Κύριε ἡσχύνημεν καὶ ἐνετράπημεν τοῦ ὑψῶσαι, Θεέ ἡμῶν τό πρόσωπον ἡμῶν πρὸς σέ, ὅτι αἱ ἀνομίαι ἡμῶν ἐπληθύνθησαν ὑπὲρ κεφαλῆς ἡμῶν, καὶ αἱ πλημμέλειαι ἡμῶν ἐμεγαλύνθησαν ἕως τοῦ οὐρανοῦ*⁶.

Η βασίλισσα Εσθήρ, της οποίας η ιστορία περιέχεται στο ομώνυμο βιβλίο της Παλαιάς Διαθήκης, σε κάποιο σημείο προσεύχεται στο Θεό (Εσθ. 4.17λ). Ένας στίχος από την προσευχή της: *Κύριέ μου ὁ Βασιλεὺς μου βοήθησόν μοι τῇ μόνῃ καὶ μὴ ἔχούσῃ βοηθόν εἰμὴ σέ μεταφέρεται* αυτούσιος από τον Ραρτούρο στη Δ.1 (9.28-29).

Από το βιβλίο του Ιώβ, που φαίνεται να γνωρίζει καλά ο Ραρτούρος, έχουμε αρκετά παραθέματα: έξι αντούσια χωρία (Δ.3.35.4-5, Δ.13.159.21-22, 161.16-17, Δ.14.184.25, 186.4, 189.27-29)⁷ και τρία με παραλλαγές: (Δ.1.12.17, Δ.5.63.11-13, Δ.12.144.25). Τα παραθέματα αυτά με τις παραλλαγές δεν απέχουν από το πρωτότυπο παρά ελάχιστα. Εκεί που παραλλάσσουν είναι στη σειρά των λέξεων και στην αλλαγή ορισμένων αντωνυμιών ή προθέσεων⁸. Η φράση: *ὅτι ἀένναος ἐστὶν ὁ ἐκλύειν με μέλλων ἐπὶ γῆς* (Ιώβ 19.25-26)

¹ 3 Βασ. 12.5-15.

² 3 Βασ. 19.2-4.

³ 4 Βασ. 24.1-20.

⁴ Αντίστοιχα 2 Ιουδ. 18.9-34.

⁵ 2 Ιουδ. 13.1-23.

⁶ Έσδρ. 9.6.

⁷ Πρόκειται αντίστοιχα για τα χωρία Ιώβ 19.25, 14.1, 1.21, 19.25, 10.15,

19.25. Όπως βλέπουμε το χωρίο 19.25 επαναλαμβάνεται.

⁸ Αντίστοιχα Ιώβ 14.4, 15.15, 30.19.

επαναλαμβάνεται τρεις φορές στις Διδαχές, στην 3(35.4-5) και στην 14(184.25, 189.27-29). Από το ίδιο βιβλίο υπάρχουν αναφορές και αφορούν τη δεύτερη δοκιμασία του Ιώβ, όταν δηλαδή άρρωστος και μόνος καθόταν πάνω στην κοπριά (Δ.2.30.21), τα λόγια του Ελιούς όταν αναιρεί τα παράπονα του Ιώβ και του καταδεικνύει την αιτία και το σκοπό των θλίψεων (Δ.3.44.20-22) και τα λόγια του Βαλδάδ προς τον Ιώβ όταν αναφέρεται στη δικαιοσύνη του Θεού σε σχέση με τις αμαρτίες του καθενός (Δ.4.49.33-34)¹.

Ο Ραρτούρος χρησιμοποιεί ευρύτατα τους Ψαλμούς. Αυτούσια παραθέματα και παραλλαγμένες φράσεις που προέρχονται απ' αυτούς βρίσκουμε σε όλες τις Διδαχές². Τα αυτούσια παραθέματα είναι εκατόν είκοσι περίπου³ ενώ με παραλλαγές περίπου δέκα οκτώ. Πριν από κάθε

¹ Ιώβ. 2.8, 33.17-33, 8.1-8.

² Συγκεκριμένα στη Δ.1 έχουμε έντεκα αυτούσια χωρία και δύο με παραλλαγές, στη Δ.2 δώδεκα αυτούσια και έξι με παραλλαγές, στη Δ.4 οκτώ αυτούσια, στη Δ.5 επτά αυτούσια και τρία με παραλλαγές, στη Δ.6 δύο αυτούσια. Στη Δ.7 έξι αυτούσια και ένα με παραλλαγές στη Δ.8 δώδεκα αυτούσια και ένα με παραλλαγές, στη Δ.9 έξι αυτούσια, στη Δ.10 δέκα αυτούσια, στη Δ.11 τέσσερα αυτούσια και ένα με παραλλαγές, στη Δ.12 δύο αυτούσια και ένα με παραλλαγές, στη Δ.13 είκοσι επτά αυτούσια και δύο με παραλλαγές και στη Δ.14 πέντε αυτούσια και δύο με παραλλαγές.

³ Δ.1.8.30, 33-35, 9.9-13, 17-20, 10.16-18, 25-26, 27, 11.8, 18-19, 13.15, 14.14-15, Δ.2.17.23-25, 26, 18.24-25, 22.30, 23.15-17, 26.1, 9-10, 27.7-9, 11-12, 29.12-13, 16, 31.16-17, Δ.3.38.15, 43.20-21, 25-27, 44.31, 45.11-13, Δ.4.46.28-29, 50.2-3, 51.26-28, 29, 53.5-7, 54.1, 55.1-2, 57.2-3, Δ.5.60.26, 28, 30, 61.35-36, 62.2-3, 66.28, Δ.6.80.6-7, 81.13-17, Δ.7.89.32, 92.10-11, 93.1-5, 95.28, 96.5-8, 97.23, Δ.8.100.17, 101.7-9, 10, 14-17, 35, 102.33-34, 106.5, 8, 10, 107.4-5, 108.4, 24-26, Δ.9.111.13-15, 112.17-18, 113.1, 114.27-28, 115.24-26, 120.5-6, Δ.10.123.23-24, 124.17-19, 21-22, 125.20-22, 126.7-8, 16, 129.8-9, 130.16, 22-24, 131.5-8, Δ.11.135.21-22, 137.26, 28, 139.9-11, Δ.12.144.14-15, 149.22-25, Δ.13.154.27-18, 156.11-12, 158.20-23, 160.4, 6-7, 17, 27-30, 163.9-10, 16-17, 28-29, 30-31, 165.5, 167.2, 6, 11-12, 169.21, 32, 33, 170.1, 2, 34-35, 171.6-7, 172.28-29, 173.21-22, 175.25-26, 176.5-6, 17-20, Δ.14.182.27, 28, 33-35, 183.31, 189.21. Συγκεκριμένα πρόκειται για τα αυτούσια χωρία αντίστοιχα σε κάθε Διδαχή: Δ.1 Ψαλ. 103.24, 150.1-6, 144.15-21, 129.1-3, 50.19-20, 56.8-9, 103.35, 33.19, 38.3, 137.7, 115.3, Δ.2 Ψαλ. 54.7, 138.6, 9.21, 16.15, 48.13, 21, 15.11, 100.2, 17.46, 4.3, 81.6, 31.9, 18.13, Δ.3 Ψαλ. 6.1-3, 48.6, 48.7, 1.4, 2.12, Δ.4 Ψαλ. 141.8, 37.5, 32.10, 15.11, 15.8, 18.13, 29.5-6, 118.127, Δ.5 Ψαλ. 104.5, 62.2, 5.4-6, 138.6, 17.2-3, 119.5, Δ.6 Ψαλ. 115.7, 90.1-6, Δ.7 Ψαλ. 50.7, 83.3, 41.1-5, 26.5, 120.5, 94.4, Δ.8 Ψαλ. 1.5, 50.1-2, 5.7, 18.12, 120.1, 83.3, 72.14, 56.5, 21.16, 93.17, 76.11, 24.7-8, Δ.9 Ψαλ. 95.2, 144.

παράθεμα ο Ραρτούρος σημειώνει το (κατά παράδοση) όνομα του συγγραφέα των Ψαλμών Δαυίδ. Η έκφραση: *παραπτώματα συνήσεις* (Ψαλ.18.12) απαντά δύο φορές στις Διδαχές στη Δ.4(54.1) και στη Δ.8(101.16). Την έκφραση: *του συντρίβειν τās κάρας αὐτῶν ὡς σκεύη κεραμέως* (Ψαλ.2.9) στη Δ.2(24.5) ο Ραρτούρος τη χρησιμοποιεί και στο άλλο έργο του, την *Έκθεση περί τῆς τῶν Γραικῶν...*¹.

Από το βιβλίο των Παροιμιών βρίσκουμε έξι αυτούσια παραθέματα (Δ.1.13.9, Δ.3.33.24, Δ.4.57.33-35, Δ.5.62.33, 65.14, Δ.13.159.34-35) και ένα με παραλλαγή (Δ.10.129.7-9)². Το ένα αυτούσιο χωρίο (Παρ.4.23: *πάση φυλακῇ τήρει σὴν καρδίαν*) επαναλαμβάνεται τρεις φορές στις Διδαχές 3, 4 και 5. Η έκφραση: *φόβος Κυρίου ζωῆς πηγὴ* στή Δ.4(53.5) θυμίζει την έκφραση: *φόβος Κυρίου εἰς ζωὴν ἀνδρὶ* του ίδιου βιβλίου (Παρ.19.23). Η έκφραση: *ὡς δορκάς ἐκ βρόχων* στη Δ.13 (163.15) εισαγόμενη: *κατὰ τὸν Σολομώντα λέγοντα* αποτελεί παραλλαγή της έκφρασης: *ὥσπερ δορκάς ἐκ βρόχων* (Παρ. 6.5). Τη φράση που υπάρχει στη Δ.1 (13.8): *Κύριος ὑπερηφάνους ἀντιτάσσεται· ταπεινοῖς δέ δίδωσι χάριν* (Παρ.3.34) ο συγγραφέας μας λαθεμένα αποδίδει στον Ησαΐα. Σε όλα τα παραθέματα από τις Παροιμίες δηλώνεται ο συγγραφέας του βιβλίου αυτού: *ὡς δι' ἐτοῦτο ὁ Σολομών ἔλεγε* (Δ.3.33.24) *καὶ ὁ Σολομών* (Δ.4.57.33, Δ.5.65.14) κλπ.

Η φράση στή Δ.3(36.4-5): *πᾶν τό ποίημα ὁ Θεός εἰς κρῖσιν ἄξει* προέρχεται από τον Εκκλησιαστή (12.14): *λαθεμένα, βέβαια, ο Ραρτούρος την αποδίδει στον Σιράχ. Η γνωστή επίσης έκφραση στη Δ.7(96.26-28): τὰ πάντα ματαιότης φαίνεται να αντλείται από το ίδιο βιβλίο* (Εκ.1.2, 3.19, 12.8)³. Δύο παραθέματα με παραλλαγές που βρίσκουμε στις Διδαχές 2(29.14-16) και 4(57.8-9) και μία μνεία στη

3, 102.21, 84.12, 57.8, 84.10, Δ.10 Ψαλ. 1.3, 93.14-15, 33.9, 33.6-8, 125.5-6, 29.6, 115.4, 123.5-6, 13.4, 14.2, Δ.11 Ψαλ. 38.4, 38.3, 83.5, 28.4-6, Δ.12 Ψαλ. 62.2, 41.1, Δ.13 Ψαλ. 36.26, 118.164, 50.9, 123.4, 123.7, 31.10, 140.9, 37.22, 89.1, 120.6, 120.8, 17.46, 48.12, 48.15, 31.9, 126.1, 15.1-2, 119.2, 3.5, 24.15, 16.15, 34.13, 18.1, 77.8, 21.16, 21.17, 68.7-9, Δ.14 Ψαλ. 33.20, 9.23, 115.6, 67.1.

¹ Παρακάτω, σ. 319 στ. 697-698.

² Αντίστοιχα Παρ.3.34, 4.23, 3.9, 8.8. Το χωρίο με παραλλαγές είναι το Παρ. 9.5.

³ Βλ. Δ.2.27.12-13. Εδώ η έκφραση αποδίδεται παραλλαγμένη από το πρωτότυπο.

Διδαχή 5(60.23-24) προέρχονται επίσης από τον Εκκλησιαστή¹. Τα παραθέματα εισάγονται στη Δ.7(96.26) με τη φράση: *τοῦ Σολομῶντος λέγοντος*, στη Δ.2(27.12): *κατά τόν Σολομῶντα*, στη Δ.2.(29.14) *ἄκουσον καί τοῦ ἐκκλησιαστοῦ κεφαλαίῳ γ' στη Δ.4.(57.8) δι' ἐτοῦτο ἔλεγεν ὁ ἐκκλησιαστής*, και στη Δ.5.(60.23) *κατά τόν ἐκκλησιαστήν*.

Οκτώ αυτούσια παραθέματα στις Διδαχές αντλούνται από το Ἄσμα Ασμάτων (Δ.1.6.2-3, 3-4, 6, 10-11, Δ.2.29.3-4, Δ.4.51.4-7, Δ.5.66.33, Δ.13.177.26-27)². Στα τέσσερα από τα παραθέματα αυτά δηλώνεται επακριβώς η πηγή από την οποία προέρχονται, δηλ. και ο συγγραφέας και το κεφάλαιο του βιβλίου: π.χ. *τοῦ Σολομῶντος ἐν κεφαλαίῳ δ' εἰς τό ἄσμα ἀσμάτων* (Δ.1.6.2), *διό ἐκάλει ὁ Σολομῶν* (Δ.13.177.26) κλπ. Η φράση *καί εἰς τήν ὁσμήν καί εὐωδίαν τῶν ἀνθέων τούτων καί εὐωδεστάτων μύρων ὡς αἱ νεάνιδες ἐκεῖναι κατά τόν Σολομῶντα* στη Δ.1(8.1-2) θυμίζει τους στίχους 1-4 του α' κεφαλαίου του ίδιου βιβλίου (: *καί ὁσμή μύρων σου ὑπέρ πάντα τά ἀρώματα... διά τοῦτο νεάνιδες ἠγάπησάν σε εἰς ὁσμήν μύρων σου δραμοῦμεν*).

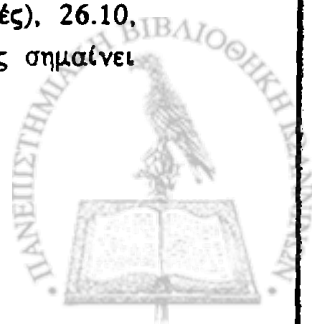
Ο Ησαΐας και ο Ιερεμίας κατέχουν ιδιαίτερη θέση στις Διδαχές. Μερικές φορές ο συγγραφέας συγγχεί τα περιεχόμενα των βιβλίων τους αποδίδοντας χωρία του ενός στον άλλο. Από τον Ησαΐα έχουμε δέκα ἑξι περίπου αυτούσια παραθέματα (Δ.2.24.6, 8, Δ.3.35.6-7, Δ.4.48.34-35, Δ.6.82.15, 26, Δ.8.100.16-17, 34, 101.1-2, 109.16-18, Δ.12.150.28-29, Δ.13.158.6, 171.33-35, 176.22-26, Δ.14.183.12, 189.16-17)³ και ενιά με παραλλαγές (Δ.2.27.6, Δ.3.36.28-35, Δ.5.65.30, 66.1-5, Δ.6.73.1, Δ.7.86.29-30, Δ.9.111.22-24, 116.19, Δ.13.165.1-2)⁴. Η έκφραση: *ἰμάτια σωτηρίου τοῦ Ησαΐα* επαναλαμβάνεται στις Δ.2(24.6, 8) και Δ.9(120.17). Οι εκφράσεις, οι περισσότερες παραλλαγμένες από το πρωτότυπο: *καί ἐνώπιον αὐτῶν ἐπιστήμονες* στη Δ.6(82.25), *ἐγώ εἰμί ὁ ἐξαλείφων πάσας τάς ἀνομίας* στη Δ.8(100.34), *ἐντελοῦμαι τόν*

¹ Εκ.3.18, 12.12. Η μνεία αφορά το χωρίο Εκ.9.1-6 όπου γίνεται λόγος για τα παράδοξα της ζωής..

² Αντίστοιχα Ἄσμ. 4.12, 14, 1.4, 1.3-4, 1.8, 3.1-2, 5.2, 3.11.

³ Αντίστοιχα Ησ. 61.10 (δύο φορές), 3.14, 5.13, 1.17 (δύο φορές), 26.10, 43.25, 1.18, 1.19-20, 19.1, 58.1, 1.16, 3.11, 53.4-5, 25.8, 49.18. Δύο φορές σημαίνει ότι το χωρίο απαντά δύο φορές.

⁴ Ησ. 30.1, 13.9-10, 1.14, 58.5-6, 64.6, 49.12, 40.9, 6.6-7, 50.6-7.

οὐρανόν τοῦ μή βρέξαι αὐτοῖς στη Δ.11(141.22) και μετά ἀνόμων ἐλογίσθη στη Δ.13(176.27) αποδίδονται λαθεμένα από τον συγγραφέα μας αντί στον Ησαΐα στον Ιερεμία¹. Ορισμένες αναφορές που βρίσκουμε από το προφητικό βιβλίο του Ησαΐα αφορούν: (1) την προφητεία για τιμωρία της Αιγύπτου στη Δ.9(116.21-23) και αντιστοιχεί στο πρωτότυπο με το χωρίο 19.1, (2) την προφητεία για τα προσόντα και την παγκόσμια ακτινοβολία του Μεσσία στη Δ.9.(122.7) και αντιστοιχεί στο πρωτότυπο με το χωρίο 11.1.

Δεκατέσσερα περίπου αυτούσια παραθέματα των οποίων αναφέρεται η πηγή (π.χ. φησὶν ὁ Ἱερεμίας Δ.7.96.10 κλπ.) προέρχονται από τον Ιερεμία (Δ.1.15.4-8, Δ.3.43.10, 45.2-4, Δ.4.58.7-8, Δ.5.67.17-18, 69.1-2, Δ.7.97.28-29, Δ.9.112.14-15, 114.5-7, Δ.11.141.30-32, Δ.12.149.12, Δ.13.158.13, 14, 174.23-26)². Τα παραθέματα με παραλλαγές από το ίδιο βιβλίο είναι έξι (Δ.3.37.6-10, 51.34-35, Δ.6.77.21-22, Δ.7.96.10-12, Δ.8.106.6, Δ.14.189.20)³. Τρία ωστόσο παραθέματα μολονότι προέρχονται από τον Ιερεμία ο Ραβτούρος λαθεμένα τα αποδίδει στον Ιεζεκιήλ (Δ.7.96.11), στον Ζαχαρία (Δ.11.141.19) και στον Ησαΐα (Δ.13.167.6)⁴.

Από τον Ιεζεκιήλ βρίσκουμε στις Διδαχές δύο αυτούσια παραθέματα (Δ.3.37.1-6, Δ.13.158.10-19)⁵ και τέσσερα με παραλλαγές (Δ.7.94.31-33, Δ.12.150.30-31, Δ.13.174.9-11, Δ.14.189.22)⁶. Το παράθεμα με παραλλαγές από το πρωτότυπο στη Δ.7(94.34-35): ἐξεπόρνευσεν ἐν τοῖς ἐπιτηδεύμασιν αὐτῆς καὶ ἐμοιχᾶτο ἐν τῷ ξύλῳ προέρχεται από το ίδιο βιβλίο (6.9) και δεν το είπε ο Δαβίδ, όπως εσφαλμένα ισχυρίζεται ο συγγραφέας μας.

Ένα αυτούσιο παραθέμα εντοπίσαμε από τον Δανιήλ (Δ.3.38.21-29)⁷. Τα παραθέματα με παραλλαγές από το προφητικό αυτό βιβλίο

¹ Πρόκειται αντίστοιχα για τα χωρία Ησ. 5.21, 43.25, 5.6 και 53.12.

² Αντίστοιχα Ιερ. 14.20-22, 23.24, 13.16, 4.22, 2.19, 7.34, 2.25, 39.18-19, 38.3, 2.12, 23.24, 4.14, 2.22, 11.19.

³ Ιερ. 4.23-29, 39.19, 4.22, 33.19, 5.8, 4.7.

⁴ Πρόκειται αντίστοιχα για τα χωρία Ιερ. 6.16, 19.15, 12.8.

⁵ Αντίστοιχα Ιεζ. 38.19-21, 36.25.

⁶ Αντίστοιχα Ιεζ. 23.10, 20.13, 33.18, 32.2-3.

⁷ Αντίστοιχα Δαν. 7.9-11.

είναι τέσσερα (Δ.3.38.30-35, Δ.5.66.24, Δ.9.112.21, Δ.13.171.25-27)¹. Τα παραθέματα εισάγονται με τη φράση: *ὥς ὁ Δανιήλ* (Δ.3.38.30) κλπ.

Με δύο τρόπους εισάγονται τα παραθέματα από τον Ωσηέ: *καθὼς καὶ διὰ Ωσηέ ἔφη* (Δ.4.47.30-31), *ὅταν εἴπωμεν μετὰ τοῦ Ωσηέ τοῦ προφήτου* (Δ.14.183.15). Τα αὐτούσια χωρία από το βιβλίο αὐτό της Παλαιάς Διαθήκης εἶναι τρία (Δ.4.47.30-31, Δ.7.94.35-37, 95.1, Δ.14.160.23)². Το τρίτο από τα παραθέματα αὐτά: *ἔσομαι αὐτοῖς ὥς λέων, καὶ πάρδαλις* (Ωσ.13.7) στη Δ.14, ἀποτελεῖ ἐπανάληψη του πρώτου, δηλ. της Δ.4. Το παράθεμα: *ποῦ σου θάνατε τό νίκος, ποῦ σου Ἄδη τό κέντρον*, πού βρίσκουμε στη Δ.14(183.15-16), ἀπαντᾷ στο πρωτότυπο ἔτσι: *ποῦ ἡ δίκη σου, θάνατε; ποῦ τό κέντρον σου, ἄδη;* (Ωσ.13.14).

Στις Διδαχές 5(60.27) καὶ 14(189.18), υπάρχουν δύο αὐτούσια χωρία από τον Αμώς: (1) *ἐκζητήσατέ με, καὶ ζήσεσθε* (5.4), (2) *ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἀναστήσω τήν σκηνήν* (9.11) καὶ ἓνα με παραλλαγές στη Δ.5(68.34-35) ὡς: *οὐαὶ πόλις Ἱερουσαλήμ πέμψω ἐπὶ σέ πῦρ καὶ κατακαύσω τήν πόλιν πᾶσαν καὶ ἐκριζώσω τὰ θεμέλιά σου καὶ ἀφανίσω πᾶσαν τήν δόξαν σου* (Αμ.2.5). Ὅλα αὐτά τα παραθέματα εισάγονται με το ὄνομα του ομώνυμου προφήτη.

Το χωρίο: *ἀνάστα καὶ πορεύου διτι οὐκ ἔσται σοὶ αὕτη ἀνάπανσις* στη Δ.7(97.30-31) προέρχεται από το προφητικό βιβλίο του Μιχαία (2.10) καὶ εισάγεται με το ὄνομα του προφήτη. Στη Δ.9(117.17-18) ἡ φράση: *ἰδοὺ Κύριος ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ τόπου αὐτοῦ καὶ ἐπιβήσεται ἐπὶ τὰ ὕψη τῆς γῆς λαθεμένα ἀποδίδεται* από τον Ραριούρο στον προφήτη Μαλαχία· ἀνήκει στον Μιχαία (1.3).

Με μικρές παραλλαγές από το πρωτότυπο καὶ με το ὄνομα του προφήτη Ιωήλ ο Ραριούρος εισάγει δύο παραθέματα από το ομώνυμο αὐτό βιβλίο της Γραφῆς. Στη Δ.5(66.21-22) *ἀγιάσατε νηστείαν, κηρύξατε θεραπείαν καὶ κράζετε οἱμοι, οἱμοι καὶ στη Δ.8(102.24-26): ἐπιστράφητε πρὸς με ἐξ ὅλλης τῆς καρδίας ἡμῶν καὶ διαρρήξατε τὰς καρδίας ὑμῶν καὶ μὴ τὰ ἱμάτια ὑμῶν*³.

¹ Δαν. 10.13, 3.23-24, 11.25, 7.13.

² Ωσ. 13.7, 2.4, 13.7.

³ Ἀντίστοιχα Ιωήλ 1.14-15 καὶ 2.12-13

Ο ύπνος του Ιωνά (Δ.3.33.16)¹, η έξοδός του μετά την τριήμερη παραμονή του στην κοιλιά του κήτους (Δ.14.189.10-11)² καθώς και η νηστεία και οι προσευχές του λαού της Νινευί (Δ.2.30.22-23, Δ.5.66.24)³, αποτελούν τις αναφορές του Ραρτούρου στο ομώνυμο προφητικό βιβλίο. Τα περιστατικά αυτά τα εντάσσει στο κείμενό του ως παραδείγματα για να υποστηρίξει ορισμένους σκοπούς του κηρύγματός του.

Η προσευχή του προφήτη Αββακούμ αποτελεί την πηγή ενός αυτούσιου παραθέματος στη Δ.2(19.3): *Κύριε κατενόησα τά έργα σου καί ἐξέστην* (Αβ.3.2). Η φράση: *ὄρος δασύ καί κατάσκιον* στη Δ.9(116.23) αποτελεί παραλλαγή της φράσης από το πρωτότυπο: *καί ὁ ἅγιος ἐξ ὄρους κατασκίου δασέος* (Αβ.3.3).

Από τον Σοφονία έχουμε τρία αυτούσια παραθέματα στις Δ.3(36.17-21 και 45.4-7) και Δ.6(72.26-31)⁴. Η έκφραση: *ὅτι τῷ Κυρίῳ ἐξήμαρτον* που απαντά στη Δ.11(133.16) προέρχεται από το ομώνυμο βιβλίο (1.17). Η έκφραση: *θυσίαν κλυτήν* που ως πηγή της από τον Ραρτούρο αναφέρεται ο Σοφονίας στη Δ.9(117.13) απηχεί το χωρίο 1.7 από τον Σοφονία: *τὴν θυσίαν αὐτοῦ καί ἡγίακε τοὺς κλητοὺς αὐτοῦ*.

Τρεῖς στίχοι από τον Αγγαίο (2.7, 8, 9) απαντούν σε τρία σημεία των Διδαχών. Στη Δ.1(12.27-28) με την εισαγωγή: *φησὶν γάρ ὁ Κύριος διὰ Ἀγγαίου τοῦ προφήτου* απαντά ο στίχος 8 αυτούσιος: *ἐμόν ἐστὶ τό ἀργύριον, καί ἐμόν ἐστὶ τό χρυσίον*. Στη Δ.9(117.4-5) με την εισαγωγή: *ἴδετο ὁ Ἀγκαῖος καί εἶπεν*, απαντά ο στίχος 9 παραλλαγμένος: *ἔσται ἡ δόξα τοῦ οἴκου τούτου ὑπὲρ τὴν ἐσχάτην λέγει Κύριος Παντοκράτωρ* και στη Δ.3(39.3-4) με την εισαγωγική φράση: *κατὰ τὸν Ἀγγιαῖον τὸν προφήτην* απαντά ο στίχος 7: *διαχωρίσει τά ἐκλεκτά κατὰ τὴν ὁδὸν ἣν ἐπορεύθησαν σε παραλλαγή ἀντὶ τοῦ πρωτοτύπου: καί ἥξει τά ἐκλεκτά πάντων τῶν ἐθνῶν...*

Από τον Ζαχαρία προέρχονται ένα αυτούσιο παράθεμα στη Δ.9(116.33-34)⁵ και τρία με παραλλαγές (Δ.4.50.3, Δ.5.65.31-32,

¹ Ιων. 1.5-6.

² Ιων. 2.1-3.

³ Ιων. 3.5-10.

⁴ Σοφ. 1.15-17, 2.1-3, 1.17.

⁵ Ζαχ. 4.2.

Δ.13.160.19-21)¹. Την έκφραση στη Δ.14(182.8): *οὔτε νύξ οὔτε ἡμέρα* αντί της *οὐχ ἡμέρα καὶ οὐ νύξ* που υπάρχει στο πρωτότυπο (Ζαχ.14.7) σωστά αποδίδει ο Ραρτούρος στον ίδιο προφήτη.

Ένα παράθεμα με παραλλαγή από το βιβλίο του Μαλαχία υπάρχει στη Δ.3(36.22-25) εισαγόμενο με τη φράση: *καὶ ὁ Μαλαχίας ὁ προφήτης*. Το παράθεμα αναφέρεται στη Δευτέρα Παρουσία, το κύριο θέμα δηλ. της Διδαχῆς αυτής και έχει ως εξής: *ἰδοὺ ἡ ἡμέρα Κυρίου ἔρχεται καιομένη ὡς κλίβανος πυρός και φλέξει τοὺς ἀπειθεῖς λέγει Κύριος παντοκράτωρ· ὑμῖν δέ τοῖς φοβουμένοις τό ὄνομά μου ἀνατελεῖ ἥλιος δικαιοσύνης* (Μαλ.4.1, 2).

Η διήγηση του τρόπου με τον οποίο τυφλώθηκε ο Τωβίτ (Τωβ.2.9-10) απηχεί παράθεμα από το ομώνυμο βιβλίο της Παλαιάς Διαθήκης. Ο Ραρτούρος παραθέτει: *ὁ Τωβίας καθεύδων ἐτυφλώθη* (Δ.3.133.17). Ο πατέρας Τωβίας, εκείνος δηλ. που τυφλώθηκε, φέρει στα χειρόγραφα των Ο' το όνομα Τωβίτ, ενώ ο γιός του το όνομα Τωβίας. Η Vulgata τους αποκαλεί και τους δύο Τωβίεσ. Εδώ ο Ραρτούρος επηρεαζόμενος από τον Musso² μεταφράζει χωρίς να ελέγξει αν το όνομα είναι αυτό που αναφέρεται στους Ο'.

Αυτούσιο παράθεμα από το βιβλίο της Ιουδίθ υπάρχει στη Δ.1.(9.25-27)³. Οι αναφορές στο επεισόδιο κατά το οποίο η Ιουδίθ σε ένδειξη ταπείνωσης σκόρπισε στάχτη στο κεφάλι της και ήρθε στο ναό για να προσευχηθεί (Δ.2.30.21)⁴, στον αποκεφαλισμό του Ολοφέρνη (Δ.3.33.17-18)⁵ και στις τιμές που δέχτηκε η Ιουδίθ από το λαό για την πράξη της (Δ.14.182.16)⁶ απηχούν το ίδιο βιβλίο. Και το παράθεμα και οι αναφορές προαναγγέλλονται με τα πρόσωπα των επεισοδίων, δηλ. την Ιουδίθ και τον Ολοφέρνη.

Από το α' βιβλίο των Μακκαβαίων επισημαίνουμε δύο αναφορές. Η μία απηχεί την εξαφάνιση του προφήτη Ηλία εν μέσω στροβίλου στους ουρανούς (Δ.5.66.23)⁷ και η άλλη την αναχαίτιση του βασιλιά

¹ Ζαχ. 5.7, 8.19, 13.7.

² Βλ. Musso, pred. 2, φ. 30^v (: Tobia dormendo diventato cieco).

³ Ιουδ. 9.12-14.

⁴ Ιουδ. 9.1-14.

⁵ Ιουδ. 13.2-10.

⁶ Ιουδ. 13.14-20.

⁷ 1Μακ. 2.58.

Αντιόχου Δ' από τον Ιούδα τον Μακκαβαίο (Δ.14.182.16)¹.

Το δεύτερο θέμα, που αποτελεί ιστορικό γεγονός, περιέχεται και στο β' βιβλίο των Μακκαβαίων (2Μακ.8. 1-36, 11.1-12, 14-21).

Με τη φράση: *καί ὁ Βαρούχ ὁ προφήτης ἔλεγεν* εισάγεται με παραλλαγές στίχος από το ομώνυμο βιβλίο στην Δ.9(112.21-22): *ὁ Θεός μέγιστος ἐστὶ καὶ οὐχ ἔχει τέλος ἀντί του καὶ οὐκ ἔστι τέλος τῆς κτήσεως αὐτῶν* (Βαρ.3.17).

Από το βιβλίο Σοφία Σολομώντος υπάρχουν τρία αυτούσια χωρία στις Διδαχές 6.(79.17), 7.(96.28) και 13.(152.16-17² και τρία με παραλλαγές (Δ.2.18.20-21, 26.14-15, Δ.3.44.25-26)³. Εισάγονται αντίστοιχα με τις φράσεις: *φησὶν ὁ Σολομών* (Δ.6), *καὶ ὁ Σολομών* (Δ.7) κλπ. Με τις ίδιες σχεδόν φράσεις εισάγεται ένα αυτούσιο παράθεμα στη Διδαχή 3(44.31-32) από το προφητικό βιβλίο Σοφία Ιησού υιού Σιράχ⁴.

β) Καινή Διαθήκη

Από τον ευαγγελιστή Ματθαίο ο Παρτούρος χρησιμοποιεί πολλά παραθέματα, σαράντα τρια αυτούσια⁵ και δώδεκα με παραλλαγές⁶. Οι φράσεις: (1) *ἀπέκρυψας αὐτὰ ἀπὸ σοφῶν καὶ συνετῶν καὶ ἀπεκάλυψας αὐτὰ νηπιῶσι* στη Δ.10(125.1-2) και (2) *αἱ ἀλώπεκες ἔχωσι φωλεοὺς καὶ τὰ πετεινά τοῦ οὐρανοῦ κατασκηνώσεις· ὁ δὲ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἔχει τὴν κεφαλὴν ποῦ κλίνει* στη Δ.6. (76.34-35, 77.1.) αποτελούν κοινούς τόπους τόσο στον Ματθαίο (11.25, 8.20 αντίστοιχα) όσο και

¹ 1Μακ. 3.27-37, 4.25-35.

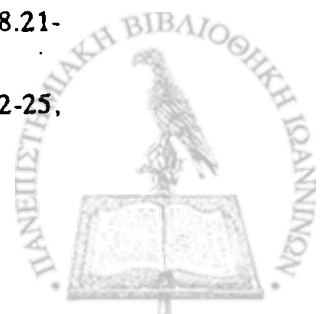
² Σολ. 8.2, 5.14, 15.3.

³ Σολ. 9.4, 5.7, 5.14.

⁴ Σιρ. 31.2.

⁵ Δ.1.33.34-35, Δ.3.35.9-12, 23-24, 39.12-24, 25-26, Δ.4.48.18-19, 51.16, 29-30, 52.1-4, 13-14, 53.32-33, 58.9, Δ.5.64.29, 66.5-6, Δ.6.73.10-12, 33, 35, 76.34-35, Δ.7.84.25-26, 86.17, 90.9, 92.2, 19-21, Δ.8.102.36-37, 105.29, 106.17-19, 108.33-35, 109.4, Δ.10.128.22-23, Δ.12.146.15-16, 148.19-20, 149.31-32, Δ.13.153.22-23, 155.29-30, 160.18-19, 162.219-20, 163.1-4, 164.24-25, 168.22-23, 32, 170.6, 29-30, 178.21-22.

⁶ Δ.4.51.17-18, Δ.5.62.32-33, 65.17, Δ.6.77.8-9, 79.32, Δ.7.87.34-35, 88.22-25, Δ.8.105.28-29, Δ.13.164.13-14, 165.9-11, 169.1-2, 189.25-26.

στον Λουκά (10.21, 9.58 αντίστοιχα)¹.

Οι εκφράσεις: (1) γρηγορείτε και προσεύχεσθε ίνα μή εισέλθητε εις πειρασμόν (Ματθ.26.41), (2) πώλησον ὅσον ἔχεις καί διάδος τοῖς πτωχοῖς (Ματθ.19.21), (3) Κύριε κέλευσόν με πρός σε ἔλθειν (Ματθ.14.28), (δ) οἱ ἀλώπεκες ἔχουσι φωλεούς καί τὰ πετεινά τοῦ οὐρανοῦ κατασκηνώσει, ὁ δὲ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἔχει τήν κεφαλὴν ποῦ κλίνει (Ματθ.8.20) επαναλαμβάνονται ἀπὸ δύο φορές στις Διδαχές² ενώ η φράση: δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες καί πεφορτισμένοι (Ματθ.11.28) τρεις φορές³. Σε μια περίπτωση στη Διδαχή 4(54.26-27) ἀντὶ τοῦ Ματθαίου (6.17) ὁ συγγραφεὺς μας λαθεμένα ισχυρίζεται ὅτι τό σχετικό χωρίο: σύ δέ νηστεύων ἀλειψαί σου τήν κεφαλὴν καί τό, πρόσωπόν σου νῦναι προέρχεται ἀπὸ τον Παῦλο. Ἀναμνήσεις ἀπὸ τον ἴδιο ἐπίσης εὐαγγελιστή, τον Ματθαίο, ἀπαντοῦν καί στις Δ.3, 11 καί 13. Στη Δ.3(33.20-21) ἔχουμε ἀπήχηση ἀπὸ τις παραβολές των ξιζανίων⁴ καί των μωρῶν παρθένων⁵. Στη Δ.11(133.25-27) μνημονεύεται το περιστατικό στα Γάδαρα σύμφωνα με το οποίο ὁ Ἰησοῦς ἐβγάλε τα δαιμόνια ἀπὸ τους δαιμονιζομένους καί τα διέταξε νὰ εἰσβάλουν στους χοίρους⁶. Στη Δ.13(154.32-33) κάνει ἀναφορά στο ἐπεισόδιο τῆς θεραπείας τῆς κόρης τῆς Χαναναίας (Ματθ.15.22-28) ενώ στη Δ.4(53.15-23) ἀναφέρεται στην ἱστορία τοῦ δούλου με τα μύρια τάλαντα (Ματθ.18.25-34).

Πέντε αὐτούσια παραθέματα⁷ καί τέσσερα με παραλλαγές⁸ βρίσκουμε καί ἀπὸ τον εὐαγγελιστή Μάρκο. Το χωρίο ὅπου ὁ εὐαγγελιστής Μάρκος κάνει λόγο γιὰ τὴ μοιχαλὶδα καί τον αμαρτωλὸ

¹ Τα χωρία αὐτά τὰ συμπεριλαμβάνουμε τόσο ἐδῶ στα παραθέματα με παραλλαγές ἀπὸ το Ματθαίο ὅσο καί σ' ἐκεῖνα ἀπὸ το Λουκά. Ἡ φράση τοῦ πρώτου χωρίου παραλλάσσει στους δύο εὐαγγελιστές ὡς πρὸς τὸ ρῆμα *ἐκρυψας ἀπέκρυψας*.

² Ἀντίστοιχα (α) Δ.1.33.34-35 καί Δ.13.163.3-4, (β) Δ.4.51.16 καί Δ.7.92.2, (γ) Δ.4.51.29-30 καί Δ.10.128.22-23, (δ) Δ.6.76.34-35 καί Δ.12.149.31-33.

³ Δ.13.153.22-23, 155.29-30, 178.21-22.

⁴ Ματθ.13.24-30.

⁵ Ματθ. 25.2-13.

⁶ Ματθ. 8.28-34.

⁷ Δ.7.94.15-16, Δ.8.107.23, 31-32, Δ.10.127.14-21, Δ.14.189.5-6. Πρόκειται γιὰ τα χωρία ἀντίστοιχα Μαρκ. 8.38, 9.24, 25, 10., 35-40, 16.6.

⁸ Δ.7.94.22, 104.28-31, 106.29-31, 107.11-12. Πρόκειται γιὰ τα χωρία ἀντίστοιχα Μαρκ.8.38, 9.17-25, 9.21, 9.23.

(8.38) απαντά δύο φορές. Τη μια φορά αυτούσιο στη Δ.7(94.15-16) και τη δεύτερη με μικρές παραλλαγές επίσης στην ίδια Διδαχή, ίδια σελίδα (94) και στο στίχο 22. Στα παραθέματα αυτά αντί του ονόματος του ευαγγελιστή Μάρκου υπάρχουν οι φράσεις: *καί αὐθις τοῖς μαθηταῖς* (Δ.9.115.13), *λέγων* (Δ.8.102.3). Μια ανάμνηση από τον ίδιο ευαγγελιστή που αφορά τη θεραπεία του παραλυτικού της Καπερναούμ έχουμε στη Δ.6(82.30-35)¹.

Τα αυτούσια παραθέματα από τον ευαγγελιστή Λουκά στις Διδαχές είναι είκοσι έξι². Απ' αυτά η φράση: *ὁ δέ Ἰησοῦς ἔλεγεν, πάτερ, ἄφες αὐτοῖς οὐ γὰρ οἶδασιν τί ποιοῦσιν* (Λουκ.23.34) απαντά με διάφορες παραλλαγές τέσσερις φορές στις Δ.11(137.13), Δ.13(154.12) και Δ.14(186.23, 187.6-7). Οι φράσεις: (1) *χαῖρε κεχαριτωμένη, ὁ Κύριος μετὰ σοῦ* (Λουκ.1.28), (2) *ὁ Θεός ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ* (Λουκ.18.13) και (3) *ἀποδεκατῷ πάντα ὅσα κτῶμαι* (Λουκ.18.12) απαντούν η πρώτη στη Δ.9 δύο φορές (112.7-8, 117.26), η δεύτερη στη Δ.1 δύο φορές (11.12, 14.33-34) και η τρίτη στη Δ.1 τρεις φορές (11.35, 12.22, 30). Τα παραθέματα με παραλλαγές είναι εννέα³. Οι τρεις αναμνήσεις από τον ίδιο ευαγγελιστή, τον Λουκά, που υπάρχουν στις Διδαχές, έχουν σχέση με την ελεημοσύνη του Ζακχαίου (Δ.1.7.3-4), την παραβολή του Τελώνη και του Φαρισαίου (Δ.1.7.14) και την περίπτωση που ο Ελισσαίος πρόσταξε τον Νεεμά τον Σύρο να καθαριστεί στον Ιορδάνη (Δ.13.156.15-16).

Από τον ευαγγελιστή Ιωάννη βρίσκουμε στις Διδαχές 32 αυτούσια παραθέματα⁴ και 10 με παραλλαγές⁵. Οι φράσεις: (1) *ἐγώ εἰμι ἡ ὁδός*

¹ Ματθ. 2.4-12.

² Δ.1.12-13, 32-35, 12.22, 30, 14.33, Δ.2.23.18-24, Δ.4.57.1-2, 58.10-11, Δ.6.76.34-35, 81.3-4, Δ.8.109.3-4, Δ.9.111.8-9, 117.26-27, 119.13-4, 12-13, Δ.11.137.13, 142.21-23, Δ.12.144.22, Δ.13.154.12, 13, 27-28, 159.25, 164.6-7, 174.7-9, Δ.14.186.22-24, 187.6-8.

³ Δ.1.13.16-17, Δ.2.18.4-5, 22.1-10, Δ.6.78.17-18, Δ.9.112.7-9, Δ.10.125.1-2, Δ.13.159.25, Δ.14.163.22-25, 185.5.

⁴ Δ.2.19.7-8, Δ.4.56.4-5, Δ.5.59.21-22, 61.12, 64.3, Δ.7.84.17-18, 86.35-36, 97.3-4, Δ.8.100.15-16, 104.7, Δ.9.119.23-24, Δ.10.125.10-11, Δ.11.133.18-20, 22, 134.32-33, 137.32-33, 34-35, 138.12-13, 23-24, 139.1-3, 27, 142.9, 34-35, Δ.12.145.5, 33, Δ.13.154.13, 14, 157.10-12, 159.29-30, 161.21, 182.29-31, Δ.14.189.4.

⁵ Δ.3.42.32-33, Δ.6.73.19-20, 129.4, Δ.12.144.12, Δ.13.157.6-7, 30-33, 175.12-13, Δ.14.184.2-4, 188.13, 190.30.

καί ἡ ἀλήθεια καί ἡ ζωὴ (Ιων.14.6)¹, (2) καί ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο (Ιων.1.14)² καὶ (3) καί πᾶς γὰρ ὁ ὄν ἐκ τῆς ἀλήθειας μου ἀκούει τῆς φωνῆς (Ιων. 18.37)³ ἀπαντοῦν ἀπὸ δύο φορές το καθένα.

Ἡ παράδοση τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν Ἄννα στον Καϊάφα καὶ τα λόγια τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν Ἄννα στὴ Δ.13(172.14-18)⁴, τα λόγια τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν Πιλάτο στὴ Δ.13(174.28-32)⁵ καὶ οἱ τελευταῖες στιγμές τοῦ Χριστοῦ στον σταυρὸ στὴ Δ.13(176.31-35)⁶, μολονότι εἶναι θέματα πού τα βρίσκουμε καὶ στους ἄλλους εὐαγγελιστές⁷, ἐδῶ ἀπηχοῦν τὸ εὐαγγέλιό τοῦ Ἰωάννη. Ἡ φρασεολογία πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ραρτούρος εἶναι βασισμένη περισσότερο σ' αὐτὸ τὸ εὐαγγέλιό.

Στα παραθέματα ἀπὸ τοὺς εὐαγγελιστὲς ἀναφέρεται συνήθως ἡ πηγὴ προέλευσης. Εἰσάγονται κυρίως με: διό καί ὁ Χριστός φησί (Δ.3.35.23), διό ὁ Χριστός ἔλεγε τοῖς μαθηταῖς (Δ.3.33.34), διό ἔλεγεν ὁ Χριστός (Δ.10.124.35) κλπ. καὶ σπανιότερα με τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τοῦ εὐαγγελίου. Συγκεκριμένα, στον Ματθαῖο καὶ στον Λουκά ἀναφέρεται ἀπὸ μιὰ φορὰ ἐπὶ ὄνομα: ὡς λέγει διὰ τοῦ Ματθαίου ὁ Χριστός (Δ.4.48.17), καί ὁ Λουκᾶς (Δ.11.142.21). Στον Μάρκο καμιά φορὰ, ἐνῶ στον Ἰωάννη τρεῖς φορές: ἔφη ὁ Χριστός ἐν τῷ εὐαγγελίῳ αὐτοῦ Ἰωάννη (Δ.2.19.6-7), περὶ ὧν ἔλεγεν ὁ Ἰωάννης (Δ.5.59.21), κατὰ τὸν Θεολόγον Ἰωάννην (Δ.7.86.35). Μερικὲς φορές σε ὀρισμένα χωρία δὲν ἀναφέρεται ἡ πηγὴ προέλευσης, ἐνῶ ἄλλα εἰσάγονται ἀόριστα: π.χ. διό καί λέγει, λέγων (Δ.8.102.3, 107.22 ἀντίστοιχα). Ὑπάρχουν περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες ἀναφέρεται τὸ πρόσωπο, ἐκτός ἀπὸ τὸν Χριστό, πού σύμφωνα με τὸ εὐαγγέλιό εἶπε κάτι: π.χ. διό ὁ Πέτρος ἔφη (Δ.10.128.22) καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής ἔλεγε εἰς τοὺς πρὸς αὐτόν ἐπερχομένους (Δ.8.104.4).

Απὸ τίς Πράξεις τῶν Αποστόλων ὁ Ραρτούρος χρησιμοποιεῖ τρία αὐτούσια παραθέματα: (1) ὁ οὐρανός μοι θρόνος ἢ δέ γῆ ὑποπόδιον

¹ Δ.5.61.12, Δ.7.97.3-4.

² Δ.7.86.35-36, Δ.9.119.23-24.

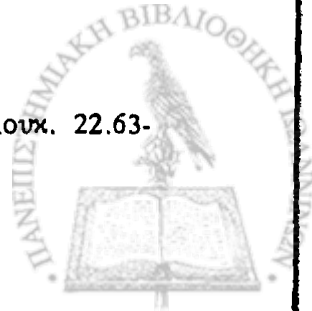
³ Δ.11.133.21, Δ.12.145.33.

⁴ Ιων. 18.19-24.

⁵ Ιων. 18.36-38.

⁶ Ιων. 19.28-30.

⁷ Πρβλ. Ματθ. 27.11-17, 45-47, Μαρ. 14.53-63, 15.1-5, 16-38, Λουκ. 22.63-71, 23.1-47.

των ποδῶν (7.49) στη Δ.3(43.11), (2) προορώμην τόν Κύριον ἐνώπιόν μου διὰ παντός, ὅτι ἐκ δεξιῶν μου ἐστίν ἵνα μή σαλευθῶ (2.25) στη Δ.7(91.19-21) και (3) τῇ πίστει καθάρισας τὰς καρδίας ἡμῶν (15.9) στη Δ.11(140.8). Το δεύτερο αυτούσιο παράθεμα αποτελεί χωρίο του Ψαλτηρίου (15.8) το οποίο περιέχεται και στις Πράξεις. Από τις Πράξεις έχουμε επιπλέον μια αναφορά στη Δ 1(14.19).¹ Τα παραθέματα από τις Πράξεις εισάγονται: λέγει Κύριος (Δ.3.43.10), ὡς ἔλεγεν ὁ Δαυῖδ (Δ.7.91.19), ὡς ἔλεγεν ὁ Πέτρος (Δ.11.140.8) κλπ. Η μνεία της φυλάκισης του Πέτρου στη Δ.3(33.32-35) προέρχεται από το ίδιο βιβλίο (12.4-10).

Στις Διδαχές υπάρχουν χωρία από όλες τις επιστολές του Αποστόλου Παύλου. Ο συγγραφέας μας φαίνεται να τις γνωρίζει καλά γιατί, εκτός από τα αυτούσια χωρία που παραθέτει, παραθέτει και πολλά παραλλαγμένα από το πρωτότυπο. Όλων γενικά των παραθεμάτων από τις επιστολές δηλώνεται η πηγή της προέλευσής τους (εκτός ορισμένων που εισάγονται σιωπηλά)² με τους εξής τρόπους: καί ὁ Παῦλος (Δ.3.35.12, Δ.4.46.30), παρὰ τοῦ Παύλου Ρωμαῖοι δ' (Δ.2.36.5)³, ὡς ὁ Παῦλος λέγει Κορινθ. β' (Δ.4.49.10) κλπ.

Από την επιστολή προς Ρωμαίους ο συγγραφέας μας αντλεί επτά αυτούσια χωρία στις Δ.4(46.30), Δ.5(56.35), Δ.7(90.5-6), Δ.8(103.5-7, Δ.11.(135.10-11, 142.19-28) και Δ.14(183.11-12)⁴. Επίσης από την ίδια επιστολή έχουμε και δέκα χωρία με παραλλαγές στις Δ.2(26.21),

¹ Αντίστοιχα Πράξ. 4.12.

² Τα χωρία που προέρχονται από τις επιστολές του Παύλου και εισάγονται σιωπηλά στις Διδαχές είναι: Ρωμ.2.13 στη Δ.4(56.35), Φιλιπ.3.14 στη Δ.3(41.29), 1Κορ.15.27 στη Δ.7(91.9).

³ Το παράθεμα της Δ.2(26.21) που εισάγεται παρὰ του Παύλου Ρωμαῖοι δ', λαθεμένα αποδίδεται ότι περιέχεται στο τέταρτο κεφάλαιο. Περιέχεται στο έκτο κεφάλαιο αυτής της επιστολής και όχι στο τέταρτο όπως δηλώνεται από τον συγγραφέα. Αν δεν πρόκειται για τυπογραφικό λάθος ή για λάθος του Ραρτούρου, τότε μπορεί να οφείλεται στην πηγή της Καινῆς Διαθήκης την οποία συμβουλευόταν ο συγγραφέας. Για το πρόβλημα του αριθμού των κεφαλαίων της επιστολής αυτής στους διάφορους κώδικες βλ. το άρθρο του Β.Ν. Γιαννόπουλου στην Θ.Η.Ε., τόμ. 10, σ. 184-185 (λήμμα Παῦλος).

⁴ Αντίστοιχα Ρωμ.7.24, 2.13, 13.14, 6.13, 8.8, 10.8, 6.9.

Δ.4(54.34-35), Δ.5(66.29-30), Δ.6(75.34, 77.10), Δ.7(85.10-11, 94.10), Δ.9(115.5-6), Δ.10(126.21-23) και Δ.11(136.34)¹.

Τα αυτούσια παραθέματα από την πρώτη επιστολή προς Κορινθίους είναι δώδεκα στις Δ.3(40.14-17), Δ.4(49.10, 51.13-14), Δ.6(76.2-3), Δ.7(92.3-4), Δ.8(101.25), Δ.10(131.4-5), Δ.13(152.12, 14.168.13-14, 174.5) και Δ.14(184.9, 188.21-23)². Τα παραθέματα με παραλλαγές είναι τέσσερα στις Δ.1(6.15-16), Δ.4(54.19), Δ.7(91.9, 95.15)³.

Από την δεύτερη επιστολή προς Κορινθίους υπάρχουν δέκα αυτούσια παραθέματα στις Δ.1(5.30-31), Δ.4(46.21-22), Δ.5(62.14, 65.8, 9), Δ.6(73.14-15), Δ.12(146.2), Δ.13(169.20, 173.29-33), Δ.14(183.14)⁴ και τέσσερα με παραλλαγές στις Δ.2(19.14-15), Δ.7(88.7), Δ.10(131.19-21) και Δ.13(161.12-13)⁵.

Από την προς Γαλάτας επιστολή ο Παρτούρος αντλεί τρία αυτούσια παραθέματα που υπάρχουν στις Δ.4(48.22), Δ.13(159.11-12) και Δ.14(188.10)⁶ και μια με παραλλαγή στη Δ.6(74.13-14)⁷, ενώ από την προς Εφεσίους επισημαίνουμε τέσσερα αυτούσια στις Δ.3(33.27-28), Δ.5(67.14-15), Δ.9(111.17-19) και Δ.14(183.23-24)⁸ και δυο με παραλλαγές στις Δ.7(85.3-5, 87.4)⁹.

Πέντε εκφράσεις υπάρχουν στις Διδαχές από την επιστολή του Παύλου προς Φιλιππησίους. Απαντούν στις Δ.3(35.14-16, 41.29), Δ.4(56.17-18), Δ.5(68.11-12) και Δ.14(183.3-5). Πρόκειται για τις: (1) *ἡμῶν δέ τό πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει ἐξ οὗ καί σωτήρα ἀπεκδεχόμεθα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν ὃς μετασχηματίζει τό σῶμα τῆς*

¹ Ρωμ. 6.23, 8.17, 7.24, 1.25-26, 9.22, 1.16, 12.1, 1.2, 8.17, 11.6.. Το παράθεμα 8.17 επαναλαμβάνεται στη Δ.4(56.35) και στη Δ.10(126.20-21).

² Αντίστοιχα 1Κορ. 13.3, 2.14, 7.38, 15.50, 9.24, 13.11, 2.15, 2.2, 4.7, 9.24, 15.31, 15.14. Το παραθέμα 1Κορ.9.24 απαντά, όπως είδαμε, δύο φορές.

³ 1Κορ.13.13, 7.24, 15.27, 6.9.

⁴ 2Κορ. 2.15, 5.6, 3.5, 9.7, 9.6, 12.7, 3.6, 3.5, 12.10, 5.15. Το 2Κορ.3.5 επαναλαμβάνεται στις Δ.5(62.14) και Δ.13(169.19-20).

⁵ 2Κορ. 3.18, 4.3, 4.17. Το χωρίο 2Κορ.4.17 απαντά δύο φορές στη Δ.10(131.19-21 και στη Δ.13(161.11-13).

⁶ Αντίστοιχα Γαλ. 6.7, 5.17, 6.17.

⁷ Γαλ. 1.10.

⁸ Εφεσ. 5.14, 6.14, 18, 2.19.

⁹ Εφεσ. 3.14-15, 2.3.

ταπεινώσεως ἡμῶν εἰς τό γενέσθαι αὐτό σύμμορφον τῷ ὁμοιώματι τῆς δόξης αὐτοῦ (3.20, 21), (2) βραβεῖον κλήσεως (3.14), (3) ὑμῶν δέ τό πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει (3.20), (4) τοὺς ἐχθρούς τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ ὧν Θεός ἡ κοιλία (3.18-19), (5) ὃς μετασχηματίζει τό σῶμα τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν εἰς τό γενέσθαι αὐτῷ σύμμορφον τῷ ὁμοιώματι τῆς δόξης αὐτοῦ (3.21).

* Πέντε φράσεις συναντούμε και από την επιστολή προς Κολοσσαείς. Στη Δ.4(56.17-18) το παράθεμα: τὰ ἄνω φρονεῖτε τὰ ἄνω ζητεῖτε (3.1.2), στη Δ.7(95.22): καί ἡ ζωὴ αὐτῶν κέκρυπται ἐν τῷ Χριστῷ (3.3), στη Δ.9(116.10-11): ἐν' ᾧ πᾶν τό πλήρωμα εἰπών τῆς θεότητος κατοικεῖ σωματικῶς (1.19), στη Δ.10(124.12-13) ᾧ πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας εἰσὶν ἀπόκρυφοι (2.3) και στη Δ.14(184.18): συνηγέρθητε τῷ Χριστῷ τὰ πάντα φρονεῖτε (3.1-2)¹. Με το γνωστό χωρίο που απαντά δύο φορές στις Διδαχές 1(10.1) και 5(64.32-33): ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε ἐν παντί εὐχαριστεῖτε ἀπηχεῖ και η πρώτη προς Θεσσαλονικεῖς επιστολή (5.17,18).

Και από τις δύο επιστολές προς Τιμόθεον απαντούν ορισμένα χωρία στις Διδαχές. Πρόκειται για ένα αυτοῦσιο στη Δ.10(135.16-18): [ὁ ἐλθὼν] εἰς τόν κόσμον ἁμαρτωλοὺς σῶσαι ὧν πρῶτος ἐγώ εἰμι (1 Τιμ.1.15) και τρία με παραλλαγές στις Δ.8(103.19), Δ.9(112.28) και Δ.14(163.33-34)² αντλούνται από την πρώτη επιστολή. Το χωρίο: ὃς μόνος ἐστίν ὁ μεσίτης Θεοῦ καί ἀνθρώπων (1. Τιμ.2.5), απαντά εκτός από την αράδα 19 της Διδαχῆς 8(103) και στην αράδα 31-32 της ἰδίας σελίδας. Από τη δεύτερη επιστολή προς Τιμόθεον έχουμε τρία αυτοῦσια χωρία στη Δ.9(121.34): ἐκ πάντων ἐρρύσατο ἡμᾶς ὁ Κύριος τοὺς δούλους αὐτοῦ (3.11), στη Δ.13(159.23-24): ἐν ᾧ κακοπαθῶ μέχρι δεσμῶν ὡς κακοῦργος (2.9) και στη Δ.13(164.4-5): ἐάν γάρ ἀθλῇ τις οὐ στεφανοῦται, ἐάν μὴ νομίμως καί προθύμως ἀθλήσῃ (2.5).

Με την εισαγωγή: ὁ Παῦλος ἔφη πρὸς Τίτον β' βρίσκουμε ένα αυτοῦσιο παράθεμα στη Δ.4(48.23-25) αντλημένο από την ομώνυμη επιστολή. Πρόκειται για το: ἵνα λυτρώσῃται ἡμᾶς ἐκ πάσης ἁμαρτίας καί ἀνομίας καί καθάρσῃ ἐαυτῷ λαόν περιούσιον, ζηλωτὴν καλῶν ἔργων (2Τιτ.2.14).

¹ Ὅπως διαπιστώνεται τα χωρία αυτά είναι προσαρμοσμένα στο λόγο του Ραββούρου.

² 1Τιμ. 2.5, 6.15, 6.12.

Από την προς Εβραίους επιστολή ο Παρτούρος αντλεί πέντε αυτούσια παραθέματα που υπάρχουν στις Δ.3(44.5-6), Δ.6(80.30-33), Δ.7(89.11-12), Δ.13(159.6-7) και Δ.14(183.28)¹. Στη Διδαχή 10(134.12, 30) υπάρχουν και δύο εκφράσεις από ένα στίχο (11.1) της ίδιας επιστολής. Πρόκειται για (1): *ἐλλιζομένων υπόστασις* και (2): *ἐλεγχον τῶν μὴ ὁρωμένων πραγμάτων*, που απαντούν στην ίδια σελίδα σε διαφορετικές όμως αράδες. Το πρώτο στην αράδα 12 και το δεύτερο στην αράδα 30.

Και την επιστολή του Ιακώβου χρησιμοποιεί ο Παρτούρος. Από εκεί αντλεί δύο αυτούσια χωρία που υπάρχουν στις Δ.1(10.3) και Δ.14(188.11-12)². Από την ίδια επιστολή υπάρχει και ένα άλλο χωρίο με μικρές παραλλαγές από το πρωτότυπο στη Δ.1(10.4). Απαντά ως εξής: *αἰτεῖτε ἐν πίστει μηδὲν διακρινόμενοι* ἀντὶ τοῦ *αἰτεῖτω* δέ *ἐν πίστει μηδὲν διακρινόμενος* (Ιακ.1.6). Δύο εκφράσεις παραλλαγμένες από το πρωτότυπο χωρίο της επιστολής αυτής: (1) *μακάριος φησὶν ὁ ὑπομείνας πάντα πειρασμόν* ὅτι *δόκιμος γενόμενος μισθὸν λήψεται* στη Δ.4.(54.34-34) και (2): *ὁ φιλῶν τὸν κόσμον ἐχθρὸς τοῦ Θεοῦ καθίσταται* στη Δ.6.(82.8) λαθεμένα ο συγγραφέας τις αποδίδει την πρώτη στον Πέτρο και τη δεύτερη στον Ιωάννη. Οι εκφράσεις ανήκουν αντίστοιχα στα χωρία 1.12 και 4.4. αυτής της επιστολής.

Από την πρώτη επιστολή του Πέτρου βρίσκουμε δύο αυτούσια παραθέματα στις Δ.4(55.25-27) και Δ.10(126.18-20)³ και ένα με παραλλαγή στη Δ.13(177.31). Το τελευταίο ἀντὶ τοῦ πρωτοτύπου: *ὅς τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν αὐτὸς ἀνήνεγκεν ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ξύλον* (1Πέτρ.2.24) ἐδὼ υπάρχει ἐτσι: *ἐσταύρωσε τὴν ἁμαρτίαν ἡμῶν ἐν τῷ ξύλῳ*. Από το δεύτερο βιβλίο βρίσκουμε ένα παράθεμα με μικρές παραλλαγές από το πρωτότυπο στη Δ.3(36.25-28). Πρόκειται για το παράθεμα: *ἥξει ἡ ἡμέρα Κυρίου ὡς κλέπτῃς ἐν νυκτὶ ἐν ἣ οἱ οὐρανοὶ ῥοιζηδὸν παρελεύσονται, στοιχεῖα δέ καυσούμενα λυθήσονται καὶ γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα κατακαήσεται τούτων οὖν πάντων λυομένων ποταποῦς δεῖ ἡμᾶς εἶναι* (3.10-12).

¹ Εβρ. 4.16, 13-14, 11.33-34, 11.25, 11.33, 2.14-15.

² Ιακ. 5.16, 1.2.

³ 1Πέτρ. 5.8-9, 4.13. Έκφραση του παραθέματος 5.8 απαντά και στη Δ.5(67.11-12).

Παραθέματα με παραλλαγές από το πρωτότυπο υπάρχουν στις Διδαχές και από την πρώτη επιστολή του Ιωάννη. Στις Δ.5(61.26-28), Δ.7(87.23-24) και Δ.8(104.24-25)¹. Στα παραθέματα αυτά όπως και σ' εκείνα που προέρχονται από την Αποκάλυψη, όπως θα δούμε αμέσως στη συνέχεια, αναφέρεται η πηγή προέλευσης. Άλλοτε αναφέρεται μόνο το όνομα του συγγραφέα: *ὡς καθὼς λέγει ὡ (sic) Ἰωάννης ὁ Θεολόγος* (Δ.5.61.25-26) και άλλοτε συγχρόνως και το βιβλίο του, η Αποκάλυψη: *καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος ἐν τῇ ἀποκαλύψει* (Δ.3.37.12), *κατὰ τον Ἰωάννην τον Θεολόγον λέγοντα ἐν τῇ ἀποκαλύψει* (Δ.3.38.2). Από το βιβλίο αυτό, την Αποκάλυψη, ο Ραρτούρος αντλεί πέντε αυτούσια χωρία που υπάρχουν στις Δ.3(37.12-20, 38.2-3), Δ.7(92.13, 94.30-31), και Δ.14(183.32)². Επίσης υπάρχουν και δύο παραθέματα με μικρές παραλλαγές από το πρωτότυπο στις Δ.3(37.31-33), Δ.5(67.29-32)³. Το ένα από τα αυτούσια παραθέματα που αναφέραμε: *μακάριοι οἱ νεκροὶ οἱ ἐν κυρίῳ ἀποθνήσκοντες ἀπ' ἄρτι* (14.13) απαντά δύο φορές, όπως βλέπουμε, στη Δ.7(92.13) και στη Δ.14(183.32).

3. Πατέρες της Εκκλησίας

Σε σύγκριση με τις αναφορές του στην Αγία Γραφή ο Ραρτούρος δεν κατονομάζει στα κείμενά του σχεδόν καθόλου Πατέρες της Εκκλησίας. Τέσσερεις φορές αναφέρει επώνυμα τον Μάξιμο τον Ομολογητή (Δ.4.49.19, 56.14, Δ.7.88.31, Δ.11.140.22)⁴, μία φορά τον Μέγα Βασίλειο (Δ.10.126.5-6)⁵, μία φορά τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο

¹ Ιωαν. 4.20, 2.15-16, 2.2.

² Αποκ. 6.12-17, 20.12-13, 14.13, 16.15, 14.13.

³ Αποκ. 9.6, 3.5-6.

⁴ Επειδή τα χωρία αποδίδονται ελεύθερα, προσπαθήσαμε να βρούμε κάποια αντίστοιχη προσέγγιση σε φράσεις ή αποσπάσματα του Μάξιμου. Το πρώτο θυμίζει πιθανόν αντίστοιχο χωρίο από το βιβλίο του *Περί διαφόρων αποριών* (P.G.91.1385b), το δεύτερο από τις *Επιστολές* (P.G.91.553cd), το τρίτο πιθανόν και το τέταρτο από το βιβλίο *Opuscula Theologica et Polemica* (P.G.91.12d, 13abc και 281c).

⁵ Η αναφορά απηχεί ίσως στο έργο του Μεγάλου Βασιλείου, *Ασκητικά* (P.G.31.880c). Η φράση πάντως αποτελεί κοινό τόπο στον Συνέσιο, στον Τίτο επίσκοπο Βόστρων και σε άλλους ίσως βυζαντινούς συγγραφείς (πρβλ. Stephanus, *Thesaurus Graecae linguae*, τόμ. 5, σ. 2026).

(Δ.8.101.18-19)¹ και μία φορά τον Γρηγόριο τον Θεολόγο (Δ.12.145.22)². Η τελευταία αναφορά αποτελεί συμφυρμό ανάμεσα στο χωρίο (83.5) από τους Ψαλμούς και στην αναφορά στο ίδιο αυτό χωρίο από τον Γρηγόριο τον Θεολόγο στον τριακοστό θεολογικό του λόγο, κεφ. 26.

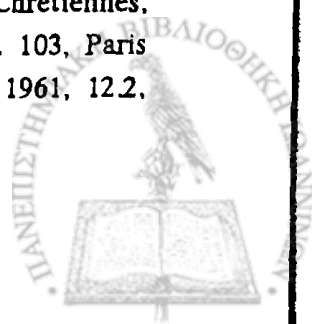
Από αναφορές στους Πατέρες της Εκκλησίας, που εισάγονται αόριστα, η μία στη Δ.2(17.3) απηχεί πιθανόν χωρίο από το *Ερμηνεία Σύντομος* (P.G.90.889d) του Μάξιμου του Ομολογητή και η άλλη στη Δ.7(89.32) από το *Ομιλία 14* (P.G.31.452a) του Μεγάλου Βασιλείου.

Από την παραπάνω γενική εξέταση των πηγών των Διδαχών σε συνδυασμό με όσα ειπώθηκαν στο κεφάλαιο της παιδείας και γνωρίζοντας τα προσόντα που έπρεπε να διαθέτει κάποιος για να καταλάβει τη θέση του ελληνοδιδασκάλου ή να είναι στιχουργός, αντιγραφέας και συγγραφέας, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Παρτούρος γνώριζε άμεσα και σε βάθος την Αγία Γραφή. Μολονότι το έργο του Musso επέδρασε στις Διδαχές, η γνώση του συγγραφέα στον τομέα αυτό δεν πρέπει να αμφισβητηθεί. Τα κείμενα των Γραφών ο Παρτούρος τα γνωρίζει σε βαθμό που να μπορεί με ευκολία να τα χρησιμοποιεί και να τα απόδίδει σωστά. Στα σημεία που είναι και τα περισσότερα, όπου δεν δεσμεύεται από το έργο του Musso, εύστοχα παραθέτει αυτούσια χωρία, παραφράζει ή αποδίδει στη νεοελληνική γλώσσα αγιογραφικά αποσπάσματα. Ορισμένες φορές δεν παραλείπει να δώσει τις ακριβείς παραπομπές των χωρίων ακολουθώντας τον τρόπο του συγγραφέα του πιθανού προτύπου του.

Πρέπει να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιο, όπως αναφέρθηκε και αλλού, ότι οι Διδαχές πριν να εκδοθούν δέχτηκαν την κατάλληλη επεξεργασία. Διαφορετικές οπωσδήποτε ήταν κατά την εκφώνησή τους από τον άμβωνα. Τα χωρία από την Αγία Γραφή, κυρίως τα αυτούσια, θα προστέθηκαν αφού ελέχθησαν, στο τελικό, πριν από την έκδοση,

¹ Πρβλ. Lampe, σ. 888. Η χαρακτηριστική λέξη *μυριάκις* αποτελεί κοινό τόπο σε έργα του Χρυσοστόμου (πρβλ. *Επιστολαί προς Ολυμπιάδα*, Sources Chrétien, τόμ. , Paris, 9.4, 45, 12.1, 79, 12.1, 116, *Επιστολή της εξορίας*, ό.π., τόμ. 103, Paris 1964, 1.27, 5.32, 6.5, 6.17, *Στην πρόνοια του Θεού*, ό.π., τόμ. 79, Paris 1961, 12.2, 6, 19.7, 12, 24.6).

² P.G.36.161d.

κείμενο. Κατά την προφορική τους απόδοση, πιστεύουμε, ότι οι Διδαχές ήταν συντομότερες και περιεκτικότερες. Θα έλειπαν οι πολλές παραπομπές στα αγιογραφικά κείμενα καθώς και οι εκτενείς θεματικές ενότητες στις οποίες ο συγγραφέας πλατειάζει, για λόγους ερμηνευτικούς, ή θεολογίζει.

Σε ότι αφορά την αρχαιογνωσία του, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, ο χαρακτήρας του έργου δεν επιτρέπει ανεπιφύλακτα συμπεράσματα. Επειδή οι λίγες αναφορές σε αρχαίους συγγραφείς προέρχονται σχεδόν απευθείας από τον Musso, πιστεύουμε, με κάθε επιφύλαξη, ότι ο Παρτούρος δεν είχε ιδιαίτερη πρόσβαση στα κλασικά κείμενα. Πιθανότατα στον τομέα αυτό να του ήταν αρκετά διάφορα εκλαϊκευτικά αναγνώσματα, που κυκλοφορούσαν ευρέως αυτή την εποχή, καθώς και άλλα κείμενα σχετικού περιεχομένου, όπως αγιολογικές πηγές, Κυριακοδρομία-Εορτοδρομία, κηρύγματα εκκλησιαστικών πατέρων κλπ. Παραδείγματος χάριν μια σύντομη έρευνά μας έδειξε ότι το θέμα του Σταυρού που αποτελεί το περιεχόμενο της ενδέκατης Διδαχής του Παρτούρου το διαπραγματεύονται σε ομιλίες τους ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος (P.G.50.819-820), ο Άγιος Ανδρέας Κρήτης (P.G.97.1020-1029), ο Ιωάννης Καλέκας (P.G.150.253-261, 264-280), ο Θεοφάνης Κεραμέυς (P.G.132.184-204), κ.α. Ο Παρτούρος κατά τη διαπραγμάτευση του θέματος αυτού κινείται, σε γενικές γραμμές, στα ίδια ή σε παραπλήσια πλαίσια, ενώ οι προτυπώσεις που χρησιμοποιεί (η πηγή της Μερράς, το ξύλο, η διάβαση της Ερυθράς, το όνειρο του Ιακώβ κλπ.), είναι πανομοιότυπες.

5. Η γλώσσα και το ύφος των Διδαχών

Η γλώσσα των Διδαχών, όπως αυτές μας παραδίδονται στο έντυπο, είναι μεικτή. Περιέχει δηλαδή λόγια κατάλοιπα και δημώδη στοιχεία¹. Τα λόγια στοιχεία επικρατούν, γεγονός που αναμφίβολα οφείλεται στην έντονη επίδραση που έχει στο έργο η εκκλησιαστική γλώσσα (Αγία Γραφή, κήρυγμα, θεολογία, λειτουργική). Παρόλο όμως που στην εκκλησιαστική ορολογία περιλαμβάνονται και λέξεις οι οποίες

¹ Βλ. Σάθας, *Νεοελληνικής Φιλολογίας Παράρτημα, Ιστορία του ζητήματος της νεοελληνικής γλώσσας*, εν Αθήναις 1870, σσ. 24, 27-28.

δεν χρησιμοποιούνται στην καθημερινή ομιλία, όπως παρατηρεί ο R.M. Dawkins αυτές είναι πολύ καλά κατανοητές σχεδόν απ' όλους τους Έλληνες¹. Το ίδιο συμβαίνει και στις Διδαχές. Λέξεις μεμονωμένες, εκφράσεις ή και αποσπάσματα ολόκληρα που θυμίζουν ή προέρχονται από εκκλησιαστικά κείμενα και δεν χρησιμοποιούνται στον καθημερινό λόγο δεν παρουσιάζουν καμιά δυσκολία στην κατανόηση. Οι λόγιες εκφράσεις, συχνές στους εκκλησιαστικούς λόγους, και τα αυτούσια γραφικά ή λειτουργικά χωρία σε συνδυασμό με τα δημώδη στοιχεία δεν μεταβάλλουν το δημώδη χαρακτήρα του κειμένου².

Στις Διδαχές, στα σημεία που δεν υπάρχουν χωρία αυτούσια ή παραφρασμένα από τα εκκλησιαστικά κείμενα, δεν βρίσκουμε ιδιωματικά στοιχεία και σχεδόν καθόλου λέξεις ιταλικές ή ιταλότροπες, παρόλο που στην Κέρκυρα, όπως είναι γνωστό, επίσημη γλώσσα ήταν η ιταλική. Αυτό ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι οι Διδαχές προορίζονταν για το ευρύτερο ελληνικό κοινό, όπου οι γλωσσικές ιδιοτυπίες δεν είχαν κανένα σκοπό. Ίσως ο Ραρτούρος πίστευε ότι το βιβλίο του θα έπαιζε ρόλο βοηθήματος για όσους ήθελαν να εξασκηθούν στον εκκλησιαστικό ρητορικό λόγο, γι' αυτό έπρεπε να είναι όσο το δυνατόν πιο κατανοητό και σαφές, δηλαδή γραμμένο στην κοινή δημώδη της εποχής του. Δεν αποκλείεται εξάλλου η προσπάθειά του να παρουσιάσει τις Διδαχές του αμιγείς, χωρίς ξενόγλωσσα ή ιδιωματικά στοιχεία, να οφειλόταν στη γενικότερη αντιλήψή του, ότι μέσω αμιγούς ελληνικής γλώσσας και ορθόδοξης θρησκείας το έθνος θα κέρδιζε την ανεξαρτησία του. Μεμονωμένες πάντως εξαιρέσεις αποτελούν οι λέξεις: *ριομπάρμπαρον* = φυτ. μπαρμπαρόριζα (Δ.6.78.29, Δ.13.173.19)³ και *άβουκάτον* = δικηγόρος-συνήγορος (Δ.9.121.31)⁴. Οι λέξεις *κοπέλια* (Δ.6.74.24), *αποτζίποτον* (Δ.6.76.31), απαντούν συχνά στη

¹ Πρβλ. R. Dawkins, Η ελληνική γλώσσα κατά τη βυζαντινή εποχή στο: Norman H. Baynes και H.St.L.B. Moss, *Βυζάντιο, Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό*, Αθήναι, σσ. 356-377 ιδιαίτερα σ. 362.

² Για το θέμα της γλώσσας της εποχής ενδιαφέρον είναι το αντίστοιχο κεφάλαιο για τη γλώσσα του έργου του Ιωαννίκιου Καρτάνου στην εισαγωγή της Κακουλίδη-Πάνου, *ό.π.*, σσ. 46-47.

³ Πρβλ. *Dizionario etimologico italiano*, Firenze, τόμ. 5, σσ. 3229, 3259.

⁴ Βλ. *ό.π.*, τόμ. 1, σ. 384.

μεταβυζαντινή λογοτεχνία¹. Η λέξη *σεντούκιον* (Δ.13.178.29) θεωρείται δάνειο από την τουρκική². Ο Παρτούρος αποκαλεί τους Ρωμαίους, δηλ. τους κατοίκους της Ρώμης, Ρωμάνους (*Ρωμάνοι*: Δ.14.174.18), επηρεασμένος ίσως από το λεξιλόγιο του Musso. Δεν αποκλείεται όμως η συγκεκριμένη ορολογία να είχε καθιερωθεί σε βενετοκρατούμενες περιοχές, γιατί έτσι απαντά και στον Καρτάνο³.

Η γλώσσα των Διδαχών, όπως και η γλώσσα του έργου του Ιωαννίκιου Καρτάνου, στο μεγαλύτερο μέρος τους αποτελούν δείγματα της κοινής ομιλουμένης του 16ου αιώνα. Στον Παρτούρο βέβαια το περισσότερο λόγιο ύφος και η τάση για χρήση λογιότερων γλωσσικών τύπων είναι στοιχεία εμφανή και μαρτυρούν την επίδραση που είχαν στο έργο του η εκκλησιαστική του ιδιότητα, η θεολογική του παιδεία και γενικά η εκκλησιαστική γλώσσα.

Γενικά το ύφος των Διδαχών, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο ο Παρτούρος εκφράζει τα συναισθήματα και αποτυπώνει τις σκέψεις του για να τα μεταδώσει στους ακροατές-αναγνώστες του, είναι φυσικό και έντονα διδακτικό, όπως αρμόζει στο χαρακτήρα του έργου. Στις Διδαχές δεν θα παρατηρήσει κανείς το στομφώδες ή το γεμάτο από ποιητικά διανθίσματα και εξάρσεις ύφος. Αντίθετα αυτές χαρακτηρίζονται από υφολογική ακρίβεια, σαφήνεια και πλούσιο λεξιλόγιο το οποίο, όπως είπαμε, επηρεάζεται ριζικά από την Αγία Γραφή. Η αφήγηση διαφόρων γεγονότων ή παραδειγμάτων είναι περιεκτική, σαφής και προετοιμάζει τον ακροατή για αυτό που πρόκειται να ακούσει. Το ύφος, στα σημεία που ο Παρτούρος θέλει να δώσει έμφαση, δηλαδή να τα τονίσει ιδιαίτερα, γίνεται περισσότερο ζωνφό και δυνατό κάνοντας τα κείμενά του ευχάριστα και θελκτικά. Αυτό επιτυγχάνεται επιπλέον και με το διάλογο ή τις ερωτήσεις που υπεισέρχονται στο κείμενο απλά και είναι σύντομες, (π.χ. Δ.1.6.21-22: *εἰς ἑαυτὴν λέγουσα αὐτῷ: ἄνθρωπε, ἐγὼ εἰμί ἢ πρώτη ἀρετὴ, λάβε ἐκ*

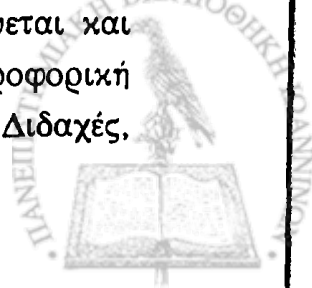
¹ Βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Δημόδους Γραμματείας*, 1100-1669, τόμ. 1-8, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 274.

² Βλ. Ν.Π.Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 320

³ Βλ. όσα αναφέρονται στην εισαγωγή από την εκδότρια, Ιωαννίκιος Καρτάνος, σ. 78.

τοῦ ἐμοῦ ἄνθους καί θέλεις ἐγνωρίσει εὐωδία μεγάλην...), με τις εὐστοχες παρομοιώσεις (π.χ. Δ.1.10.13: στήθος μία κάμινος θερμή, οἱ ἀναστεναγμοὶ ἀναβαίνουν ὡς θυμίαμα...), τις υποδείξεις, νουθεσίες και παροτρύνσεις (Δ.1.15.2-4: καί μάλιστα ὑπέρ τοῦ ἀτιμήτου θανάτου τοῦ Χριστοῦ, ὃν ὑπέστη δι' ἡμᾶς. Ἄς τρέξωμεν εἰς μόνον τό ἔλεος αὐτοῦ καί εἰπωμεν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας τήν προσευχήν ταύτην κατὰ τόν Ἱερεμίαν...), την παρεμβατική παρουσία πολλῶν παραδειγμάτων προς ἐνίσχυση των θεματικῶν στοιχείων (π.χ. Δ.1.10.24-28: Εἰς τοῦτο τό ἰδίωμα εὐρέθη ὁ Δαυῖδ προσευχόμενος καί λέγων: ἐτοίμη ἡ καρδιά μου, ὁ Θεός, ἐτοίμη ἡ καρδιά μου, ἄσσομαι καί ψαλῶ ἐν τῇ δόξῃ μου· καί πάλιν: εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τόν Κύριον καί πάντα τά ἐντός μου τό ὄνομα τό ἅγιον αὐτοῦ. Λάλει ἡ γλῶσσα μου), καθώς και με τη χρήση πολλῶν και διαφόρων σχημάτων λόγου. Τα κυριότερα ἀπό αυτά, που γενικά μπορεῖ να ἐπισημάνει κανεῖς, εἶναι το υπερβατόν (π.χ. Δ.1.6. 7: πανταχοῦ τόν κόσμον αἱ τῆς ἐκκλησίας ἀρεταί καί τά ἄνθη καί..., 7.23: τόν κόσμον καί ἐν τῇ ἀγίᾳ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ πάντες οἱ μετέχοντες αὐτῶν...), το πρωθύστερον (π.χ. Δ.7.84.14: ἀνέβη εἰς τα οὐράνια καί ἐχωρίσθη τῶν γηίνων), ο κύκλος (π.χ. Δ.2.28.27: κοιμώμεσθιν ἀδελφοί κοιμώμεσθιν), η παρονομασία ἢ παρήχησις (π.χ. Δ.1.6.12-13: ἔναι συναγμένον πᾶν ὡραῖον καί καλόν φυτόν εὐωδέστατον εὐωδιάζον τοὺς πιστοὺς εἰς πᾶσαν τήν οἰκουμένην), η επαναστροφή (π.χ. Δ.2.27-28: ἀγαπήσωμεν διό ἀδελφοί τόν ἑμαυτόν μας· τόν ἑμαυτόν μας λέγω), η αναφώνηση ἢ ἐπιφώνηση (π.χ. Δ.1.6.32: λέγει, ἥτις ἐστίν ὁ Θεός, ὦ ἄνθρωπε, λάβε ἐξ ἐμοῦ, διότι ἐγὼ εἰμί...) καί ἄλλα. Στα σημεῖα που το κείμενο προέρχεται ἀπό τον Musso εἶναι φανερὴ ἡ ομοιότητα του ὅφους του ενός με τον ἄλλον συγγραφέα. Στο μακροπερίοδο λόγοι οἱ προτάσεις συνδέονται μεταξύ τους με το συμπλεκτικὸ καί, ἐνῶ συχνά σε αὐτές ἀπαντοῦν αρκετές λεκτικὲς ἐπαναλήψεις, που γενικά δε συσκοτίζουν τὴν καθαρότητα του λόγου, ἀλλὰ ἀντίθετα ἐπεξηγοῦν, ἀναλύουν καί τονίζουν τα λεχθέντα (π.χ. Δ.9.115.30-35: θέλει σκηνώσει... καί θέλει ἐλευθερώσει... μάλιστα θέλει βρέξει...). Παράλληλα τα στοιχεία αὐτά, χαρακτηριστικά του ρητορικοῦ ὅφους, τονίζουν ἀκριβῶς τὸ εἶδος του κειμένου των Διδαχῶν που εἶναι ρητορικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ λόγοι. Το γεγονός αὐτό βέβαια ἐνισχύεται καί ἀπό τὸ διδακτικὸ τους χαρακτήρα που ὁποσδήποτε στην προφορικὴ ἀπόδοση θα ἦταν ἰδιαίτερα ἐντονός. Σε ὁρισμένες ὥστόσο Διδαχές,

όπως π.χ. στη Δ.4, παρατηρείται μια φλυαρία σε μακροσκελή τμήματα του λόγου, φανερή ιδιαίτερα στην πρώτη στάση. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ελάττωμα. Όμως πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι μπορεί να οφείλεται στις συμπληρώσεις που, όπως είπαμε, δέχτηκαν, για τη γραπτή τους παρουσία, την επιρροή του έργου του Musso και γενικότερα στην προσπάθεια του συγγραφέα να ερμηνεύσει πειστικότερα τη χριστιανική διδασκαλία.

Εκείνο λοιπόν που θα μπορούσε να τονιστεί συμπερασματικά είναι ότι, μολονότι τα κείμενα των Διδαχών επηρεάστηκαν από διάφορα κείμενα της εκκλησιαστικής μας γραμματείας και από το ύφος του πιθανού προτύπου του, εν τούτοις ο συγγραφέας κατορθώνει να διατηρήσει το προσωπικό του ύφος, εκείνο δηλαδή το ρητορικό ύφος του ιεροκήρυκα που καθορίζεται από τον έντονο ηθικοδιδασκτικό τόνο και συνδυάζει τα λόγια στοιχεία με τα δημώδη και τις συνηθισμένες διδακτικές εκφράσεις με την απλή και κατανοητή περιγραφή των νοημάτων και των σκέψεων.

B. ΑΛΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ

1. Ο κώδικας της Perugia

• α) Περιγραφή του χειρογράφου

Ο σύμμεικτος κώδικας Perginus 572 (=H57) έχει περιγραφεί για τελευταία φορά από τον Elpidio Mioni¹. Ο κώδικας είναι του 16ου αιώνα, χάρτινος και αποτελείται από 125 με παλιά αρίθμηση φύλλα. Τα γραμμένα με νέα αρίθμηση φύλλα είναι 78. Τα υπόλοιπα είναι λευκά και βρίσκονται στην αρχή, στα μέσα φύλλα και στο τέλος του κώδικα. Αυτά φέρουν όλα την παλιά αρίθμηση. Ο κώδικας, στο μεγαλύτερο τμήμα του (φφ. 19-40), περιλαμβάνει το χειρόγραφο: "Ἐκθεσις τῆς τῶν Γραικῶν διαγωγῆς καὶ εὐσεβείας αὐτῶν, ὅπως τε οἱ ἀρχιερεῖς αὐτῶν πολιτεύονται καὶ οἱ ἱερομόναχοι μοναχοί τε καὶ κοσμικοὶ ἱερεῖς καὶ οἱ λαϊκοὶ ὡσαύτως. Καὶ περὶ τῶν αὐτῶν νηστειῶν καὶ τεσσαρακοστῆς γαμικῶν τε συναλλαγματικῶν καὶ περὶ πάσης πολιτείας αὐτῶν ἦν εἰς Χριστὸν ἔχοντες διατελοῦσι, πονηθεῖσα παρ' ἐμοῦ Ἀλεξίου ἱερέως τοῦ Ῥαρτούρου, εἰς γλῶτταν κοινὴν διὰ πρόσταξιν τοῦ εὐγενικωτάτου ἀνδρός κυρίου Ἀστορίου τοῦ Μπαλίωνος, ἀξιωτάτου στρατηγοῦ πόλεως Κερκύρας" και τη μετάφρασή του (φφ. 1-18) στην ιταλική με τίτλο: "*Expositione delli costumi et religione dei greci et come li prelati loro si reggono et li frati di messa monachi, sacerdoti et laici et delli degiunii loro, quadragesime et contratti nuptiali e di tutti li andamenti loro, scritta per mi Alessio sacerdote Rarturo in lingua comune ad instantia del nobile signor Astor Baglione dignitissimo governatore della citta di Corfù. Consiosiachè per la grandezza della natura sempre bene vale*". Στο υπόλοιπο τμήμα του περιέχονται διάφορα άλλα κείμενα και σπαράγματα στην ιταλική, τα οποία ο Mioni δεν περιλαμβάνει στην περιγραφή του. Συγκεκριμένα στο φ. 41^r του κώδικα περιλαμβάνονται διάφορα αχρονολόγητα

¹ Βλ. Mioni, ό.π., σσ. 313-314. Ο Elpidio Mioni περιγράφει μόνον τα φύλλα που περιέχουν την "Ἐκθεσιν τῆς τῶν Γραικῶν διαγωγῆς..." στην ελληνική και τη μετάφρασή της στην ιταλική. Για τα υπόλοιπα φύλλα του κώδικα δεν κάνει λόγο. Η περιγραφή ολοκληρώρου του κώδικα συμπληρώνεται εδώ για πρώτη φορά σύμφωνα με το μικροφίλμ που προμηθευτήκαμε από την Biblioteca Augusta της Perugia.

σημειώματα με ιατρικές οδηγίες. Τα φφ. 42^r-51^v περιέχουν ένα αχρονολόγητο κατάλογο βιβλίων του Paulo Manutio με τίτλο: "*Pauli Manutii in comercialis suis*". Ο ίδιος κατάλογος συνεχίζεται και στα φφ. 55^r, 59^r-60^v. Με τίτλο: "*Leges ecclesiastica in membranis, scriptus ab hinc annos 270 optimus et necessarius habitus ex bibliotheca Patriarchatus Constantinopolis in folio carte 400 in quo continentur Patriarcha Constantinopolitani et Antiocheni et Alessandrini et hierosolimitani et eorum jurisdictiones correctissimus et revera Regiis*", ακολουθεί κείμενο που περιέχεται στα φφ. 61^r-62^v, ενώ άλλο κείμενο με τίτλο "*Methodus Historiarum*" υπάρχει στα φφ. 63^r-67^v. Ένα τρίτο κείμενο με την επιγραφή "*Bentivogli Ercole*" περιλαμβάνεται στα φφ. 68^r-70^r. Σπάραγμα τριών αράδων από κείμενο απροσδιορίστου περιεχομένου περιέχει το φ. 71^r. Τα φφ. 72^r-77^r περιλαμβάνουν θεατρικό έργο σε τρεις πράξεις που επιγράφεται: *Atto primo. La Nicolosa Canidia*. Ο κώδικας τελειώνει με μια απογραφή βιβλίων χρονολογημένη το έτος 1587 με τίτλο: *Capitolo di asta a Juligno l'anno 1587. Inventario della robba rimasta a Juligno l'anno 1587 in colli 24* (φφ. 77^v-78^v)¹.

Η μετάφραση, στην κοινή ιταλική της εποχής της "*Εκθέσεως τῆς τῶν Γραικῶν διαγωγῆς...*", όπως είπαμε, περιέχεται στα φφ. 1-18 και ακολουθεί πιστά το ελληνικό κείμενο, όπως διαπιστώνεται από την αντιπαραβολή των δύο κειμένων. Η γραφή είναι πλάγια, επιμελημένη, ευανάγνωστη, με ελάχιστες διαγραφές (βλ. φφ. 5^v, 7^r, 10^r, 15^r, 17^r). Ο μεταφραστής μεταφράζει στην κοινή ιταλική ακόμη και τα χωρία της Αγίας Γραφής, όπου υπάρχουν, ενώ θα μπορούσε να επαναλάβει αυτούσια τα αντίστοιχα λατινικά χωρία από τη Vulgata.

Ειδικότερα το ελληνικό κείμενο της "*Εκθέσεως τῆς τῶν Γραικῶν διαγωγῆς...*" που περιλαμβάνεται, όπως είπαμε στα φφ. 19-40, είναι αυτόγραφο του Αλεξίου Ραρτούρου και αυτό εύκολα διαπιστώνεται, αν συγκριθεί η γραφή του με τον γραφικό χαρακτήρα των συμβολαιογραφικών πράξεων που συνέταξε ο ίδιος. Η χρονολόγηση του χειρογράφου πρέπει ασφαλώς να τοποθετηθεί ανάμεσα στα έτη 1554 και 1557, τότε που το πρόσωπο κατά παραγγελία του οποίου γράφτηκε,

¹ Της απογραφής αυτής ετοιμάζουμε τη δημοσίευση.

δηλ. ο Astorre Baglioni, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ήταν στρατιωτικός διοικητής του νησιού.

β) Χαρακτήρας, περιεχόμενο, γλώσσα και ύφος του κειμένου

Όπως πληροφορεί ο τίτλος και όπως συνάγεται από το περιεχόμενο η "*Ἐκθεσις τῆς τῶν Γραικῶν διαγωγῆς...*" που δημοσιεύουμε στο παράρτημα, αποτελεί μιά συνοπτική έκθεση των κανόνων που διέπουν τη ζωή των μοναχών και των ιερέων όλων των εκκλησιαστικών βαθμίδων της ανατολικῆς εκκλησίας, καθώς και του ορθόδοξου λαού, ως προς τα θέματα νηστείας, γάμου και βάπτισης. Σύμφωνα με τον Μ. Γεδεών τέτοιου είδους κείμενα συντάχτηκαν κατά καιρούς διάφορα¹. Η παλαιότερη συλλογή, όπως μας πληροφορεί ο παραπάνω μελετητής, περιέχεται σε χειρόγραφο του Αγίου Όρους² και χρονολογείται στα τέλη του 15ου αιώνα ή στις αρχές του 16ου. Η συλλογή αυτή περιλάμβανε ερμηνείες των ιερών κανόνων του Ζωναρά και του Βαλσαμώνος και ανήκε, όπως σημειώνεται στο ίδιο το χειρόγραφο, στο Δημήτριο Πρωτοκανόναρχο³. Ο *Νομοκάνων* του Μανουήλ Μαλαξού, που εκδόθηκε στη Βενετία το 1562, αποτελεί την πρώτη έντυπη έκδοση κειμένου με τέτοιο περιεχόμενο⁴. Με τα παραπάνω δεδομένα είναι πιθανότατο ο Ραρτούρος όταν έγραφε την

¹ Βλ. σχετικά Μ.Ι. Γεδεών, *Αι παρ ἡμῖν συλλογαὶ των ιερών κανόνων κατά τους τελευταίους χρόνους*, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 12 (1887-1888) σσ. 6-8.

² Το χειρόγραφο φυλάσσεται στη Μονή των Ιβήρων (βλ. Γεδεών, *ό.π.*, σ. 7). Τμήμα του κώδικα αυτού εξέδωσε ο Γεδεών [βλ. *Ερωτήσεις Μοναχών Αγιορειτών προς τον Αγίατατον Πατριάρχη Νικόλαον*, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 3 (1882-1883) σσ. 168-172]. Αν και δεν παρατηρούνται ομοιότητες μεταξύ του τμήματος του κώδικα που εξέδωσε ο Γεδεών και της *Εκθέσεως...* του Ραρτούρου ούτως ώστε να υποδηλώνεται αντιγραφή, εν τούτοις το ύφος και γενικά το πνεύμα των δύο κειμένων παρουσιάζουν ομοιότητες.

³ Βλ. Γεδεών, *Αι παρ' ἡμῖν συλλογαί...* *ό.π.*, σ. 7.

⁴ Ο *Νομοκάνων* του Μαλαξού χρησιμοποιήθηκε για δύο περίπου αιώνες από τους ορθόδοξους ιερείς (βλ. Γεδεών, *Αι παρ' ἡμῖν συλλογαί*, *ό.π.*, σ. 7). Άλλοι γνωστοί ιερείς που συνέταξαν κείμενα σχετικά με τις νηστείες του χρόνου και των τεσσαρακοστών, τους βαθμούς συγγενείας κλπ. κατά τον 16ο αιώνα ήταν ο κρητικός ιερέας (εκ Κυδωνίας) Ζαχαρίας Σκορδίλης, του οποίου το σχετικό έργο συμπεριλήφθηκε σε έκδοση του *Ωρολογίου* της Βενετίας το 1588, και ο Μάξιμος Μαργούνιος του οποίου το αντίστοιχο έργο εκδόθηκε στη Βενετία το 1602 (βλ. Γεδεών, *ό.π.*, σ. 7).

"*Ἐκθεσιν τῆς τῶν Γραικῶν διαγωγῆς...*" να εἶχε υπόψη του κάποιο σχετικό χειρόγραφο. Το κείμενο αυτό πάντως του Ραρτούρου πρέπει να συμπεριληφθεῖ ανάμεσα στα πρώτα γνωστά πριν τον Νομοκάνονα του Μαλαξοῦ κείμενα τα οποία ο Γεδεών τα χαρακτηρίζει νομικά και των οποίων το περιεχόμενο εἶναι ἡ ἐκθεση καὶ ἡ ἀνάλυση διαφορῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων.

Αναλυτικότερα το περιεχόμενο του κειμένου της "*Ἐκθέσεως τῆς τῶν Γραικῶν διαγωγῆς...*" συνοψίζεται στα εξής: Ο Αλέξιος ἀπευθυνόμενος στον Baglioni δηλώνει ὅτι με χαρὰ ἀνέλαβε να ἐκτελέσει τὴν ἐπιθυμία του καὶ να γράψει το κείμενο αὐτό στο οποίο, ὅπως ἀναφέρει, παρουσιάζει καὶ ἐξηγεί τους κανόνες που διέπουν τὴν χριστιανικὴ ζωὴ των ὀρθοδόξων ιερῶν καὶ λαϊκῶν.

Αρχικὰ ὁ Αλέξιος ἀναφέρεται στο θέμα τῆς παρθενίας καὶ του γάμου των ιερωμένων τῆς κάθε βαθμίδας τῆς ιερωσύνης καὶ συνεχίζει με τους τρόπους που γίνεται ἡ χειροτονία των ἐπισκόπων, των μητροπολιτῶν καὶ των ιερῶν. Στὴ συνέχεια ἐξηγεί τὸ μυστήριο τῆς θείας κοινωνίας ἐπιμένοντας κυρίως στὴ διαφορά ἐνζυμου καὶ ἄζυμου ἄρτου καὶ παρουσιάζει τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖον γίνεται ἡ θεία λειτουργία των ὀρθοδόξων. Ἡ νηστεία των ιερωμένων καὶ των λαϊκῶν, οἱ καθιερωμένες ἡμέρες του χρόνου γιὰ τὴν κατάλυση ὀρισμένων τροφῶν, οἱ περιπτώσεις κατὰ τις ὁποῖες ἀφορίζεται ὁ ιερωμένος κάθε βαθμίδας τῆς ιερωσύνης, ἡ περιβολὴ των μοναχῶν καὶ των ιερομονάχων, καθὼς καὶ οἱ προϋποθέσεις που πρέπει να υπάρξουν γιὰ να χειροτονηθοῦν οἱ τελευταῖοι στὴν ιερατικὴ αὐτὴ τάξη ἀναλύονται ἐκτενῶς ἀπὸ τὸν Ραρτούρο στο κείμενό του. Με τὴν ἐξήγηση του μυστηρίου του βαπτίσματος καὶ τὴ σημασία των τριῶν καταδύσεων, με τὰ μυστήρια τῆς ἐξομολογήσεως καὶ του γάμου, με τους λατρευτικούς κανόνες που τηροῦνται ἀπὸ τους ὀρθοδόξους χριστιανούς κατὰ τὴ γέννηση καὶ τὴ λοχεία, καθὼς καὶ με τὴν ἀπαρίθμηση των μεγάλων κινητῶν καὶ μὴ εορτῶν τῆς χριστιανοσύνης καὶ τὴ διαφορά ἀπὸ τους Ἀρμενίους στο θέμα τῆς νηστείας των Ἀπόκρεω, κλείνει ὁ Αλέξιος τὸ κείμενό του.

Τέλος, στὴν κατακλείδα ἀπευθυνόμενος καὶ πάλι στον Baglioni του εὐχεται μακροημέρευση καὶ τύχη στὶς πολεμικὲς συγκρούσεις.

Ὅπως παρατηρεῖται λοιπὸν τὰ θέματα που κυρίως θίγει ὁ Αλέξιος Ραρτούρος στὴν ἐκθεσή του αὐτὴ εἶναι τὰ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ

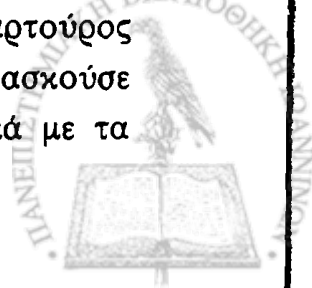

καθολική εκκλησία έχει διαφορετική θέση. Το γεγονός αυτό ενισχύει, νομίζουμε, την άποψη που διατυπώνουμε παρακάτω σχετικά με την άγνοια του Baglioni για ορισμένα θέματα και κανόνες που αφορούσαν την ορθόδοξη χριστιανική ζωή ή που ανάγονταν στην ορθόδοξη εκκλησιαστική πρακτική.

Η γλώσσα του κειμένου, όπως εξάλλου πληροφορεί και ο ίδιος ο Ραρτούρος στο προοιμιακό του σημείωμα, είναι μεικτή (στ. 7). Όπως διαπιστώνει όμως κανείς, τα λόγια στοιχεία είναι επικρατέστερα. Σε γενικές γραμμές στο κείμενο ακολουθούνται οι γραμματικοί και συντακτικοί κανόνες της αρχαίας. Είναι φανερή η επίδραση της γλώσσας και του ύφους των εκκλησιαστικών κειμένων, δηλ. της Γραφής, των Αποστολικών κανόνων και των κανόνων και αποφάσεων των Οικουμενικών και Τοπικών Συνόδων, που χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές από τον Ραρτούρο.

Κάθε σελίδα του κειμένου περιέχει 15 (φφ. 25, 26, 33, 40^Γ), 16 (φφ. 24^Γ, 27^Γ, 28^Γ, 29, 31, 32, 33^Υ, 34^Γ, 35^Υ, 36^Γ, 39), 17 (φφ. 22, 23^Γ, 24^Υ, 27^Υ, 30, 34^Υ, 36^Υ, 37, 38), 18 (φφ. 19^Υ, 21) και 19 (φφ. 19, 20^Γ, 23^Υ) αράδες.

Η εκπόνηση του κειμένου αυτού από τον Αλέξιο Ραρτούρο έγινε κατόπιν διαταγής του *Astotte Baglioni* σύμφωνα με τη δήλωση που υπάρχει στον πρόλογό του *"διά πρόσταξιν τοῦ εὐγενικωτάτου ἀνδρός κυρίου Ἀστορίου τοῦ Μπαλίωνος..."*. Προφανώς ο Baglioni, ο οποίος για πρώτη φορά διοριζόταν στην Ανατολή, ήθελε να μάθει από έγκυρη πηγή και με λεπτομέρεια τα λατρευτικά ήθη και έθιμα του λαού, τον οποίο για ένα χρονικό διάστημα ήταν ταγμένος να διοικεί. Από την άλλη μεριά, για να μεταφερθούμε και στο πνεύμα της εποχής, η διαταγή αυτή πολύ πιθανό να είχε σχέση με τη Μεταρρύθμιση. Όπως είπαμε και παραπάνω, τα χρόνια αυτά, κατά τη δεύτερη πεντηκονταετία του 16ου αιώνα, οι προσπάθειες των μεταρρυθμιστών να προσεγγίσουν τον ορθόδοξο χριστιανικό κόσμο της Ανατολής αποκτούν επισημότερο χαρακτήρα. Οι Λατίνοι κάτω από αυτή την πίεση αναγκάζονται να είναι προσεκτικοί στις οποιεσδήποτε ενέργειες που θα είχαν ως αποτέλεσμα την απώλεια των πιστών τους και την υποβάθμιση του κύρους τους στην Ανατολή. Ο Αλέξιος Ραρτούρος φυσικό ήταν, λόγω της προσωπικής του ακτινοβολίας, να ασχούσε επιρροή στο νησί. Αν οι ιδέες του και οι απόψεις του σχετικά με τα

θηρσκευτικά ζητήματα είχαν επηρεασθεί από τον προτεσταντισμό, αυτό έπρεπε να διερευνηθεί από τους καθολικούς. Και ο καταλληλότερος τρόπος θεωρήθηκε αυτός που εφάρμοσε ο Baglioni. Πάντως, όπως και νάχε το πράγμα, οποιεσδήποτε και αν ήταν οι σκοπιμότητες αυτής της διαταγής, το ότι κλήθηκε ο Αλέξιος να εκπληρώσει την επιθυμία του Βενετού διοικητή σημαίνει ότι ήταν αξιόλογη προσωπικότητα εκείνη τη στιγμή στο νησί για τη μόρφωση, την παιδεία του, τη ρητορική του δεινότητα, αλλά και τη δυναμικότητα του χαρακτήρα του που οπωσδήποτε επισφραγιζόταν και από την προηγούμενη δράση του. Ο ίδιος ο Παρτούρος στην αρχή του κειμένου του (13-15) δεν παραλείπει να τονίσει ότι ο Baglioni τον παρακάλεσε να ικανοποιήσει το αίτημά του ακριβώς επειδή διέθετε μεγάλη ικανότητα στον λόγο και η αποδοχή του προς το αίτημα εκφράζεται με ανωτερότητα και ειλικρίνεια (στ. 18-26).

Ο Astorre Baglioni ή Baglione γεννήθηκε στην Perugia στις 3 Μαρτίου 1526. Βρέφη ακόμη, αυτός κι ο αδελφός του Adriano, μεταφέρθηκαν κρυφά από τη γενέτειρα σε διάφορα μέρη, για να σωθούν από τις ταραχές που είχαν δημιουργηθεί εκεί μεταξύ του πατέρα τους και του θείου τους για την κατάληψη της ηγεμονίας της πόλης. Τα δύο αδέρφια ύστερα από πολλές περιπέτειες κατέληξαν στο σπίτι του θείου τους, αδελφού της μητέρα τους, Alessandro Vitelli, στην πόλη Castello. Πολύ νωρίς ο Astorre έλαβε μέρος σε διάφορους πολέμους: το 1540 στον πόλεμο της Ουγγαρίας ακολουθώντας το θείο του Vitelli, το 1546 στον πόλεμο της Smalcalda στη Γερμανία εναντίον των Διαμαρτυρομένων στο πλευρό του Καρόλου της Σαβοΐας και, τέλος, στη μάχη του Ingolstadt για την κατάληψη του Donaunorth. Το 1547 επιστρέφοντας στη Ρώμη ονομάστηκε από τον Πάπα Παύλο Γ' διοικητής της πόλης, απέκτησε προνόμια και τον τίτλο του Ρωμαίου ευγενούς.

Τρία χρόνια αργότερα, ως διοικητής σώματος ιππέων, στάλθηκε στην Αφρική, όπου διακρίθηκε σε διάφορες μάχες εναντίον των μουσουλμάνων πειρατών. Στα τέλη του 1550 παντρεύτηκε την Ginevra Salviati, γόνο μιας από τις γνωστές οικογένειες ευγενών της Ρώμης. Ένα χρόνο αργότερα (1551) παραιτήθηκε από την υπηρεσία του στο παπικό κράτος και εισήλθε στην

υπηρεσία της Βενετίας¹. Το 1554 (20 Νοεμβρίου) με απόφαση της Βενετικής Συγκλήτου διορίστηκε διοικητής της Κέρκυρας, στη θέση του Jeronimo Martinego². Στην Κέρκυρα έμεινε περίπου τρία χρόνια, όπου φρόντισε ιδιαίτερα για την οχύρωσή της³.

Στο διάστημα της παραμονής του εκεί γνώρισε τον Αλέξιο Παρτούρο ο οποίος και έγραψε κατά παραγγελία του το κείμενο αυτό. Ο Baglioni αναχώρησε από την Κέρκυρα μαζί με την οικογένειά του στα τέλη του 1557. Επειδή ο Baglioni είχε προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες στην Κέρκυρα, του έδωσαν την άδεια να φύγει από το νησί, μαζί με την οικογένειά του, με την Βενετική αρμάδα (9 Νοεμβρίου 1557)⁴. Στη συνέχεια μέχρι το 1561 ήταν διοικητής στρατιωτικού σώματος στην Padova.

Το έτος αυτό διορίστηκε διοικητής της Verona, όπου παρακινημένος από την αγάπη του για τα γράμματα ίδρυσε, το 1565, την Ακαδημία των Filotimi⁵. Μετά από τετραετή περίπου παραμονή στη διοίκηση της Verona μετατέθηκε στο Bergamo ως γενικός διοικητής του στρατού⁶. Από εκεί κατόπιν αποφάσεως της Βενετικής Συγκλήτου, αποχώρησε το 1568 (6 Νοεμβρίου) και στη συνέχεια στάλθηκε στην Κύπρο ως γενικός διοικητής του στρατού του βασιλείου στη θέση του Magnifico Conte Giulio Savorgnan, με μισθό 500 δουκάτα το χρόνο και ένα δώρο 1500 δουκάτων που πήρε προκαταβολικά⁷. Ο Baglioni έμελλε να είναι ένας από τους πρωταγωνιστές της αντίστασης κατά την πολιορκία και του τελευταίου βενετικού προπύργιου της Κύπρου, τής Αμμοχώστου, πριν από την ολοσχερή κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους (πτώση Αμμοχώστου 8 Αυγούστου 1571). Ο Baglioni, όπως και και οι άλλοι βενετοί αρχηγοί (Marcantonio Bragadin, Luigi Martinengo, Giannantonio Quirini και Leonardo Tiepolo) βρήκε οικτρό θάνατο από τους Τούρκους, κατά την παράδοση της πόλης ύστερα από έναν χρόνο περίπου σθεναρής αντίστασης και γενναίας

¹ Βλ. το άρθρο του G. De Caro στο *Dizionario biografico degli Italiani*, τόμ. 5, σσ. 197-199.

² Βλ. A.S.V., Senato Terra, Reg. 39(1553-1554), φ. 211^Γ.

³ Βλ. IAK, Not. Leonardo Fortio, φακ. Φ.21, φ. 101^Υ (αριθ. εγγρ. 278), και Bacchion, σ. 90.

⁴ Βλ. A.S.V., Senato Terra, Reg. 33(1556-1557), φ. 182^Υ.

⁵ Βλ. A.S.V., Senato Terra, Reg. 43(1560-1561), φ. 147^Υ.

⁶ Βλ. A.S.V., Senato Terra, Reg. 47(1568), φ. 102^Γ.

⁷ Βλ. A.S.V., Senato Terra, Reg. 38(1567-1568), φ. 181^Γ.

- άμυνας¹. Με απόφασή της η Βενετική Σύγκλητος, στις 17 Απριλίου 1572², θέλοντας να τιμήσει τη μνήμη του Baglioni και αναγνωρίζοντας έτσι τον ηρωισμό και τις ικανότητές του κατά τη θητεία του στο βενετικό στράτευμα, απένειμε στο γιο του, Giulio Baglioni, τον τίτλο του διοικητού 100 ιππέων, με μισθό 1000 δουκάτα το χρόνο και στη χήρα του Ginevra ως δώρο το ποσό των 100 δουκάτων³. Ας σημειωθεί ότι η Ginevra είχε κατορθώσει να εξοικονομήσει
- 1000 χρυσά σκούδα και μ' αυτά να οργανώσει τον εξοπλισμό και την αποστολή 2000 ανδρών προς ενίσχυση των πολιορκουμένων της Αμμοχώστου. Η αποστολή όμως αυτή έφτασε αργά και δεν βοήθησε την κατάσταση⁴.

2. Τα επιγράμματα

Τα επιγράμματα του Παρτούρου που περιέχονται στον κώδικα Vat. Gr. 1902, φ. 381^Γ και που περιέγραψε ο Paulus Canart⁵, είναι δύο και είναι αφιερωμένα στον πάπα Παύλο Γ'⁶. Το γενικό περιεχόμενό τους είναι εγκωμιαστικό. Το πρώτο απ' αυτά είναι εξάστιχο, ενώ το δεύτερο τετράστιχο. Και τα δύο είναι αυτόγραφα του Αλεξίου Παρτούρου, όπως προκύπτει από τη σύγκρισή τους με τον αυτόγραφο κώδικα της "Εκθέσεως..." και τα νοταριακά του έγγραφα και φέρουν στο κάτω μέρος, την υπογραφή: *Ἀλεξίου Ιερέως Κερκυραίου*. Χωρίς αμφιβολία τα επιγράμματα αυτά θα πρέπει να γράφτηκαν κατά το έτος 1540, τότε που ο Αλέξιος βρέθηκε στη Ρώμη με την ιδιότητα του απεσταλμένου του Ιερού Τάγματος της Κέρκυρας.

Έντονη είναι και στα δύο η επίδραση από το λεξιλόγιο του Ομήρου⁷. Πιθανόν πρότυπα των επιγραμμάτων αυτών να ήταν επιγράμματα άλλων στιχουργών της εποχής εκείνης αφού, κατά τον

¹ Βλ. Βακαλόπουλος, ό.π., τόμ. 5, σσ. 247-248 όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. επίσης Χασιώτης, σ. 143 και σημ. 1, De Caro, ό.π., τόμ. 5, σ. 199 κ.ε.

² Βλ. A.S.V., Senato Terra, Reg. 49(1572-1573), φ. 45^Γ.

³ Βλ. A.S.V., Senato Terra, Reg. 50(1574-1575), φ. 188^Γ (13 Αυγούστου 1575).

⁴ Βλ. De Caro, ό.π., σ. 199.

⁵ Βλ. Canart, *Codices graeci Vaticani* (1745-1962), ό.π., σ. 610.

⁶ Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 246-247.

⁷ Βλ. σχετικά παρακάτω, σσ. 244, 246.

Ν.Παναγιωτάκη, "η σύνθεση των αρχαιοελληνικών επιγραμμάτων παρουσιάζει την μεγαλύτερη άνθηση τον 16ο αιώνα, όταν πολλοί και γνωστοί λόγιοι επιδίδονται και δοκιμάζουν τις δυνατότητές τους στο λογοτεχνικό αυτό είδος άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε όχι"¹. Πάντως και τα δύο επιγράμματα του Παρτούρου δεν χαρακτηρίζονται από πρωτοτυπία ούτε ως προς το θέμα ούτε ως προς την έκφραση. Ομηρικές και άλλες ποιητικές λέξεις της αρχαίας, όπως θα διαπιστώσουμε από τα σχόλια, συρράπτονται μεταξύ τους και δημιουργούν ένα ομοιογενές υφολογικά κείμενο. Μερικές από τις λέξεις που χρησιμοποιούνται εδώ απαντούν με την ίδια σημασία σε διάφορους αρχαίους συγγραφείς π.χ. η προσφώνηση στον Δία *Πανυπέρτατε* χρησιμοποιείται απ' όσο ξέρουμε στον Καλλίμαχο², ενώ η λέξη βίωτος (=ζωή) και στον Όμηρο και στον Πίνδαρο και στον Καλλίμαχο και στην Παλατινή Ανθολογία³, καθώς και σ' ένα επίγραμμα 132 στίχων που επιγράφεται: *Στίχοι Ἡρωελεγεῖοι εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Ὑπερευλογημένης Θεοτόκου Μαρίας. Εἰσὶ δέ ὡς ἓν εἶδει διηγήσεως. Ποῖημα Δαμασκηνοῦ Μοναχοῦ Στουδίτου του Δαμασκηνοῦ Στουδίτη* που είναι του 16ου αιώνα⁴. Για τους λόγους αυτούς ο εντοπισμός των συγγραφέων από τους οποίους δέχτηκε επιδράσεις ο Παρτούρος στα επιγράμματά του είναι δύσκολος.

Το πρώτο επίγραμμα αποτελείται από τρία δίστιχα. Το πρώτο δίστιχο αναφέρεται στην Αθηνά όπως παριστάνεται στην τέχνη

¹ Για το αγνοημένο αυτό φιλολογικό είδος και για την περίοδο της ακμής του βλ. Ηλίας Βουτιερίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας από των μέσων του 16ου αιώνα μέχρι των νεωτέρων χρόνων μετ' εισαγωγής περί της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τόμ. 1, Αθήνα 1924, σσ. 229-254. Ιδιαίτερā βλ. την εισαγωγή που κάνει ο καθηγητής Νίκος Παναγιωτάκης στη μελέτη του: Φραγκίσκου Πόρτου *Επιγράμματα, Αντίχαρη*, αφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο), Αθήνα 1984, σσ. 335-354, όπου γίνεται συστηματικά λόγος για την αμεσότητα, τον αυθορμητισμό, τη μέθοδο σύνθεσης, τη μορφή και το περιεχόμενο των στιχουργημάτων αυτών κατά τον 16ο κυρίως αιώνα.

² Πρβλ. Callimachus, ed. Pfeiffer, vol. II, *Hymni et epigrammata*, Oxonii 1953, σ. 4 (Υμν. 1.91).

³ Βλ. παρακάτω σ. 245.

⁴ Βλ. Δαμασκηνός Στουδίτης, *ό.π.*, σσ. 544-548.

κρατώντας στο δεξιό της χέρι το δόρυ και στο αριστερό την ηλακάτη. Το δεύτερο δίστιχο αναφέρεται στην Αθηνά και στον Πάπα Παύλο Γ', ο οποίος, σύμφωνα με τον στιχουργό, εξουσιάζει όλους τους θνητούς.

Το δεύτερο επίγραμμα αποτελείται από δύο ελεγειακά δίστιχα. Στο πρώτο δίστιχο ο στιχουργός αναφέρεται στη γνώση και σοφία του Πάπα για να καταλήξει στο δεύτερο δίστιχο ότι ο Πάπας κρατά τα κλειδιά της γνώσης και είναι αυτός που καθοδηγεί τους θνητούς και που αγωνίζεται για τα ουράνια.

Το μέτρο των δύο επιγραμμάτων είναι το ελεγειακό δίστιχο. Στο πρώτο επίγραμμα οι δύο πρώτοι εξάμετροι στίχοι (1, 3) είναι άμετροι. Του πρώτου (1) λείπει μία μακρά συλλαβή μεταξύ των λέξεων *μέν* και *δόρυ* και του δευτέρου ένας μετρικός πόδας. Ο στίχος 5 είναι κανονικός εξάμετρος, όπως κανονικοί είναι και οι πεντάμετροι. Το δεύτερο επίγραμμα αποτελείται από δύο ελεγειακά δίστιχα. Η προσωδία του 4 στίχου είναι λανθασμένη γιατί το α του *οὐραγέ* είναι μακρό, ενώ εδώ το χρησιμοποιεί ως βραχύ. Το α του *κάτω* είναι βραχύ, ενώ εδώ το χρησιμοποιεί ως μακρό και το α του *πρόμαχος* είναι βραχύ, ενώ εδώ το χρησιμοποιεί ως μακρό. Θα μπορούσαν να διορθωθούν αυτά τα σφάλματα αν γράφαμε: *τῶν κάτω οὐραγέ, τῶν δέ ἄνω πρόμαχε*, αλλά επειδή ο κωδικας είναι αυτόγραφος περιοριζόμαστε να επισημάνουμε τα προσωδιακά σφάλματα χωρίς να προβούμε σε καμιά διόρθωση.

Ο Παρτούρος προφανώς έγραψε τα επιγράμματα αυτά μιμούμενος ή ακολουθώντας τον φιλολογικό συρμό του περιβάλλοντος¹ στο οποίο βρέθηκε για λίγο, με σκοπό ίσως την εκδήλωση τιμής ή ακόμη φιλοφρόνησης προς τον Πάπα Παύλο Γ'. Η προσπάθειά του βέβαια δεν είναι ασήμαντη. Παρά τα μετρικά σφάλματα που επισημάνσαμε κατόρθωσε να συνθέσει τα δύο στιχουργήματα εφαρμόζοντας γενικά τους μετρικούς κανόνες του ελεγειακού διστίχου και χρησιμοποιώντας σωστά σπάνιες λέξεις και συντάξεις της αρχαίας γλώσσας. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να διατυπώσουμε την άποψη, σε συνδυασμό με όσα αναφέρθηκαν στο κεφάλαιο της παιδείας, ότι διέθετε αξιόλογη μόρφωση για την εποχή του και ότι κατά τη διάρκεια των σπουδών του είχε διδαχτεί ως ένα βαθμό την αρχαία ελληνική στα πλαίσια πιθανόν

¹ Βλ. Παναγιωτάκης, *ό.π.*, σ. 335.

διδασκικών μαθημάτων. Ο βαθμός αυτός δεν μπορεί να καθοριστεί αφού το έργο του, όπως είδαμε, δεν προσφέρεται για την εξαγωγή τέτοιων συμπερασμάτων ή έστω πιθανολογημάτων λόγω του χαρακτήρα του. Μόνο τα δύο αυτά επιγράμματα, η ιδιόχειρη σημείωσή του στον κώδικα Paris. Gr. 24-12, και το τετράστιχο το γραμμένο και αυτό κατά τα ομηρικά πρότυπα προς τιμήν του Γάδη προσφέρονται για την διατύπωση κάποιων απόψεων σχετικών με την αρχαιομάθεια του Ραρτούρου. Και οι απόψεις αυτές που διατυπώνονται με κάθε επιφύλαξη, περικλείονται στα εξής: το γενικό επίπεδο της γλώσσας των στιχουργημάτων αυτών του συγγραφέα υποδηλώνει μια βασική κλασική παιδεία αξιόλογη για την εποχή και το χώρο που έζησε.

Εἰς Παῦλον ἀρχιερέα μέγιστον

Δεξιτερῇ μὲν δόρυ Παλλὰς, ἤρετο δ' ἄντην
 λαιῆφιν ὀπατρὶς ἢ Διὸς ἠλακάτην
 ἀγέ θεῶν Πανυπέρτατε ἥ γὰρ Ὀλύμπου
 τέρματ' ἔχει θνητῶν τ' ἄμμιγα κοιρανέεις.

- 5 Αἶ φρένες ὥς κείναν δέ Ζηνὸς ἔγεντο καὶ αὐτόν·
 ὥστ' ἔμεναι βίότου καὶ ταμίαν θανάτου.

Η Παλλὰς κρατούσε με το δεξί χέρι ένα δόρυ με το αριστερό η κόρη του Δία, που έχει τον ίδιο πατέρα με σένα κρατούσε φανερά το αδράχτι, αρχηγέ πανυπέρτατε των Θεῶν· διότι αυτή έχει τα όριά της στον Όλυμπο (ο Όλυμπος είναι το όριο της δικαιοδοσίας της ή περιορίζεται στον Όλυμπο), ενώ εσύ βασιλεύεις και ανάμεσα στους ανθρώπους. Το μυαλό του Δία γέννησε και σένα, τον ίδιο όπως εκείνη ώστε να είσαι εξουσιαστής της ζωής και του θανάτου.

1. δεξιτερῇ: εννοείται η λέξη χειρὶ. Στον Όμηρο άλλοτε υπάρχει και άλλοτε παραλείπεται η λέξη χεὶρ. Οδ. Υ197, Φ.410, Ιλ. Α.501, Φ.490, Χ.320 Στα επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας παραλείπεται προβλ. Ανθ. Π. 2.9-10: δεξιτερῇ δέ φάσγανον ὑψωσ' ἄειρειν, 2.292-293: ἐδόκευε μὲν ἔγχος δεξιτερῇ.

2. *λαιῆφιν*: εδώ οργανική, τοπική, αφαιρετική δοτική. Ιωνικός τύπος του επιθέτου *λαιός*, *ά*, *όν* (=αριστερός). Πρβλ. Απολλ. Ρόδ. 1.495: *λαιῆ ἀνασχόμενος*.

2. *δπατρις*: Ο τύπος *δπατρος* (= αυτός που έχει τον ίδιο πατέρα) με δασεία όπως εδώ απαντά στα Αργοναυτικά του Ορφέως (1025): *μαιστεύειν δ' ἄρα παῖδα κασιγνήτην καί δπατρον*. Στον Όμηρο απαντά με ψιλή, *δπατρος* (Ιλ. Μ.371 και Λ.257: *κασίγνητος καί δπατρος*). Το επίθετο εδώ αναφέρεται στην Αθηνά. Τύπος *δπατρις* με αυτή τη σημασία δεν υπάρχει. Τύπος *ομόπατρις* υπάρχει και σημαίνει τον συμπατριώτη (Πρβλ. Theoph. Cont. 547.21). Πρόκειται εδώ για προσπάθεια του Ραρτούρου να κάνει λογοπαίγνιο;

2. *ήλακάτην*: Για την παρουσίαση της Αθηνάς στα έργα τέχνης να κρατά ήλακάτη μας πληροφορεί ο Πausanias (7, 5, 9): *καί Ἀθηνᾶς Πολιάδος ναός καί ἄγαλμα ξύλου μεγέθει μέγα καθήμενόν τε ἐπὶ θρόνου καί ήλακάτην ἐν ἑτέρᾳ τῶν χειρῶν*. Για τις διάφορες μαρτυρίες στα αρχαία κείμενα βλ. W.H. Roscher, *Lexicon der Griechischen und Römischen Mythologie*, τόμ. 1, Leipzig 1884-1886, στηλ. 687.

3. *ἀγέ θεῶν*: (lege ἀγέ) Το επίθετο αναφέρεται από τον Όμηρο για διάφορους βασιλείς, ηγέτες του Τρωϊκού πολέμου. Εδώ αναφέρεται στον Πάπα Παύλο Γ' και έχει τη σημασία του αρχηγού, αυτού που ηγείται.

3. *Πανυπέρτατε*: Το επίθετο αποδίδεται στον Δία: Καλλίμ. Ύμν. 1.91: *Χαῖρε μέγα, Κρονίδη, Πανυπέρτατε* (G.R. MacLennan, Callimachus, Hymn to Zeus, Introduction and Commentary, Roma 1977, σσ. 127-128). Συχνό όμως ως επίθετο για άλλες θεότητες (βλ. Ορφ. Ύμν.: 3.8 (για τον Ουρανό), 7.17 (για τον Ήλιο), 9.4 (για τη Φύση), 11.6 (για τον Ηρακλή), 60.9 (για τη Νέμεση), 65.5 (για τον Ήφαιστο).

4. *τέρματα*: πρβλ. Ορφ. Ύμν. 10.23, 13.3, 10.11: *τέρματα γαίης* και 33.17: *ἐπὶ τέρματα βαίνων*.

4. *ἄμμιγα* = *ανάμμιγα* - ομού. Με γενική όπως εδώ Ανθ. Π. 7.22: *μουσῶν ἄμμιγα καί χαρίτων*

4. *κοιρανέεις*: Το ρήμα συντάσσεται εδώ με αιτιατική και έχει τη σημασία του οδηγώ, διευθετώ όπως στον Πίνδ. Ολ. 14.12: *θεοί κοιρανέουσιν χορούς*.

6. *ταμίαν θανάτου*: πρβλ. Ησιοδ. Αποσπ. 245.11: *Ἴν' δ' αὐτῶ*

θανάτου ταμίας.

Τοῦ αὐτοῦ εἰς τόν αὐτόν

- Ταύτη τοι σοφίης μετελήλυθας εὔχεα καί σοι
2. οὐρανόθεν μῆτις δῶκεν ἐπιφροσύναν,
 - ὥστε σε κλεῖδε φορεῖν τήν ἥττονα κρείττονα τ' αὐτως
 4. οὐραγέ τῶν κάτω, τῶν δέ πρόμαχος ἄνω

Ἔτσι βέβαια επεδίωξες φήμη σοφίας και η ουράνια σύνεση έδωσε σε σένα σωφροσύνη ώστε να κρατάς (φέρεις) τα κλειδιά το μικρότερο και το μεγαλύτερο ομοίως αρχηγέ (της οπισθοφυλακής) των ανθρώπων που είναι σ' αυτόν τον κάτω κόσμο και υπερασπιστή αυτών που είναι στα ουράνια.

Ο τίτλος πολύ συχνός στα επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας.

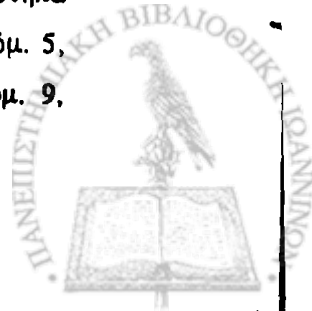
2. σοφίης: πρβλ. Ανθ. Π. 1.82: οὐρανίης σοφίης.

2. δῶκεν ἐπιφροσύναν: πρβλ. Οδ. Ε.437: εἰ μή ἐπιφροσύνην δῶκε γλαυκῶπις Ἀθήνη.

4. πρόμαχος: Απαντά συχνά στον Όμηρο με τη σημασία του υπερασπιστή. Πρβλ. Ιλ. Ε.476,482 κ.α.

Το κοσμικό όνομα του Πάπα Παύλου Γ' ήταν Alessandro Farnese¹ και καταγόταν από την ομώνυμη και πλούσια οικογένεια του Βατικανού. Η οικογένεια αυτή, με ρίζες ίσως λογγοβαρδικές, ίσως γαλλικές, διέθετε πλούσια φέουδα στην περιοχή γύρω από τη λίμνη Bolsena και στο Orvieto. Ο Alessandro γιος του Pier Luigi Farnese και της Giovanella Gaetani γεννήθηκε στα τέλη Φεβρουαρίου 1468. Η νεότητά του συμπίπτει με την χρυσή εποχή της Ιταλικής Αναγέννησης.

¹ Για την προσωπικότητα και τη δράση του Πάπα αυτού συμβουλευτήκα σε γενικές γραμμές τον ειδικά σ' αυτόν αφιερωμένο τόμο του Pastor, ό.π., τόμ. 5, Roma 1959 και το λήμμα του Hubert Jedin στην Enciclopedia Cattolica, (τόμ. 9, σσ. 734-736).

Οι σπουδές του αρχικά στη Ρώμη κοντά στον ουμανιστή Pomponio Leto και αργότερα στη Φλωρεντία στο σπίτι του Lorenzo de' Medici, καθώς και στο Πανεπιστήμιο της Pisa του εξασφάλισαν μια τόσο αξιόλογη παιδεία, ώστε να θεωρείται ένας από τους πιο πολυμαθείς και πεπαιδευμένους άνδρες της εποχής του. Η αδάμαστη ενεργητικότητά του, η ευστροφία, οι γνώσεις και οι ικανότητες που επέδειξε στην διπλωματική πολιτική του ποντιφηκικού κράτους ως καρδινάλιος επί της εποχής του προηγούμενου Πάπα Κλήμεντα VII (1523-1534), ευνόητα προετοίμασαν την άνοδό του στον παπικό θρόνο στις 13 Οκτωβρίου 1534. Η θητεία του ως αρχηγού της Αγίας Έδρας θεωρείται μια από τις πιο σημαντικές στην ιστορία των παπών. Η αναδιάρθρωση του δυτικού κλήρου, οι νεωτερισμοί που εισήγαγε στην καθολική εκκλησία, οι προετοιμασίες καθώς και η οργάνωση της Συνόδου του Trento (1545), οι ενέργειες για τη σύσταση της πρώτης ιερής συμμαχίας (lega sancta), με σκοπό την αντιμετώπιση των Τούρκων, η διεθνής εκκλησιαστική πολιτική του, η διορατικότητά του στα πολιτικά θέματα της Ευρώπης και της Μεσογείου, καθώς και η μεγάλη φροντίδα που επέδειξε για την καλλιέργεια των γραμμάτων και των τεχνών, αντιπροσωπεύουν σε γενικές γραμμές τη δεκαπενταετή δράση του ως Πάπα. Πέθανε στις 10 Νοεμβρίου 1569. Το όνομα του Παύλου Γ' συνδέθηκε άμεσα με την εκκλησιαστική ιστορία της Κέρκυρας, επειδή εκείνος εξέδωσε κατόπιν αιτήσεως του Ιερού Τάγματος τη βούλλα του 1540.

Ο Ραρτούρος κατά την παραμονή του στη Ρώμη με την ιδιότητα του απεσταλμένου του Ιερού Τάγματος ασφαλώς θα γνώρισε τον Πάπα, θα έμαθε γι αυτόν και θα εντυπωσιάστηκε από τη σοφία και την προσωπικότητα του καθολικού ιεράρχη. Ενθουσιασμένος επιπλέον και από την αίσια έκβαση της αποστολής του, -για να ευχαριστήσει και τιμήσει τον Πάπα- του αφιερώνει τα δυο του επιγράμματα των οποίων το νόημα επικεντρώνεται ακριβώς στην πολυμαθεία, την οξύνοια και τη δύναμη του χαρακτήρα του Ποντίφηκα.

3. Το αντιγραφικό έργο

Ο Αλέξιος Ραρτούρος κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Ρώμη το 1540 με την υποκίνηση του Ιωάννη Γάδη αντέγραψε δύο

κείμενα (Ἡ παροῦσα βίβλος τετέλεσται νῦν, πονηθεῖσα ὑπὲρ ἀνδρός· εὐγενοῦς καὶ δεδοξασμένου κυρίου κυρίου Ἰωάννου Γάδη...)¹. Πρόκειται για το υπόμνημα ενός ανώνυμου στην Τετράβιβλο² του Πτολεμαίου του Κλαυδίου³ και την εισαγωγή στο ίδιο έργο του φιλοσόφου Πορφυρίου⁴. Τα δύο αυτά κείμενα αποτελούν τον κώδικα Paris. Gr. 2412⁵. Ο κώδικας αυτός αποτελείται από 83 αριθμημένα φύλλα⁶.

Τα φύλλα 1-70^Γ περιέχουν το πρώτο κείμενο που επιγράφεται με καλλιγραφικά γράμματα: "Ἐξηγήσεις εἰς τὴν Τετράβιβλον τοῦ Πτολεμαίου και τελειώνει στο φ. 70^Γ με τη σημείωση: /^Α ... Τέλος τῆς ἐξηγήσεως τῆς τοῦ Πτολεμαίου Κλαυδίου μαθηματικῆς Τετραβίβλου. Τέρμα λάβεν ἐν ταυθί βίβλος ὑψηγόροιο ἀρίστου Πτολεμαίοιο /^Β ἀνδρός εὐγενοῦς, ἀρίστοιο ἔνεκεν, Ἰωάννου Κυρίου τοῦ πίκλην Γάδη /^Β οὐ τό κλέος θαυμαστόν ἐν πᾶσι πέλει, Ἀλέξιος ἱερεὺς ἐστίν ὁ γράψας Κερκυραῖος". Το δεύτερο κείμενο, του Πορφυρίου, κατακλείεται στο φ. 83^Υ με την ιδιόχειρη σημείωση του Αλεξίου Ραρτούρου που δημοσιεύει ο Σπυρίδων Λάμπρος⁷. Σύμφωνα μ' αυτή η αντιγραφή του Paris. Gr.

1 Βλ. Omont, *ό.π.*, σ. 256, και την περιγραφή του Λάμπρου, *Σύμμικτα*, *ό.π.*, σσ. 92-93.

2 Το έργο αυτό του Πτολεμαίου σε μερικά χειρόγραφα φέρει τον τίτλο: "Μαθηματική Τετράβιβλος σύνταξις", σε άλλα "Τα προς Σύρον αποτελεσματικά" ή απλώς "Αποτελεσματικά", σε άλλα τον τίτλο "Τετράβιβλος". Για την χειρόγραφη παράδοση και τις εκδόσεις της Τετραβίβλου βλ. στη σειρά *The Loeb Classical Library*, τόμ. Manetho Ptolemy, *Tetrabiblos*, σσ. V-XXII. Η πρώτη έκδοση της Τετραβίβλου έγινε από τον Joachim Camerarius το 1535 στο Nuremberg. Προφανώς ο Γάδης είχε προμηθευτεί το βιβλίο και θέλοντας να έχει κάθε κείμενο, που είχε σχέση με το θέμα του, έβαλε τον Ραρτούρο να αντιγράψει τα δύο αυτά κείμενα από κάποιο προσιτό του χειρόγραφο.

3 Για τον Πτολεμαίο Κλαύδιο βλ. το άρθρο του Konrat Ziegler, Pauly-Wissowa, *Realencyclopédie*, τόμ. 23², σσ. 1788-1793 (λήμμα Ptolemeus).

4 Για τον Σύρο φιλόσοφο Πορφύριο και τα έργα του βλ. το άρθρο του Rudolf Bluter στη *Realencyclopédie*, τόμ. 22¹, σσ. 275-313.

5 Βλ. Omont, *ό.π.*, σ. 256.

6 Τον κώδικα αυτόν μελέτησα σε μικροφίλμ που προμηθεύτηκα από την Bibliothèque Nationale του Παρισιού.

7 Πρβλ. Λάμπρος, *ό.π.*, σ. 92-93.

2412 τελείωσε στις 9 Ιουνίου 1540 στο σπίτι του ουμανιστή Ιωάννη Γάδη (*ἔγραψα ἐν Ρώμῃ ἔτει ἀφμ' Ἰουνίῳ θ' ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ ἀνθρώπου ρηθέντος, Δωθ' Ἐρρωσθε*). Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ο Παρτούρος συνδεόταν στενά με τον φλωρεντινό ανθρωπιστή τον οποίο, όπως αποδεικνύεται από αυτό το κείμενο, ο Παρτούρος θαύμαζε όχι μόνο για τη σοφία του αλλά κυρίως για τις φιλελληνικές του απόψεις στις οποίες, για τους γνωστούς λόγους, προσέβλεπε και έλπιζε, όπως αναφέρει στη σχετική σημείωση του κώδικα (*....ἔχετε καὶ ἄλλον ἀριστοκράτην τοῦτον πάντες οἱ Ἕλληνες διὰ αὐτὸς συνέχει καὶ κρατεῖ ὑμᾶς μετὰ πάσης ὁ τῆς σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας καὶ κηρύττετε αὐτὸν ἀεὶ ἵνα δῶ καὶ αὐτῷ ὁ Θεὸς εὐβιωναὶ καὶ ἐν γηρῷ μακρῷ ἐλθεῖν, διὰ καὶ ἄλλα κρεῖττον ἡμῖν δέσσηται*). Από το ίδιο αυτό κείμενο, όπως αναφέρθηκε, προέρχεται η πληροφορία ότι στο σπίτι του Γάδη σύχναζαν επιφανείς ιταλοί και έλληνες άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών. Άλλες σημειώσεις στην αρχή ή στην ὠα των φύλλων δεν υπάρχουν. Ωστόσο, δεν είναι στην αρμοδιότητά μας να ασχοληθούμε εδώ με την προέλευση του κώδικα αυτού. Απ' όσο γνωρίζουμε πάντως τα κείμενα αυτά, είχαν αντιγραφεί μια φορά το 1497 από τον Μιχαήλ Σουλιάρδο (1477-1509)¹ και περιέχονται στον κώδικα Paris. Gr. 2411², και μια δεύτερη το 1499 από άγνωστο γραφέα και αποτελούν τον κώδικα Paris. Gr. 2413³. Επιπλέον το πρώτο, το υπόμνημα δηλαδή, περιέχεται και στον κώδικα Paris. Gr. 2414 του οποίου ως γραφέας φέρεται ο Ιάκωβος Διασσωρινός (1541-1563)⁴.

¹ Για το πρόσωπο βλ. Λάμπρος, Ναυπλιακόν έγγραφον του οίκου Πουλομμάτη εν έτει 1509 και ο βιβλιογράφος Σουλιάρδος, *Νέος Ελληνομνήμων* 6(1909), σσ. 273-284 και Χ. Πατρινέλης, Έλληνες κωδικογράφοι των χρόνων της Αναγεννήσεως, *Ε.Μ.Α.* 8-9(1958-1959), σ. 79.

² Βλ. Omont, *ό.π.*, σ. 256.

³ Βλ. Omont, *ό.π.*, σ. 256.

⁴ Βλ. Omont, *ό.π.*, σ. 256. Για τον Διασσωρινό βλ. Λάμπρος, Σταχυολογίαι εκ κωδίκων του βαταβικού Λουγδούνου, *Νέος Ελληνομνήμων* 12(1915), σσ. 408-410, Πατρινέλης, *ό.π.*, σ. 79 και C.C. Brach, *Copisti greci del Medioevo e del Rinascimento*, *Ε.Ε.Β.Σ.* 42(1975-1976), σ. 245 όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

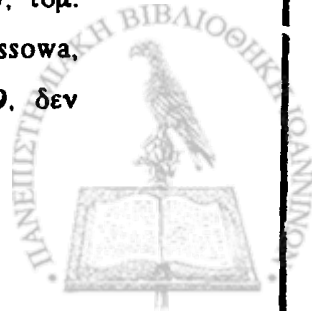

Η πρώτη έκδοση των κειμένων αυτών έγινε στη Βασιλεία το 1559 από τον Hieronymus Wolf¹.

4. Νοταριακά Κατάστιχα

Τα νοταριακά έγγραφα που συνέταξε ο Αλέξιος Παρτούρος περιέχονται στο φάκελλο που υπάρχει σήμερα στο ΙΑΚ με το όνομα του γιού του, συμβολαιογράφου επίσης Κερκύρας, όπως είπαμε, Νικολάου Παρτούρου. Τον φάκελλο αυτό τον απαρτίζουν δύο συρραμμένες μεταξύ τους filze και τρεις λυτές. Η κάθε filza φέρει χωριστή μεταγενέστερη αρίθμηση. Η filza 1 είναι ακέφαλη. Το πρώτο της φύλλο φέρει σήμερα τον αριθμό 26Γ. Η filza έχει πολλά λευκά, χωρίς αρίθμηση, φύλλα που είναι τα εξής: μετά το φ. 39 δέκα λευκά φύλλα. Τέσσερα λευκά φύλλα μετά το φ. 41. Δέκα επίσης λευκά φύλλα μετά το φ. 131. Λευκό είναι και το τελευταίο φύλλο της filza. Εκτός από τα λευκά, χωρίς αρίθμηση, φύλλα υπάρχουν και τέσσερα αριθμημένα, τα φφ. 133, 135, 137 και 138. Στην ίδια filza και μετά το φ. 46, υπάρχει ένα μεγάλο χάσμα 48 φύλλων. Περιλαμβάνονται ακόμη ένα δίφυλλο και τρία μονόφυλλα χωρίς αρίθμηση. Τα δύο από αυτά τα μονόφυλλα είναι κατεστραμμένα και με δυσκολία διακρίνεται η υπογραφή του νοταρίου και πρωτοπαπά Αλεξίου Παρτούρου. Τα περισσότερα έγγραφα της filza αυτής είναι γραμμένα από τον Αλέξιο Παρτούρο. Στο τέλος υπάρχει αλφαβητικό ευρετήριο από 40 φύλλα συνταγμένο από τον Νικόλαο Παρτούρο. Στην αρχή της filza 2, η οποία είναι συρραμμένη με τη filza 1, υπάρχει ένα χάρτινο μουτζουρωμένο και μισοκαταστραμμένο εξώφυλλο. Στο επάνω μέρος του εξωφύλλου αναγράφεται: "είσιν φύλλα 81... αφοστ ήμέρα... αφοζ' τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός. Κατάστιχον Νικολάου Παρτούρου (...) ποιηθέν καί ἀρχήν λαβόν, ἐν μηνί Ἰανουαρίου ε' τῆς ἀπό Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ γεννήσεως αφοστ". Στο μέσον αριστερά του εξωφύλλου με δυσκολία διακρίνεται

¹ Βλ. British Museum, *General Catalogue of Printed books to 1955*, τόμ. 20, New York 1967, σ. 709 και σ. 1061, επίσης K. Ziegler, Pauly-Wissowa, *Realencyclopédie*, τόμ. 23²(1959), σ. 1833. Την έκδοση αυτή του 1559, δεν μπορούσαμε να τη δούμε.

άλλη σημείωση γραμμένη από διαφορετικό χέρι: "τῷ τιμιωτάτῳ κυρίῳ [...] βόντων ἀδελφώθειν καταστιχαδούρου τοῦ πανιερωτάτου Κυρίου Ἐπισκόπου". Η filza που φέρει σήμερα αρίθμηση από το 1 έως το 419 είναι όμοια με την αρίθμηση της filza 1. Όλα τα έγγραφα της filza αυτής είναι γραμμένα στην ελληνική εκτός από 63 που είναι γραμμένα στην ιταλική γλώσσα. Τα περισσότερα τα συνέταξε, όπως συμπεραίνουμε από τον γραφικό χαρακτήρα, ο Νικόλαος Παρτούρος και μόνο λίγα, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι γραμμένα από το χέρι του Αλεξίου Παρτούρου. Τα έγγραφα είναι χρονολογημένα, υπάρχει μάλιστα και η ινδικτιώνα, αλλά δεν είναι καταγραμμένα κατά χρονολογική σειρά. Κατά χρονολογική σειρά (από 12 Νοεμβρίου 1575 έως τις 7 Αυγούστου 1580), είναι μονάχα τα έγγραφα που περιέχονται στα φφ. 315-404. Η τρίτη filza φέρει αρίθμηση από το 40 έως το 93. Σ' αυτήν περιέχονται 59 έγγραφα από τα οποία μονάχα έξι είναι γραμμένα στην ιταλική γλώσσα (φφ. 46^V, 48^V, 57^Γ, 59^Γ, 78^V και 92^Γ). Και τα 59 τα συνέταξε ο Νικόλαος Παρτούρος από τις 8 Ιανουαρίου 1580 έως τις 13 Δεκεμβρίου 1581 (40^V και 93^Γ αντίστοιχα). Η τέταρτη filza περιλαμβάνει επτά μονάχα έγγραφα (πέντε διαθήκες, ένα προικοσύμφωνο και ένα συμφωνητικό). Είναι γραμμένα από τον Νικόλαο Παρτούρο στην ελληνική γλώσσα κατά το έτος 1595 και φέρουν συνεχή αρίθμηση από το 64 έως το 76. Λευκό είναι το φ. 72 της δέσμης. Η πέμπτη και τελευταία λυτή filza είναι φθαρμένη στο δεξιό κάτω μέρος. Φέρει δύο αριθμήσεις. Η παλαιότερη αρχίζει από το φ. γ και τελειώνει στο φ. μδ, και η μεταγενέστερη από το φ. 248 έως το φ. 325. Τα τελευταία 16 φύλλα της δέσμης είναι λευκά και χωρίς αρίθμηση. Ο συμβολαιογράφος των πράξεων αυτών, που συντάχτηκαν από τις 17 Απριλίου 1574 έως τις 13 Μαΐου του ίδιου έτους, είναι ανώνυμος και ο γραφικός του χαρακτήρας άγνωστος.

Τα έγγραφα του Αλεξίου Παρτούρου αποτελούν τα μοναδικά δείγματα της συμβολαιογραφικής του δραστηριότητας που μας έχουν σωθεί. Είναι συνολικά 73, όλα ελληνικά και καταχωρισμένα, όπως είπαμε, στη filza 1 (58 έγγραφα) και στη filza 2 (15 έγγραφα) του νοταριακού κατάστιχου. Το παλαιότερο χρονολογικά έγγραφο είναι της 3ης Νοεμβρίου 1544 (filza 1, φ. 112^Γ), ενώ το νεώτερο της 29ης Δεκεμβρίου 1572 (filza 2, φ. 196^Γ). Από αυτά τα 30 είναι διαθήκες, τα έξι προικοσύμφωνα και τα υπόλοιπα συμφωνητικά, πληρεξούσια,

εταιρικά κ.ά. Η γραφή των εγγράφων είναι επιμελημένη χωρίς ορθογραφικά σφάλματα γεγονός που μαρτυρεί την ελληνομάθεια του συντάκτη τους. Η υπογραφή του Αλέξιου Παρτούρου ως νοταρίου της Κέρκυρας εμφανίζεται σε όλα τα έγγραφα που μας σώθηκαν: "...Ἀλέξιος ἱερεὺς ὁ Παρτοῦρος δημόσιος νοτάριος ἔγραψα". Σύμφωνα λοιπόν με τις νοταριακές πράξεις του καταστίχου αυτού στις οποίες ως συντάκτης εμφανίζεται να υπογράφει ο Αλέξιος Παρτούρος, συνάγεται ότι ο συγγραφέας των *Διδαχών* άσκησε το επάγγελμα του συμβολαιογράφου στην Κέρκυρα τουλάχιστον από το 1544, τότε που έχουμε το πρώτο, γραμμένο από τον ίδιο, νοταριακό έγγραφο, ως λίγο πριν από το θάνατό του (1574). Επιπρόσθετα πιστοποιεί, πιστεύουμε, τον τίτλο του "*χαρτοφύλακα*" που ο ίδιος χρησιμοποιεί στον υπότιτλο των *Διδαχών*.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπός της εργασίας αυτής ήταν να ερευνηθεί και να δοθεί μία ολοκληρωμένη εικόνα της προσωπικότητας και του έργου του λόγιου Αλεξίου Ραρτούρου, για τον οποίο οι πληροφορίες μας ήταν ως τώρα πενιχρές και συγκεχυμένες. Κανείς ως σήμερα δεν είχε εξετάσει λεπτομερειακά και σε όλη της τη διάρκεια τη ζωή του κερκυραίου λογίου, ενός από τους πρώτους εκπροσώπους της νεοελληνικής μας γραμματείας και από τους πρώτους αγωνιστές και υποστηρικτές των ιδεών για την απελευθέρωση του υπόδουλου γένους. Επειδή ωστόσο το πρόσωπο δεν ήταν δυνατόν να μείνει έξω από το οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον, χρειάστηκε να οδηγήσουμε την έρευνά μας προς αυτήν την κατεύθυνση: τη γνώση δηλαδή καταστάσεων και προσώπων με τα οποία συνδεόταν άμεσα ή ήρθε σε επαφή ο Αλέξιος. Τα στοιχεία που ήρθαν στο φως για τη δράση προσώπων της οικογένειας του 16ου αιώνα, άγνωστα ως σήμερα, συμβάλλουν ουσιαστικά στη γνώση μας για την πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία του τόπου.

Ο Αλέξιος γεννήθηκε στην Κέρκυρα πιθανότατα το 1504. Η οικογένειά του εγκαταστάθηκε στο νησί κατά την εποχή ίσως της ανδεγαυικής κυριαρχίας. Παππούς του Αλεξίου Ραρτούρου ήταν ο παπά Αλέξιος, εκκλησιάρχης και αργότερα στις αρχές του 16ου αιώνα σακελίων του Ιερού Τάγματος της Κέρκυρας. Ο πατέρας του, Αλοΐσιος Ραρτούρος, διετέλεσε Μέγας Πρωτοπαπάς Κέρκυρας από το 1535 ως το 1555. Σ' αυτόν οφείλεται, κατά πολύ, η καθιέρωση του Αλεξίου ανάμεσα στις πιο γνωστές προσωπικότητες του νησιού κατά τον 16ο αιώνα. Αδελφοί του Αλεξίου υπήρξαν ο Ιωάννης και ο Σωφρόνιος, που ήταν και οι δύο ιερωμένοι και μέλη του Ιερού Τάγματος.

Ο Αλέξιος φοίτησε, με αξιολογη επίδοση, πιθανότατα σε κάποιο δημόσιο ή ιδιωτικό σχολείο της Κέρκυρας. Οι γνώσεις που αποκόμισε ήταν κυρίως θεολογικές και εκκλησιαστικές, αλλά σημαντικές για την εποχή του, γεγονός που πιστοποιεί ότι στην Κέρκυρα υπήρχε την εποχή εκείνη πνευματική ζωή. Το ότι η παιδεία του ήταν κατά βάση θρησκευτική μαρτυρείται από τις πηγές του έργου του "Διδαχές" στις οποίες διακρίνονται έντονα οι γνώσεις των αγιογραφικών κειμένων και της χριστιανικής διδασκαλίας και ηθικής. Το γεγονός ωστόσο δεν

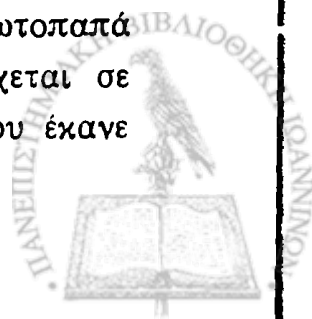
μπορεί να μη συνδυαστεί τόσο με την ιδιότητά του ως ιερωμένου όσο και με την οικογενειακή του παράδοση και γενικά τη δράση που ανέπτυξε.

Στις 20 Σεπτεμβρίου 1539, ως ιερέας και με την ιδιότητα του εκπροσώπου του Ιερού Τάγματος, ανέλαβε να πάει στη Ρώμη για να επιτύχει την έκδοση παπικής βούλλας από τον Πάπα Παύλο τον Γ' με την οποία θα κατοχυρώνονταν τα προνόμια των ορθοδόξων του νησιού. Μετά από την αίσια έκβαση της αποστολής αυτής και ένα περίπου χρόνο διαμονής του στη Ρώμη, σημαντικής για την μετέπειτα εξέλιξή του ως συγγραφέα και ρήτορα, επέστρεψε στην πατρίδα του. Εκεί εμφανίζεται να ασκεί το επάγγελμα του συμβολαιογράφου της πόλης.

Στις 14 Ιουλίου 1545, έπειτα από ορισμένα γεγονότα που προκλήθηκαν από καθολικούς εκπροσώπους του νησιού και που προκάλεσαν διαταραχές στις σχέσεις των πιστών των δύο δογμάτων, το Ιερό Τάγμα αποφάσισε να τον ξαναστείλει στην Ιταλία με την προσδοκία ότι, αφού επισκεφτεί τις βενετικές αρχές και άλλες δημόσιες υπηρεσίες, θα επιτύχει και πάλι την αποκατάσταση των σχέσεων ορθοδόξων και καθολικών του νησιού. Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι η εκλογή του και τις δύο φορές οφειλόταν στην παιδεία, στην ευγλωττία και στην ενεργητικότητά του, χαρακτηριστικά προφανώς ήδη γνωστά στον κύκλο του. Τα έξοδα αυτής της αποστολής, όπως και της προηγούμενης, τα κάλυψε το Ιερό Τάγμα με μία επιχορηγία, που του ανανεώθηκε δύο φορές (1545, 1561) και η οποία διήρκησε συνολικά 23 χρόνια.

Ύστερα από δεκάμηνη απουσία ο Αλέξιος εμφανίζεται, από τις 8 Ιουλίου 1546, εγκατεστημένος στην Κέρκυρα. Οι ασχολίες του το διάστημα αυτό, εκτός από τη συμβολαιογραφική και διδακτική δραστηριότητα στο δημόσιο σχολείο της Κέρκυρας, είναι και η φροντίδα διαφόρων περιουσιακών του υποθέσεων.

Από τις 14 Απριλίου 1559 ως τις 30 Οκτωβρίου 1561 ή και νωρίτερα που ξαναεμφανίζεται στο νησί, ο Αλέξιος ήταν εξόριστος στη Βενετία. Οι λόγοι της εξορίας του παραμένουν άγνωστοι. Σχεδόν βέβαιο πρέπει ωστόσο να θεωρηθεί, ότι η απομάκρυνσή του από την Κέρκυρα προκλήθηκε από ενέργειες του τότε Μεγάλου Πρωτοπαπά Αντωνίου Σπυρή. Μ' εκείνον ο Αλέξιος επιστρέφοντας έρχεται σε σύγκρουση και απαιτεί οικονομική ενίσχυση για τα έξοδα που έκανε

τον καιρό της εξορίας του. Για την κατάπαυση της έριδας, που είχε ως αποτέλεσμα τη διχόνοια στους κόλπους της εκκλησίας του νησιού, το Ιερό Τάγμα αποφάσισε να ικανοποιήσει το αίτημα του Παρτούρου. Στο διάστημα της παραμονής του στη Βενετία, παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπισε ως εξόριστος, εξέδωσε τις Διδαχές του τις οποίες, όπως εξακριβώνεται, θα πρέπει να είχε ήδη αρχίσει να γράφει στην Κέρκυρα.

Κατά τα έτη 1561-1563 ο Αλέξιος δεν φαίνεται να βρίσκεται στην Κέρκυρα. Πάντως από το 1565 ως το τέλος της ζωής του βρίσκεται μόνιμα στο νησί και συμμετέχει ενεργά στη ζωή του τόπου. Εκτός από το επάγγελμα του συμβολαιογράφου ασκεί και το λειτούργημα του ελληνοδιδασκάλου της κερκυραϊκής κοινότητας, για ένα διάστημα μάλιστα χωρίς αμοιβή, ενώ παράλληλα, από τις 3 Ιανουαρίου 1573, κατέχει το αξίωμα του Μεγάλου Πρωτοπαπά Κερκύρας.

Ο Αλέξιος πέθανε μεταξύ του Αυγούστου και του Οκτωβρίου 1574. Γιος του από το γάμο του με τη Διάνα Σταυράκη ήταν ο γνωστός συμβολαιογράφος Κερκύρας και δάσκαλος των ελληνικών Νικόλαος.

Το έργο του Παρτούρου είναι πρωτότυπο και αντιγραφικό. Το πρωτότυπο έργο του αποτελείται από τις Διδαχές, την "*Ἐκθεσιν τῆς τῶν Γραικῶν...*" και τα δύο επιγράμματα. Τα νοταριακά του κατάστιχα που σώζονται σήμερα στην αρχειακή σειρά των συμβολαιογράφων του Ιστορικού αρχείου Κέρκυρας υπό το όνομα του γιού του Νικολάου, μολονότι δεν μπορούν να αποτελέσουν τμήμα του συγγραφικού του έργου, μαρτυρούν, πιστεύουμε, ως ζωντανά δείγματα την ιδιότητα του μορφωμένου συγγραφέα τῆς εποχής. Το αντιγραφικό του έργο αποτελείται από τον κώδικα Ραγ. Γρ.2412, που περιλαμβάνει κείμενα του Πτολεμαίου Κλαυδίου και του φιλοσόφου Πορφυρίου. Η αντιγραφή του κώδικα αυτού χρονολογείται από το 1541 και έγινε κατόπιν προτροπής του ουμανιστή Giovanni Gaddi με τον οποίο γνωρίστηκε και συνδέθηκε ο Αλέξιος την εποχή που βρισκόταν στην Ρώμη ως επίσημος απεσταλμένος του Ιερού Τάγματος της Κέρκυρας, όπως μας πληροφορεί σε ιδιόχειρη σημείωσή του ο Παρτούρος στο τέλος του κώδικα αυτού.

Από το πρωτότυπο έργο του Παρτούρου ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι Διδαχές. Αποτελούν εκκλησιαστικά ρητορικά κείμενα, από τα πρώτα του είδους στη νεοελληνική μας λογοτεχνία. Χωρίς

βέβαια την φρεσκάδα και την απλότητα των λόγων του προγενεστέρου του ορθόδοξου εκκλησιαστικού ρήτορα Δαμασκηνού Στουδίτη, παρουσιάζουν μια σπουδαία αρετή: την ανάλυση και ερμηνεία ηθικών εννοιών με παλμό και έντονο ηθικοδιδασκτικό ύφος, που αντικατοπτρίζει τις γενικότερες ιδέες και τα συναισθήματα του συγγραφέα τους: τις ιδέες δηλαδή για την ελευθερία του υπόδουλου γένους μέσω της ορθόδοξης παιδείας και των εκκλησιαστικών παραδόσεων. Οι δεκατέσσερις Διδαχές του Ραρτούρου τυπώθηκαν στη Βενετία το 1560, στο σπίτι του, σύμφωνα με τη σχετική σημείωση που υπάρχει στο τελευταίο φύλλο του βιβλίου. Η έκδοση είναι σπάνια και σήμερα είναι γνωστά πέντε μόνο αντίτυπα. Οι Διδαχές προλογήθηκαν, πιθανόν στην Κέρκυρα, από τον Θεωνά Β' Μητροπολίτη Παροναξίας, ο οποίος επισκέφτηκε την Κέρκυρα εκείνη την εποχή (αρχές του 1559) με την ιδιότητα του πατριαρχικού εξάρχου. Η έκδοση αυτή των Διδαχών ήταν η μοναδική. Το έντονα ρητορικό τους ύφος και γενικότερα η θεωρητική τους υφή και το θεολογικό τους περιεχόμενο συνετέλεσαν, ώστε να μην έχουν ευρεία απήχηση, αυτή που προσδοκούσε προφανώς ο Ραρτούρος, όταν αποφάσισε να τις τυπώσει. Ο σκοπός των Διδαχών ήταν ηθικοδιδασκτικός. Οι Διδαχές εκφωνήθηκαν πιθανόν από τον άμβωνα της εκκλησίας μπροστά σε ένα εκκλησιαζόμενο ακροατήριο στα πλαίσια του κυριακού κηρύγματος, της θρησκευτικής διδασκαλίας. Δεν αποκλείεται ωστόσο το ενδεχόμενο να γράφτηκαν με σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως εγχειρίδιο ρητορικών εκκλησιαστικών λόγων, εφόσον παρουσιάζουν τη μορφή τέλειου ρητορικού κειμένου. Οι Διδαχές αναφέρονται στα ευαγγέλια της Κυριακής του Τριωδίου και της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, στη Μεγάλη Τετάρτη, στη Μεγάλη Παρασκευή και στην Ανάσταση. Τα θέματά τους απορρέουν από την ανάλυση των εννοιών, που περιέχονται στα ευαγγελικά κείμενα και που απηχούν γενικότερες χριστιανικές αλήθειες. Είναι δηλαδή συνδεδεμένες, σχεδόν αποκλειστικά, με τη θρησκευτική θεματολογία της Γραφής από την οποία αντλούν ουσιαστικά την έμπνευσή τους. Σχεδόν βέβαιο πρέπει να θεωρηθεί ότι η μορφή με την οποία μας σώζονται στο έντυπο δεν ήταν αυτή που είχαν κατά την εκφώνησή τους από τον άμβωνα. Προτού να τυπωθούν δέχτηκαν την κατάλληλη επεξεργασία.

Η διερεύνηση των πηγών των Διδαχών στη διατριβή αυτή, έδειξε ότι ο Παρτούρος επηρεάζεται ριζικά από την Αγία Γραφή, πράγμα που το προϋποθέτει ο χαρακτήρας τους εξ ολοκλήρου ηθικοδιδασκτικός και ερμηνευτικός. Οι Διδαχές αναπτύσσουν χωρία της Γραφής και χρησιμοποιούν ευρύτατα τον πλούτο της. Υπαινιγμοί και αναφορές γίνονται επίσης σε κείμενα των πατέρων της εκκλησίας, αλλά η ένταξή τους στα συμφραζόμενα δεν επιτρέπει πάντοτε την αναγνώρισή τους. Σε ότι αφορά την αρχαιογνωσία του συγγραφέα ο χαρακτήρας του έργου δεν επιτρέπει ανεπιφύλακτα συμπεράσματα. Γενικά ωστόσο η γλώσσα του έργου του μαρτυρεί κάποια βασική κλασική παιδεία στα πλαίσια προφανώς των σπουδών του. Μια πρώτη και μοναδική ως τώρα συγκριτική έρευνα μεταξύ παρομοίων έργων, σύγχρονων ή λίγο προγενέστερων, ορθόδοξων και δυτικών εκκλησιαστικών ρητόρων έδειξε ότι οι Διδαχές του Παρτούρου δεν έχουν καμιά σχεδόν σχέση με τα έργα των πρώτων, ενώ επηρεάζονται ουσιαστικά από κείμενα της δυτικής εκκλησιαστικής γραμματείας και συγκεκριμένα, όπως αποδεικνύεται στη διατριβή αυτή, από τις διδαχές (Prediche) του ιταλού ιερωμένου Cornelio Musso που τυπώθηκαν στη Βενετία το 1554. Η αντιπαραβολή των δύο βιβλίων δείχνει ότι ο Παρτούρος όχι μόνο γνώριζε την έκδοση των διδαχών του Musso, αλλά ότι τη χρησιμοποιεί ευρέως. Ωστόσο δεν αντιγράφει, παρά μόνο επιλεκτικά, ούτε ακολουθεί πιστά σε όλη της τους την έκταση και με την ίδια διάταξη της ύλης τα κείμενα του πιθανού αυτού προτύπου. Από το έντυπο αντλεί ιδέες κυρίως ως προς τη βιβλιογραφική παρουσία και δομή, ορισμένα επιχειρήματα τα οποία είτε μεταφράζει σε ζωντανό νεοελληνικό λόγο είτε τροποποιεί και με το δικό του τρόπο εισάγει στα δικά του κείμενα προσθέτοντας, σχολιάζοντας και διδάσκοντας τους αναγνώστες του και διάφορες έννοιες, τις οποίες τις περισσότερες φορές, αναλύει και εντάσσει σύμφωνα με τα συμφραζόμενα και τη διάταξη των κειμένων του. Ο Παρτούρος φαίνεται ότι ηθελημένα αποκλίνει από το πιθανόν αυτό πρότυπο και έχει τη δυνατότητα να επιλέγει τα θέματά του και να αναπτύσσει τις δικές του ιδέες.

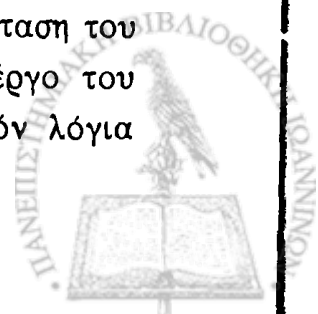
Μεταξύ των ετών 1554 και 1557 εκπονήθηκε στην Κέρκυρα από τον Παρτούρο, κατόπιν διαταγής του Βενετού στρατιωτικού διοικητή του νησιού Astorre Baglioni, κείμενο θρησκευτικού χαρακτήρα με τίτλο "Εκθεσις τῆς τῶν γραικῶν διαγωγῆς...", που αποτελεί σήμερα τμήμα

του σύμμεικτου κώδικα *Pegusinus M.57*. Το κείμενο αυτό περιγράφηκε για πρώτη φορά από τον *Elpidio Mioni*, ενώ ο κώδικας στο σύνολό του παρέμενε ως σήμερα άγνωστος. Ο σκοπός της διαταγής για την συγγραφή αυτού του κειμένου, χωρίς να αποκλείει το ενδεχόμενο απλής ενημέρωσης του *Baglioni*, για τις λατρευτικές συνήθειες των ορθοδόξων, τους εκκλησιαστικούς κανόνες και τις δογματικές δοξασίες, απηχεί πιθανότατα, τις αντιμεταρρυθμιστικές ιδέες και την *propaganda fidei* της Καθολικής Εκκλησίας. Το κείμενο που δεν παρουσιάζει λογοτεχνική αξία είναι αντιπροσωπευτικό, γιατί φανερώνει τη θεολογική και εκκλησιαστική κατάρτιση του *Ραρτούρου*, καθώς και την αίγλη της προσωπικότητάς του ως πνευματικού άνδρα, εκείνη την εποχή, στον τόπο του.

Τα δύο επιγράμματα, όπως και το αντιγραφικό έργο του *Ραρτούρου*, εκπονήθηκαν κατά το διάστημα που βρισκόταν στη Ρώμη το 1540. Τα επιγράμματα περιέχονται στον κώδικα *Vat. Gr.1902* (φ. 381^Γ). Είναι και τα δύο αφιερωμένα στον Πάπα Παύλο Γ' και εκφράζουν τη βαθειά του εκτίμηση προς το πρόσωπο αυτό που χάρισε στους ομόθρησκους της πατρίδας του την παπική βούλλα της 8ης Μαρτίου 1540. Μολονότι παρουσιάζουν αδυναμίες, κυρίως μετρικές, είναι αρκετά ενδιαφέροντα γιατί δείχνουν την ευσυνειδησία και την προσοχή με την οποία εργάστηκε ο *Ραρτούρος* για να επιδείξει τις ικανότητές του και σ' αυτό το φιλολογικό είδος, που ήταν τόσο του συρμού εκείνη την εποχή.

Το συγγραφικό λοιπόν έργο του *Αλεξίου*, το οποίο περιορίζεται σε κείμενα κυρίως θεολογικά που στοχεύουν στη διατήρηση της πίστης και της ελληνικότητας του λαού, πρέπει μάλλον να θεωρηθεί πρωτότυπο και πρωτοποριακό. Αυτό ισχύει κατ' εξοχήν για τις *Διδαχές*, που ως λογοτεχνικό είδος και ως έντυπο εισάγονται για πρώτη φορά στη νεοελληνική γραμματεία και είναι γραμμένες στην κοινή διάλεκτο, εύστοχα επιλεγμένη ως το καταλληλότερο γλωσσικό όργανο για την κατήχηση και τη λαϊκή διαπαιδαγώγηση. Η ευρεία θεολογική κατάρτιση, η σωφροσύνη, η ενάργεια, η ρητορική δεινότητα και κυρίως το έντονο συναίσθημα της διδασκαλίας για την εδραίωση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης που απηχεί τις ιδέες του για την αποκατάσταση του υπόδουλου ελληνικού γένους διαφαίνονται σαφέστατα στο έργο του *Αλεξίου* και δικαιώνουν αντίστοιχα τα κολακευτικά γι' αυτόν λόγια

του Θεωνά Β' Μητροπολίτη Παροναξίας και του Ιωαννίκιου Μαρκουρά.

Με βάση λοιπόν τις μαρτυρίες που διαθέτουμε για τη ζωή και το έργο του μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο Αλέξιος Παρτούρος ως συγγραφέας, εκκλησιαστικός ρήτορας, δάσκαλος, κωδικογράφος και ως άνθρωπος με αγωνιστικότητα για τη διατήρηση των παραδόσεων της πατρίδας του και της θρησκείας του, υπήρξε μία από τις πιο ζωντανές και πιο αξιόλογες πνευματικές φυσιογνωμίες της Κέρκυρας τον 16ο αιώνα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α. Ανέκδοτα έγγραφα

Τα 18 έγγραφα που εκδίδονται εδώ (1-18) ήταν ανέκδοτα και άγνωστα ως σήμερα. Του 5ου εγγράφου έχει εκδοθεί αντίγραφο, κρίναμε όμως σκόπιμο να εκδώσουμε το πρωτότυπό του όχι μόνο γιατί ενδιαφέρει τη μελέτη αυτή, αλλά και γιατί παρουσιάζει ορισμένες διαφοροποιήσεις από το αντίγραφο το οποίο, ας σημειωθεί, είχε παραναγνώσκει σε πολλά του σημεία. Η επιλογή των εγγράφων έγινε με βάση το ιστορικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν και το ενδιαφέρον των πληροφοριών που παρέχουν σε ό,τι αφορά τα πιο γνωστά μέλη της οικογένειας των Ραρτούρων από τον 15ο αιώνα και εξής. Τα ενδιαφέροντα στοιχεία των εγγράφων αυτών δίνουμε μέσα στο κείμενο, γι' αυτό εδώ σχολιάζουμε ορισμένα μόνο σημεία. Τα έγγραφα ήταν πολλά και εξίσου ενδιαφέροντα. Με βάση τις ειδήσεις τους, τις περισσότερες φορές απλές αναφορές, σχηματίσαμε το βιογραφικό και το οδοιπορικό όχι μόνο του Αλεξίου Ραρτούρου, αλλά και πολλών προσώπων της ίδιας οικογένειας.

Κατά τη δημοσίευση των εγγράφων ακολουθήσαμε τους κανόνες της διπλωματικής μεθόδου. Αναλύσαμε σιωπηρά όλες τις συντομογραφίες, κεφαλαιογραφήσαμε τα κύρια ονόματα και αποκαταστήσαμε τη στίξη. Δεν διορθώσαμε την ορθογραφία και για χάρη πιστότητας, αλλά γιατί δεν δυσχεραίνεται η κατανόηση του νοήματος του εγγράφου. Μέσα στο κείμενο χρησιμοποιούμε την πλάγια κάθετη γραμμή / για να δηλώσουμε την αλλαγή στίχου και στις δύο κάθετες // για την αλλαγή σελίδος. Περικλείουμε μεταξύ δύο οξυγωνίων αγκυλών < ... > τις προσθήκες μας και χρησιμοποιούμε απλές στιγμές /.../ για να δηλώσουμε τη λέξη που είναι αδύνατον να διαβαστεί λόγω καταστροφής στο σημείο αυτό του εγγράφου.

Ἐγγρ. 1.

ΕΝΟΙΚΙΑΣΗ ΜΕΡΟΥΣ ΑΜΠΕΛΙΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΗ ΜΙΧΑΗΛ ΤΗΣ
ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΕΟΦΥΤΟ ΡΑΡΤΟΥΡΟ ΣΤΟΝ ΜΑΝΩΛΗ ΜΑΝΕΣΗ

ΙΑΚ, ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ, φακ. 109, filza 42, no 20. Περγαμηνή. Ανέκδοτο

<Κέρκυρα>, 18 Μαρτίου 1462

τῷ προηγουμένῳ

/¹ Ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀμήν. Τῷ ἐκ τῆς
γεννήσεως αὐτοῦ ἔτει χιλιοστῷ τετρακοσιοστῷ ἑξηκοστῷ δευτέρῳ κυρι/²
εὔοντος ἐν τῇ πόλει καὶ νήσῳ τῶν Κορυφῶν τῆς Γαληνοτάτης καὶ
Ὑψηλοτάτης Αὐθεντίας τῶν Βενετῶν καὶ τῶν ἐτέρων, /³ ἡμέρα ιη τοῦ
Μαρτίου μηνὸς τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ἐντὸς ἐργαστηρίου ἐμοῦ νοταρίου
Ζαχαρίου τοῦ Ἀλλαμάνου, Νεόφυτος /⁴ ὁ Ραρτουῖρος ἱερέας καὶ
ἱερουργὸς τῆς μονῆς τοῦ Ἀρχιστρατίγου Μιχαήλ τοῦ ἐν τῷ Ἰουδαϊκῷ
ὄρει μῆας θελήσεως /⁵ τῶν ἐβρησκομένων συντύχων τοῦ νῦν ἔτους τῆς
κοινότητος τῶν Κορυφῶν ἦτι τοῦ κυρ Ἰαννούτζου τοῦ Μουρέλου /⁶ κύρ
Μιχάλη τοῦ Δεληγότη κύρ Νικολάου τοῦ Ροκοκεφάλου καὶ Ζαχαρίου τοῦ
Ἀλλαμάνου. Παρὼν αὐτός ὁ προρρηθεὶς /⁷ ἱερεὺς ὁμολόγησεν καὶ εἶπεν
ὅτι ἔδωσεν καὶ ἐπαρέδωσεν ὑπὸ σολιατίκου πρὸς τὸν παρόντα Μανόλη
/⁸ τὸν Μάνεση ἐνκάτοικον Κορυφῶν καὶ δι αὐτοῦ πρὸς τοὺς
κληρονόμους καὶ διαδόχους αὐτοῦ ἀπὸ τὴν /⁹ σήμερον καὶ εἰς τὸν
αἰῶνα τὸν ἅπαντα ἐκ τὸ ἀμπέλι τῆς εἰρημένης μονῆς, γῆν οὐργιᾶς
τέσσερις τὸ μάκρος /¹⁰ καὶ τὸ πλάτος οὐργιᾶς τρεῖς, ὅποια γῆς ἐν
διακοιμένη εἰς τὸ ἐξώπολον τῶν Κορυφῶν ἐν τῇ ἐνορίᾳ τῆς ρηθήσης /¹¹
μονῆς πλησίον ἐτέρας γῆς ὅπου ἔλαβεν ὁ Κώστας ὁ Ρωμαῖος νά
ποιήσῃ σπήτη, ἔχοντας στενορήμη /¹² ἀνάμεσον πλησίον τοῦ ἀμπέλου
τῆς ρηθήσης μονῆς /¹³ καὶ πλησίον τῆς ὁδοῦ δημοσίας μετὰ τοιαύτης
συμφωνίας καὶ τρόπου ὅτι ὁ ρηθεὶς Μανόλης ὀφείλει /¹⁴ κρατεῖ καὶ
αἰεὶ νέμεσθαι τὴν προρρηθῆσαν γῆν καὶ ποιεῖν εἰς αὐτὴν ἢ τι δ' ἂν
θέλει καὶ βούλεται αὐτός καὶ οἱ /¹⁵ κληρονόμοι καὶ διάδοχοι αὐτοῦ
πωλεῖν δωρῆσθαι ἀνταλάττειν καὶ τὰ ἑξῆς. Ἐποφελομένου καὶ τοῦ
χρεωστεῖν /¹⁶ δίδειν τελεῖν καὶ πληρεῖν τὸ κατ' ἔτος ἀνεστερήτως πρὸς
τὴν εἰρημένην μονὴν τοῦ Ἀρχιστρατίγου Μιχαήλ /¹⁷ σολιατικὸν καὶ εἰς
σολιατικὸν ὀνόματος διὰ τὴν προρρηθεῖσαν γῆν εἰς τὴν ἐσχάτην τοῦ

Αυγούστου μηνός /¹⁸ υπέρπυρα δύο. Ἀφ' οὗ καί εἰς νομήν τόν ἔθεσε
 διά κονδηλίου ὡς τό σύνθηες Κορυφῶν καί ὑπόσχεται τοῦ διαυθεντίζειν
 /¹⁹ αὐτόν ἀπό παντός ἀνθρωπίνου σώματος καί τά ἐξῆς, διά δέ
 μειζοτέραν καί ἐπικρατεστέραν ἀσφάλειαν /²⁰ τοῦ εἰρημένου Μανουήλ
 καί τῶν κληρονόμων καί διαδόχων αὐτοῦ ἐγεγώνη τό παρόν, νοταρικόν
 ἔγγραφον καί ἐνώπιον /²¹ Στεφάνου τοῦ Καβαλάρη, Μανόλη τοῦ
 Ἀλλαμάνου καί Ἐλευθερίου τοῦ Φραγκόπουλου μαρτύρων /²² πρὸς
 τοῦτο ἰδικῶς κληθέντων καί ἀξιωθέντων τοῦ γραφέντος ἀξιῶσει τῇ ἐμῇ
 χειρὶ Ζαχαρίου τοῦ Ἀλλαμάνου /²³ δημοσίου νοταρίου τῷ ἐμῷ συνήθει
 σημειωθέν τὰς ὑπογραφὰς τῶν ρηθέντων μαρτύρων καί τῇ ὑπογραφῇ /²⁴
 ἐμοῦ τοῦ εἰρημένου νοταρίου ἐπικυρωθέν μιᾶς τῆς ἰδίας ὑπογραφῆς καί
 δωθέν ἐν ῤηνί ἡμέρα αὕτη καί ἔτει τῷ /²⁵ ἀναγεγραμμένῳ ἐπὶ ἔτους
 κτίσεως κόσμου 2970.

/²⁶ Ἐγὼ Ζαχαρίας ὁ Ἀλλαμάνος ὁ ἀπὸ τῶν Κορυφῶν δημόσιος
 νοτάριος ἐκ προστάξεως δουκικῆς καί βασιλικῆς /²⁷ εἰς πάντα τά
 ἀναγεγραμμένα παρ' ἡμῖν καί παρακληθεὶς πίστεως γράψας καί εἰς
 τύπον δημοσιακόν θείς /²⁸ ὡς τό ὕφος δηλοῖ ἔτι καί ὑπὸ κύρῳσιν κατὰ
 μία τοῦ ἐμοῦ συνήθους σήμερον καί τῆς ὑπογραφῆς ἔνεκεν /²⁹ πίστεως
 καί ἀσφαλείας.

ΣΧΟΛΙΑ

5. συντύχων: ἀπὸ τῆ λέξης *sindaco* αρχ. Τον 16ο αἰῶνα εἶχε τὴ
 σημασία τοῦ διευθύνοντος τῆ δημόσια διοίκηση, τοῦ κοινοτάρχῃ (πρὸβλ.
Dizionario Etimologico Italiano, τομ. V σσ. 3503-3504)

10. οὐργιές: βυζαντινὸ μέτρο. Ἀντιστοιχοῦσε πρὸς 9 σπιθαμές καὶ 27
 γρόνθους. Ὁ γρόνθος ἦταν τὸ 1/3 τῆς σπιθαμῆς καὶ λεγόταν καὶ
 τέταρτον γιὰτὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τέσσερα δάκτυλα. Ἦταν τὸ μέτρο γῆς
 καὶ μετροῦσαν με αὐτὸ λιβάδια, ἀμπελώνες, χωράφια. Κατὰ τὴ μέτρηση
 χρησιμοποιοῦσαν τὴν οὐργιά, ἓνα σκοινὶ που ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 12
 οὐργιές δηλαδὴ 108 σπιθαμές. Βλ. σχετικὰ Δ. Πετρόπουλος Συμβολὴ εἰς
 τὴν ἐρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων καὶ σταθμῶν, *Επετηρίς τοῦ*
Λαογραφικοῦ Αρχείου, 7(1952), σ. 59 καὶ Erich Schilbach,
Byzantinische Metrologische Quellen, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 54, 56.

11. στενορήμνη-στενορύμνη= στενοσόκακο, στενωπός, σοκάκι,
 πάροδος. Πρὸβλ. Ι. Σταματάκος, *Λεξικὸν Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης*,
 τομ.3, Αθήναι 1955, σ.2481 (λήμμα ρύμνη).

18. διά κονδηλίου δηλ. κονδύλιον. Για τους βυζαντινούς η λέξη σήμαινε το γραφικό κάλαμο. Και εδώ σύμφωνα με την ίδια σημασία και σε ελεύθερη απόδοση δηλώνεται η έγγραφη συμφωνία. Βλ. *Πρωϊας, Λεξικόν Νέας Ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι, λήμμα κονδύλιον.

21. Η οικογένεια Καβαλλάρη αναγράφεται στο libro d'oro της Κέρκυρας. Άγνωστος ο χρόνος εγγραφής της εκεί (βλ. Θεοτόκης, σ. 36).

21. Η οικογένεια Φραγκόπουλου αναφέρεται ως μία από τις ευγενείς οικογένειες της Ζακύνθου (βλ. Θεοτόκης, σ. 38).

Έγγρ. 2.

ΣΥΜΦΩΝΗΤΙΚΟ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΙΟΥ ΤΟΥ ΑΛΗΒΙΖΗ ΜΕ ΤΗΝ ΚΥΡΑ ΦΙΛΙΠΠΑ ΧΗΡΑ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΙΑΚ, Not. Petro Spongo, φακ. Σ.147, φ.12^v. Ανέκδοτο

<Κέρκυρα>, 11 Μαρτίου 1506

3 Αυγούστου 1506.

/¹ αφστ ήμερα ια' του μαρτίου μηνός ή κυρά Φιλίππα του ποτέ Πέτρου Άγγέλου από χωρίου του Ποταμού παρούσα όμολόγησε διτ χρεωστέι /² δοῦναι πρὸς τόν παρόντα εύλαβέστατον καί σακελίων κύρ Άλέξιον τόν Ραρτούρον σιτάρι δέκα λίτρες καί /³ ύπόσχεται δεδούναι αυτό πρὸς αυτόν τήν ιε του έρχομένου Ιουλίου μηνός χωρίς καμίαν έναντιώτητα όποιον /⁴ έστί δι' αυτά άσπρα λσπ όπερ χρεωστέι ό υίός αυτής Γεώργιος του ριθέντος ιερέως καί σέμπρου αυτού, ως φαίνηται /⁵ ύπό Ινστρουμέντου γεγραμμένου παρά χειρός νομικοῦ Πέτρου του Σπόνγκου καί διά τάς έξώδεις ως έποίησεν ό ρηθείς /⁶ διά τούς ρηθέντας μάρτυρες τζεκίνια θ καθώς είς τήν απόφασιν του καθαλαρίου διαλαμβάνεται. Ό δέ ρηθείς /⁷ ιερέύς όμολόγησεν διτ έλαβε παρά αυτής διά ένέχυρον... ένα παλαιόν καί.... δύο καί άν πολλάκις /⁸ είς τούς ρηθέντας τέρμονας ου <δώσει> πρὸς αυτόν τό είρημένον σιτάρι νά έχει άδιαν ό ρηθείς νά παραδώσει /⁹ νά πωλήσει τά ρηθέντα ένέχυρα χειρί του καθαλαρίου Κορυφών άν ήθελε λείπει εκ τήν Ικανοποίηση /¹⁰ του ρηθέντος σιτηροῦ διά... του ριθέντος σιταριοῦ διά τής ρηθείσης

ἀποφάσεως νά μπορεί νά τῆς πέρνει ἕν ἄλλον διά ἱκανοποίηση /¹¹ τοῦ ρηθέντος σιτηροῦ, ἔχοντα τό ἰνστρουμέντο τῆς ρηθείσης ἀποφάσεως νά ἀποπληρώσει αὐτόν ὡς ἄνωθεν δίδοντες δέ τό εἰρημένον /¹² σιτηρόν νά λάβει τά ρηθέντα ἐνέχυρα. Μάρτυρες εὐλαβέστατος πρωτοπαπᾶς Μιχαήλ ὁ Βικέντης καί παπᾶ κύρ Γεώργιος ὁ Κώμητος.

Προσθήκη

/¹³ +τῇ γ τοῦ Αἰγούστου ἄνωθεν κύρ Ἀληβίζης ὁ Ραρτοῦρος διά μέρους τοῦ ἀναγεγραμμένου ἱερέως πατρός αὐτοῦ παρῶν ὁμολόγησεν ὅτι ἔλαβε τά ἄνωθεν /¹⁴ σιτηρά ἐκ τήν ἄνωθεν Φιλίππα καί αὐτή ἔλαβε τά ἐνέχυρα αὐτῆς καί κράζεται πληρωμένος διά μέρους τοῦ πατρός αὐτοῦ καί τότε σέμπρου αὐτοῦ μάρτυρες Θωμᾶς ὁ Καλωπα... καί Δημήτρης Πελ<άγης>.

ΣΧΟΛΙΑ

6. Πιθανότατα πρόκειται για το οικονομικό αξίωμα του camerario, και του πρωτοβεσιτάριου της βυζαντινῆς διοίκησης, που διατηρήθηκε από τους Ανδεγαυούς και στη συνέχεια από τους Βενετούς στην Κέρκυρα. Ήταν επιφορτισμένος να συγκεντρώνει τις ετήσιες προσόδους από τις γαίες της κρατικής εξουσίας και να δικάζει ποινικές υποθέσεις σύμφωνα με το τοπικό δίκαιο (για περισσότερα βλ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, ὁ.π., σσ. 86-87).

14. Πρόκειται για τον επίμορτο καλλιεργητή, τον επί συμβάσει καλλιεργητή ξένου κτήματος. Η προέλευση της λέξης από το αρχαίο σλαβικό sebru. Βλ. σχετικά Albert Thumb, *Alt und neugrichische Miszellen, Indogermanische Forschungen* 14(1903), σ. 347, G. Weigand, *Die Wiedergabe der slavischen Laute in den Ortsnamen des Peloponnes, Balkan Archiv* 4(1928), σ. 22.

Έγγρα. 3.

ΑΓΟΡΑ ΕΝΟΣ ΧΩΡΑΦΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΠΟΛΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΛΗΒΙΖΗ
(ΑΛΟΪΖΙΟ) ΡΑΡΤΟΥΡΟ ΠΑΤΕΡΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ ΑΛΕΞΙΟΥ

ΙΑΚ, Not. Manoli Toxioti, φак. T.11, φ. 77^v. Ανέκδοτο.

<Κέρκυρα>, 18 Μαΐου 1511.

/¹ +αφι' ἡμέρα 18 τοῦ μαΐου μηνός ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ ἐμοῦ τοῦ

νοταρίου Ἐμμανουήλ Τοξιώτου /² ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν Κορυφῶν πλησίον τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Πόρτου ὁ... <Βρε> /³ τόπουλος ἐπίατρος τῶν Κορυφῶν σωματικῶς παρὼν καὶ ὁμοῦ... τοῦ βουλῇ καὶ /⁴ θελήσει ὁμολόγησεν καὶ εἶπεν ὅτι ἐπώλησεν ἔδωκε καὶ παρέδωκε καὶ σωματικῶς... /⁵ διὰ τοῦ παρόντος ἐγγράφου ἐλευθέρωσεν πρὸς τὸν παρόντα κύρ Ἀληβίζην τὸν Ραρτοῦρον /⁶ τοῦ ποτέ ἱερέως καὶ σακελαρίου τῶν Κορυφῶν κυρ Ἀλεξίου τοῦ Ραρτούρου... καὶ δι αὐτοῦ δέ... /⁷ πρὸς τοὺς αὐτοῦ κληρονόμους καὶ διαδόχους ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ὅλον τὸ ἑξάμπελον /⁸ ἥτοι χωράφιον ὅπερ εχει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Παλαιοπόλεως συνιστάμενον ἀπὸ ἐλαϊκά /⁹ ριζάρια... ὅποῖον ὑπάρχει εἰς τὰ πράγματα ὥπερ τοῦ εἶχεν ἐνδύση /¹⁰... ἡ συμβία τοῦ ποτέ κύρ Ἀλεξίου τοῦ Σκιαδᾶ γιαιγιά του μητρική τοῦ ρηθέντος, /¹¹ νά λαμβάνει ἀπὸ ἓνα ἰνστρουμέντο... τοῦ ἐγεγραμμένου παρὰ νοταρίου Κορυφῶν ποτέ κύρ Ζαχαρίου τοῦ <Ἀλαμάνου> /¹² τοῦ Ἰουνίου μηνός ἡμέρας ζ' ἐν τῷ ἔτει 1473, ὅποια πράγματα ὅπερ ἔχει /¹³... σύνεγγης ἀμπέλου τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Τραχανιώτου πλησίον /¹⁴ καὶ σύνεγγης ἀμπέλου μάστρο τοῦ Νταμοδοῦ Καλαφάτη, πλησίον καὶ σύνεγγης τοῦ ἀμπέλου τῆς Μαρίας /¹⁵ Καλογριᾶς καὶ τῆς ἁγίας Εὐφημίας, ὅποῖον χωράφιον ὅταν τὸ ἔκαμαι τοῦ τζουδεκάδου τῆς ἡ ρηθεῖσα... /¹⁶ καλη ὅταν τὸ ἐνδύθη μέ τὰ ἐπάνω πράγματα ὅπερ ἐνδύθη ὑπῆρχεν τῷ τότε καιρῷ ἄμπελος καθὼς φαί /¹⁷ νεται εἰς τὸ τζουδεκάδον αὐτῆς γενομένω ἡμέρα κα τοῦ Φεβρουαρίου μηνός ἐν τῷ ἔτει αὐο /¹⁸ ὁποῖω τζουδεγάδω εἶδα καὶ ἐδιάβασα ἐγὼ ὁ ἀναγραμμένος νοτάριος Ἐμμανουήλ ὁ Τοξότης /¹⁹ πᾶσαν ἄδιαν νομὴν προνομῶν περιοχῶν καὶ ἔκπαλαι δικαιωμάτων μέ τὸ βάρος /²⁰ τοῦ σολδιάτικου ὅπερ ὀφείλει τὸ κατέτος ὑπέρπυρον ἓνα τῶν /²¹ Κορυφῶν πρὸς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν τῶν Κορυφῶν ἦγουν ὑπέρπυρον ἓνα καὶ οὐχί ἄλλο διὰ τιμὴν τὴν... ἔσωθεν αὐτῶν συμφωνή /²² θησαν καί...τησαν ἦτοι διὰ ὑπέρπυρα ἐξήκοντα ὅποια ἔλαβε μετριτὰ ἐνώπιον ἡμῶν /²³ ἐκ χαιρῶν τοῦ εἰρημένου κύρ Ἀληβίζη καὶ κράζεται πληρομένος καὶ εὐχαριστημένος παρ' αὐτῶν /²⁴ καὶ ἔδωκε πρὸς αὐτόν πᾶσαν ἄδιαν δύναμιν κυριότητα καὶ τέλειαν ἐξουσίαν εἰς τὸ προδηλωμένον /²⁵ ἑξάμπελον εἶται χωράφιον καὶ δένδρη αὐτοῦ ὡς ἄνωθεν τοῦ ποιεῖν εἰς αὐτό ἦτοι ὁ θέλει καὶ /²⁶ βούλεται αὐτός καὶ οἱ αὐτοῦ κληρονόμοι καὶ διάδοχοι πωλεῖν, δωρήσθαι ἀνταλάζουν πλη... /²⁷ διδόναι καὶ τὰ ἑξῆς καὶ εἰς νομὴν διαμονὴν δηλαδή θέσας αὐτόν ὡς τὸ σύνηθες τῶν Κορυφῶν /²⁸ καὶ ὑπόσχεται ὁ ρηθεὶς κύρ Ἀλέξιος καὶ τοῖς

αὐτοῦ κληρονόμους καί διαδόχους καί πάντα τὰ ἀγαθὰ αὐτοῦ /²⁹ κινητὰ καί ἀκίνητα καί αὐτό μίνη τὰ παρόντα καί μέλλοντα. τοῦ ὀφείλειν διαυθεντίζουσαν τὸν /³⁰ εἰρημένον κύρ Ἀληβίζην, καί ὅλους τοὺς κληρονόμους καί διαδόχους αὐτοῦ διὰ τὴν παροῦσαν /³¹ ἀπόφασιν ἀπὸ παντός ἀνθρωπίνου σώματος καί τὰ ἐξῆς μάρτυρες κύρ Μανουήλ ὁ Τραχανιώτης, /³² Γεώργιος ὁ Κλίμης καί κύρ Θεόδωρος ὁ Ροδαλός.

ΣΧΟΛΙΑ

2. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν Ἅγιο Νικόλαο τῶν Γερόντων (βλ. Παπαγεωργίου, σ. 206).

10. Ἡ ρικογένεια μνημονεύεται γραμμένη στο *libro d'oro* τοῦ νησιοῦ ἀπὸ το 1474 (Θεοτόκης, σ. 36).

15. Ἀπὸ τὰ παλιότερα μοναστήρια τοῦ νησιοῦ σύμφωνα με ἀρχειακές πηγές (βλ. Παπαγεωργίου, σ. 235).

15. τζουδεκάδον= δικαστική ἀπόφαση, τὸ δεδικασμένο. Βενετσιάνικη λέξη. Βλ. Boerio, σσ. 823-824.

Ἐγγρ. 4.

Η ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΗ ΜΙΧΑΗΛ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΟΡΙΖΕΙ ΕΦΗΜΕΡΙΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΝ ΑΛΕΞΙΟ ΡΑΡΤΟΥΡΟ ΜΕ ΤΟΝ ΟΡΟ ΝΑ
ΓΙΝΕΙ ΠΡΩΤΑ ΙΕΡΕΑΣ

ΙΑΚ, Not. Petro Spongo, φακ. Σ.147, φ. 103^v. Ανέκδοτο.

<Κέρκυρα> 6 Φεβρουαρίου 1529.

/¹... ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου μητρός τοῦ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Σπυρίδωνος Ἀρχιεπισκόπου... /² τοῦ θαυματουργοῦ καί πάντων τῶν ἁγίων ἀμήν ἐν ἔτει /³ τοῦ Χριστοῦ καί Θεοῦ ἡμῶν ἀφθ ἡμέρα στ' τοῦ Φεβρουαρίου μηνός τοῦ β. Ἐπειδὴ εἰς τὰς πλείστας καί μεγίστας /⁴ χάριτας ἃς ἡ Ἐκλαμπρωτάτη ἡμῶν Αὐθεντία τῶν Βενετιῶν ἐδωρίσατο τῆς τιμιωτάτης /⁵ κοινώτητος τῆς παρούσης πόλεως Κερκύρας παραδεχέτωσαν ὅτι οἱ εὐγενέστατοι σύντιχοι τῆς ρηθείσης πόλεως /⁶ οἱ ἐκ βουλῆς τῆς αὐτῆς τιμιωτάτης Κοινώτητος οἱ κάτωθεν γεγραμμένοι

ἐχέτωσαν πᾶσαν ἐξουσίαν προσβλέπειν /⁷ καὶ κυβερνᾶν τὰ πάντα
 πράγματα τῆς ρηθείσης κοινώτητος εἰς πᾶσαν χρείαν αὐτῆς εἰς τὰς
 ἐξουσίας /⁸ αὐτῆς ἐστὶν καὶ αἱ ἐκκλησίαι τῆς ρηθείσης Κοινώτητος
 αἰτίνες κυβερνῶνται ἑκπαλαὶ ἐκ τῶν κατὰ καιροὺς /⁹ εὕρισκομένων
 εὐγενεστάτων συντίχων. Ἐνας ἐστὶ καὶ ὁ πάνσεπτος ναὸς τοῦ
 Παμμεγίστου Ταξιάρχου /¹⁰ ὄντινα νῦν ἱεουργεῖ ὁ εὐλαβέστατος ἐν
 ἱερεῦσι ἱερεὺς κύρ Λοήσης ὁ Ραρτοῦρος ὡς ἐκεῖνος ἐξουσία ἔχει /¹¹ ἐν
 τῇ ρηθείσῃ μονῇ ἕως τέλος τῆς ζωῆς αὐτοῦ... παραλαβεῖν /¹² τὸν ἅγιον
 ναόν... εὐγενεστάτων συντίχων τῶν Ἑνετῶν δηλαδή /¹³ μισέρ Ἀντρέα
 τὸν Ἀνιζίνο, μισέρ Γαλτιέρο Μουρέλο, μισέρ Στέφανο Ὀφεομάχο καὶ
 μισέρ Ἀνδριόλο /¹⁴ τὸν Καρτάνην ἵνα ἐν τῇ ρηθείσῃ μονῇ τὸν υἱόν
 αὐτοῦ Ἀλέξιον βεβαιωθέντος τοιῶσδε ὅτι, /¹⁵ γενόμενος ἱερεὺς ὁ
 εἰρημένος, Ἀλέξιος, ἐχέτω τὴν ρηθείσῃ μονή ἐν ὅλῳ τῷ χρόνῳ τῆς ζωῆς
 αὐτοῦ μετὰ /¹⁸ πάντων τῶν ἐσόδων καὶ ἀπολαύσεων αὐτοῦ καθὼς τὰ
 ἔχει καὶ αὐτός ὁ προδηλωθεὶς παπᾶς /¹⁷ κύρ Λοήσης εἰς τὰ ἐξῆς
 ἅπαντες διό οἱ ἀναγεγραμμένοι εὐγενέστατοι σύντιχοι τὴν ἱκεσίαν /¹⁶
 αἰτήσῃ τοῦ ρηθέντος ἱερέως Ἀλοῖζίου εἰδόντες καὶ τὸν αὐτὸν Ἀλέξιον
 προκόπτοντος ἐν... /¹⁹ πνευματικῆς τροφῆς γράμματα καὶ τοιαῦτα μετὰ
 πάσης σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας /²⁰ καὶ οὐχ ὥς... διότι ἐξ ἀπαλῶν
 ὀνίχων τοῖς γράμμασι προσκολληθεὶς /²¹ τῶν γὰρ ἀγαθῶν σπερμάτων
 ἀγαθὰ τὰ γένη οὕτως ἐκ ρίζης ἀγαθός ὁ κλάδος /²² ἐξ οὗ καρπὸς
 ἐβλάστησεν. Διὰ τοῦτο οἱ προδηλωθέντες εὐγενέστατοι σύντιχοι /²³ ὄντες
 ἐκ μιᾶς βουλῆς καὶ γνώμης εἰδόντες τὴν καλὴν κυβέρνησιν καὶ
 εὐπρεπεστάτην καθεκάστην /²⁴ καὶ ἐν τῇ ρηθείσῃ μονῇ παρὰ τοῦ
 εἰρημένου ἱερέως γενόμενη οἷα εἰκός... τοῖς αὐτοῦ /²⁵ ἐν τῇ αἰτήσῃ τοῦ
 ρηθέντος ἱερέως διὰ δυνάμεως τῶν αὐτῶν ὀφφικίων ἐπακολουθέντα /²⁶
 τὰ πρό αὐτοῦ οἱ εὐγενέστατοι σύντιχοι ἴχνη κινούμενοι μάλιστα ἐκ τῆς
 καλῆς ἀρετῆς τοῦ εἰρημένου ἱερέως /²⁷ διὰ νὰ βάνουν τοῦ ρηθέντος
 Ἀλεξίου ἐν σπουδῇ ὡς ἄνωθεν θεωροῦντες τὴν ἀρέσκειαν καὶ
 πρέπουσαν κυβέρνησιν /²⁸ ἐν τῇ ρηθείσῃ μονῇ ἐν τῇ ἐνεστώσῃ ἐκ
 μέρους... τῶν Βενετιῶν τὰ μέλλοντα /²⁹ προορῶντες ἐποίησαν πρὸς
 αὐτὸν διαλογισμὸν τοιῶδε: ὅτι γενόμενος ἱερεὺς ὁ ρηθείς Ἀλέξιος /³⁰
 ἔστω ἐπικράτους τῆς ρηθείσης μονῆς τῶν πραγμάτων καὶ ἀπολαύσεων
 αὐτῆς παρόντων τὴν σήμερον /³¹ δηλαδή ἱερέων, σκευῶν, βιβλίων,
 πραγμάτων κινητῶν καὶ ἀκινήτων αὐτῆς τὴν ἐξουσίαν δέ... /³² τρόπον
 ἐν αὐτῇ... παντοίων δικαιωμάτων αὐτοῦ ἐν αὐτῇ ὀφείλει καὶ

ἀνεμποδίστως /³³ τῷ θεῷ ἱκετηρίδα εὐχὴν ψάλλειν τὴν ἅπασα ἀκολουθία του δλου ἐνιαυτοῦ ἐν νυκτί... /³⁴ τῆς ἐκλαμπροτάτης αὐθεντίας τῶν Βενετιῶν...

ΣΧΟΛΙΑ

1. Ἡ περιοχή του ναοῦ του Αγίου Σπυριδωνος ἦταν μεταξύ της πόλης και του προαστείου Σαρρόκου. Ο ναός του Αγίου Σπυριδωνος του εγγράφου στην περιοχή αὐτή δεν υπάρχει σήμερα· κατεδαφίστηκε το 1575. Προς τιμὴν του Αγίου κτίστηκε καινούριος ναός, στο χώρο που υπάρχει και σήμερα, ο οποίος περατώθηκε το 1594. Στη σημερινή του μορφή ο ναός ἔφτασε μετά από πολλές βελτιώσεις και αλλαγές. Γιά περισσότερα βλ. Παπαγεωργίου, σ. 199.

5-9. Γίνεται φανερό ὅτι για τους ναοὺς της πόλης ὅπως και για τα κοινά, τον κύριο λόγο είχαν οι ευγενεῖς του νησιού που αποτελούσαν και το μέγα Συμβούλιο της Κοινότητος.

9. Ο ναός κτίστηκε τον 14ο αἰῶνα και θεωρεῖται ἀπὸ τους πιο παλιούς της Κέρκυρας. Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου, σ. 200.

16. Ο Αλέξιος Παρτούρος την εποχή αὐτή φοιτοῦσε σε κάποιο σχολεῖο, ὅπου η ἐπίδοσή του φαίνεται πως ἦταν αξιόλογη.

Ἐγγρ. 5.

Η ΑΝΑΘΕΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΑΓΜΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΣΤΟΝ ΠΑΠΑ ΑΛΕΞΙΟ ΠΑΡΤΟΥΡΟ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΣΤΗ ΡΩΜΗ ΜΕ ΣΚΟΠΟ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΠΑΠΙΚΗΣ ΒΟΥΛΛΑΣ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΚΕΡΚΥΡΑΙΩΝ

ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxa, φακ. Μ.180, φ. 293^Γ-V. Ανέκδοτο.

<Κέρκυρα> 20 Σεπτεμβρίου 1539.

/¹ 293^Γ +αφλθ ημέρα κ του Σεπτεμβρίου ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρός /² ἡμῶν Ἀντωνίῳ ἐν τῷ ἐμπορίῳ Κορφῶν, καὶ ἐν τῇ Σπηλαίᾳ οἱ εὐλα /³ βέστατοι ἱερεῖς δηλαδὴ κυρίος Ἀλοῖζος Παρτούρος τίμιος πρωτο /⁴ πατὰς Κορφῶν καὶ κυρίος Γεώργιος Φλῶρος τίμιος σακελίον /⁵ ταύτης τῆς πόλεως δι αὐτῶν ἐνεργοῦσι τὰ ὑπογεγραμμένα /⁶ ὡς κεφαλὴ καὶ ἀρχηγοὶ τοῦ ἱεροῦ Τάγματος τῶν λβ ἱερέων /⁷ ταύτης τῆς χώρας οἵτινες πάνυ πολλὰ ἐπεθυμοῦσιν ἰκέσθαι /⁸ καὶ φθάσαι ὑπὸ

τῆς σκιᾶς τῶν ἐντίμων πτερύγων τοῦ ^{/9} Πανευφήμου καί Παναγιωτάτου
 πάπα Ῥώμης ὅπως ^{/10} αἰτήσωσιν ἐκ τῆς πανευφήμου ιερᾶς πηγῆς τῆς
^{/11} Παναγιώτητος αὐτοῦ εὐεργεσίαν καί μπρέβε, ὥσπερ ^{/12} ἐκείνην
 ἐδωρήσατο καί τῇ ἀρχῇ τῆς Ἐκκλησίας Ζακύνθου ^{/13} καί Κεφαλληνίας
 Ἐπισκόπῳ καί πρωτοπαπᾷ εἰς ^{/14} τό κρίνειν, ἀνακρίνειν καί
 κατακρίνειν τοὺς ὑπ' αὐτῶν ^{/15} ιερεῖς γραικοὺς καί μοναχοὺς πλὴν τό
 τῆς ἐνισταμένης ^{/16} αὐτῶν πενίας ἄχθος διὰ τὴν τῶν Ἰσμαηλιτῶν
 ἀποικομένην ^{/17} ἐπιδρομὴν οἵτινες ἀφείλοντο ἀπασαν τὴν ὑπαρξιν ^{/18}
 αὐτῶν οὐκ ἔχουσι τό εὐπορον ἐκεῖσε ἰκέσθαι ^{/19} σωματικῶς αἰτήσασθαι
 ὡς ἄνω εἴρηται παρὰ τῆς ^{/20} Παναγιώτη<τος> αὐτοῦ. Τὴν εὐεργεσίαν
 εἴληφον ὁ τῆς ^{/21} Κεφαλληνίας Ἐπίσκοπος καί τῆς Ζακύνθου
 πρωτοπαπᾶς ^{/22} εἰς τό ἀνακρίνειν καί κατακρίνειν τοὺς ὑπ' αὐτῶν ^{/23}
 γραικοὺς ιερεῖς, καὶ οὐ φοιτᾶν ἐν ἄλλοις ὁφικίοις ^{/24} τῶν ἰταλῶν. Διὰ
 τό ἀσκανδάλιστον χάριν τούτου ^{/25} μὴ δυναμένων ὡς ἄνωθεν ἰκέσθαι
 ὑπὸ τῆς ἐξουσίας ^{/26} τοῦ Παναγιωτάτου Πάπα ἀπηλαῦσθαι καί οὗτος
^{/27} ὁ τίμιος πρωτοπαπᾶς τῆς ὁμοίας ἐξουσίας ὡς ^{/28} κεφαλὴ τοῦ
 Τάγματος τῶν λβ ιερέων καί τῶν ἔξω ^{/29} ιερέων γραικῶν ἐκλέξαντο τόν
 παρόντα τίμιον ^{/30} 293^v ιερέαν ἐκ τοῦ ιεροῦ Τάγματος αὐτῶν τῶν λβ
 ιερέων ^{/31} κυρίον Ἀλέξιον Ῥαρτουῆρον πρεσβύτερον ὄντα καί αὐτόν ^{/32}
 ἓνα τῶν ἀδελφῶν τοῦ εἰρημένου ιεροῦ Τάγματος τῶν λβ ^{/33}
 ἐξαποστεῖλαι εἰς τόν ρηθέντα Παναγιώτατον Πάπαν ἀντ' αὐτοῦ ^{/34} τοῦ
 τιμίου Πρωτοπαπᾶ αἰτήσασθαι τὴν εἰρημένη δωραιάν, ^{/35} ὅθεν διὰ
 παντός κρειτοτέρου τρόπου μεθοῦ δύναται ὁ ρηθεὶς κύριος ^{/36}
 πρωτοπαπᾶς συνευδοκῶν καί ὁ ρηθεὶς κύριος σακελάριος. Δι' αὐτῶν ^{/37}
 καί τοῦ ρηθέντος Τάγματος ἀξίωσαν νόμιμον ἐπίτροπον αὐτῶν ^{/38} τόν
 ρηθέντα ιερέαν παπὰ κύρ Ἀλέξιον καί μηνυτὴν τοῦ φθᾶσαι χάριτι τῶν
^{/39} ὑπὸ τῆς σκιᾶς πνευματικῆς καί τοῦ ἀγιωτάτου πάπα καί ὅπου ἂν
 ὑπάρχει χρεῖα ^{/40} καί ὑπὸ τῶν ιερῶν ὁφικίων αὐτοῦ μετὰ
 ταπεινώσεως καί εὐλαβῶς ^{/41} αἰτῆσαι ὁμοίαν δωραιάν καί λύσιν, ὑπὸ
 κήρῳ καί ἀσφάλειαν. ^{/42} Ἐδώρησεν καί τῇ ἀρχῇ τῆς Κεφαλληνίας
 καί Ζακύνθου τοῖς γραικοῖς ^{/43} ἵνα πείθωνται οἱ γραικοὶ ιερεῖς τῷ
 αὐτῷ πρωτοπαπᾷ καί οἱ μονάζοντες ^{/44} καί κρίνειν, κατακρίνειν καί
 ἀνακρίνειν αὐτούς καί μὴ ἄνα ^{/45} τρέχειν ἐν ἄλλοις ὁφικίοις τοῖς τῶν
 λατίνων, εἰ μὲν καί χάριτι ^{/46} τοῦ Παναγίου Πνεύματος εἰς οὐδέν
 διαφέρει ἢ δυτικὴ καί ἰταλικὴ Ἐκκλησία ^{/47} ἀλλὰ μιά ὁμόνοια ἐν
 ταυταῖς οὔσα. Πλὴν φύουσιν ^{/48} σκάνδαλα πολλάκις φοιτᾶν οἱ γραικοὶ

κληρικοί εἰς ὀφίκια /⁴⁹ ἰταλῶν χάριν πολλῶν προφάσεων. Ὅθεν χάριν εἰρήνης, προσ /⁵⁰ αἰτῶν ὁ ρηθεὶς τίμιος προσαιτῶν τὴν δωραιάν ἐδωρήσατο, ἡ Παναγιώτης /⁵¹ αὐτοῦ καὶ τῇ ἀρχῇ τῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, καὶ ζητῆσαι τῆς αὐτοῦ Παναγιώτητος αὐθις τὴν ταύτην δωραιάν /⁵² μπρέβε, λύσιν, λίβελον, σφραγίδαν, ὄρους, /⁵³ προστάγματα, ἐντολάς, ἐντάλματα καὶ ὅλα ὅσα ἂν /⁵⁴ δύναται χάριν τῆς ὑποθέσεως περὶ τῆς ἄνω εἰρήνης καὶ /⁵⁵ ὅπερ ἐνεργήσῃ ὁ αὐτός κυρίως μηνυτῆς καὶ ἐπίτροπος /⁵⁶ ὑπὲρ ταύτης τῆς ὑποθέσεως ὑπόσχεται ὁ ρηθεὶς τίμιος /⁵⁷ πρωτοπαπᾶς κύριος σακελίον καὶ τό Τάγμα αὐτῶν νά /⁵⁸ μένει ἐν παντί ἀσφαλείᾳ. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐκλαμπροτάτην /⁵⁹ αὐθεντίαν δύνανται ὁ ρηθεὶς κουμέσος εἰς πᾶν ὀφίκιον ὅπου ἂν ὑπάρχει χρεῖα /⁶⁰ ἐνεφανήσασθαι, αἰτήσασθαι τούτων ὡς ἄνωθεν εἶπομεν... Ἄντ<ώνιος> Στρατιώτις.

ΣΧΟΛΙΑ

1-2. Ο ναός, σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, βρισκόταν στο εμπορικό λιμάνι της Κέρκυρας, στη Σπηλαία, όπου και σήμερα. Θεωρείται από τους πιο παλιούς της πόλης. Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου, σσ. 208-209.

4. Με την ιδιότητα αυτή ο Γεώργιος Φλώρος εμφανίζεται σε πολλά αρχειακά έγγραφα της εποχής. Τα στοιχεία μας για το πρόσωπό του δεν είναι επαρκή ούτως ώστε να τον ταυτίσουμε ή όχι με τον Μ. Πρωτοπαπά Κέρκυρας Γεώργιο Φλώρο των ετών 1595 (2 Απριλίου)-1605 (18 Νοεμβρίου). Αν θεωρήσουμε ότι το 1539, ως ιερέυς ήταν περίπου 30 χρονών, το 1605 που πιθανότατα πεθαίνει ήταν 95 χρονών περίπου, ηλικία αρκετά προχωρημένη. Η οικογένεια των Φλώρων ήταν κερκυραϊκή και αναγράφεται στο libro d'oro του νησιού. Κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα διατέλεσαν μεγάλοι πρωτοπαπάδες δύο πρόσωπα της ίδιας οικογένειας, ο Γρηγόριος Φλώρος (22 Δεκεμβρίου 1608-17 Νοεμβρίου 1645) και ο Θεοδόσιος Φλώρος (17 Νοεμβρίου 1645-14 Απριλίου 1675). ΙΑΚ, Μ.Α.Γρ., φακ. 3, φ.97^V-98^Γ.

11. μπρέβε (=breve): παπικό έγγραφο. Τον 15ο αιώνα είχε τη σημασία της παπικής επιστολής ή έγγραφο που περιείχε λόγους. Στο μεσαίωνα είχε την ευρύτερη σημασία του documento. Για τους βυζαντινούς ανάλογο έγγραφο ήταν το κοντάκιο (Dizionario etimologico Italiano, τόμ. 1, σ. 596, λήμμα breve).

12-14. Πρόκειται για τη σχετική Βούλλα (28 Μαρτίου 1527) του πάπα Κλήμη του Ζ' ο οποίος επεκύρωνε αυτά που είχαν διαταχθεί από τον Πάπα Λέοντα τον Γ' σχετικά με τα εκκλησιαστικά θέματα της Ζακύνθου και Κεφαλλονιάς (Χιώτης, τόμ. 6, σσ. 103-105).

15-17. Το έγγραφο αναφέρεται στην επιδρομή των Τούρκων υπό τον Χαϊρεδίν Βαρβαρόσσα το 1537, που είχε ως αποτέλεσμα την ολοσχερή καταστροφή του νησιού και την απώλεια μεγάλου μέρους του πληθυσμού της. Σύμφωνα με τις αρχειακές μαρτυρίες η έλλειψη αγαθών από την ερήμωση της εξοχής και γενικά η ανέχεια μετά την επιδρομή ήταν παντελής (ΙΑΚ, Ενετοκρατία, Πρεσβείες, φακ. 97, αριθ. 4).

46. Υπαινίσσονται ίσως εδώ την συνύπαρξη των δύο δογμάτων και όχι τις δογματικές διαφορές. Λίγα χρόνια αργότερα (1583), υπό άλλο βέβαια πνεύμα και καταστάσεις, κάτι παρόμοιο θα υποστηρίξει ο Λατίνος Επίσκοπος Ζακύνθου Comendoni: "Οι Γραικοί των νήσων είναι ενωμένοι μετά του Πάπα. Κατά τύπους εκκλησιαστικούς μόνον και ακολουθίας Ρωμαϊκού ρητού διαφέρουν των Καθολικών..." (Χιώτης, τόμ. 6, σ. 42).

51. λίβελλον (=libello), σύντομο επίσημο έγγραφο (Dizionario Etimologico Italiano, τόμ. 3, σ. 2220, λήμμα libello).

58. κουμέσος=comesso=πληρεξούσιος (Boerio, σ. 183).

Έγγρ. 6.

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΓΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΣΤΗ ΡΩΜΗ

ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. M.180, φ. 344^v-345^r.

<Κέρκυρα> 18 Οκτωβρίου 1539.

/¹ +Οι εύλαβέστατοι ιερείς δηλαδή κύριος πρωτοπαπάς Κορφῶν Ἀλοΐζιος Ραρτουῦρος /² καὶ κύριος Γεώργιος Φλῶρος σακελίον, διὰ μέρους αὐτῶν καὶ τοῦ ἱεροῦ Τάγματος /³ αὐτῶν τῶν λβ ὡς ἐκεῖ, ἐπεθυμοῦσι τοῦ τυχεῖν, τῆς χάριτος /⁴ καὶ εὐεργεσίας ὡς ἐν τοῖς τρισὶ

κεφαλαίοις, ὑπετάγει ὁ εὐλαβέ ^{/5} στατος παπά κύρ Ἀλέξιος Παρτουῦρος
 υἱός τοῦ εἰρημένου τιμίου πρωτοπαπά ^{/6} διὰ κόπου καὶ μόχθου αὐτοῦ,
 στεραιῶσαι ὡς ἐν ἐκεῖνα ὄθεν ^{/7} καὶ ὁ ρηθεὶς παπάς κύρ Ἀλέξιος διὰ
 τῆς μεσιτείας αὐτοῦ ἐκείσε ὅπου ^{/8} ἀπέρχεται στηρίζαι ἐκ τῶν ἐχόντων
 τὴν ἐξουσίαν τὰ ρηθέντα κεφάλαια ^{/9} καὶ ἐρχομένου ἐδῶ σὺν τοῖς
 εἰρημένοις κεφαλαίοισιν ἐστηριγμένοις διὰ μέσου ^{/10} τοῖς κόποις
 μόχθοις καὶ ἄλλα αὐτοῦ τοῦ ἱερέως, νά ὥσιν ὑποταγμένοι ^{/11} οἱ
 ἄνωθεν ἱερεῖς τοῦ ἄνωθεν Τάγματος ἵνα παρέξωσιν καὶ δόσωσι αὐτῷ
 //12 345Γ τῷ ἱερεῖ, τό εἰσόδημα τῶν λβ ἱερέων ὃ ἔχουσιν ἐν τῇ περιοχῇ
 χωρίου Στρογγύλης ^{/13} καὶ Ἐπισκοπιανῶν εἰς χρόνους δέκα νά χαίρεται
 τοὺς καρπούς αὐτοῦ ^{/14} τοῦ εἰσοδήματος, εἰς ὅλλα τὰ αὐτά ἔτεα δέκα.
 χωρὶς τινός ^{/15} ἐμποδιάσεως εἰς ἀντιμισθίαν τῆς χάριτος κόπου καὶ
 ἐξόδου μέλλει ^{/16} καὶ αὐτός ὡς ἄνωθεν ἐνδείξασθαι τῷ τάγματι ὡς
 οὕτως συμφωνήσαν ^{/17} μάρτυρες κύρ Μάρκος Πετροῦτζος καὶ μαΐστρο
 Ἀντώνης Μαρκέσης.

Στην ὡα, 344^V,

^{/1} αφμα ἡμέρα β' τοῦ αὐγούστου ὁ ἀντικρὺ εὐλαβέ ^{/2} στατος
 πρωτοπαπάς ἐκκόπτει ^{/3} τὴν ἀνικρὺ / γραφὴν μετὰ τοῦ ἀνα ^{/4}
 γεγραμμένου κυρίου σακελαρίου ^{/5} ἵνα μὴ ἔχει καμίαν ἰσχὺ ^{/7} τόσον εἰς
 ἀντενέργειαν ^{/8} τῶν πράξεων τοῦ ἄνωθεν παπά κύρ Ἀλέξιον τόν
 ἀπόντα καὶ ἂν ἤθελε ποτέ ὁ ρηθεὶς παπά κύρ Ἀλέξιος ἐναντιωθῇ τό
 παρόν <...> ^{/9} διὰ τινός τρόπου, ὑποσχέθαι ἐπιστρέψαι τὰ ἀγαθὰ ὅποια
 τὰ διαυθεντέψει τό ἱερόν τάγμα τῶν 32 ^{/10} ἱερέων διὰ τό κέρδος
 αὐτῶν.

Ἀντώνιος Μαρκέσης

Ὁ εὐλαβέστατος Ἰώβ ἱερομόναχος/

Στην ὡα 345Γ:

^{/1} ἡμέρα ιη τοῦ μηνός ἄνωθεν αφμά ^{/2} εἰς φωνὴν εὐλαβέστατοι ἱερεῖς
^{/3} πρωτοπαπάς καὶ σακελίον ^{/4} πίπτουσι ἐκ τοῦ πτώματος ἦτοι ^{/5}
 κοιψίμου τοῦ ἄνωθεν ὡς περ ^{/6} μὴ θέλει γενέσθαι ἡ κόψις ἡ ἄνωθεν
 τοῦ ἄνωθεν ἰστρουμένου 1539 ^{/7} ἂν στηριχθῶσι τὰ κεφάλαια ὑπετάγη
 ὁ παρὼν εὐλαβέστατος παπά ^{/8} κύρ Ἀλέξιος ὁ ἄνωθεν καὶ ἡ ἀνωτέρα
 γραφὴ ἡ ἐν τῇ ιη' Ὀκτωβρίου ὡς βεβαιῶμεν τῶν κεφαλαίων ὧν
 ἐπεθυμοῦσιν ^{/9} ὡς ἄνωθεν βεβαιωθῇ ἐπειδὴ ἐκοπίασε πολλὰ νά μένη ἐν

πάση τῇ δυνάμει αὐτῆς καί εἰς οὐδεμίαν δύναμιν μένεται ἡ ἀφαίρεσις /¹⁰ καί κόψις ἡ ἄνωθεν.

μάρτυρες Ἀντώνιος Μαρκέσης καί κύρ Ἰωάννης Βρετόπουλος

ΣΧΟΛΙΑ

12-13. Τα χωριά Στρογγυλή και Επισκοπιανά ανήκαν, όπως και σήμερα, στη μέση Κέρκυρα, περιοχή Μεσογγής.

17. Ο Μάρκος Πετρούτζος πρέπει να ανήκε στη ζακυνθινή οικογένεια Πετρούτσου (Θεοτόκης, σ. 38). Το επώνυμο Μαρκέσης δεν απαντά ούτε στην Κέρκυρα ούτε στη Ζάκυνθο ούτε στην Κεφαλονιά (Θεοτόκης, σσ. 36-38). Επίθετο όμως Μαρκέτη υπάρχει στην Κεφαλονιά (Θεοτόκης, σ. 38). Πρόκειται μήπως για μέλος αυτής της οικογένειας και στο έγγραφό μας αντί Μαρκέτη έχουμε Μαρκέση;

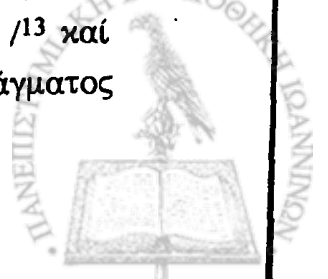
Έγγο. 7.

Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.184, φ. 146^V.

<Κέρκυρα> 14 Ἰουλίου 1545.

/¹ +Ἡμέρα 14 Ἰουλίου (αφμε) αὐτῷ τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου εἰς τὴν Σπηλαία οἱ εὐλαβέστατοι /² ἱερεῖς κύριος Ἀλοῖζιος Ῥαρτούρος πρωτοπαπᾶς Κερκύρας /³ καί κύριος Γεώργιος Φλῶρος δι αὐτῶν καί παντός τοῦ κλήρου /⁴ καί ἱεροῦ Τάγματος τῶν 32 παρόντων εἶπον δι, μή /⁵ δυναμένων αὐτῶν ὑπάγειν εἰς τὴν Βενετίαν καί Ῥώμην /⁶ ἀποκριθῆναι κατὰ τῶν ἀντιδίκων τοῦ Τάγματος /⁷ παρακάλεσαν τὸν παρόντα τίμιον ἱερέαν παπᾶ κύρ Ἀλέξιον /⁸ Ῥαρτούρον υἱὸν τοῦ εἰρημένου κυρίου πρωτοπαπᾶ ἵνα πάλιν /⁹ κόποις λάβῃ ἀντ' αὐτοῦ τοῦ Τάγματος ἐκεῖσε /¹⁰ γενέσθαι ἀποκριθῆναι διευθεντεύση καί ἄλλα καί ὑπόσχονται /¹¹ αὐτοῖ κύριος πρωτοπαπᾶς καί σακελάριος, καί ὀνομάτων /¹² ἄνωθεν, πρὸς αὐτὸν ὅπως τοὺς κόπους καί ἐξόδους αὐτοῦ /¹³ καί εἰς τὰλλα νά πληρωθῇ καί εὐχαριστηθῇ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ /¹⁴ τάγματος

ὑποσχομένων αὐτῶν ὡς ἄνωθεν μαρτύρων /¹⁵ παπά κύρ Μάρκου Μελισινοῦ καί κύρ Στεφάνου /¹⁶ Κακούρη καί κύρ Ἀντωνίου Κλομποτζιάρη καί /¹⁷ κύρ Μανουήλ Μανιάτου.

ΣΧΟΛΙΑ

15. Για την καταγωγή της οικογένειας Μελισσηνῶν και την γενεαλογική ιστορία τους ειδική είναι η μελέτη του Χασιώτη (Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισσουργοί), 16ος-17ος αι., Θεσσαλονίκη 1966, ιδιαίτερα σσ. 15-22). Ο παπά Μάρκος Μελισσηνός του εγγράφου πιθανότατα καταγόταν από την Κεφαλονιά, γιατί η οικογένεια αναγράφεται στη χρυσόβιβλο του νησιού (Θεοτόκης, σ. 37).

16. Για την οικογένεια Κακούρη και μέλη της τα χρόνια αυτά βλ. παραπάνω (σ. 157 και σημ. 44). Για τον Στέφανο Κακούρη δεν έχουμε άλλες πληροφορίες.

Έγγρ. 8.

ΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΑΓΜΑ ΩΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΗ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ ΣΦΡΑΝΤΖΗ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ

ΙΑΚ, Not. Petro Spongo, φακ. Σ.148, φ. 335^Γ-336^Υ. Ανέκδοτο.

<Κέρκυρα> 25 Αὐγούστου 1547.

/¹ Ἰησοῦ Γλυκύτατε ἐλέησόν με καί τῶν ἐντολῶν τῶν αὐτῶν συνέτησον
/² +Ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τῆς Ὑπεράγνου καί Ὑπερενδόξου δεσποίνης ἡμῶν /³ Θεοτόκου καί Ἀειπαρθένου Μαρίας καί πάντων καί πασῶν τῶν ἁγίων ἀμήν /³ Ἐπειδή πρό πλείστων χρόνων παρελθόντων ὁ ποτέ τιμιώτατος μοναχός κύρ /⁴ Παλλάδιος καί κατά κόσμον κυρίου Πανσελήνου τοῦ Χοντρόπουλους ἔλαβεν /⁵ ἐκ τοῦ εὐλαβεστάτου ἱερατικοῦ Τάγματος τῶν τριάκοντα δύο ἱερέων /⁶ τῆς παρούσης πόλεως τήν ἐνδοξον μονήν τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἡ ἐπιλεγομένη /⁷ τοῦ Σφραντζῆ καί τή μονή τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος ἥτις ἐστίν ἐγγύς τῆς εἰρημένης μονῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου, κείμεναι ἐν

τῇ περιοχῇ τῆς Παλαιοπόλεως ἵνα ἔχει αὐτάς /⁸ μετὰ τῶν παντίων αὐτῶν κτημάτων κινητῶν τε καὶ ἀκινήτων /⁹ καὶ μετὰ τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ βιβλίων καὶ πάντα τὰ δικαιώματα αὐτῶν /¹⁰ τοῦ ἔχειν αὐτὴν μέχρι τέλους ἐκεῖνος καὶ τῶν τε ἐκείνου τοῦ ἔχειν πᾶσαν ἐξουσίαν /¹¹ ἐγκαταλεῖψαι τὰς εἰρημένας μονὰς καὶ πάντα τὰ αὐτῶν ἀγαθὰ ὡς ἄνωθεν /¹² ἐν ἑτέροις δύο προσώποις τιμίους ὡς ἐν αὐτῷ δόξῃ εἰς ἐλέησιν /¹³ καὶ τιμὴν τῆς εἰρημένης μονῆς καὶ πραγμάτων αὐτῆς ἔτι κειμένων /¹⁴ ὁ εἰρημένος παπὰ κύρ Παλάδιος διὰ δυνάμεως τῆς εἰρημένης δοθείσης αὐτῷ /¹⁵ ἐξουσίαν ζῶντος ἔτι ἐκείνου ἔδωσε τοῦ παρόντος εὐλαβεστάτου ἁγίου πρωτοπαπᾶ /¹⁶ καὶ Χωροεπισκόπου τῆς παρούσης πόλεως κυρίου Ἀληβίζη τοῦ Ραρτούρου ἐν ἐκ /¹⁷ τῆς ἐν μέσῳ αὐτῶν συγγενίας καὶ διὰ τῆς μεγίστης εὐσπλαχνίας ἣν ἐν αὐτῷ εἶχεν /¹⁸ καὶ μάλιστα ἀξίαν καὶ ἐν ταῖς τοῦ Θεοῦ ἁγίαις ἐκκλησίαις ἀγαθὸν κυβερνήτην ὄντινα /¹⁹ Καὶ προορῶν ὁ ρηθείς παπὰ μοναχὸς εἰς αὐξῆσιν καὶ τιμὴν τῆς εἰρημένης μονῆς διὰ τούτου /²⁰ ἀπέδωσε πρὸς τὸν εἰρημένον εὐλαβέστατον πρωτοπαπᾶ τῆς εἰρημένης ἐνδόξου μονῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος /²¹ μετὰ τῶν προδηλωθέντων ἐν αὐταῖς ζητημάτων κινητῶν τε καὶ ἀκινήτων ἱερῶν, /²² σκευῶν τε καὶ βιβλίων καὶ μετὰ τῶν παντίων αὐτῶν δικαιωμάτων παρόντων καὶ μελλόντων /²³ οἷων καὶ ὄσων ἐν παντί τρόπῳ δι οὗ δυνατοῦ τρόπου καὶ τράτου αἱ αὐταὶ μοναὶ ἔχουσιν /²⁴ φ. 335^v ὅπως ὁ εἰρημένος εὐλαβέστατος πρωτοπαπᾶς ἔχει τὰς εἰρημένας μονὰς /²⁵ μετὰ τῶν παντίων αὐτῶν ἀγαθῶν καὶ δικαιωμάτων ὡς ἄνωθεν μέχρι τέλους τῆς /²⁶ ζωῆς αὐτοῦ καὶ ἐν μέσῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἐχέτω ἐξουσία ἀφιέναι τὰς εἰρημένας /²⁷ ἐνδόξους μονὰς μετὰ τῶν παντίων κτημάτων καὶ δικαιωμάτων αὐτῶν ὡς ἄνω /²⁸ ἐν ἑτέρῳ προσώπῳ ἵνα καὶ αὐτὸς ἀγιεύειν ἂν εἰς ἱερουργίαν καὶ εἰς δόξαν Θεοῦ εἰς αὐξῆσιν καὶ τιμὴν ἔσται ὡς ἔφημεν /²⁹ Ὅστις μέγας πρωτοπαπᾶς, ἰδὼν τὸν παρόντα εὐλαβέστατον πρωτοπαπᾶν ἱερομόναχον κύρ /³⁰ Σωφρόνιον τὸν υἱὸν αὐτοῦ πεπαιδευμένον ὄντα, καὶ ἀξιὸν ἐν ταῖς ρηθείσαις μοναῖς /³¹ εἶναι ἱερουργόν καὶ Κυβερνήτην καὶ διὰ τοῦτο προορῶν εἰς ὠφέλειαν καὶ τιμὴν τῶν ρηθέντων μονῶν /³² καὶ πραγμάτων παντίων αὐτῶν ἐπέδωκεν πρὸς αὐτόν τὴν εἰρημένην μονὴν μετὰ τῶν εἰρημένων /³³ παντίων ἀγαθῶν καὶ δικαιωμάτων αὐτῶν ὡς ἄνωθεν τοῦ ἱερουργεῖν καὶ κρατεῖν αὐτάς καὶ /³⁴ ἔχειν εἰς αὐξῆσιν καὶ οὐχί εἰς ἐξώντωσιν ὡς φαίνεται ὑπὸ ἰνστρουμέντου γεγραμμένου ἐκ χειρὸς τοῦ /³⁵

εὐλαβεστάτου ιερέως κύρ Πέτρου τοῦ Βραγανιώτη ἡμέρα.... τοῦ... αἰμστ
 /³⁶ ὅστις παπᾶς ἀπὸ τὴν σήμερον ἱερουργεῖ ἐν ταύταις ταῖς μοναῖς καὶ
 ἐν αὐταῖς ἐποίησεν πλείστην αὐξησιν ἀναγκαῖα αὕτη /³⁷ καὶ ἐκάστη
 ἡμέρα ποιεῖ ἐξιδίας αὐτοῦ δαπάνης ὡς φιλόθεος καὶ φιλόκληστος /³⁸
 ἰδόντες δέ ὅλοι οἱ παρόντες εὐλαβέστατοι ἱερεῖς δηλαδή /³⁹ ὁ
 προδηλωθεὶς εὐλαβέστατος ἅγιος πρωτοπαπᾶς κύρ Ἀλοήσιος ὁ
 Ραρτοῦρος καὶ οἱ παρόντες /⁴⁰ εὐλαβέστατοι ἱερεῖς ὡς ἀδελφοὶ πάντες
 καὶ κύριοι τοῦ αὐτοῦ Τάγματος τῶν Τριάκοντα καὶ δύο ἱερέων /⁴¹ ἦτοι
 ὁ εὐλαβέστατος παπᾶς κύρ Γεώργιος ὁ Φλῶρος σακελίων ὁ εὐλαβέστατος
 παπᾶ κύρ Θωμᾶς ὁ Αὐλωνίτης /⁴² πριόρης τοῦ αὐτοῦ Τάγματος ὁ
 εὐλαβέστατος παπᾶ κύρ Ἀλέξιος ὁ Ραρτοῦρος, /⁴³ ὁ εὐλαβέστατος παπᾶ
 κύρ Δημήτριος Ἰάκωβος ὁ εὐλαβέστατος παπᾶ κύρ Νικόλαος ὁ
 Βρανιανίτης, /⁴⁴ ὁ εὐλαβέστατος παπᾶ κύρ Νικόλαος Πετριτζης, ὁ
 εὐλαβέστατος κύρ Δημήτριος ὁ Βάλμης, /⁴⁵ ὁ εὐλαβέστατος παπᾶ κύρ
 Ἰωάννης ὁ Ραρτοῦρος, ὁρῶντες τὴν καλίστην διαιτησίαν καὶ θεοφίλην τοῦ
 εἰρημένου εὐλαβεστάτου /⁴⁶ ἱερέως κυρίου Σοφρωνίου καὶ τὰς πλείστας
 οἰκοδομὰς καὶ αὐξησιν εἰς τὰς ρηθείσας μονὰς /⁴⁷ ἀόκνως καὶ ἀεὶ ποιεῖ
 ὡς ἱερεὺς ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ /⁴⁸ φ. 336^Γ καὶ προορῶντες ἐν ἐπὶ
 μείζωνος αὐξήσεως καὶ τιμῆς τῶν εἰρημένων μονῶν καὶ ἀγαθῶν αὐτῶν
 /⁴⁹ ἵνα μὴ εἴη ἐλάττωσις καὶ ἵνα μετὰ τοῦ Παντοδυνάμου καὶ
 εὐεργέτου τῶν ὅλων Θεοῦ /⁵⁰ ὄνομα δοξάζεται ἰδόντες ὅτι ἐν
 ἐκκλησίαις εὐλογεῖται ὁ Θεός ὡς ἡ πνευματικὴ /⁵¹ τοῦ Δαυὶδ λίρα
 φάσκει καὶ ὅτι τοὺς ἀγαπῶντας τὴν εὐπρέπειαν τοῦ οἴκου αὐτοῦ /⁵²
 αὐτὸς ἀντιδοξάζει αὐτούς διὰ τοῦτο τὴν σήμερον ἡμέρα εἰκοστὴ πέμπτῃ
 /⁵³ τοῦ Αὐγούστου μηνὸς τῆς ἑκτῆς Ἰνδικτιῶνος ἐν ἔτει χιλιοστῷ
 πεντακοσιοστῷ /⁵⁴ τετρακοστῷ ὀγδόῳ ὄντες ἐνωμένοι ἀναγεγραμμένοι
 εὐλαβέστατοι /⁵⁵ ἱερεῖς ὄντες δηλαδή ὁ προδηλωθεὶς εὐλαβέστατος μέγας
 πρωτοπαπᾶς μετὰ τῆς εἰρημένης /⁵⁶ εὐλαβεστάτης ἀδελφότητος τοῦ αὐτοῦ
 Τάγματος, ἔσωθεν τῆς ἐνδόξου μονῆς /⁵⁷ τοῦ ἀρχιστρατηγοῦ Μιχαὴλ τῆς
 τιμιωτάτης κοινότητος Κορυφῶν προορῶντες εἰς /⁵⁸ τιμὴν καὶ αὐξησιν
 τῆς εἰρημένης μονῆς καὶ πραγμάτων αὐτῆς ὡς ἄνωθεν, καὶ τὴν /⁵⁹
 ἀρίστην διαγωγὴν καὶ τῆς μοναδικῆς πολιτείας καὶ τὴν μεγίστην
 προσπάθειαν /⁶⁰ καὶ αὐξήσεις ἐν τοῖς εἰρημένοις ναοῖς καὶ ἐν τοῖς
 κτήμασιν αὐτῶν ἐποίησε /⁶¹ καὶ ἀεὶ ἐν αὐτοῖς ἀόκνως ποιεῖ, πᾶσα ἡ
 προδηλωθεῖσα αὕτη κοινότης ἐκ μιᾶς /⁶² βουλῆς τε καὶ γνώμης καὶ
 οὕτως ἀπὸ τὴν σήμερον δίδουσι τὴν εἰρημένην μονὴν τοῦ εἰρημένου /⁶³

εὐλαβεστάτου Ιερέως κυρίου Σωφρωνίου καὶ ἐν αὐτῷ ἐνδώσουσιν αὐτήν: ὅπως ὁ ρηθεὶς /⁶⁴ Ιερεὺς ἔχοιεν τὰς αὐτάς μονάς μετὰ τῶν αὐτῆς παντίων κτημάτων κινητῶν τε καὶ ἀκινήτων ὡς /⁶⁵ γενικὸν κυβερνήτην τῶν παντίων αὐτῶν δικαιωμάτων παρόντων καὶ μελλόντων συν πᾶσι τοῖς Ιερεῖς σκεύοις καὶ βιβλίοις /⁶⁶ αὐτῶν καὶ ἐν αὐταῖς ὀφείλει οἰκεῖν, εἰς τὸ Ιερουργεῖν καὶ ψάλλειν τὴν ἅπασαν ἀκολουθίαν τοῦ ὄλου /⁶⁷ ἐνιαυτοῦ ὡς εἶωθε τοῖς Ιερομονάχοις εἰς δόξαν τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ εἰς φήμην /⁶⁸ τῆς ἐκλαμπρωτάτης ἡμῶν αὐθεντίας τῶν Βενετιῶν εἰς μνημόσυνον τῶν μακαριωτάτων /⁶⁹ πατέρων τῶν αὐτῶν θείων ναῶν καὶ τῆς ἀδελφότητος πάσης τοῦ αὐτοῦ Τάγματος καὶ ὀφείλει κρατεῖν εἰς /⁷⁰ τὴν εἰρημένην μονὴν καὶ παντὶα αὐτῆς ἀγαθὰ εἰς αὐξησιν καὶ οὐχὶ εἰς ἐλάττωσιν ὡς οὕτως εἶωθε ποιεῖν //⁷¹ φ. 336^V καὶ ταῦτα πάντα μέχρι τέλους ζωῆς αὐτοῦ: ἔτι δέ, ὁ εἰρημένος παπὰς ἔλαβε ἐκ τῆς ἀδελφότητος ἐπέδωσε ἐξουσία πᾶσα ἐν τῷ ρηθέντι /⁷² Ιερέα ἵνα ἐν μέσῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ ὅταν αὐτῷ ἀρεστόν δόξη βάλλει ἕτερον ἐν πρόσωπον εἰς τὰς εἰρημένας μονάς τοῦ εἶναι ἐν δυνάμει /⁷³ μετὰ τῆς ἀποβιώσεως αὐτοῦ ἐν ταῖς ρηθείσαις μοναῖς καὶ ἐν πασί τοῖς κειμένοις /⁷⁴ αὐτῶν κινητοῖς τε καὶ ἀκινήτοις τοῖς τε παρούσοις καὶ τοῖς μελλούσοις καὶ ἐν τοῖς Ιεροῖς /⁷⁵ καὶ βιβλίοις αὐτῶν μέχρι τέλους τῆς ζωῆς ἐκείνου τόσον ἐν ἀνδρὶ ὅσον /⁷⁶ καὶ ἐν γυναικὶ τιμίᾳ. Καὶ ὀφείλει ἔχειν Ιερέαν ἐν τῷ Ιερουργεῖν ἄξιον εἰς ὑπηρεσίαν καὶ /⁷⁷ Ιερουργίαν αὐτῶν τῶν ναῶν αἰεὶ εἰς δόξαν, φήμην, τιμὴν καὶ μνημόσυνον /⁷⁸ ὡς ἄνωθεν ἔχοντες καὶ τὰ παντὶα κτήματα τῶν αὐτῶν μονῶν αἰεὶ εἰς αὐξησιν καὶ /⁷⁹ οὐχὶ εἰς ἐλάττωσιν. Μετὰ δέ τῆς ἀποβιώσεως τοῦ δευτέρου προσώπου τοῦ εἰρημένου /⁸⁰ θέλουσιν μετὰ τῶν παντίων αὐτῶν ἀγαθῶν παρόντων καὶ μελλόντων ἐπιστραφῆναι εἰς τὸ θεῖον καὶ /⁸¹ Ἱερόν Τάγμα τῶν τριάκοντα καὶ δύο Ιερέων ὡς κύριον τῶν αὐτῶν ἀγαθῶν παρόντων /⁸² αἰεὶ καὶ κατὰ καιρὸν εὐρισκόμενος Ιερουργὸς ἐν αὐταῖς τοῦ πληρεῖν τὸ βάρος τοῦ δικαιώματος /⁸³ τῶν αὐτῶν δύο ναῶν ὅπερ πληρεῖ τὸ κατ' ἔτος πρὸς τὸ ρηθέν Τάγμα εἰς πᾶσαν ἐσχάτην τοῦ Αὐγούστου /⁸⁴ μηνὸς ἄσπρα ὀκτὼ πρὸς εἰρημένον Τάγμα. Καὶ διὰ μείζωνα ἔνδειξιν καί... τοῦ εὐλαβεστάτου κυρίου Σωφρωνίου ἐποίησαν τὸ παρόν νοταριακόν /⁸⁵ ἔγγραφον ἐνώπιον μαστρο Ἀρσενίου τοῦ Σόφρωνος, κυρίου Δαμιανοῦ /⁸⁶ τοῦ Τερπνοῦ καὶ κυρίου Ἰωάννου τοῦ Χαρτοφύλακος Σκυτοτόμου /⁸⁷ μαρτύρων πρὸς τοῦτο κληθέντων.

ΣΧΟΛΙΑ

23 τράτου = trattato ταλ. Έγγραφη συμφωνία, σύμβαση, διαπραγμάτευση.

76. Με το συμφωνητικό δεν αφαιρείται το δικαίωμα σε γυναίκα, προφανώς ιερωμένη, που θα διαλέξει ο Σωφρόνιος για να αναλάβει τη διαχείριση της μονής μετά το θάνατό του.

Έγγρ. 9.

Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΓΙΑ ΤΡΙΕΤΗ ΠΑΡΑΤΑΣΗ ΤΗΣ ΓΝΩΣΤΗΣ ΤΟΥ ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΛΕΞΙΟ ΡΑΡΤΟΥΡΟ

ΙΑΚ, Not. Antonio Metaxà, φακ. Μ.185, φ. 172^Γ-173^Γ. Ανέκδοτο.

<Κέρκυρα> 4 'Οκτωβρίου 1551.

/1 + Έπειδή ό αιδεσιμώτατος πρωτοπαπας πόλεως και νήσου κύριος 'Αλοΐζιος ό Ραρτούρος /2 και ποτέ κύρ σακελίων παπά κύρ Γεώργιος ό Φλώρος ως πρώτοι του /3 αγίου ιεροϋ Τάγματος των λβ ιερέων διά μέρους αυτών και των λοιπών /4 αδελφών του αυτού Τάγματος υπέσχοντο δοϋναι του παπά /5 κύρ 'Αλεξίου του Ραρτούρου τό έσώδημα όπου έχουν εις την /6 Στρογγυλήν και 'Επισκοπιανά διά χρόνους δέκα καθώς έγγράφως /7 παρ έμου φαίνεται αφλθ μηνί 'Οκτωβρίω ως εκείνη φαίνεται /8 πλατυτέρως, όπως ό ρηθείς παπά κύρ 'Αλέξιος όφείλει /9 απελθειν εις την Ρώμην, και κριθήναι μετά του μητροπολίτου /10 έμπροσθεν του πάπα, και άλλων κριτηρίων ίνα ό πρωτοπαπας /11 έσται κριτής πασών των εκκλησιαστικών υποθέσεων της /12 παρούσης νήσου μετά ιδίου έξόδου αυτού και κόπου και μόχθου /13 εις την Ρώμην, και εις την αυθεντίαν. Διό πληρώσας /14 ό ρηθείς ιερεύς την υπόσχεσιν ήν υπέσχετο καλώς, και αληθώς /15 και έν Ρώμη και Βενετία μετά έξόδου αυτού και λαβών ό ρηθείς /16 πρωτοπαπας την άπασαν έξουσίαν του κρίνειν πάσας, τάς /17 εκκλησιαστικές υποθέσεις της πόλεως και νήσου εις τούς αφμβ /18 όκτωβρίω λ και ποιήσας μέχρι των αφμε εις την έξουσίαν /19 αυτήν συνέβη, και αϋθι κρίσεις περί της αυτής έξουσίας /20 μετά του βικαρίου εις τό εκλαμπρότατον ρεγιμέντον

ὄθεν μοχθήσας /²¹ καὶ ἐξοδιάσας πολλά ὁ αὐτός παπὰ Ἀλέξιος καὶ
 κερδίσας ὁ βικάριος /²² ἀνεκαλέσας δεύτερον εἰς τὴν Βενετίαν τὸν
 αὐτὸν πρωτοπαπὰ /²³ τοιγαροῦν, ἐπεὶ καὶ αὐθις ἀναγκαιότατον, τὸν
 παπὰ /²⁴ κύρ Ἀλέξιον ἀπελθεῖν, εἰς τὴν Βενετίαν περὶ τῆς αὐτῆς
 κρίσεως /²⁵ προσελθὼν ὁ αὐτός πρωτοπαπὰς καὶ κύρ σακελίων μετὰ
 παρακλήσεως /²⁶ πολλῆς ἰκέτευσαν αὐτὸν ἀπελθεῖν εἰς τὴν Βενετίαν
 ὑποσχόμενοι /²⁷ ποιῆσαι καλλὰς πάσας τὰς ἐξόδους ὅσας ἐξοδιάσῃ /²⁸ ὁ
 αὐτός παπὰ κύρ Ἀλέξιος εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν /²⁹ καὶ εἰς τροφήν
 αὐτοῦ καθὼς ἐγγράφως παρ' ἐμοῦ φαίνεται /³⁰ ἀπελθὼν καὶ ποιήσας
 ἐκεῖ μῆνας 10 καὶ κερδίσας /³¹ τοῖς ἐναντίοις ἐπειδὴ εἶχε πακτώσει διὰ
 τὴν χρεῖαν /³² 172^v τὸ αὐτὸ ἐσώδημα διὰ χρόνους τρεῖς ὅποιον πάκτος
 ἐξοδιάσθῃ /³³ εἰς τὴν κρίσιν αὐτὴν καὶ ἄλλον πλεῖον καὶ πλεῖον τοὺς
 κόπους /³⁴ καὶ μόχθους τοὺς περισούς τοῦ αὐτοῦ παπὰ κύρ Ἀλεξίου
 καὶ κινδύνους /³⁵ οὓς ὑπέμεινε πολλάκις ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ Τάγματος καὶ
 συνεχῶς /³⁶ οὐ πάβεται ὑπερμαχεῖν ὑπὲρ πάντων τῶν ἀδελφῶν. Διό
 θέλοντες /³⁷ ἐκπληρῶσαι τὴν ὑπόσχεσιν ἣν ὑπέσχοντο τοῦ παπὰ κύρ
 Ἀλεξίου /³⁸ ὁ ρηθεὶς πρωτοπαπὰς καὶ ποτὲ κύρ σακελίων τὴν σήμερον ὁ
 ρηθεὶς /³⁹ πρωτοπαπὰς ὡς ἀρχὴ καὶ ὁ νῦν κύρ σακελίων καὶ ὁ πριόρης
 καὶ κυβερνήτης /⁴⁰ τοῦ αὐτοῦ Τάγματος καὶ γραμματικός δηλαδὴ παπὰ
 κύρ Ματθαῖος /⁴¹ ὁ Ροξόπουλος καὶ ἐκκλησιάρχης καὶ παπὰς κύρ
 Νικόλαος Πετρίτζης /⁴² καὶ ἀρχιμανδρίτης ἦν καὶ παπὰς κύρ Δῆμος
 Ἀγγελος ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀνωθεν /⁴³ διὰ μέρος αὐτῶν καὶ τῶν λοιπῶν
 ἀδελφῶν ὁμογνομοῦντες βούλονται /⁴⁴ καὶ θέλουσιν ἵνα ὁ ρηθεὶς παπὰ
 κύρ Ἀλέξιος ἔχῃ καὶ χαίρῃ τὸ αὐτὸ /⁴⁵ ἐσώδημα μετὰ τὴν τελείωσιν
 τῶν δέκα χρόνων ἑτέρους χρόνους τρεῖς /⁴⁶ διὰ τὰς ἐξόδους ὁποίας
 ἐποίησε τὴν δευτέραν φορὰν εἰς τὴν Βενετίαν /⁴⁷ μῆνας /10/ καὶ καθὼς
 ὑπεσχέθησαν ὁ ποτὲ κύρ σακελίων καὶ πρωτοπαπὰς /⁴⁸ εὐχαριστουμένων
 μεθ' ὅρων ἱερατικῶν καὶ ἄλλας ἐξόδους /⁴⁹ τοῦ παπὰ κύρ Ἀλεξίου μὴ
 ἔχειν ἐξουσίαν ἀναγορεῦσαι παρ' αὐτῶν τῶν /⁵⁰ ἀδελφῶν πώποτε
 μόνον τοὺς τρεῖς χρόνους αὐτοὺς καὶ οὕτως /⁵¹ ἐσυμφώνησαν
 εὐχαριστηθέντων καὶ τῶν δύο μερῶν κρατεῖν στερητήν /⁵² καὶ βεβαίαν
 τὴν αὐτὴν συμφωνίαν εἰς αἰὶ ὑπὸ μαρτύρων τῶν ὑπογεγραμμένων /⁵³
 μαρτυροῦν καὶ μάλιστα θέλουσι ὑπογράψῃ πάντα εἰς πίστιν τῶν
 γεγραμμένων κάτωθεν/

/⁵⁴ +Ἐγὼ Ἀλοῖζιος ἱερεὺς χωρεπίσκοπος καὶ μέγας πρωτοπαπὰς
 Κερκύρας βεβεῶ τὰ ἀνωθεν

/55 Ἐγὼ ἱερεὺς Ματθαῖος Ροξόπουλος καὶ ἐκκλησιάρχης καὶ κυβερνίτις τοῦ Τάγματος βεβεόνο τὰ ἄνωθεν

+Ἐγὼ Νικόλαος ἱερεὺς ὁ Πετριτῆς καὶ ἀρχιμανδρίτης βεβεῶ τὰ ἄνωθεν
+ἱερεὺς Δημήτριος ὁ Ἄγγελος ὡς πριόρης ὁμολογῶ καὶ βεβαιῶ τὰ ἄνωθεν

//173Γ Ἐγὼ παπὰ Δημήτριος Βάλμης ὁμολογῶ τὰ ἄνωθεν ἰς ὃν ἀδελφός τοῦ Τάγματος

+Κἀγὼ τίμιος, Φώτιος ἱερεὺς Παλατιανός, εἰς ὧν τῶν ἀδελφῶν τοῦ αὐτοῦ Τάγματος βεβαιῶ καὶ στέργω, πάντα τὰ ἄνωθεν γεγραμμένα

+Ἐγὼ ἱερεὺς Νικόλαος ὁ Σπειρῆς εἰς τῶν ἀδελφῶν τοῦ Τάγματος τῶν τριάκοντα καὶ δύο ἱερέων Κωρυφῶν βεβαιῶνο τὰ ἄνωθεν.

+Ἐγὼ Φίλιππος ἱερεὺς Παλατιανός ἀπὸ τοῦ Τάγματος τῶν λβ στέργων καὶ εὐχαριστῶν πάντα τὰ ἄνωθεν.

Ἐγγρ. 10.

Η ΑΙΤΗΣΗ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΑΡΜΟΔΙΕΣ ΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΤΩΝ ΔΙΔΑΧΩΝ ΤΟΥ

A.S.V., Senato Terra, Reg. 42, Filza 30(1559). Ανέκδοτο.

<Βενετία> 5 Νοεμβρίου 1559.

/¹ Serenissimo principe et informatori di Padova. /² Havendo io papa Alexio Rarturo da Corfu composto /³ una opera da Prediche in lingua greca molto salutifera /⁴ alle anime et molto divota la quale sta /⁵ veduta dali signori deputati et havuto licentia dalli /⁶ exelentissimi signori capi del excelso consiglio che /⁷ altri habia il frutto delle mie fatiche per tanto /⁸ genuflexo supplico la Serenita vostra. che la sia convinta /⁹ conciedermi che altri per anni 10 non possa /¹⁰ stampar ditta mia opera sotto pena de ducati /¹¹ 100 et perder tutte le opere et pagar ducati ox per opera et il stampator de esse puo per anni /¹² 10 de poter stampare et perder arte de stampar como a molti altri e sta concesso grattia /¹³ da esser divisa detta pena un terzo all' accusator /¹⁴ un terzo all' officio che fara l' essecution et l' altro terzo /¹⁵ al detto papa Alessio si come ad altri in casi /¹⁶ simili ad

altri e stato concesso et alla /¹⁷ buona gratia di Vostra Serenita
umilmente miracomando /.

Έγγρ. 11.

Η ΕΓΚΡΙΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΤΩΝ ΔΙΔΑΧΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΝΑΜΟΡΦΩΤΕΣ
ΤΗΣ ΠΑΔΟΒΑ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΑΠΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΩΝ ΔΕΚΑ

A.S.V., Senato Terra, Reg. 42, Filza 30(1559). Ανέκδοτο.

<Βενετία> 14 Νοεμβρίου 1559.

<Βενετία> 25 Νοεμβρίου 1559.

/¹ Die XXVI suprascripti

/² L'eccelestissimi signori capi infrascritti havuta fede dalli /³ clarissimi signori Riformatori dello Studio di Padoa, che /⁴ nel libro della Prediche scritto in lingua greca /⁵ peri il reverendo papa Alessio da Corphu non vi e /⁶ alcuna cosa contraria alla religion, alli /⁷ principi ne alli boni costumi, concedono licentia /⁸ che possino esser stampato in questa citta Data Die 14 Novembris 1559

D. Aloysius Donato

Zaccharia Barbaro Illustrissimi

consiglieri X capi

Joannes Mocenico

scrittores Darius Bevilaquam.

/¹ 1559 Die 25 Novembris

/² Che per autorita di questo consilio sia concesso a papa /³ Alessio da Corfu che nium altro che lui o che /⁴ havera causa da lui non possa stampar in questa /⁵ nostra citta ne in alcun altro luogo del Dominio Nostro la /⁶ opera sua prediche in lingua greca per spatio de anni /⁷ X sotto la pena contenuta nella supplicatione soa essedo /⁸ tenuto di operarare tutto quello che e disposto in materia /⁹ di stampe lettere patentes

Έγγρ. 12

ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ ΜΕ ΤΟΝ ΔΗΜΟ ΡΙΖΙΚΑΡΗ ΣΤΗ
ΒΕΝΕΤΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΩΛΗΣΗ ΠΕΝΗΝΤΑ ΑΝΤΙΤΥΠΩΝ ΤΩΝ ΔΙΔΑΧΩΝ

ΙΑΚ, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, filza 1, φ. 132^Γ. Ανέκδοτο.
Αντίγραφο.

<Βενετία> 29 Μαΐου 1561.

/¹ Produtta per Constantino Risicari ut intus adi 16 Dicembre 1563

/² 1561 adi 29 Maggio in Venezia /³ Confesso io Alessio
Rarturo sacerdote qualmente debbo /⁴ dar a misser Dimo Risicari aspri
bianchi 540 per /⁵ altri tanti chi ho ricevuto qui in Venetia dal /⁶
sudetto misser Dimo in contandi et per maggior /⁷ sicurta del detto
misser Dimo le ho consegnato /⁸ nelle sue mani libri, cioe delle mie
prediche /⁹ che ho messo in stampa no 50, cioe cinquanta /¹⁰ li quali
gli do ogni auctorita di vender in /¹¹ terra ferma dove che andera il
detto misser /¹² Dimo al meglio che potra et se si cenderano. /¹³ che
tolga il predetto misser Dimo li detti aspri 540 et /¹⁴ se avanzara a
che melo renda et se non li potra /¹⁵ vender nel luoco che andara ut
supra /¹⁶ che meli restituisca over che meli mandi /¹⁷ a Corfu con quel
che li parera a risigo /¹⁸ mio et che io debba dargli detti aspri 540
subito /¹⁹ senza lite et contradittione alcuna et /²⁰ cusi confesso et ho
sottoscritto di mano mia /²¹ propria

Io Alessio sacerdote Rarturo confesso et /²² affermo le cose
sopradette.

ΣΧΟΛΙΑ

4. aspri bianchi. Νομισματική βυζαντινή μονάδα. Ένα άσπρο ήταν
ίσο με 1/15 του νομίσματος και το 1/25 του νομίσματος σταυράτου
πολιτικού. Ένα άσπρο ήταν ίσο προς 12 δουκάτα, 1/2 του κερατίου και
ίσον προς 3 τουρνέσια, καθώς και ίσον προς 1/110 τουρκικό γρόσι. Για
την εποχή που εξετάζουμε οι υποδιαίρέσεις ήταν διαφορετικές όπως

διαφορετικές ήταν στις βενετοκρατούμενες περιοχές και στη Βενετία. Το θέμα ωστόσο είναι ευρύτερο.

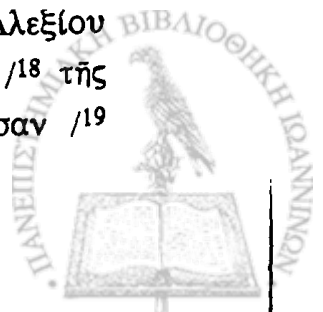
Έγγρ. 13.

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΓΙΑ ΔΕΚΑΕΤΗ ΠΑΡΑΤΑΣΗ ΤΗΣ ΓΝΩΣΤΗΣ ΑΠ'Ο ΤΗΣ 18 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1539 ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΗΣ ΣΤΟΝ ΑΛΕΞΙΟ ΡΑΡΤΟΥΡΟ

ΙΑΚ, Not. Zaccaria Metaxa, φακ. Μ.191, φ. 84Γ-Υ. Ανέκδοτο.

<Κέρκυρα> 30 Οκτωβρίου 1561

/¹ +αφξα ήμερα λ τοῦ μηνός ,Οκτωβρίου ἐπειδὴ ἐσυνέβησαν σκάνδαλα πολλά ἀντιρρήσεις /² καὶ κατηγορίαι, ἀναμεταξύ τοῦ παρόντος αἰδεσίμου πρωτοπαπᾶ κυρίου Ἀντωνίου /³ Σπιρῆ μετὰ τοῦ εὐλαβεστάτου παπᾶ κύρ Ἀλεξίου τοῦ Ραρτούρου καὶ μάχαι σφοδραὶ /,⁴ διὰ τούτων ἔνεκα ἐξωρίσθη ὁ ρηθεὶς παπᾶ κύρ Ἀλέξιος ὡς γέγραπται ἐν τῇ καγγελαρίᾳ /.⁵ Διό δὴ ἀπελθὼν εἰς τὴν Βενετίαν εἰς ἀνάκρισιν τῆς κατ' αὐτοῦ γεγονείας ἐξορίας /,⁶ εἰς ἐξόδους πολλὰς περιέπεσε ὡς ἐν τοῖς κριτηρίοις τοῖς τοιούτοις εἴθισται /⁷ γεγονέναι. Τοιγαροῦν ἐκώψας πᾶσαν ἀπόφασιν κατ' αὐτοῦ γεγονείαν /⁸ καὶ εἰς τὴν αὐτοῦ πατρίδα μετὰ νίκης ὑποστρέψας κρίσιν ἔμελλε κινῆσαι κατὰ /⁹ τοῦ ρηθέντος αἰδεσίμου πρωτοπαπᾶ καὶ τῶν λοιπῶν αὐτοῦ κατηγόρων, ὑπὲρ τῶν /¹⁰ ἐξόδων αὐτοῦ. Δι ὧν πάλιν ἔμελλον εἰς μυρίας μάχας καὶ σκάνδαλα ὑποπεσεῖν /¹¹ καὶ εἰς ἔχθος σφοδρότατον, ἐξ ὧν ἀδύνατον ἦν γενέσθαι καλόν. Διὰ τοῦτο /¹² οἱ εὐλαβέστατοι ἀδελφοὶ καὶ κληρικοὶ τοῦ Ἁγίου Τάγματος τῶν τριάκοντα /¹³ λεγομένων οὕτως ὡς μαθηταὶ τοῦ εἰρηάρχου Χριστοῦ μεμνημένοι τῶν /¹⁴ ὧν εἰσὶν ὀφειλέται καὶ διασκεψάμενοι ἐν ἀκριβείᾳ, ὅπως τοὺς προρηθέντας /¹⁵ ἀδελφούς αὐτῶν ἱερεῖς, δηλαδή τόν αἰδεσιμώτατον πρωτοπαπᾶ /¹⁶ καὶ τοὺς λοιπούς εἰρηνεύσωσι μετὰ τοῦ εἰρηνένου εὐλαβεστάτου παπᾶ κύρ /¹⁷ Ἀλεξίου καὶ διώξωσιν ἀπ' αὐτῶν, πᾶν ἔχθος, μῖσος, μάχην, κρίσιν ἀπὸ /¹⁸ τῆς ἀληθείας ἐχθρός καὶ ἀποστάτης διάβολος, ἐν αὐτοῖς ἐγκατέστησαν /¹⁹

καί τούτους εἰς ἔνωσιν μίαν συναγωγὴν ὡς μέλη αὐτῶν ὄντες /²⁰ καί ἀδελφοί ἀγαπητοί, διὰ μέρους αὐτῶν καί διὰ καταδοχὴν ἦν /²¹ ἔχουσιν ὡς λέγουσιν ἐκ τῶν ἐτέρων ἀδελφῶν, ἐξ ἰδίας προαιρέσεως /²² καί οὐ βία πρὸς τοῦτο κινήθεντες, καί ἐκουσία αὐτῶν βουλῇ καί /²³ θελήσει· ἐπαρέδωσαν τοῦ εἰρημένου παπᾶ κύρ Ἀλεξίου, τό ἐσώδημα /²⁴ ὁποῖον ἔχουν εἰς τὴν περιοχὴν χωρίων Στρογγυλῆς, Ἐπισκοπιανῶν /²⁵ ὅσον καί οἶον ἐστί, καί ἔσται κατ' αὐξήσιν, ἀπὸ τοῦ νῦν καί ἕως χρόνους /²⁶ δέκα ἐρχομένους τελείους, δηλαδή ἐσωδίας δέκα ἐρχομένας τελείας /²⁷ ὅπως καί ὡς αὐτός /²⁸ θέλει τὰς εἰρημένας δέκα ἐσωδίας τῶν ῥηθέντων ἐσωδημάτων /²⁹ Διὰ τὰς ἐξόδους αὐτοῦ, ὡς ἔμελλε ζητῆσαι τοῖς αὐτοῦ κατηγόροις /³⁰ τοῖς προρηθεῖσι, εἰς τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν καί διὰ μειζοτέραν /³¹ ἀσφάλειαν καί πίστιν τοῦ εἰρημένου παπᾶ κύρ Ἀλεξίου καί τῶν λοιπῶν /³² ἐμπαλουτάρησαν μετὰ μπουσούλου καί μπαλώτων, κατὰ τὴν ὁρδίνια /³³ 84^V τοῦ ἐκλαμπροτάτου ῥεγγεμέντου Κορυφῶν ὡς ἐν ἐκείνῃ γέγραπται, /³⁴ τό εἰρημένον ἰνστρουμέντο, ἦγουν τὴν τοιαύτην παράδωσιν τῶν δέκα /³⁵ ἐσωδημάτων, ὡς ἄνωθεν ἐν μέσῳ αὐτῶν, εἰς τὸν ναόν τῆς ἁγίας Τριάδος /³⁶ ὄντες πρὸς τό παρὸν δεκατέσσαρες, ἀδελφοί ὧν καί τὰ ὀνόματα /³⁷ ἐν τῇ κανγγελαρία τοῦ εἰρημένου πρωτοπαπᾶ ἐπιγέγραπται καί οὕτως /³⁸ ἀπελθὼν ὁ μπούσουλας τό γύροθεν εὐρεθήκασιν καί αἱ δεκατέσσαρες /³⁹ εἰς τό ναί, βεβαιώνουσαι τὴν προρηθεῖσαν γνώμην αὐτῶν βεβαίαν /⁴⁰ εἶναι καί ἀσφαλῇ, δηλαδή νά ἀπολαύσῃ τὴν ρηθεῖσαν ἐσωδία ὡς ἄνωθεν εἰς τὰς δέκα ἐσοδίας τῶν δέκα χρόνων ὁ ἄνωθεν παπᾶ κύρ Ἀλέξιος /⁴¹ τῆς ἐνεστώσης ἐσοδίας τοῦ πάκτους τοῦ Καραντζᾶ. Δι' ὧν αἰτιῶν /⁴² καί ἐξόδων αὐτοῦ ὡς εἴρηται ἄνωθεν, μὴ ἔχων ἐξουσίαν ὁ ρηθεὶς παπᾶ /⁴³ κύρ Ἀλέξιος πλέον ἀναζητῆσαι ἄλλους ἐξόδους ἐκ τῶν ἄνωθεν /⁴⁴ μήτε ὁ ρηθεὶς κύριος πρωτοπαπᾶς κινήσαι τί ἔχθος ἢ δόλον κατὰ τοῦ /⁴⁵ εἰρημένου παπᾶ κύρ Ἀλεξίου καί οἱ ἕτεροι ἄλλ' ἐν εἰρήνῃ καί ὁμονοίᾳ /⁴⁶ συνδιάγειν ὡς ἐντέλεται ὁ Χριστὸς τούτην τὴν εἰρήνην παραβῇ καί ταύτην /⁴⁷ ἀθετήσῃ, ὡς αἴτιος κακοῦ /⁴⁸ ἔστω ὑπόδικος ἐν τῇ αὐθεντικῇ καγγελαρία δουκάτα πεντήκοτα πληρῶσαι ἐπίπτων καί εἰς ποινὴν ἀφωρισμοῦ /⁴⁹ Οἱ δὲ εἰρημένοι εὐλαβέστατοι ἱερεῖς καί ἀδελφοί ὡς ἄνωθεν ὑπόσχονται /⁵⁰ ἐνώπιον τῆς εἰκόνης τοῦ Χριστοῦ, τοῦ κρατεῖν στερκτὴν καί βεβαίαν /⁵¹ τὴν ἄνωθεν γνώμην αὐτῶν, καί δι' αὐτῆς ἐκ τῶν ἐσομένων ἀδελφῶν /⁵² ἕως τῆς ἀναπληρώσεως τῶν ῥηθέντων δέκα ἐσωδημάτων. /⁵³ Καί τοῦτο ἐβεβαίωσαν καί βεβαιώνουσιν ἐνώπιον τῶν

παρόντων /⁵⁴ μαρτύρων μισέρ Ἱερωνύμου τοῦ Φλώρου καί μισέρ Φιλίππου τοῦ Καρτάνου. /⁵⁵ Τὴν αὐτὴν ὥραν μετὰ τὴν τελείωσιν τῆς ἀναγεγραμμένης μπαλωτατζιόνος ἐλθόντες /⁵⁶ ἐν τῷ ἀναγεγραμμένῳ ναῷ ὅπου ἦν ἀκόμη οἱ ἄνωθεν /14/ ἱερεῖς οἱ παρόντες /⁵⁷ τίμιοι ἱερεῖς παπὰ κύρ Ἰωάννης Χάμαλης γραμματικός τοῦ Ἱεροῦ Τάγματος, κύρ Δημήτριος ὁ Βολίμης οἵτινες ὁμνύουσι καὶ αὐτοὶ τοῦ θεοῦ ἔργου ὡς ἐν τῇ ἀναγεγραμμένῃ /⁵⁸ γραφῇ διαλαμβάνεται, οἵτινες καὶ αὐτοὶ ἐξ ἑνὸς στόματος /⁵⁹ βεβαιώνουσι ταύτην ὡς καὶ οἱ ἕτεροι ἱερεῖς ἐνώπιον τῶν ἄνωθεν /14/ ἱερέων.

ΣΧΟΛΙΑ

4. Οποιαδήποτε ἀπόφαση τοῦ Ἱεροῦ Τάγματος ἀνακοινωνόταν στη γραμματεία τοῦ βαΐλου, ὅπου ἐπικυρωνόταν.

31. μπούσουλου: (bussolo ἢ bossolo). Ξύλινο συνήθως σκεῦος που χρησιμοποιόταν κυρίως στη Βενετία για να συγκεντρώνονται οἱ ψήφοι κατὰ τὴν ψηφοφορία. Το σκεῦος ἦταν χωρισμένο σε τρία τμήματα· τὸ ἓνα ἦταν χρώματος ἀσπρου καὶ συγκέντρωνε τοὺς θετικούς ψήφους, τὸ ἄλλο ἦταν πράσινο καὶ συγκέντρωνε τοὺς ἀρνητικούς ψήφους καὶ τὸ τρίτο κόκκινο για τοὺς λευκοὺς ψήφους (Boerio, σ. 93).

31. μπαλώτων (=balota): σφαιρίδιο, κήνσος με τὸ ὁποῖο ψήφιζαν (Boerio, σ. 59).

Ἔγγρ. 14.

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΟ ΓΑΣΤΟΥΡΙ ΑΠΟ ΤΟΝ
ΙΕΡΕΑ ΑΝΤΩΝΙΟ ΚΟΝΤΟ ΣΤΟΝ ΑΛΕΞΙΟ ΡΑΡΤΟΥΡΟ

ΙΑΚ, Not. Teodoro Vragianiti, φακ. B.178, φ. 131^V-132^Γ. Ανέκδοτο.

<Κέρκυρα> 22 Ἰανουαρίου 1566

/¹ +Ἡμέρα κβ τοῦ ἄνωθεν ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ ἐμοῦ νοταρίου ὁ εὐλαβέστατος παπὰ /² κύρ Ἀντώνιος ὁ Κοντός δευτερέος ἀπὸ χωρίου τοῦ Γαστουρίου /³ παρόν σωματικός συνεφώνησε μέ τόν παρόντα

εὐλαβέστατον //4 32^Γ παπά κύρ Ἀλέξιον τόν Ῥαρτούρον καί ἐπέδωσεν
 πρὸς αὐτόν /5 τό παλεοκλήσιον αὐτοῦ ἐν τι ἀφανισμένο ἐπονομαζόμενον
 /6 ποτέ ἅγιος Βασίλῃος διακεείμενον στά περιχώρα τοῦ /7 αὐτοῦ χωρίου
 ὅπως ὁ ρηθεὶς παπά κύρ Ἀλέξιος ὀφείλει ἀνακενίσει /8 τό ρηθέν
 μοναστήριον ἥσέ ὀπιον τόπον τῆς παροῦσης πώλεως /9 ἀρέσκειται τόσον
 εἰς τό ὄνομα τοῦ ἁγίου Βασιλείου ὅσον καί ἥσε /10 ἄλλον ὄνομα ἁγίου
 ὅπερ ὁ Θεός ὁδηγήσῃ αὐτόν εἰς δόξαν /11 τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ καί
 τοῦ ἁγίου ὅπερ μέλει ἀνακαινίσαι /12 εἰς φύμην καί τῆς ἐκλαμπρότητος
 ἡμῶν αὐθεντίας τῶν Βεναιτιῶν /13 καί εἰς μνυμόσυνον τῶν παλεῶν καί
 νέων ἐκτητόρων /14 τῆς αὐτῆς μονῆς καί εἰς ψυχικὴν σωτηρίαν τοῦ
 εἰρημένου εὐλαβεστάτου /15 ἱερέως παπά κύρ Ἀντωνίου καί τῶν ἑαυτοῦ
 κληρονόμων καί δια /16 δόχων νά μνημονεύονται πάντα ὁ δέ ρηθεὶς
 ἱερεὺς παπά κύρ Ἀλέξιος /17 ἔστω κύριος καί οἰκοκύρης τοῦ αὐτοῦ
 ναοῦ ὅπερ θέλει /18 ἀνακαινήσι ὥς ἄνωθεν αὐτός καί οἱ αὐτοῦ
 κληρονόμοι καί /19 διαδόχοι καί ποιήσωσιν ὥς σαυτόν ἦτοι δ' ἂν θέλει
 καί βούλονται /20 ὥς ἀληθῆς κύριοι καί δεσπότε τοῦ τόπου ὑπὸ
 μαρτύρων /21 μισέρ Δημητρίου Καρτάνου τοῦ ποτέ μισέρ Φιλίππου καί
 μισέρ /22 Νικολάου Πόθου.

ΣΧΟΛΙΑ

2. Ο δευτερέος εἶναι ὁ ἱερέας που αντικαθιστά τὸν πρωτοπαπά ἢ ὁ
 διάκονος που αντικαθιστά τὸν αρχιδιάκονο. Μετά δηλ. τὸν πρῶτο ἱερέα
 ἢ διάκονο ἱερέας ἢ διάκονος. Πρβλ. Δικαίος Β. Βαγιακάκος, *Ἡ
 ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα καὶ ἡ μεσαιωνικὴ καὶ ἡ νεοελληνικὴ
 ονοματολογία*, Ἀθηνά 63(1959), σ. 208, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ
 βιβλιογραφία.

21. Δεν μπορέσαμε νὰ ταυτίσουμε τὸν Δημήτριο Καρτάνο γιο τοῦ
 Φιλίππου σύμφωνα με τὰ γενεαλογικὰ στοιχεῖα που μας δίνει ὁ Eug.
 Rizo Rangabé (σσ. 168-175).

Ἐγγρ. 15

Ἡ ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΙΣΠΑΝΩΝ ΔΡΑΣΗΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ

A.S.V., C.C.X., b. 292, no 53. Ανέκδοτο. Αντίγραφο
 <Κέρκυρα> 21 Maii 1570.

/¹ Miser Nicolo Malmignoti mandato heri per il Clarissimo /² Signor proveditor general alla Bastia per intender /³ d'un flamburaro, che se diceva dover venir /⁴ col /... / cavalli per mal trattar Albanesi refferi /⁵ che e stato alla Bastia, et ha parlato con /⁶ Michali Coluri et per il qual li ha dato una /⁷ lettera per portar al Clarissimo proveditor General /⁸ et un altro plico driciato a protopapa Alessi /⁹ Rafturo, et a bocca li ha detto da novo /¹⁰ quel tanto, che si contiene nelle letter', che /¹¹ egli ha scritto al clarissimo Signor Proveditor general /¹² per che le ha scritte alla sua custodia che /¹³ il Flamburaro, che era alla Bastia, e andato /¹⁴ alla Prevesa per montar su l'armata, et non /¹⁵ aspettano niun altro in quel luogo che un /¹⁶ chiaus si altrova a Paramatia forteza /¹⁷ distante della Bastia meza giornata, et aspetta /¹⁸ ordine da Constantinopoli, non si sa che /¹⁹ un Turco grand huomo, e venuto a Paramatia /²⁰ partito dalla Prevesa, et ha parlato col chiaus /²¹ presentato e poi si e partito dalla Prevesa. /²² Fatto unir alla presentia del clarissimo Signor Provveditor /²³ General il sopra-presentato protopapa Alessio /²⁴ fu dato, il suo plico et aperta la coperta /²⁵ furono viste tre lettere driciate all' illustrissimo vice Principe /²⁶ di Napoli le seconde al vice re General /²⁷ del regno la terza al resoner di /²⁸ Napoli et in essa coperta li e dato/ordine di consignar le prescritte lettere /²⁹ immediate al consolo di Pugliesi et non /³⁰ essendo sottoscrizione de chi le manda / fu dimandato al detto protopapa chi li /³¹ ha driciato dette lettere lui respose. Dimo /³² Coluri che sta con il clarissimo bailo in Constantinopoli.

Έγγρ. 16.

ΑΠΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ
ΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΛΟΓΩ ΑΔΥΝΑΜΙΑΣ
ΤΟΥ

ΙΑΚ., Α.Δ., β. 3, φ. 19^v. Ανέκδοτο.

<Κέρκυρα> 18 'Ιανουαρίου 1572.

/¹ Adi 18 Jener 1572

/² Congregato il Reverendo clero di 32 absente il Reverendo Protopapa
 /³ per esser impotente et il collegio di 30 per fal l'ellection del
 cancelier della sua Reverentia questa ha terminato /⁴ del clarissimo
 Reggimento et compiuto esso clarissimo Reggimento et splenditi Judesi
 /⁵ furono li balotanti no 44. Al qual collegio del sudetto Reverendo
 Protopapa fu mandato /⁶ il suo fiollo a proponer in nome suo Signor
 Stelio Ricchi, il qual fu balotato et ha havuto de si balote no 43 et di
 non balote no 1 et e rimasto.

Στην ώρα:

Essendo dispotente il Reverendo Protopapa il suo figliolo ha proposto
 suo eletto un candidato di esso et balotato nel consiglio.

Έγγρ. 17.

Ο ΑΛΕΞΙΟΣ ΡΑΡΤΟΥΡΟΣ ΩΣ ΧΩΡΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΕΚΔΙΚΑΖΕΙ
 ΥΠΟΘΕΣΗ ΜΟΙΧΕΙΑΣ ΜΕ ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΜΕΝΟΥΣ ΤΟΝ ΑΓΙΟΓΡΑΦΟ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟ
 ΜΠΟΓΔΑΝΟ ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ

ΙΑΚ, Α.Δ., b. 81, Filza 14, χ.ά. Ανέκδοτο.

<Κέρκυρα> 3 Ίανουαρίου 1573.

/¹ αφογ' ημέρα γ' τοῦ Ίανουαρίου μηνός

/² +Ὁ Θεοφιλέστατος Χωρεπίσκοπος Κερκύρας κύριος Ἀλέξιος ὁ
 Ραρτουῖρος /³ καθήμενος ἐν τῷ ἱερῷ αὐτοῦ κριτιρίῳ, ὅπου τὴν
 ἐκκλησιαστικὴν /⁴ κρίσιν ποιεῖν εἴωθεν καὶ τὰ ἑξῆς: ἐπειδὴ σύν /⁵
 ἄλλους ἀνηνέχθησαν ἐνώπιον Ἰωαννικίου τοῦ Μπογδάνου μιὰ ἔργα /⁶
 καὶ ἀνομήματα ἃ ἔπραττε καὶ πράττει συνεχῶς ἑξακολουθῶν /⁷ τὴν
 μοιχίαν καὶ μένων ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ, μηδὲν βουλευθεὶς /⁸ συνιέναι τὸ
 βάρος τῆς μοναδικῆς πολιτείας μήτε /⁹ τὸ τῆς ἱερωσύνης ἀξίωμα, ἀλλ'
 ἐξουθενῶν αὐτὰ μίγνυται τῇ /¹⁰ ἁμαρτίᾳ ὡς χοῖρος ἐν βορβόρῳ καθὼς
 ἐκατηγόρησαν αὐτόν /¹¹ πρὸς ἡμᾶς καὶ οἱ μάρτυρες μεθ' ὁρκῶν
 ἐβεβαίωσαν. Τοιγαροῦν /¹² χρέος ὀφειλόμενον ὄν τοῦτο τῷ ρηθέντι
 Θεοφιλεστάτῳ /¹³ Χωρεπισκόπῳ τιμωρῆσαι αὐτόν καὶ παιδεῦσαι κατὰ

τούς ιερούς /¹⁴ τῆς ἐκκλησίας νόμους εἰς τιμωρίαν αὐτοῦ καί σωφρονισμόν /¹⁵ ἐτέρων. Διά τοῦτο ἑωρακώς τήν κατηγορίαν τήν κατ' αὐτοῦ /¹⁶ ἀποδειχθεῖσαν καί βεβαιωθεῖσαν παρὰ τῶν μαρτύρων ἀληθῶς /¹⁷ μοιχεύειν τήν... καί ἀνακαλέσας αὐτόν εἰς /¹⁸ ἀπολογίαν κατὰ τό εἰωθός παρὰ τοῦ κομαντατούρου κυρ 'Αλεξίου /¹⁹ οὐδ' ὅλως ἐμφανίσθη οὔτε παρεγένετο πρὸς ἡμᾶς ἀπολογηθῆναι /²⁰ Διά τοῦτο τό ὄνομα τοῦ κυρίου 'Ιησοῦ Χριστοῦ ἐπικαλεσάμενος /²¹ διὰ δυνάμεως τοῦ αὐτοῦ ὁφφικίου τοῦ δοθέντος αὐτοῦ παρὰ /²² τῆς 'Εκλαμπροτάτης Αὐθεντίας ἡμῶν τῶν Βενετιῶν, διορίσατο /²³ καί ἀποφάσισε οὕτω: ἵνα ὁ ῥηθείς 'Ιωαννίκιος Μπόγδανος /²⁴ ὡς μοιχός ἀποδεδειγμένος εἴη, ἀπό τοῦ ναοῦ καί /²⁵ ἐν ὅλῳ τῷ χρόνῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἀργός ἐκ πάσης ιεροπραξίας /²⁶ τῆς ιερατικῆς ἀξίας τό σύνολον καί ἀλλότριος καί ξένος /²⁷ ἀπό πάσης ιερουργίας μή τολμῶν μεταχειρισθῆναι εἰς τήν ἁγίαν τέχνην τήν ζωγραφικὴν τῶν ἁγίων ὡς ἀλλότριος /²⁸ τῆς ἁγίας ταύτης ἐπιστήμης. Εἰ δέ παρακούσῃ νά λάμνη εἰς /²⁹ τό κάτεργον τῶν φορντζάδων χρόνους τρεῖς ἀσυμπάθητα ἄνευ /³⁰ τινός χάριτος οὕτως ἐδιορίσατο καί ἀποφάσισε ἐν μηνί καί /³¹ ἡμέρα ὡς ἄνωθεν. Εἴη δέ καί ὑπόδικος να σταθῇ καί μίαν φυλακὴν κεκλεισμένος /³² μῆνες δύο ἀσυμπάθητα εἰ δέ καί ἤθελε παρακούσῃ νά μεταχειρισθῇ εἰς τι τῶν τῆς ἱερωσύνης ἥ ἤθελε εὐρεθεῖ /³³ πλέον μετά τῆς ἀναγεγραμμένης μοιχαλίδος νά λάμνη εἰς /³⁴ τό κάτεργον τῶν φορντζάδων χρόνους τρεῖς ἄνευ τινός χάριτος, ἥ /³⁵ εὐεργεσίας καί νά μην τολμήσῃ νά μεταχειρισθῇ εἰς /³⁶ τήν ἁγίαν τέχνην τήν ζωγραφικὴν τῶν ἁγίων εἰκόνων, ὡς ἀλλότριος /³⁷ τε καί ἀνάξιος τοιαύτης ἐπιστήμης οὕτως ἐδιορίσατο /³⁸ καί ἀποφάσισε ἐν μηνί καί ἡμέρα ὡς ἄνωθεν /.

/³⁹ 'Εδημοσιεύθη ἡ ἄνωθεν ἀπόφασις ἐμπροσθεν ναοῦ τοῦ ἁγίου Λαζάρου /⁴⁰ ἐπὶ τοῦ ἁμβωνος ἐνθα ἐγένεν ὁ ἁγιασμός τῶν ἁγίων Θεοφανίων προστάξει τοῦ Θεοφιλεστάτου Χωρεπισκόπου κυρίου 'Αλεξίου τοῦ Παρτούρου /⁴¹ παρ' ἐμοῦ Στυλιανοῦ Ρίκη τοῦ καγκελαρίου ἐν ἡμέρᾳ ἑκτῇ τοῦ 'Ιανουαρίου αφογ' /.

ΣΧΟΛΙΑ

39. Ο ναός, που δεν σώζεται πλέον σήμερα, βρισκόταν στη Ν.Δ. πλευρά του νέου Φρουρίου, στην περιοχή του Σαρρόκου (Παπαγεωργίου, σ. 220).

Έγγρ. 18.

ΑΠΟΤΥΧΗΜΕΝΗ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ ΝΑ ΤΑΞΙΔΕΥΕΙ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΟΠΟΥ ΕΙΧΕ ΣΚΟΠΟ ΝΑ ΑΣΚΗΣΕΙ ΤΑ ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ ΤΟΥ ΩΣ
ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ.

A.S.V., Avogaria di Comun Penale, b. 54, proc. 1. Ανέχδοτο.

<Κέρκυρα> 12 Οκτωβρίου 1585.

/¹ Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Proveditor
dell'Armata /

/² Io Nicolo Rarturo servitor di V.S. Eccellentissima qual presentato /³
per scapollo sopra la gallea, del Magnifico sopracomito /⁴ da Rethimo
havendo messo sopra la detta li mei drappi, et molti libri greci, e latini
di valor /⁵ con animo rissoluto, d'andar, et interfinirmi in Candia /⁶
per disciplinar figliulli et altri che volessero /⁷ imparare lettere grece,
havendo fatto in medema /⁸ proffessione de qui, come precettor detto
da questa /⁹ magnifica corte veni, a tempo, che la gallea era per /¹⁰
partire in giorni prossimi passati, che andava a desarmar /¹¹ et perche
detta quella gallea non ne aveva scalla /¹² in terra, più volte feci
instantia a quelli di /¹³ gallea et chiamai il capitano che venisse a /¹⁴
levarmi, ne mai essendo possibile con tutto di al /¹⁵ scrivani qual era
alle sbare, che havesse detto /¹⁶ che venissero a levarmi, si che partita
detta galea et /¹⁷ portadomi via li libri, et drappi io rimasi in /¹⁸ terra
et subito mi appresentai sopra la galea /¹⁹ all Clarissimo Emo, in
absentia di V.S. Eccellentissima /²⁰ per insito intendedosi con prima
occasion /²¹ trasferirme in Candia per l'elletto prescritto /²² a fine
ch'io non sia dato per fallito, non /²³ essendo restato che qui per mio
difetto, ma /²⁴ perche non mi hanno voluto levare, che la colpa par
mi /²⁵ sin presa del comito, suplico V.S. Illustrissima che /²⁶ per
libreto di giustizia facci esaminar sopra l'infrascritto /²⁷ capitolo acio
con la giustificazione che sara fatta /²⁸ mi possi trasferire in Candia
come li sopra, et /²⁹ con l'ordine che sara per giustitia da V.S. /³⁰
Illustrissima sii fatta conciar e gualunque incison /³¹ che fosse notata
contra di me /³² provar voglio qualmente avanti che fossero partite le
galee /³³ Io sin venuto per venire s'attendeva d'imbarcar /³⁴ alcuni

cavalli sopra la detta gallea da Rettimo. Ho piu /³⁵ volte chiamato, et fatto assentir a quelli della gallia che /³⁶ venissero a levarmi dal cappano, et essendo /³⁷ in apperto detto dal scrivano che era sopra le sbare, che /³⁸ mi venissero a levare non per mai venuto alcuno ma /³⁹ mi lasciarono in terra dicendomi venire con qualche barca /⁴⁰ et non havendo io trovato importo si levarono /⁴¹ la galea et io restai. /⁴² Et subito partita, io mi son appresentato sopra /⁴³ la gallea del'Clarissimo Emo secondo si vuol /⁴⁴ fare in occasioni simili.

/⁴⁵ Adi 12 Ottobre 1585/

/⁴⁶ Presentata per Nicolo Rarturo nell'ufficio della Secrettaria /⁴⁷ del Clarissimo Signor proveditor dell'Armata /⁴⁸ instando come in quella la qual letta il Clarissimo /⁴⁹ Signor proveditor li admesse dette prove si e in quantum commetemus./

ΣΧΟΛΙΑ

4. Φαίνεται πως ο Νικόλαος Παρτούρος είχε στην κατοχή του αρκετά βιβλία γεγονός που μπορεί να σημαίνει ή ότι φρόντιζε να αγοράζει βιβλία για την προσωπική του μόρφωση ή γιατί του ήταν απαραίτητα στο επάγγελμά του. Δεν αποκλείεται ωστόσο πολλά από τα βιβλία αυτά να ανήκαν στον πατέρα του και στους άλλους προγόνους του γνωστούς για την επίδοσή τους στα γράμματα και να πέρασαν στην κατοχή του μετά το θάνατό τους. Πάντως πιστεύουμε ότι η γεωγραφική θέση της Κέρκυρας ευνοούσε ασφαλώς την προμήθεια βιβλίων κυρίως από τη γειτονική Ιταλία.

36. carpano = καλύβα ή υπόστεγο βλ. *Dizionario Etimologico Italiano* τόμ. 1, λήμμα caranna.

Β. "Ἐκθεσις τῆς τῶν Γραικῶν διαγωγῆς..."

Αρχές της έκδοσης

Το κείμενο "Ἐκθεσις τῆς τῶν Γραικῶν διαγωγῆς καὶ εὐσεβείας αὐτῶν, ὅπως τε οἱ ἀρχιερεῖς..." που περιλαμβάνεται στον σύμμεικτο κώδικα Perusinus 572 (H 57) εκδίδεται για πρώτη φορά.

Στο υπόμνημα δίνονται τα χωρία των διαφόρων κεφαλαίων της Αγίας Γραφῆς καθώς και οι κανόνες των Οικουμενικῶν Συνόδων, των Αποστόλων, των Αγίων Πατέρων της Εκκλησίας, τους οποίους χρησιμοποιεῖ ο Αλέξιος Παρτούρος.

Ἡ ορθογραφία καὶ ἡ στίξις του χειρογράφου αποκαθίστανται, ἀν καὶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ορθογραφικὰ λάθη εἶναι πολὺ λίγα καὶ ὄχι ουσίας. Λάθη που ἐπαναλαμβάνονται στο χειρόγραφο σημειώνονται στο υπόμνημα με τὴν ἐνδειξὴ *semper*. Ορισμένοι ἐκκλησιαστικοὶ ὅροι καθώς καὶ τὰ ονόματα τῶν ἡμερῶν τῆς εβδομάδας καὶ τῶν πόλεων κεφαλαιογραφοῦνται σιωπηρὰ. Οἱ συντομογραφίες που ὑπάρχουν στο ἐν λόγῳ χειρόγραφο ἀναλύονται ἐπίσης σιωπηρὰ (Πατριάρχης, Μητροπολίτης, Πνεῦμα, Πατέρα, ἄνθρωπος κλπ.). Ἡ υπογεγραμμένη σημειώνεται ἀπο τὸν Παρτούρο σχεδὸν πάντα, γεγονός που μας ἐπιτρέπει νὰ διατυπώσουμε ὅτι ὁ συγγραφέας γινώριζε τὴ χρῆσι τῆς. Στις περιπτώσεις που δὲν τὴ χρησιμοποιεῖ, τὴν ἀποκαθιστοῦμε σιωπηρὰ. Ἀν λοιπὸν στις Διδαχές δὲν τηρεῖται σχεδὸν καθόλου εἶναι προφανὸς θέμα τοῦ τυπογράφου. Ἡ λέξις *δλος* καὶ ἐδὼ ὅπως καὶ στις Διδαχές γράφεται πάντα με δύο λ, γεγονός που μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ορθογραφία αὐτὴ οφείλεται στον ἴδιο τὸν συγγραφέα.

19Γ Ἐκθεσις τῆς τῶν Γραικῶν διαγωγῆς καὶ εὐσεβείας αὐτῶν,
 ὅπως τε οἱ ἀρχιερεῖς αὐτῶν πολιτεύονται καὶ οἱ ἱερομόναχοι
 μοναχοί τε καὶ κοσμικοὶ ἱερεῖς καὶ οἱ λαϊκοὶ ὡσαύτως. Καὶ περὶ
 τῶν αὐτῶν νηστειῶν καὶ Τεσσαρακοστῶν γαμικῶν τε
 5 συναλλαγματικῶν καὶ περὶ πάσης τῆς πολιτείας αὐτῶν ἦν εἰς
 Χριστὸν ἔχοντες διατελοῦσι, πονηθεῖσα παρ' ἐμοῦ Ἀλεξίου ἱερέως
 τοῦ Ῥαριούρου, εἰς γλώτταν κοινὴν διὰ πρόσταξιν τοῦ
 εὐγενικωτάτου ἀνδρός κυρίου Ἀστορίου τοῦ Μπαλίωνος,
 ἀξιωτάτου στρατηγοῦ πόλεως Κερκύρας.

10 Ἀλέξιος Ἱερεὺς ὁ Ῥαριούρος, τῷ ἀξιωτάτῳ στρατηγῷ
 κυρίῳ Ἀστορίῳ τῷ Μπαλίῳνι εὖ πράττειν.

Ἐπειδὴ, κράτιστε Ἀστόριε, κατὰ τὸν ὁμηρικόν
 Ἀστεροπαῖον περιδέξιός τὰ ἐς λόγους ὦν, διὰ τό τῆς φύσεως
 μέγεθος καὶ ἀρετῆς, ἐκέλευσας ἡμᾶς ἀναγράψασθαί σοι πᾶσαν τὴν
 15 τῶν γραικῶν διαγωγὴν καὶ εὐσέβειαν, ἦν εἰς τὸν Χριστὸν ἔχοντες
 διατελοῦσι καὶ τὰς αἰτίας αὐτῶν πάσας, δι' ὧν οὕτω πιστεύουσι
 δεχόμεθα μὲν τό σὸν πρόσταγμα ἄσμενοι, γινώσκοντες ὅτι πλείω
 τὴν τιμὴν ἢ πόνον ἔχειν. Ὁκνοῦμεν δέ τοῦ τοιοῦτου ἔργου
 προσπαῦσαι ὡς μεγίστου καὶ ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντος. Ἵνα δέ μή
 20 παρήκοοι φανώμεθα τῇ σῇ ἀξιοῦντι καὶ φθονεροὶ τῶν θείων
 ἔργων, ἐπιβλητέον τῷ πράγματι καὶ σαφηνιστέον, ὅσον εἰς
 19V δύναμιν/προσληπτέον δέ καὶ τὸν Χριστὸν αὐτόν εἰς βοήθειαν, τὸν
 παντός ἔργου ἀρχηγόν καὶ τελειωτήν, δι' οὗ πᾶν δῶρημα τέλειον

23-24 Ιάκ. α.17

5 συναλλαγματικῶν cod// 5. αὐτῶν supra lineam// 7. εἰς γλώτταν κοινὴν supra
 lineam// 11. τῷ Μπαλίῳνι supra lineam// 11. εὖ πράττειν addita in margine // 16.
 αὐτῶν supra lineam// 17. ἄσμένως a. corr.

25 ἄνωθεν τοῖς πιστοῖς χορηγεῖται, ὥ μόνῳ θαρροῦντες, ἀρξώμεθα τοῦ συντάγματος.

Οἱ ἀρχιερεῖς ὀφείλουσιν εἶναι παρθένοι καὶ πρὶν λαβεῖν τὴν ἀρχιερωσύνην καὶ μετὰ τὸ λαβεῖν αὐτήν, διάγοντες ἐν σωφροσύνῃ καὶ εἰρηνικῇ ζωῇ καὶ ὡς ἄνδρες πνευματικοὶ ζῶντες, καὶ ἀπέχειν κρεῶν καὶ πάσης σαρκικῆς ἐπιθυμίας.

30 Οἱ γάρ Ἀπόστολοι οἱ δώδεκα μετὰ τὴν χάριν τοῦ Παναγίου πνεύματος, οὐ συνεμίγνυντο μετὰ γυναικῶν ἰδίων οὔτε ξένων, οὔτε ἐφρόντιζον περὶ σαρκικῶν βρωμάτων, ἀλλ' ὅλως τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων ἐφρόνουν καὶ διελογίζοντο κηρύσσοντες τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, ὡς καὶ αἱ πράξεις αὐτῶν μαρτυροῦσι λέγοντες: οὐκ ἔξεστιν ἡμῖν καταλιπεῖν τὸν λόγον τοῦ Κυρίου καὶ διακονεῖν τραπέζαις. Δι' ἐτοῦτο εἰ μὲν τις αὐτῶν φάγη κρέας ὁ μετὰ τινος γυναικὸς μιγήσεται ἅπαξ καὶ μόνον, ὁ τοιοῦτος καθαίρεται ἐκ τῆς ἀρχιερωσύνης καὶ διώκεται ἐκ τῆς ἐπισκοπῆς ὡς παράνομος καὶ παραβάτης τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῆς
40 ἐκκλησιαστικῆς τάξεως αὐτῶν. Εἰ δέ, ὅτε ἦν λαΐκός, εἶχε λάβει γυναῖκα νόμιμον, παρθένον ὑπάρχουσαν ἐκείνην, μετὰ τὸν
20Γ θάνατον ἐκείνης, δύναται λαβεῖν τὴν ἀρχιερωσύνην./ ἐπειδὴ κατὰ τὸν Παῦλον γέγονεν ἀνὴρ μιᾶς γυναικὸς σώφρονος καὶ παρθένου. Εἰ δ' οὖν ἦν χήρα ἢ γυνή, οὐ δύναται λαβεῖν ἱερωσύνην οὔτε
45 ἀρχιερωσύνην, οὔτε μὴν εἰς τινα βαθμὸν ἐκκλησίας ἱερατικὸν δύναταί ποτε προβιβασθῆναι. Ἐάν δέ μετὰ δόλου λάβῃ τὴν ἱερωσύνην ἢ ἀρχιερωσύνην καὶ φανερωθῇ τὸ ἔγκλημα αὐτοῦ μετὰ ταῦτα, ὡς ἄνωθεν εἶπομεν, καθαίρεται καὶ ἀφορίζεται ἐκ τῆς ἱερατικῆς εἴτε ἀρχιερατικῆς ἀξίας σύνολον κατὰ τὸν ὅρον τῆς
50 Τετάρτης Συνόδου, τὸν λέγοντα: μὴ ὦ φελεῖσθαι τὸν παρανόμως χειροτονηθέντα ἐκ τῆς ἀνηνύτου χειροτονίας μηδέν.

Ἡ δέ χειροτονία τοῦ ἀρχιερέως γίνεται ἐκ τριῶν ἢ δύο ἀρχιερέων τοῦλάχιστον, κατὰ τὸν ὅρον τῆς Τετάρτης Συνόδου τὸν

35-36. cf. Πραξ. στ' 2// 36-40. cf. Ράλλης Ποτλής, τομ. 6, σ.311// 43-44. cf. 1Τίμ. 3.2// 44-46. cf. Απ. καν. ιζ', ιη// 50-51. cf. Δ' Οικ. Συν. καν. β'

23. ἀρχηγόν καὶ in margine// 24. ἄνωθεν supra lineam// 40. λάβῃ// 49. ἀφορίζεται semper.

λέγοντα: "Ἐπίσκοπος ὑπὸ δύο ἢ τριῶν χειροτονεῖσθω. Ὅταν δέ
 55 μέλλῃ νὰ χειροτονηθῇ, ἴσταται ἐπάνω τοῦ ἁμβωνος κηρύσσων
 μεγάλη τῇ φωνῇ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως αὐτοῦ καὶ λέγων τό
 πιστεύω εἰς ἓνα θεὸν πατέρα Παντοκράτορα μέχρι τέλους· κατὰ
 τὸν ὅρον τῆς Τετάρτης Συνόδου τὸν λέγοντα: ὁ μέλλων γενέσθαι
 60 20^v ἐπίσκοπος διδότην πρῶτον ἐγγράφως τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως
 αὐτοῦ, ἵνα μὴ αἰρετικός εἴη, οὕτω δέ σωφρόνως καὶ ἓνα / ρέτως
 ζήσας προβιβάζεται Μητροπολίτης ἢ Πατριάρχης. Μητροπολίτης
 μὲν ἐκλεγόμενος παρὰ τῆς πολιτείας ἐκείνης εἰς ἣν μέλλει
 γενέσθαι Μητροπολίτης, παρὰ τῶν κληρικῶν τε λέγω καὶ λαϊκῶν,
 65 οὐ τὴν χειροτονίαν οὐδεὶς ἄλλος ποιεῖ, εἰμὴ ὁ Πατριάρχης τῆς
 Κωνσταντινουπόλεως μετ' ἄλλου ἀρχιερέως, οἷου δόξη ἐκείνῳ ὡς
 κεφαλὴ πάντων καὶ τῶν ἄλλων ὑπέρτερος. Καὶ ὁλως εἰπεῖν
 πάντας τοὺς Μητροπολίτας οἱ Πατριάρχαι χειροτονοῦσι. Ὁ
 Πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως χειροτονεῖ ἐκείνους ὅσοι
 εἰσὶν εἰς τὴν ἐπαρχίαν αὐτοῦ· τῆς Ἀντιοχείας, ὅσοι εἰσὶν εἰς τὴν
 70 ἐπαρχίαν αὐτοῦ, τῆς Ἀλεξανδρείας ὁμοίως καὶ τῶν Ἱεροσολύμων
 ὡσαύτως. Ἐκαστος ἐξουσιάζων εἰς τὰ ὅρια αὐτοῦ ὥσπερ εἰς τὴν
 Τρίτην Σύνοδον πλατυτέρως γέγραπται. Ὅταν δέ συμβῇ τίς
 διαφορὰ, ἢ περὶ πίστεως ἢ ἄλλης αἰτίας, εἰς τοὺς Πατριάρχας
 τοὺς ρηθέντας, δηλαδή εἰς τὸν Ἀλεξανδρείας ἢ Ἀντιοχείας ἢ
 75 Ἱεροσολύμων, ὑπὸ τοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνακρίνεται ἡ
 διαφορὰ ἐκείνη μόνον· ὁμοίως καὶ ἐάν τις ἱερεὺς ἢ λαϊκός,
 παραπονεῖται ὑπὸ τινος τούτων τῶν Πατριαρχῶν, τῶν τριῶν, εἰς
 21^Γ τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπελάρεται ὡς ὑπέρτερον καὶ
 κεφαλὴν πάντων ὄντα καὶ τὰ πρεσβεῖα τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης
 80 ἐπέχοντα κατὰ τὰ ὅρια τῆς Τρίτης Συνόδου, ἐν οἷς διόρισται, τὸν
 τῆς Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχην, μετὰ τὸν Ῥώμης εἶναι
 Ἐπίσκοπον εἰς ἅπαντα τὰ τῆς ἐώας μέρη, καὶ τὰ πρεσβεῖα τούτου
 διασώζειν εἰς πάντας τοὺς λοιποὺς Πατριάρχας καὶ ἀρχιερεῖς,

55-56. cf. Απ. καν. α'// 58-61. cf. Ζ' Οικ. Συν. καν. β'// 61-63. cf. Απ. Καν. λε',
 Τοπ. Συν. Σαρδ. καν. γ'// 71-72. Γ' Οικ. Συν. καν. η'// 78-87. cf. Β' Οικ. Συν.
 καν. γ', cf. Δ' Οικ. Συν. καν. κη'

62. post ἐκείνης scriptum erat εἰς μέλλει εἰς ἣν quod post cancellatum est// 62. εἰς ἣν
 μέλλει in margine// 66. ὁλως semper. // 82. ἐώας

85 - ὁποῖος ἀνακρίνει πάντα τὰ παρὰ τῶν ἐτέρων Πατριαρχῶν
 γινόμενα, κόπτων ἀποφάσεις καὶ τὰ πάντα ἀνακρίνων ἐκείνων,
 ὡς ὑπέρτερος ἐκείνων κριτῆς καὶ τὰ πρεσβεῖα τοῦ Πάπα ἔχων ὡς
 ἄνωθεν εἴρηται. Καὶ ὅταν συμβῇ αὐτῷ τῷ τῆς Κωνσταντινουπόλεως
 Πατριάρχῃ, διαφορὰ ἢ ὅταν τις ἱερεὺς ἢ λαϊκὸς παραπονεῖται
 90 κατ' αὐτοῦ, οἱ ἕτεροι τρεῖς Πατριάρχαι, τῆς Ἀλεξανδρείας,
 Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων ἀνακρίνουσιν αὐτόν εἰς ἅπαντα τὰ
 συμβάντα ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ἐκείνου. Καὶ ὅλως εἰπεῖν, οἱ
 Μητροπολίται μετὰ τῶν αὐτῶν Ἐπισκόπων χειροτονοῦσι τοὺς τῆς
 21V αὐτῶν ἐπαρχίας Ἐπισκόπους. Οἱ Πατριάρχαι δὲ μετὰ τινος
 ἀρχιερέως / χειροτονοῦσι τοὺς ἐν τῇ αὐτῶν ἐπαρχίᾳ εὕρισκομένους
 95 Μητροπολίτας ὡσότου ἕκαστος κέκτηται.

Ἡ δὲ ἐκλογή τοῦ Πατριάρχου, γίνεται παρὰ τῶν κληρικῶν
 τῆς πόλεως ἐκείνης δηλαδή: τοῦ Κωνσταντινουπόλεως ἐκ τῶν
 κληρικῶν αὐτοῦ, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας καὶ
 Ἱεροσολύμων ὡσαύτως καὶ παρὰ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀρχιερέων καὶ
 100 πολιτῶν μετὰ τῶν ἱερῶν εὐαγγελίων ἔμπροσθεν τιθεμένων. Καὶ
 ἂν ὁ Ἐπίσκοπος ἤθελεν γένῃ Μητροπολίτης, Πατριάρχης οὐ
 δύναται γενέσθαι, ὡς Τρισεπίσκοπος κατὰ τὰ ὅρια τῆς Πρώτης
 Συνόδου, ὅπου γέγραπται, Τρισεπίσκοπον τινὰ μὴ εἶναι ὅλως μήτε
 εὕρισκεσθαι ἐν τοῖς ὁρίοις τῶν χριστιανῶν, ὅθεν καὶ τὸν
 105 Νανζιανζοῦ Γρηγόριον, χρηματίσαντα Πατριάρχην ποτὲ τῆς
 Κωνσταντινουπόλεως, συναχθέντες οἱ ἑκατὸν πεντήκοντα
 Ἐπίσκοποι, ἐδίωξαν αὐτόν ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου ὡς
 Τρισεπίσκοπον. Ὅταν δὲ θέλωσιν λειτουργῆσαι οἱ ἀρχιερεῖς εἰ
 λειτουργοῦσι μετὰ ἱερέων καὶ ἑνὸς διακόνου ὁποῖος ἀρχιερεὺς
 110 μεταδίδωσι τῶν μυστηρίων ἡγουν τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ
 22r Χριστοῦ, εἰς τοὺς ἱερεῖς καὶ τὸν διάκονα ἐξ ἐκείνου λέγω / τοῦ
 ἑνὸς ἄρτου καὶ τοῦ ἑνὸς ποτηρίου κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ
 Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, οἵτινες ἐξ ἑνὸς ἄρτου καὶ ποτηρίου

96-100. cf. A' Οικ. Συν. καν. στ', Ράλλης-Ποτλῆς τομ. 1δ'// 101-104. cf. B' Οικ.

Συν. καν. β'// 108-111. cf. A' Οικ. Συν. καν. ιη'//

96 τῇ αὐτῶν ἐπαρχίᾳ *supra lineam*.

115 ἔκοινωνουν τὰ μυστήρια τοῖς πιστοῖς. Ὅστις ἄρτος ὀφείλει εἶναι
 ἔνζυμος, ἔχων καὶ γωνίας τέσσαρας. Ἐνζυμος μὲν, ὅτι ὁ Χριστός
 ἐν τῷ δεῖπνῳ τοῖς μαθηταῖς ἔνζυμον ἄρτον παρέδωκεν, εἰπών:
 λάβετε φάγετε τοῦτο ἐστὶ τὸ σῶμα μου τὸ ὑπὲρ ἡμῶν κλῶμενον
 εἰς ἅφεισιν ἁμαρτιῶν καὶ ὅτι οἱ Ἀπόστολοι ἔνζυμον ἄρτον
 120 παρεδίδουν τοῖς πιστοῖς, ὥσπερ καὶ εἰς τὸν εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην
 πλατυτέρως φαίνεται περὶ τούτου. Τάλλα παρασιωπήσας διὰ τὴν
 χρεῖαν. Τέσσαρας δὲ γωνίας ἔχει διότι τετραχῶς ὀνομάζεται,
 λέγεται γὰρ ἀπαρχή, θυσία, προσφορὰ καὶ εὐλογία. Ἀπαρχή μὲν,
 κατὰ τὸν Παῦλον, ὅτι εἰς ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν ὁ Χριστός.
 125 Θυσία δέ, ὅτι ἐσφάγη ὑπὲρ ἡμῶν ἐν τῷ σταυρῷ, καὶ ὅτι
 θυσιάζεται συνεχῶς ὑπὲρ τῶν τοῦ λαοῦ ἁμαρτημάτων καὶ ὅτι
 ἐκβάλλεται ἐκ τοῦ ἄρτου, ὥσπερ ὁ Χριστός ἐγεννήθη ἐκ τοῦ
 22^v σώματος τῆς Παρθένου. Προσφορὰ δέ λέγεται / διότι εἰς τὸν
 Πατέρα ἐκομίσθη ὑπὲρ πάντων ἡμῶν θυσίαν. Εὐλογία δέ ὅτι δι'
 αὐτοῦ εὐλογήθησαν πάντες οἱ Χριστιανοί κατὰ τὴν τοῦ Ἀβραάμ
 130 ἐπαγγελίαν, ἐν τῷ σπέρματί σου, εἰπών, εὐλογηθήσονται πάντα τὰ
 ἔθνη τῶν πιστευσάντων δηλαδή. Ἦτις λειτουργία παρέχει τὰς
 εἰκόνας, καὶ τοὺς τύπους ὅσας, τῆς οἰκονομίας τοῦ μυστηρίου
 τοῦ Χριστοῦ, Εὐαγγελισμοῦ, Γεννήσεως, Μάγων καὶ ποιμένων
 ἐλεύσεως, ἀστέρων ὁδηγίαν, περιτομὴν Αἰγύπτου φυγῆς,
 135 βαπτίσματος, θαυματοποιίας, πάθους, ταφῆς, Ἀναστάσεως,
 Ἀναλήψεως, τῆς τε τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἐπιφοιτήσεως, τὰ
 πάντα σημαίνων καὶ πάντων τὰς εἰκόνας φέρων καὶ τῆς
 Ὑπεραγίας Θεοτόκου τὴν ἄνοδον καὶ τὴν ἐκ δεξιῶν μετὰ τοῦ
 Χριστοῦ καθέδραν καὶ πάντων τῶν ἀγγέλων τὴν δοξολογίαν, καὶ
 140 τῶν ἁγίων τὴν εὐχαριστίαν, τὴν τε κρίσιν τοῦ Χριστοῦ καὶ ὅτι
 αὐτός ὁ Χριστός ἐλεύσεται κριτὴς ζώντων καὶ νεκρῶν ἀποδώσας
 ἐνὶ ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν. Ταῦτα πάντα περιέχει ἐν
 μυστηρίῳ ἢ τῶν γραικῶν λειτουργία καὶ ὅτι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ

117-118. cf. 1 Κορ. 11.24.// 119-120. cf. Ιωαν. στ' 23, 26, 31, 32, 33, 35, 41, 50-51,
 58, ιγ' 18, κα'. 9, 13.// 122-123. cf. Ρωμ. η' 23// 127-131. cf. Εφεσ. ε' 2// 141-
 142. cf. Πραξ. ι' 42

134. περιτομὴν *supra lineam*// 140. εὐχαριστεῖαν *semp̄er*.

- τέλειον καὶ ἀληθινόν σῶμα ἐφόρεσεν ἐκ τῆς Παρθένου, μείνας δ
 145 23Γ ἦν, γέγονεν δ οὐκ ἦν ἄνθρωπος./ Ψάλλουσι δέ καὶ ἐπτάκις τῆς
 ἡμέρας κατὰ τὸν θεῖον Δαυὶδ τὸν λέγοντα: ἐπτάκις τῆς ἡμέρας
 ἤνεσά σοι ἐπὶ τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου, ἀρχόμενοι ἀπὸ
 ὀρθρου βαθέως, τό μεσονύκτιον, καὶ ὀρθρον καὶ τὴν πρώτην ὥραν
 150 • τρίτην ὥραν λέγοντες τινὰ ἀκολουθίαν λεγομένην τρίτην ὥραν καὶ
 ἕκτην μετὰ Ἀποστόλου καθημερινοῦ καὶ Εὐαγγελίου. Εἴτα τὴν
 ἑνάτην ὥραν μετὰ τοῦ ἑσπερινοῦ. Εἴτα μετὰ τό ἀπόδειπνον καὶ
 τὴν εὐχαριστίαν, ἥντινα λέγουσιν ἀπόδειπνον καὶ τοῦτο ποιοῦσι
 συνεχῶς καὶ καθεκάστην ἡμέραν. Νηστεύουσι δέ καὶ πάσας τὰς
 155 Τετράδας καὶ Παρασκευὰς ὅλου τοῦ χρόνου καὶ οὐ τρώγουσιν
 ὀψάρια οὔτε ἔλαιον, οὔτε πίνουνσιν οἶνον, εἰμὴ ἂν τύχοι
 δεσποτική ἐορτὴ ἢ τῆς Θεοτόκου, ἢ τοῦ Προδρόμου ἢ τινός
 ἐπισήμου ἁγίου. Ἐνταῦταις γὰρ καταλύουσιν ἔλαιον καὶ
 τρώγουσιν καὶ ὀψάρια πίνοντες καὶ οἶνον. Τὴν μὲν Τετράδα
 160 νηστεύουσι διὰ τὴν προδοσίαν, τὴν δέ Παρασκευὴν διὰ τό πάθος
 23V κατὰ τὸν ἀποστολικὸν κανόνα τὸν λέγοντα: Εἴ τις καταλύει / τὴν
 Τετράδα καὶ Παρασκευὴν ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ κρεῶν ἐσθίων ἢ
 ὀψάρια, ἢ τυρόν, ἢ ὠά, εἰ μὲν ἱερεὺς εἴη, καθαιρεῖσθω, εἰ δέ
 λαϊκός ἀφοριζέσθω. Αὕτη ἡ παράδοσις ὁμοίως φυλάσσεται εἰς
 165 ἀρχιερεῖς, ἱερομονάχους, ἱερεῖς, κοσμικοὺς, μοναχοὺς τε καὶ
 λαϊκοὺς. Καὶ πάντες ταύτας νηστεύουσιν, ἄνδρες, γυναῖκες καὶ
 ἅπαν τό τῶν γραικῶν γένος. Οἱ μὲν λαϊκοὶ νηστεύουσι τό κρέας
 καὶ τυρόν καὶ ὠά, οἱ δέ ἀρχιερεῖς, ἱερομόναχοι, ἱερεῖς, κοσμικοὶ
 καὶ οἱ μοναχοὶ οὐ τρώγουσιν οὔτε ὀψάρια, οὔτε ἔλαιον, ἀλλ' οὐδέ
 170 οἶνον πίνουνσι. Μόνον ποιοῦσιν ἑνάτην, ἥγουν ἐν τῷ ἑσπερινῷ
 τρώγουσιν ξηροφαγίαν, πίνοντες ὕδωρ.

Ἔτι νηστεύουσιν τὴν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν τοῦ Χριστοῦ
 μήτε ἰχθύος, μήτε ἐλαίου, μήτε οἶνου γευόμενοι, πάρεξ τό

144. cf. Ψαλμ. ξα'// 146-147. Ψαλμ. ιη' 164.// 161-164 Απ. καν. ξθ'// 172-173 cf
 Στ' Οικ. Συν. καν. νβ

149. ψάλλοντες ἔμμελα: in margine// 149. post καλεῖται scriptum erat ὀρθρος quod
 post. cancellatum est.// 152. ἑνάτην semper// 155. post χρόνου scriptum erat καὶ
 Δευτέρας quod cancellatum est// 164. post παράδοσις scriptum erat ἐπίσης quod
 cancellatum est// ὁμοίως supra lineam.

175 Σάββατον καί τήν Κυριακὴν καταλύουσιν τό ἔλαιον καί πίνουν·
 καί οἶνον καί τρώγουσι καί δὶς τῆς ἡμέρας. Ὅψαρια δέ οὐδαμῶς,
 μόνον τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί τῶν Βαΐων. Πάσας δέ τὰς
 λοιπὰς ἡμέρας τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς δηλαδή Δευτέραν,
 Τρίτην, Τετράδα, Πέμπτην καί Παρασκευήν, οὐ τρώγουσιν, ἄλλο,
 24^Γ εἰμὴ ἄρτον μόνον καί πίνουν ὕδωρ καί τοῦτο πρὸς / δύσιν
 180 ἡλίου. Καί τοῦτο τό ποιοῦσιν, ὅτι μιμοῦνται τήν τοῦ Κυρίου
 νηστείαν, ἣντινα ἐνήστευσεν ὁ Χριστός κατὰ τὴν πρώτην ζωὴν τοῦ
 Ἀδάμ, ἣν ἐξησε, πρὸ τῆς παρακοῆς, μηδενὸς ἐμψύχου γευσάμενος,
 οὔτε οἶνου, οὔτε ἐλαίου, διότι ταῦτα πρὸ τῆς παρακοῆς οὐκ ἦσαν.
 Νηστεύουσιν καί τήν Τεσσαρακονθήμερον νηστείαν τῆς τοῦ Χριστοῦ
 185 Γεννήσεως καί οὐ τρώγουσιν ὡς οὔτε τυρόν, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς
 ἰδ' τοῦ Νοεμβρίου μέχρι τῆς κε' τοῦ Δεκεμβρίου, καί τοῦτο διὰ
 εὐλάβειαν καί προσκύνησιν τοῦ γεννηθέντος Χριστοῦ. Νηστεύουσιν
 ἔτι καί τὴν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τῶν δώδεκα καί οὐ τρώγουσιν
 ὡς οὔτε τυρόν, ἀπαρἀλλάκτως ποιοῦντες, ὥσπερ καί εἰς τὴν
 190 νηστείαν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, ἣτις αὐξεται καί μειοῦται
 κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ χρόνου. Καί τοῦτο ποιοῦσιν τιμῶντες αὐτοὺς
 ὡς πνευματοφόρους ἄνδρας καί κήρυκας τῆς πίστεως τοῦ Χριστοῦ,
 καί ὡς φωτισμένους τῆς εὐσεβείας ὄντας. Νηστεύουσιν ἔτι καί τὴν
 νηστείαν τῆς Κοιμήσεως τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἀρχόμενοι ἀπὸ
 195 24^Ν τὴν πρώτην τοῦ Αὐγούστου / μέχρι τῆς δεκάτης πέμπτης αὐτοῦ.
 Καί τοῦτο ποιοῦσι δι' εὐλάβειαν, τιμῶντες ταύτην ὡς μητέρα
 Θεοῦ καί τιμιωτέραν ἀπάσης τῆς κτίσεως καί τῶν χριστιανῶν
 πρεσβευτήν. Ὅποῖαι νηστεῖαι ὁμοίως φυλάσσονται ὑπὸ πάντων
 τῶν γραικῶν, ἀρχιερέων, ἱερομόναχων, ἱερέων, κοσμικῶν,
 200 μοναχῶν τε καί λαϊκῶν, μικρῶν τε καί μεγάλων, κατὰ τοὺς ὅρους
 τῶν θείων καί ἱερῶν Συνόδων, μηδαμῶς παρεκβαίνοντες ἐκ τῶν
 συνοδικῶν κανόνων μηδέν. Καί ἵνα τελειώσω τὸν λόγον, ἡ
 πολιτεία τῶν Πατριαρχῶν, Μητρόπολι τῶν, Ἐπισκόπων,

175-176. cf. Νικηφ. Κων/λεως καν.5, Πηδαλ. εκδ. Αστέρος σ.721, Ράλλης-Ποτλῆς
 τόμ.6, σ.427.// 188-191. cf. Νικηφ. Κων/λεως καν. 19, Πηδαλ. εκδ. Αστέρος σ.728,
 Ράλλης-Ποτλῆς τομ. 6, 20, Νικηφ. Κων/λεως σ.428-429// 194-196. Νικολ. Κων/λεως
 καν. 3.

181. νηστεῖαν semper.

205 ιερομονάχων τε καί ιερέων καί παντός τοῦ γένους τῶν γραικῶν,
 οὐ δύνανται παραβῆναι τοὺς ὅρους καί κανόνας τῶν ἁγίων
 Ἀποστόλων καί τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καί τό τοπικῶν ἀλλ'
 ἐμμένουσιν εἰς ὅσα ἐκεῖνοι ἐδιώρισαν. Καί οὔτε συγχωροῦσι τὰ
 ὅσα ἐκεῖνοι ἔδωσαν οὔτε ἀφορίζουσι τὰ ὅσα ἐσυγχώρησαν κατὰ
 210 οὔτε ἀφαιροῦνται. Ἐάν δέ τις τῶν ἀρχιερέων ἢ ιερέων παραβῇ τι
 25Γ ἢ ὅλον οὖν / ἐκ τῶν ρηθέντων ὅρων καί κανόνων ἢ Πατριάρχης,
 ἢ Μητροπολίτης, ἢ Ἐπίσκοπος, ιερομόναχος, μοναχός, ιερεύς,
 κοσμικός καθαίρεται καί διώκεται ἐκ τῆς ἀξίας καί τοῦ θρόνου.
 215 Εἰ δέ λαϊκός ὑπάρχει, ἀφορίζεται τελείως ἐκ τῆς τάξεως τῶν
 χριστιανῶν. Καί οὕτω μέν ἡ πολιτεία τῶν ἀρχιερέων πάντων
 ὑπάρχει καί ἡ ψῆφος καί ἡ ἐκλογή αὐτῶν οὕτω γίνεται. Οὕτω
 ζῶσι καί οὕτως πολιτεύονται, ὥς ἄνωθεν εἴρηται. Οὕτως
 ψάλλουσιν, οὕτως νηστεύουσιν, τοῦτον τόν στῦλον κρατῶσι τῆς
 πίστεως τοῦ Χριστοῦ. Τὰ δέ ἐνδύματα αὐτῶν, ἃ φορῶσι,
 220 ὑπάρχουσι μαῦρα, ὥσπερ καί τὰ τῶν μοναχῶν, διότι ἀρχιερεῖς οὐ
 δύνανται ποτέ γενέσθαι, ἐάν πρῶτον οὐ γένη μοναχός, οἵτινες καί
 τόν μακαρισμόν τοῦ Χριστοῦ πενθοῦσι καί σκυθρωπάζουσι, μαῦρα
 ἐνδύματα φοροῦντες, δηλαδή πᾶσαν θλίψιν σαρκικὴν ὑπομένουσιν
 25V διὰ τόν Χριστόν./ Οἱ δέ ιερομόναχοι ὀφείλουσι καί αὐτοὶ εἶναι
 225 παρθένοι καί πρό τοῦ λαβεῖν τήν ιερωσύνην καί μετὰ τό λαβεῖν
 αὐτήν. Ἀπέχουσι καί αὐτοῖτοῦ κρέατος ἐν ὅλῳ τῷ τῆς ζωῆς αὐτῶν
 χρόνῳ καί μίξεως γυναικείας καί πάσης σαρκικῆς ἐπιθυμίας. Εἰ
 δέ ἤθελεν φανερωθῇ ὅτι πρὶν νὰ λάβῃ τήν ἀξίαν εἶχεν πέσει εἰς
 230 τινὰ πτώμα ἁμαρτίας, ἢ εἰς μοιχείαν, πορνείαν, σοδομίαν, ἢ εἰς
 ἄλλην ἐνεργητικὴν ἁμαρτίαν, καθαίρεται ἐκ τῆς ιερωσύνης τελείως
 μηδέν ὠφεληθεὶς ἐκ τῆς ἀνηνύτου χειροτονίας κατὰ τόν ὅρον τῆς
 Τετάρτης Συνόδου, μηδέ ποτέ συγχωρούμενος λειτουργῆσαι. Οὕτως
 γὰρ ἡ καθαίρεσις τῶν ἀρχιερέων καί ιερέων ἀμετάτρεπτος γίνεται,

207-210. cf. Ζ Οικ. Συν. καν. 1./224-227. cf. Δ' Οικ. Συν., καν. στ'// 230-232. cf.
 ΣΤ' Οικ. Συν., καν. μ'.μα'.

212. μόναχος // 220. μάβρα semper// 229. μοιχείαν, πορνοίαν

235 όταν γένη ἐννόμως, διὰ τὰ πτώματα τῶν ἁμαρτιῶν, ἃ εἵπομεν
 26^Γ ἄνωθεν. Τὰ αὐτὰ πανθάνει, ἔαν καί μετὰ τὴν ἱερωσύνην πέσῃ εἰς
 τὰ αὐτὰ ἁμαρτήματα. Ἐὰν δέ πρό τοῦ λαβεῖν / τὴν ἱερωσύνην
 εἶχε λάβει γυναῖκα νόμιμον παρθένον, μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνης
 δύναται γενέσθαι ἱερομόναχος καὶ ἀρχιερεὺς. Εἰ δέ ἡ γυνὴ ἐκείνη
 240 ἦν χήρα, οὐ δύναται προβιβασθῆναι εἰς τινὰ ἱερατικὸν βαθμόν. Εἰ
 δέ μετὰ δόλου τὴν ἱερωσύνην λάβοι, καθαίρεται καὶ ἀφορίζεται
 τελείως μηδὲν ὠφεληθεὶς ἐκ τῆς ἀνηνύτου χειροτονίας.

Ἐνδύματα δέ φοροῦσιν, ὥσπερ οἱ μοναχοί, μελανὰ καὶ ἐκ
 ράσου πάντα, διὰ τὴν αἰτίαν, ἣν εἵπομεν ἄνωθεν. Ψάλλουσι δέ
 ὁμοίως τὴν αὐτὴν ἀκολουθίαν, ὥσπερ καὶ οἱ ἀρχιερεῖς τὸ
 245 μεσονύκτιον, τὸν ὄρθρον, πρώτην ὥραν, τρίτην, ἕκτην, ἑνάτην καὶ
 τὸν ἑσπερινόν· καὶ τὸ ἀπόδειπνον ἀπαραλλάκτως τὰ πάντα
 ποιῶντες, ὥσπερ καὶ οἱ ἀρχιερεῖς. Νηστεύουσι δέ καὶ τὰς
 Τετράδας καὶ Παρασκευὰς ὅλου τοῦ ἑνιαυτοῦ, καὶ τὴν Μεγάλην
 26^Υ Τεσσαρακοστήν / τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως καὶ τῶν
 250 ἁγίων Ἀποστόλων τῶν δώδεκα ἀπαραλλάκτως, ὡς ἄνωθεν
 εἵπομεν, μίαν ζωὴν ζῶντες, καὶ μίαν διαγωγὴν εὐσεβείας ἔχοντες
 εἰς ἅπαντα τὰ τῆς εὐσεβείας δόγματα. Νηστεύουσι δέ οὗτοι καὶ
 τὴν Δευτέραν ἡμέραν καὶ οὐ τρώγουσιν ὀψάρια οὔτε ἔλαιον μηδέ
 οἶνον πίνουσι, ὥσπερ καὶ τὴν Τετράδα καὶ Παρασκευὴν καὶ τοῦτο
 255 διὰ εὐλάβειαν τῆς Δευτέρας τοῦ Χριστοῦ Παρουσίας.

Ἡ δέ ἐκλογή αὐτῶν, οὕτω γίνεται πρῶτον ὑπάγει εἰς τὸν
 πνευματικόν εἰς ὃν ἐξομολογεῖται ἐκ πρώτης ἡλικίας καὶ
 ἐξομολογεῖται κατὰ τὸ σύνηθες τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ καὶ εἰ μὲν ὁ
 πνευματικὸς αὐτοῦ εὖροι αὐτόν καθαροῦ βίου καὶ ἀμέτοχον τῶν
 260 παραπτωμάτων, ὡς ἄνωθεν εἵπομεν, δίδωσιν αὐτῷ ἐγγράφως καὶ
 τὴν συμμαρτυρίαν αὐτοῦ, ὅτι ἄξιος τῆς ἱερωσύνης ὑπάρχει. Εἴθ'
 27^Γ οὕτως ἀπέρχεται εἰς τοὺς ἱερεῖς τῆς πόλεως / ἧς κατοικεῖ, οἵτινες
 εἰ μὲν γνωρίζωσιν αὐτόν καθαροῦ βίου, συμμαρτυροῦσιν αὐτοῖ καὶ

238-241. Αποστ. καν. ιη'// 260-261. cf. Τοπ. Συν. Αγκ. καν. ιγ'.

237. λάβη// 246. ἀπαραλάκτως *sempet*.

- αὐτόν ἄξιον τῆς ιερωσύνης. Ὅποίας μαρτυρίας λαβὼν ὁ μέλλων
 265 χειροτονηθῆναι ιερομόναχος, ἀπέρχεται εἰς τὸν τεταγμένον
 ἀρχιερέα τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ, δεικνύων τὰς συμμαρτυρίας τοῦ
 πνευματικοῦ καὶ τῶν ιερέων, ὁποίας ἰδὼν ὁ ἀρχιερεὺς,
 νιψευόμενος ὕδατι, λέγει: ψῆφος κίνδυνος ἐπὶ τὰς κεφαλὰς τῶν
 μαρτυρησάντων σε. Καί οὕτω λειτουργῶν ὁ ἀρχιερεὺς κατὰ τὴν
 270 τάξιν, ἣν εἶπομεν ἄνωθεν, μετὰ ιερέων διακόνων ἐν τῇ λειτουργίᾳ
 ἐκείνῃ τῇ πρώτῃ, ποιεῖ αὐτόν διάκονα τῆς ἐπιστολῆς καὶ τοῦ
 εὐαγγελίου αὐριον εἰς τὴν δὲ ἐπερχομένην ἡμέραν, λειτουργήσας,
 ὡσαύτως τελειοῖ αὐτόν ιερέα, τέλειον, καὶ οὕτως σωφρόνως ζήσας
 275 27ν δίδωται αὐτῷ καὶ χάρις τοῦ ἑξομολογεῖν τοὺς ἀνθρώπους παρὰ
 τοῦ ἀρχιερέως κατὰ τοὺς ὅρους τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων./

Ὅσοι δὲ βούλονται γενέσθαι ιερεῖς κοσμικοί, ὀφείλουσιν
 εἶναι παρθένοι καὶ καλῆς ζωῆς ἄνθρωποι καὶ πρὶν λαβεῖν τὴν
 ιερωσύνην. Εἰ λαβεῖν βούλονται γυναῖκα νόμιμον αὐτῶν, δύνανται
 τοῦτο ποιῆσαι παρθένον καὶ καθαρά. Εἴτα λαμβάνειν τὴν
 280 χειροτονίαν κατὰ τὴν τάξιν αὐτῆς, ὡς ἄνωθεν εἴρηται, εἰς τοὺς
 ιερομονάχους, εἰ, δὲ γένη ιερεὺς πρὶν τοῦ ὑπανδρευθῆναι, οὐ
 δύναται μετὰ ταῦτα λαβεῖν γυναῖκα καὶ ἐπιστραφῆναι ἀπὸ τοῦ
 ὕψους τῆς ιερωσύνης ἐπὶ τὰ κατώτερα καὶ σαρκικά. Τὴν γὰρ ἐπὶ
 285 τὰ κρείττω ὁδόν, ὀφείλωμεν ἀεὶ ζητεῖν οἱ χριστιανοί. Ἐάν δὲ καὶ
 ἀποθάνῃ ἡ γυνὴ αὐτοῦ, ὁ ιερεὺς οὐ δύναται λαβεῖν γυναῖκα
 ἑτέραν οὔτε ἐπίσακτον, οὔτε νόμιμον, ἀλλὰ μένειν ἐν παρθενίᾳ
 καὶ σώφρονι ζωῇ. Εἰ δέ, οὐ δύναται ὑποφέρειν τὴν σώφρονα καὶ
 παρθενικὴν ζωὴν, ἅδειαν ἔχει ἀπελθεῖν εἰς τὸν ἀρχιερέα τῆς
 πόλεως ἐκείνης καὶ ἀναγγεῖλαι τὴν ἀσθένειαν τῆς σαρκὸς αὐτοῦ,
 290 28γ δίδωσιν αὐτῷ / συγχώρησιν λαβεῖν ἑτέραν γυναῖκα νόμιμον
 τοιοῦτοτρόπως, ἵνα μὴ ιερεὺς εἴῃ πλέον, μήτε ιερουργίαν τινα
 δυνηθεῖν ἐπιτελέσαι ποτέ εἰς ἅπασαν τὴν ζωὴν αὐτοῦ, ἔχων μόνον

279-283 cf. ΣΤ' Οικ. Συν. καν. στ'.

268. post κίνδυνος scriptum erat καὶ δοκιμασία quod cancellatum est// 268. ἐπὶ τὰς
 κεφαλὰς supra lineam// 271. ἐκείνῃ τῇ πρώτῃ// 274. τοὺς ἀνθρώπους supra lineam//
 281. εἰς τοὺς ιερομονάχους in margine// 282. post λαβεῖν scriptum erat ιερωσύνην
 quod cancellatum est.

295 ἔξουσίαν φορεῖν τὰ ἄμφια, ἃ φοροῦσιν οἱ ἱερεῖς, ἡγουν τό-
 σκιάδιον καὶ τό καμιλαύκιον καὶ τό ἔξωπεριβόλαιον ἀπὸ δὲ τῆς
 ἱερατικῆς ἀπέχειν ἀξίας. Οἷτινες ἱερεῖς κοσμικοὶ τρώγουσι κρέας
 τὰς ταγμένας ἡμέρας, ὥσπερ καὶ τοὺς λαϊκοὺς, δηλαδή Κυριακὴν,
 Δευτέραν, Τρίτην, Πέμπτην καὶ τό Σάββατον ἄνευ τῶν
 300 Τεσσαρακοστῶν, ὡς τοῦ κόσμου ἄνθρωποι. Νηστεύουσι δὲ πάσας
 τὰς Τετράδας καὶ Παρασκευὰς ὅλου τοῦ χρόνου κρέας οὐκ
 ἐσθιλοντες, οὔτε τυρόν ἢ ὠά, οὔτε ἰχθύας διὰ τὴν αἰτίαν, ἣν
 εἶπομεν ἄνωθεν εἰς τὴν τῶν ἀρχιερέων καὶ ἱερομονάχων
 πολιτείαν. Νηστεύουσι δὲ καὶ τὴν Τεσσαρακοστήν τοῦ Χριστοῦ τὴν
 305 μεγάλην καὶ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως καὶ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου
 καὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τῶν δώδεκα ἀπαράλλάκτως, ὡς
 28v ἄνωθεν εἴρηται / εἰς τὴν τῶν ἀρχιερέων καὶ ἱερομονάχων
 πολιτείαν. Ψάλλουσι δὲ ὁμοίως, καθὼς εἶπομεν ἄνωθεν, τὴν
 πᾶσαν ἀκολουθίαν τοῦ μεσονυκτίου, ὁρθρου, πρώτης ὥρας, τρίτης,
 310 ἕκτης, ἑνάτης καὶ τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ ἀποδείπνου, ὥσπερ οἱ
 ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἱερομόναχοι ἀπαράλλάκτως ποιοῦντες καὶ
 οὐδαμῶς παρεκβαίνουνσιν ἐκ τῶν ὁρῶν οὔτε κανόνων τῶν
 συνοδικῶν. Θυσιάζουσι δὲ μετὰ ἐνζύμου ἄρτου, ὡς ἄνωθεν
 εἶπομεν, κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων
 καὶ μεταλαμβάνουσιν ἄρτον καὶ οἶνον κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ
 315 Χριστοῦ τιθέμενοι ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς μεταλήψεως, εἰς τό ἅγιον
 ποτήριον, ὕδωρ ζέον, ἵνα μὴ ψυχρόν φαίνεται τό μεταδιδόμενον
 σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Ὅταν δὲ θέλωσιν νὰ κοινωνήσωσι
 ταῦτα τὰ μυστήρια τοῖς πιστοῖς ἀνθρώποις, ὅσοι ἄρα εἰσὶν, ἀπ'
 320 ἐκείνου τοῦ ἐνός ἄρτου καὶ ποτηρίου κοινωνεῖ καὶ αὐτούς, εἰ γε
 μύριοι ὑπάρχουσιν, καὶ τοῦτο κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Χριστοῦ,
 εἰρηκότος τοῖς αὐτοῦ μαθηταῖς ἐν τῷ δεῖπνῳ: λάβετε φάγετε τοῦτό
 29Γ καὶ αὐθις πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτο ἐστὶ / τό αἷμα μου τό

316-317. cf. Νικηφ. Κων/λεως καν. ιγ', Πηδαλ. εκδ. Αστέρος, σ.727, Ράλλης-Ποτλής
 τομ. 6, σ.422// 321-325. cf. Ματθ. κατ', 27-28.

303. πολιτείαν *semper* // 306. μονάχων *supra lineam*.

325 τῆς καινῆς διαθήκης τό ὑπέρ ἡμῶν καί πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς
 ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Ἐάν οὖν ὁ Χριστός ἐδίδασκε τοὺς πάντας
 ἐπίσης μεταλαμβάνειν ἐκ τοῦ ἑνός ἄρτου καί ἐκ τοῦ ἑνός
 ποτηρίου, πῶς ὀφείλωμεν ἡμεῖς παραβῆναι τὴν παράδοσιν τοῦ
 Χριστοῦ; Ἐν γὰρ τῷ εὐαγγελίῳ φησὶν ὁ Χριστός ὅτι κλάσας τὸν
 330 ἄρτον ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς καί ἐν τῷ ποτηρίῳ, ὡσαύτως φήσας,
 πῖετε ἐξ αὐτοῦ πάντες πῶς τοίνυν ἡμεῖς ὀφείλομεν ποιῆσαι ἄλλως,
 εἴπερ εὐσεβεῖς μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ εἶναι βουλόμεθα; Ἀλλὰ καί
 ὁ τοῦ Παύλου ἄριστος μαθητὴς Διονύσιος ὁ Ἀρειοπαγίτης, περὶ
 τῆς κοινωνίας τῶν μυστηρίων τὰ αὐτὰ διδάσκων λέγει, ἡμεῖς ἐξ
 ἑνός ἄρτου ἐσθίομεν καί ἐξ ἑνός ποτηρίου πίνομεν, ὡς περ καί ἐκ
 335 μιᾶς-κολυμβήθρας ἀναγεννώμεθα, δηλοῦντος διὰ τούτου τὴν τῆς
 πίστεως ἔνωσιν καί ὅτι οἱ πιστοὶ μίαν ἔνωσιν ὀφείλωσιν ἔχειν εἰς
 τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ.

Ἐτι οἱ ἱερεῖς τῶν γραικῶν κοινωνοῦσι τὰ βρέφη τῶν
 μυστηρίων τῶν ἁγίων, τοῦ σώματος καί αἵματος τοῦ Χριστοῦ
 340 29V /καίπερ οὐ νοοῦσι τὴν χάριν, διότι τοῦ Χριστοῦ τὰ πάντα χάρις
 εἰσί, κατὰ τὸν Παῦλον οὐκ ἐξ ἔργων, φησὶν, ἐδικαιώθημεν, ἀλλ'
 ἐκ τῆς ἀπείρου χάριτος τοῦ Χριστοῦ τοῦ παθόντος ὑπέρ ἡμῶν καί
 ταφέντος καί ἀναστάντος. Εἰ οὖν οὐ νοοῦσι τὴν κοινωνίαν, οὐδέ
 τό βάπτισμα εὐπίστανται τό πρῶτον θεμέλιον τῆς ἡμετέρας
 345 πίστεως ὃν δι' ἐτοῦτο κοινωνοῦσι τὰ νήπια παιδιά οἱ γραικοὶ
 ἱερεῖς ἐκ τοῦ σώματος καί αἵματος τοῦ Χριστοῦ· ἐκ τοῦ ἑνός
 ἄρτου, λέγω, καί ἐκ τοῦ ἑνός ποτηρίου ἐξ οὗ μεταδίδεται ὁ αὐτός
 ἱερεὺς.

350 Μίαν δέ λειτουργίαν τὴν ἡμέραν λέγουσι μόνον καί εἰς
 μίαν ἐκκλησίαν ἢ λειτουργία ἐπιτελεῖται, ἐπειδὴ ἅπαξ ὁ τοῦ
 Κυρίου θάνατος γέγονεν καί ὅτι ὁ Παῦλος, φησὶν, Χριστὸς
 ἀναστὰς οὐκ ἔτι ἀποθνήσκει· δι' ἐτοῦτο εἰς ἱερεὺς εἰς μίαν
 ἐκκλησίαν, μίαν λειτουργίαν τὴν ἡμέρα ἐπιτελεῖ μετὰ ἐνζύμου

330-331. cf. Ματθ. ιδ' 19// 334-338. cf. Διονύσιος Ἀρειοπαγ. (P.G. 3, 425c, 444a)//

340-343. Ρωμ. ια' 5. 6// 351-352. Ρωμ. στ' 9// 352-353. cf. Ἰωάννης Χρυσόστομ. (P.G. 63, 135-136a).

329. ὡσαύτως supra lineam// 330. ἄλλως: supra lineam// 335. ἀναγεννώμεθα// 336. post ὀφείλωσιν scriptum erat ὀφείλωσιν: quod supra lineam// 353. ἡμέραν supra lineam.

355 30^Γ ἄρτου καὶ τετραγώνου, δι' ἧς αἰτίας εἵπομεν ἄνωθεν, εἰς τὴν τῶν
 ἀρχιερέων καὶ ιερομονάχων πολιτείαν καὶ οὐ πλείονας. / Ἡ δὲ
 λειτουργία ἦν καθεκάστην ἐπιτελοῦσιν ἡμέραν ἐστὶ τοῦ
 Χρυσοστόμου μηδὲν παρεκβαίνοντες ἐκ τῶν ὄρων καὶ ἐκ τῶν
 κανόνων τῶν συνοδικῶν τὰ αὐτὰ φρονοῦντες ἐν τοῖς δόγμασι τῆς
 360 εὐσεβείας, οἷα φρονοῦσιν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ιερομόναχοι καὶ τὴν
 αὐτὴν λειτουργίαν ιερουργοῦντες τοῦτο δὲ μόνον διαφέρουσιν, ὅτι
 λαμβάνουσι γυναῖκα νόμιμον αὐτῶν· καὶ εἰσὶν εἰς τὸν κόσμον εἰς
 τὴν ὑπηρεσίαν τῶν μυστηρίων τῶν ἐκκλησιαστικῶν βαπτίζουσιν,
 λειτουργεῖν, ἀγιάζειν τὸν χριστιάνημον τοῦ Κυρίου λαόν εἰς τὰλλα
 365 δὲ πάντα οὐδὲν διαφέρουσι τῶν ἀρχιερέων καὶ ιερομονάχων
 δηλαδή· εἰς τὰ τῆς εὐσεβείας δόγματα καὶ μυστήρια οὐχὶ τῆς
 ἀξίας, ἦν γὰρ ἀξίαν ὁ ἀρχιερεὺς ἔχει, οὐδεὶς ιερομόναχος
 κέκτηται οὔτε ιερεὺς κοσμικός.

370 Ὅσοι δὲ βούλονται γενέσθαι μοναχοί, οἷοι ἄρα εἰσὶν, ἢ
 παρθένοι, ἢ ἐν γάμῳ, ἢ ἁμαρτίαις πτωμάτων ποτὲ πεπτωκότες
 τυγχάνουσιν, δύνανται τυχεῖν τοῦ τοιούτου βαθμοῦ, ὥς μετανοίας
 σημαντικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς αἴτιον ὑπάρχον· ἄλλ' ὅμως εἰς
 30^Ν τοῦτον τρόπον ὀφείλει γενέσθαι: / πρῶτον ὀφείλει ἀπαρνηθῆναι
 τῶν συγγενῶν αὐτοῦ καὶ πάντων τῶν κοσμικῶν πραγμάτων καὶ
 πᾶσαν ἐπιθυμίαν σαρκικὴν γυναικός καὶ ἐκ τῶν βρωμάτων τό
 375 κρέας, οὕτως γὰρ ὁ ὁσος τοῦ μοναχοῦ παρακαλεῖ· Εἴτα εἰσελθεῖν
 ἐν μοναστηρίῳ καὶ μέναι ἐν τῇ τοιαύτῃ δοκιμῇ μῆνας ἕξ ἢ
 τέλειον χρόνον καὶ μετὰ ταῦτα ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηρίου
 ἀνακαλεῖ αὐτόν ἐνώπιον πάντων καὶ ἐρωτᾷ αὐτόν, ἐὰν ἀρέσκει
 αὐτῷ ἡ τοιαύτη πολιτεία καὶ ἐὰν ἐκουσίᾳ γνώμῃ προαιρεῖται τὴν
 380 μοναδικὴν ταύτην πολιτείαν λαβεῖν καὶ μέναι ἐν ὧ τῇ τῆς
 ζωῆς αὐτοῦ χρόνῳ ἐν ταύτῃ· οὗτος δ' ἀποκρινόμενος λέγει· ναί
 τίμιε πάτερ τοῦ θεοῦ συναιρομένου μοι, εἴθ' οὕτως ὁ ἡγούμενος
 λέγει πρὸς αὐτόν· τέκνον βλέπε τίνι συντάξῃ καὶ τίνι ἀποτάξῃ·

368-380. cf. ΣΤ' Οικ. Συν. Καν. μ'. μα'// 381-387. cf. Ακολουθία του μικροῦ σχήματος (Goar, 383).

- 385 - ἄγγελοι γὰρ εἰσὶν ἀοράτως ἐνταῦθα τὴν σὴν ὁμολογίαν
γραφόμενοι, ὁ δὲ καὶ αὖθις ἀποκρινόμενος λέγει, βούλομαι καὶ
προαιροῦμαι τὴν μοναδικὴν πολιτείαν λαβεῖν τίμιε πάτερ, οὐκ ἔκ
τινος βίας ἢ ἀνάγκης, ἀλλ' ἐκουσία βουλῇ καὶ ἰδίᾳ μου γνώμῃ.
Εἶτα ὁ ἡγούμενος εἰσάγει τοῦτον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ τὰ ἱερὰ
31Γ ἐνδυθεὶς ποιεῖ εὐλογητόν κατὰ τὸ εἰωθός / ψάλλων ἀκολουθίαν
390 • τινὰ συνηθισμένην, κείρων τὴν κόμην τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ· καὶ
ἐνδύσας αὐτόν τὰ κοσμικὰ ἄμφια ἐνδύει αὐτόν ἕτερα ῥάσινα κατὰ
τὴν τῶν μοναχῶν τάξιν. Εἶτα περιτίθουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ
τὸ μικρόν καμιλαύκιον, εἰθ' οὕτως τὸ μέγα, εἶτα τὸν ἐπενδύτην,
ὃν καλοῦσιν μανδίον, ἐνδύει αὐτόν καὶ τὸν σταυρόν ὡσαύτως
395 πάντα μετὰ εὐχῆς ἀνατιθέμενος καὶ οὕτως ὁ μοναχὸς τελειωθείς,
ἀλλάσσει τὰ ἐνδύματα, τὴν τροφήν, τὴν προαίρεσιν καὶ τὴν
γνώμην, ζῇ ζωὴν μοναδικήν, ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ σχολάζων
διηνεκῶς, ποιῶν καθεκástην ἡμέραν καὶ νύκτα μετανοίας
τριακοσίας, οὕτω γὰρ ἡ παράδοσις τῶν πατέρων διακελεύεται, καὶ
400 ὡς εἶπον ἄνωθεν, οὐδέποτε ἐσθίει κρέας ἐν ὧ τῷ χρόνῳ τῆς
ζωῆς αὐτοῦ, ἀλλ' οὐδέ δύναται ποτε ἐπιστρέψαι εἰς τὴν κοσμικὴν
ζωήν, οὔτε γυναῖκα λαβεῖν οὔτε τὰ μοναδικὰ ἄμφια ἐναλλάξαι. Εἰ
δ' οὖν παραβῇ τί ἐξ' ὧν εἶπομεν πάντα, ἀφορίζεται καὶ τῆς
ἐκκλησίας ἐκβάλλεται, ἐπιστρέψας ὡς κύων εἰς τὸν ἴδιον ἐμετόν,
405 31V καὶ τοῦτο ποιοῦσιν κατὰ τὸν λόγον τοῦ Χριστοῦ / τὸν εἰπόντα
πρὸς τοὺς μαθητάς: οὐδεὶς γὰρ βαλὼν τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπ'
ἄροτρον καὶ στραφείς εἰς τὰ ὀπίσω εὐθετός ἐστίν εἰς τὴν
βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ αὖθις, ἐὰν μὴ τις ἀποτάξῃται πᾶσι τοῖς
ὑπάρχουσιν αὐτῷ οὐ δύναται μοι εἶναι μαθητής.
- 410 Ἄνάγκη τοιγαροῦν ὑπάρχει τὸν μέλλοντα γενέσθαι
μοναχόν, χωρισθῆναι ἐκ τῆς αἰσθητικῆς ζωῆς καὶ γενέσθαι
πνευματικόν μαθητὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀκολουθεῖν αὐτῷ μέχρι
τέλους ζωῆς αὐτοῦ, κατὰ τὸν λόγον τοῦ Κυρίου: Ὅς γὰρ θέλει

401-402. cf. Νικηφ. Κων/λεως καν. λδ', Πηδαλ. εκδ. Αστέρως, σ.731, Ράλλης-Ποτλής
σ.430// 404-406. cf. 2 Περτ. Β' 22// 408-409. cf. Λουκ. θ' 6.

384. γὰρ supra lineam// 389. τὸ εἰωθός: supra lineam// 394. καὶ τὸν σταυρόν
ὡσαύτως: supra lineam// 404. post ἐπιστρέψας scriptum erat ὡς ὁ //405. τοῦ
Χριστοῦ supra lineam.

415 ὀπίσω μου ἐλθεῖν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτόν καί ἄράτω τόν σταυρόν
 αὐτοῦ καί ἀκολουθεῖτω μοι, φησὶν ὁ Χριστός αὐθις πρὸς τόν
 νομικόν εἰρηκώς· εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, ὕπαγε πώλησόν σου τὰ
 ὑπάρχοντα καὶ δός πτωχοῖς, καὶ δεῦρο, ἀκολούθει μοι ἐν γὰρ τῷ
 ἀκολουθεῖν αὐτόν ἡ τελείωσις συμπεραίνεται. Ὅταν δέ θάνῃ, μετὰ
 420 τῶν ἐνδυμάτων αὐτοῦ θάπτουσιν αὐτόν, ψάλλοντες τινὰ
 ἀκολουθίαν κατανυκτικὴν, ἣν εἰς οὐδένα ἄλλον ψάλλουσι καὶ αὕτη
 μὲν ὑπάρχει ἡ τάξις τῆς μοναδικῆς πολιτείας, ἥτις διαφυλάττεται
 32^Γ εἰς ἅπαν τό / τῶν γραικῶν γένος· τάξιν μίαν ἔχουσα, οὐχί
 διαφόρου τόν Χριστόν μόνον οὐχί βασίλειον ἢ ἄλλον τινά.
 Νηστεύουσι δέ ἀπαραλλάκτως ὥσπερ καὶ οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ
 425 ἱερομόναχοι· καὶ Τετράδας καὶ Παρασκευὰς καὶ τὰς
 Τεσσαρακοστὰς ἀπάσας ὡς ἄνωθεν εἴπομεν. Νηστεύουσιν ἔτι καὶ
 τὴν Δευτέραν ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος δι' εὐλάβειαν, ὡς εἴπομεν
 ἄνωθεν, καὶ ὁλως εἰπεῖν τὰ αὐτὰ φρονοῦσιν ἐν τοῖς τῆς πίστεως
 δόγμασι, ὥσπερ καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, ἱερομόναχοι καὶ κοσμικοὶ ἱερεῖς
 430 μηδὲν παρεκβαίνοντες ἐκ τῶν ὀρισθέντων καὶ τυπωθέντων παρὰ
 τῶν θείων πατέρων. Βαστάζουσι δέ καὶ τόν σταυρόν, κατὰ τόν
 λόγον τοῦ Κυρίου· ἀράτω τόν σταυρόν αὐτοῦ, εἰρηκώς, ὁ
 βουλούμενος ἀκολουθεῖν μοι. Οἱ δέ λαϊκοὶ τὰ αὐτὰ φρονοῦσιν εἰς
 τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ, ὅποια φρονοῦσιν καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, οἱ
 435 ἱερομόναχοι, οἱ κοσμικοὶ ἱερεῖς καὶ οἱ μοναχοὶ καὶ εἰς πάντα τὰ
 παρὰ τῶν Ἀποστολικῶν καὶ Συνόδων τυπωθέντα καὶ τῶν θείων
 πατέρων ἐμμένουσιν, ἀκλινῶς βαπτιζόμενοι παρὰ τοῦ ἱερέως εἰς
 32^Ν τό ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ / τοῦ ἁγίου πνεύματος
 κατὰ τόν λόγον τοῦ Κυρίου. Καὶ εἰς τρεῖς καταδύσεις διὰ τὴν
 440 τριήμερον τοῦ Κυρίου Ἀνάστασιν, ἥς τὴν εἰκόνα τό βάπτισμα
 περιέχειν, μεταλαμβάνοντες εὐθύς μετὰ τοῦ βαπτίσματος τοῦ
 σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ. Καὶ τοῦτο ποιοῦσιν, ὡς
 ἄνωθεν εἶπον, ὅτι τὰ δῶρα πάντα τοῦ Χριστοῦ χάρις εἰσὶν. Ὡς

416-417. cf. Ματθ. ιστ' 24// 432-433. Μαρκ. η' 34, Λουκ. θ' 23.

415. φησὶν ὁ Χριστός in margine// 423. post μόνον scriptum erat καὶ ἀκολουθοῦντες
 quod cancellatum est

- καί Παῦλος πρὸς Ῥωμαίους γράφει μετὰ δέ τῶν δώδεκα
 445 ἐνιαυτῶν, ἕκαστος ὀφείλει ἔχειν πνευματικόν καί εἰς αὐτόν νὰ
 ἔξομολογῇται τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ, ὅποῖος πνευματικός ἢ
 ἱερομόναχος ὀφείλει εἶναι, ἢ ἱερεὺς κοσμικός. Καί εἰ μὲν εὔρεθῇ
 κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον ἀμέτοχος ἐνεργητικῆς ἁμαρτίας
 450 ἔξομολογούμενος, ἤγουν, μὴ πορνεύσαντα, μήτε μοιχεύσαντα ἢ
 ἄλλην ἁμαρτίαν πεποιηκότα, κοινωνεῖ αὐτῶν τῶν θείων
 μυστηρίων, εἰδεμή, ἀπείργει αὐτῶν ἐκ τῆς θείας κοινωνίας εἰς
 ἐνιαυτόν καὶ ἐνιαυτούς κατὰ τὴν ἁμαρτίαν ἣν ἔπραξεν. Καί τοῦτο
 33Γ ποιοῦσι κατὰ τὸν λόγον τοῦ Κυρίου τὸν λέγοντα: τοῖς ἀγγέλοις τὰ
 455 ἐνδύσατε αὐτόν διδόντες δακτύλιον εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ καί
 ὑποδήματα εἰς τοὺς αὐτοῦ πόδας, εἰς τὸν μόσχον τὸν σιτευτόν
 φαγεῖν, πρὸς εὐφροσύνην πάντα ἐγκελευσάμενος. Τοιγαροῦν
 πρέπει τὸν μετανοήσαντα ἁμαρτωλὸν πρῶτον ἐκδυθῆναι τὴν
 460 κακίαν, εἴθ' οὕτως ἐνδυθῆναι τὴν ἀρετὴν μετ' ἔργων καί κλίνει
 εἰς τὸν ζυγὸν τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ. Τοῦτο γὰρ δηλοῦσι τὰ
 ὑποδήματα καί ζῆν ζωὴν πνευματικὴν τὴν στενὴν καί τεθλιμμένην
 τοῦτο γὰρ δηλοῖ τό δακτύλιον τῶν χειρῶν καί πληρῶσαι ταῦτα δι'
 ἔργων, ὥσπερ καί τὰς ἁμαρτίας ἐνεργητικῶς ἐτελείωσεν, ἵνα καί
 465 δι' ἔργων ἀποδειχθῇ ἡ μετάνοια αὐτοῦ, ὥσπερ καί ἡ ἁμαρτία
 αὐτοῦ κατ' ἐνέργειαν γέγονεν, εἴτα μεταλαβεῖν τοῦ σώματος καί
 αἵματος τοῦ Χριστοῦ. Δι' ἐτοῦτο οἱ γραικοὶ ἀπείργουσι τῶν
 ἁμαρτωλῶν τῆς θείας κοινωνίας εἰς ἐνιαυτόν καί ἐνιαυτούς.
 Λαμβάνουσι δέ γυναῖκα πρῶτην εἰς γάμον, ἥς θανούσης
 470 33V λαμβάνουσιν καί τρίτην / πλεῖον δέ τῶν τριῶν οὐ δύναται λαβεῖν
 τετάρτην γυναῖκα, ἀλλὰ ζῆν σωφρόνως. Εἰ δέ τετάρτην γυναῖκα
 λήψεται, ἀφορίζεται καί ἐκ τῆς ἐκκλησίας ἐκβάλλεται αὐτός τε καί
 ὁ εὐλογήσας αὐτούς ἱερεὺς. Οὐ δύναται δέ οὔτε Πατριάρχης, οὔτε

447-449. cf. Τιμοθ. Αλέξ. αποκρ. ιη', Ράλλης-Ποτλῆς τόμ.4, σ. 341// 454-456. cf.
 Λουκ. ιε' 22// 466-469. cf. Μέγας Βασίλειος καν. δ'.

453. τοῖς ἀγγέλοις supra lineam.// 455. δακτύλιον// 464. αὐτοῦ supra lineam// 471.
 τετάρτην γυναῖκα supra lineam.

475 πάντες ὁμοῦ οἱ ἄρχιερεῖς, συγχωρῆσαι τὸν τέταρτον γάμον, ἐπειδὴ
 οἱ θεῖοι πατέρες ἀφώρισαν αὐτόν, δι' ἐτοῦτο οὗτοι οὐ δύνανται
 τοῦτον συγχωρῆσαι, ἵνα μὴ παραβάται τῶν θείων κανόνων
 φανήσωνται. Ἐτι ὁ γάμος αὐτῶν ὀφείλει εἶναι ἔννομος μὴ
 ἐμποδιζόμενος εἰς τινα βαθμὸν συγγενείας· διό καὶ ἐξετάζεται
 480 ἀκριβῶς καὶ ἐρευνᾶται μετ' ἐπιμελείας περισσῆς, ἵνα μὴ γένη
 αἰμομιξία. Ἐξετάζεται πρῶτον ἢ ἐξ αἵματος ὑπάρχει ἢ ἐξ
 ἀγχιστείας, ἢ ἐκ συγγενείας, ἢ ἐξ υἰοθεσίας, ἢ ἐκ τοῦ
 βαπτίσματος. Καὶ ὁ μὲν ἐξ αἵματος μετρεῖται μέχρι τῶν ὀκτώ
 βαθμῶν, ὁ δὲ ἐξ ἀγχιστείας μέχρι τῶν ἑξί, ὁ δὲ ἐκ συγγενείας
 485 34^γ μέχρι τοῦ τετάρτου, ὁ δὲ τῆς υἰοθεσίας μέχρι τῶν τριῶν, ὁ δὲ τοῦ
 ἁγίου βαπτίσματος ἕως ὀκτώ / καὶ αὐτὸς διὰ τὸ εἶναι
 πνευματικόν ὁ ἐξ αἵματος, ἥγουν οὐδεὶς δύναται λαβεῖν γυναῖκα,
 τὴν πρωτεξαδέλφην αὐτοῦ, οὔτε τὴν δευτέραν, οὔτε τὴν τρίτην
 ἐπειδὴ οἱ πρωτεξαδελφοὶ τετάρτου βαθμοῦ εἰσὶν οἱ δεῦτεροι ἔκτου,
 490 οἱ τρίτοι ὀγδόου, οἱ ἀδελφοὶ δευτέρου καὶ ὁ πατήρ καὶ ὁ υἱὸς
 ἑνός, ὥσπερ καὶ μήτηρ μετὰ θυγατέρος καὶ οὕτω μετροῦνται οἱ
 βαθμοὶ αὐτῶν. Ἐξ ἀγχιστείας δὲ ὅταν ἓν γένος συμπεθερεύσῃ
 μετ' ἄλλου, ὅπερ καλεῖται ἀγχιστεία καὶ αὐτὸ μετρεῖται μέχρι τῶν
 ἑξί. Δύο ἀδελφοὶ οὐ δύνανται λαβεῖν γυναῖκας ἑτέρας δύο
 495 ἀδελφὰς οὔτε πατήρ καὶ υἱὸς μητέρα καὶ θυγατέρα οὔτε δύο
 ἀδελφὰς, ἄθεσμον γὰρ ὑπάρχει τοῦτο καὶ ἄνομον. Ὅμοίως καὶ ὁ
 ἐκ τριῶν γενῶν συγκαίμενος εἰς τέταρτον βαθμὸν ἐρευνᾶται καὶ
 τᾶλλα, ὥς εἵπομεν ἄνωθεν. Ὅταν δὲ εὑρεθῇ ὁ γάμος παράνομος,
 καθαιρεται καὶ ὁ ἄρχιερεὺς καὶ ὁ εὐλογήσας αὐτόν ἱερεὺς καὶ ὁ
 γάμος ἀφορίζεται καὶ χωρίζεται· τίς γὰρ κοινωνία φωτὶ πρὸς
 500 σκότος, φησὶν ὁ Χριστός, ἢ τίς μίξις Χριστῷ πρὸς Βελίαρ καὶ ὁ
 34^ν Ἱερεμίας τί τὸ ἄχυρον πρὸς τὸν σίτον./ Ὅποιον γάμον, οὐδεὶς
 λαϊκὸς ποιεῖ αὐτόν ἄνευ ἱερέως εἰ δὲ γένη παρὰ λαϊκοῦ, ἄκυρος
 ἐστὶ· καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ νόθα εἰσὶ καὶ ἄκληρα ἐκ τῆς πατρικῆς

493-496 cf Συν. Νεοκαισ. καν.2, Ζωναρ, Βαλσ., Αριστ. ερμην. στον β' καν. Νεοκαισ.,
 Πηδαλ. ερμην. στον β καν. Συν Νεοκαισ.//597-499. Β' Κορ. στ' 14-15//501-54. cf.
 ΣΤ' Οικ. Συν. καν. πζ'.//

486. post πνευματικόν scriptum erat καὶ αὐθις quod cancellatum est.// 502. ἄνευ
 supra lineam.

ούσιας. Ἐάν δέ μοιχευθῇ ἡ τοῦ ἀνδρός γυνή καί ἀποδειχθῇ, ὁ
 505 ἀρχιερεὺς χωρίζει τὸν γάμον τοῦτον καὶ δίδωσιν ἐξουσίαν τοῦ
 ἀνδρός λαβεῖν ἄλλην γυναῖκα αὐτοῦ, τῆς δέ μοιχαλίδος οὐδαμῶς
 καὶ τοῦτο ὅτι αὕτη τὸν γάμον ἐμίανεν. Ὡστε τὸν λόγον τοῦ
 Κυρίου τὸν ἐν εὐαγγελίοις ρηθέντα τό ὃ οὖν ὁ θεὸς ἔξευξεν
 510 ἄνθρωπος μὴ χωριζέτω μὴ νοεῖσθαι τοῦτον περὶ τοῦ διαζυγίου τοῦ
 γάμου, ἀλλὰ διὰ τὸν μοιχόν, τὸν μοιχεύοντα, τὴν τοῦ ἀνδρός
 γυναῖκα, καὶ διαζευγνύοντα ταύτην ἐκ τοῦ λόγου τοῦ Χριστοῦ τοῦ
 εἰπόντος· ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή οὐκ εἰσὶν δύο, ἀλλὰ μία σὰρξ διό
 μετὰ ἀπειλῆς τὸν λόγον εἶρηκεν ὁ Χριστός, ὃ οὖν ἔξευξεν
 515 ἄνθρωπος μὴ χωριζέτω. Προσέχετε τὴν ἀπειλήν τοῦ Θεοῦ, ὃ οὖν ὁ
 θεός, αὐτός ὁ κτίστης καὶ δημιουργός, ἔξευξεν, ἄνθρωπος μὴ
 χωριζέτω. Καταλάβετε τό διάφορον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Οὕτω
 τοιγαροῦν νοοῦντες οἱ γραικοὶ τὸν λόγον τὸν εὐαγγελικόν
 35^Γ διαζευγνύουσι τὸν γάμον. /

520 Ὅταν ἡ γυνή μοιχεύηται τοῦ ἀνδρός δίδωσι δέ καὶ
 ἐξουσίαν λαβεῖν ἄλλην γυναῖκα, ὅτι οὐχ ἁμαρτάνει οὔτε
 μοιχεύεται. Ὁ γὰρ Χριστός εἶρηκεν ἐν τῷ εὐαγγελίῳ· πᾶς ὅστις
 ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ παρ' ἐκτός λόγου πορνείας καὶ
 γαμῆσῃ ἄλλην μοιχᾶται, εἰς τρόπον ὅστις εὖροι τὴν γυναῖκα αὐτοῦ
 πόρνην καὶ λάβοι ἄλλην οὐ μοιχᾶται.

525 Νηστεύουσι δέ τὰς Τετράδας καὶ Παρασκευὰς ὅλου τοῦ
 ἐνιαυτοῦ. Καὶ οὐκ ἐσθίουσιν κρέας, οὔτε τυρόν, οὔτε ὠά, διὰ τὴν
 προδοσίαν καὶ τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἄνωθεν εἶπομεν.
 Νηστεύουσι δέ καὶ τὴν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν ἀπαρallάκτως,
 ὥσπερ καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ιερομονάχους καὶ τοὺς λοιπούς καὶ
 530 οὐκ ἐσθίουσιν κρέας οὔτε τυρόν, οὔτε ὠά, οὔτε ἰχθύας ἐναίμους.
 Μόνον τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῶν Βαΐων ὀψάριον
 καταλύουσι. Τὰς δέ λουπὰς ἡμέρας, δηλαδή Δευτέραν, Τρίτην,
 Τετράδα, Πέμπτην καὶ Παρασκευὴν ξηροφαγίαν ἐσθίουσιν, ἄνευ

521-524. Ματθ. ιθ' 6.// 526-527. Γρηγ. Νεοκαισ. καν. 15, Ζωναρ. Βαλσ. Πηδαλ.
 ερμην. στον καν. ιε. Γρηγ. Νεοκαισ.// 528-530. Πηδαλ. ερμην στον καν. 29 Πανθεκτ.
 Συν. // 531-532. Ράλλης-Ποτλής, τομ.6, σ.427ε.

535 35ν ἐλαίου. Τό Σάββατον δέ καί τήν Κυριακήν καταλύουσι καί ἔλαιον,
 ἀλλά τήν Τετράδα / καί τήν Παρασκευήν νηστεύουσι μέχρι
 ἑσπερινού, εἶτα εἰς τήν ἐκκλησίαν ἐπερχόμενοι, ἀκούουσι
 λειτουργίαν παρὰ τοῦ ἱερέως, ἡ ὁποία λέγεται λειτουργία
 προηγιασμένη, διότι εἰς τήν Μεγάλην Τεσσαρακοστήν τελεία
 540 λειτουργία γενέσθαι οὐ δύναται, κατὰ τοὺς τῶν πατέρων ὅρους,
 οὔτε γάμοι οὔτε βάπτισμα, εἰ μή δ' ἀνάγκην, διότι οὕτω
 ἔθεσπίσθη παρὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Πνευματικός γάρ
 πόλεμος ἐστί, ὅπου οὐ χρή τραγωδεῖν καί μεθύειν, ἀλλά σχολάζειν
 ἐν προσευχῇ καί νηστείᾳ, μιμούμενοι τήν τοῦ Κυρίου νηστείαν.
 545 Ὅποῖον δέ ἴδωσιν ἐσθίοντα ἰχθύας, ἢ κρέας, ἢ τυρόν, ἢ ὡὰ οὐ
 μεταδίδωσιν αὐτῷ τὰ θεῖα μυστήρια τοῦ σώματος καί αἵματος τοῦ
 Χριστοῦ ἐκεῖνον τόν χρόνον. Ψάλλουσι δέ τότε τὰ πάντα μετὰ
 μετανοιῶν μεγάλων, καί ὁρθρων καί τὰ λοιπὰ ἀναγινώσκοντες δῖς
 τῆς ἑβδομάδος τό ψαλτήριον ὅλον εἰς πάντα ὄρθρον τέσσαρα
 550 καθίσματα ἀναγινώσκοντες λέγοντες ὥρας μεγάλας καί ἀπόδειπνον
 μέγα. Οὕτω γάρ ἡ πᾶσα ἀκολουθία τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς
 36Γ μεγίστη καί / ἐξαίρετος ἐκ τῶν ἄλλων ἡμερῶν καί Τεσσαρακοστῶν
 ὑπάρχει, ὥσπερ καί ἡ αὐτῆς νηστεία. Νηστεύουσι δέ καί τὰς
 λοιπὰς νηστείας, τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως καί τῶν ἁγίων
 Ἀποστόλων καί τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ὡς ἄνωθεν εἵπομεν, καί
 555 οὐκ ἐσθίουσι κρέας ἢ τυρόν, ἢ ὡὰ μόνον δέ ἰχθύας, χωρίς τήν
 Τετράδα καί τήν Παρασκευήν καί ποιοῦσι καί μετανοίας μεγάλας
 ἐν ταῖς δυσὶν ἡμέραις ταύταις, δηλαδή τήν Τετράδα καί
 Παρασκευήν τῶν Τεσσαρακοστῶν τούτων, ὥσπερ καί εἰς τήν
 Μεγάλην Τεσσαρακοστήν ποιοῦσιν πλέον τιμήσαντες τήν Μεγάλην
 560 Τεσσαρακοστήν ἐκ τῶν ἄλλων τριῶν Τεσσαρακοστῶν οἱ θεῖοι
 Πατέρες καί διὰ τὰ ἅγια πάθη καί ὅτι ὁ Χριστός αὐτήν ἐνή-
 στευσεν, ὡς ἐφημεν ἄνωθεν. Αὕτη μὲν ὑπάρχει ἡ τῶν γραικῶν

546-550. cf. ΣΤ' Οικ. Συν. καν. νβ'.

560. τριῶν Τεσσαρακοστῶν *supra lineam*

διαγωγή καὶ αἱ νηστεῖαι καὶ αἱ Τεσσαρακοσταὶ αὐτῶν τοιαῦται
εἰσὶ καὶ τὰ αὐτῶν γαμικὰ συναλλάγματα, ὡς ἄνωθεν εἴπομεν.

- 565 Ὁμολογίαν πίστεως τὴν αὐτὴν ὁμολογοῦσι, πάντες οἱ
λαϊκοὶ ὥσπερ καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, ἱερομόναχοι, ἱερεῖς, κοσμικοὶ καὶ
μοναχοὶ ἐν βάπτισμα ἔχοντες, ἐπειδὴ καὶ εἰς ἣν ὁ Χριστὸς Σωτὴρ
36^v τοῦ κόσμου / οὕτω πιστεύει, οὕτω ὁμολογεῖ, οὕτω φρονεῖ, ἐν νοῷ,
ἐν καρδίᾳ καὶ στόματι ἔργῳ τε καὶ λόγῳ, ἅπαν τὸ τῶν γραικῶν
570 γένος. Νηστεύουσι εἰς Πατέρα Υἱόν καὶ Πνεῦμα ἅγιον, ἁγίαν
Τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον· Πατέρα ἀγέννητον, υἱόν
γεννητόν ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς γεννηθέντα ἀνατρέπτως καὶ
ἀναλλοιώτως, πνεῦμα ἅγιον ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον
κατὰ τὸν τοῦ Κυρίου λόγον. Πιστεύουσι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ κατ'
575 εὐδοκίαν πατρικὴν καὶ συνεργασίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος
συλληφθέντα ἐν τῇ ἀμώμῳ μήτρα τῆς Παρθένου καὶ γεννηθέντα
ἀναλλοιώτως, τέλειος θεὸς καὶ τέλειος ἄνθρωπος· Παθόντα,
ταφέντα, ἀναστάντα τριήμερον, ἀναληφθέντα τε εἰς τὸν θρόνον
τὸν πατρικόν, μετὰ τοῦ προσλήμματος τῆς ἀνθρωπότητος ἐν τῷ
580 τέλει ἐλθόντα κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, οὗ τῆς βασιλείας τέλος
οὐκ ἔσται· Πιστεύουσιν ἔτι, ὅτι τὸ αἷμα αὐτοῦ ἀνήχθη προσφορὰ
εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ δι' οὗ ἐλευθερώθησαν πάντες οἱ ἄνθρωποι
καὶ ἐλευθεροῦνται συνεχῶς ἐκ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν· καὶ ὅτι αὐτὸς
ἐβάστασε τὰς ἁμαρτίας τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰς νόσους καὶ
585 37^r ἐπλήρωσεν ὑπὲρ ἁπάντων, γεγονώς λυτρωτὴς / καὶ ἐλευθερωτὴς
πάντων τῶν πιστευσάντων καὶ πιστευόντων εἰς αὐτόν. Πιστεύουσιν
ἔτι τὴν αὐτοῦ Παρθενομήτορα μεταστᾶσαν εἰς τὸν οὐρανόν εἶναι
ἐκ δεξιῶν τοῦ υἱοῦ αὐτῆς καὶ θεοῦ· ὑπεράνω πάσης τῆς κτίσεως
πρεσβεύουσιν ὑπὲρ πάσης τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τῶν πιστῶν.
590 Θέλωσι δὲ καὶ τιμῶσι πάντας τοὺς ἁγίους καὶ ἑορτὴν ἐπιτελοῦσι
ἐνός ἐκάστου εἰς τὴν ἡμέραν τῆς Κοιμήσεως αὐτοῦ οὕτω γὰρ
ὁρίσθη παρὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ δέονται τῶν ἁγίων,

565-570. Συν. Καρχηδ. καν.1, Ζωναρ. Πηδαλ. ερμην. στον καν. 1 Συν. Καρχηδ.

579. post τῆς scriptum erat σαρκὸς quod cancellatum est cod.// 588. δεξιόν

595 ἵνα πρεσβεύωσι πρὸς τὸν θεὸν ὑπὲρ αὐτῶν, λέγοντες οὕτως ἅγιοι
 ἔνδοξοι Ἀπόστολοι, Προφῆται καὶ μάρτυρες καὶ πάντες ἅγιοι
 600 πρεσβεύσατε ὑπὲρ ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν, οὐχ ὡς θεοὺς ἐκείνους
 λατρεύοντες ἀλλὰ τιμῶντες αὐτοὺς ὡς ἀνθρώπους, φρονίμους,
 οἵτινες κατὰ τὸν λόγον τοῦ Χριστοῦ ἐβάστασαν τὸν καύσωνα τοῦ
 605 ἡλίου καὶ τὸ βάρος τῆς ἡμέρας ὑπέμειναν ζήσαντες ζωὴν στενὴν
 καὶ τεθλιμμένην κατὰ τὸν λόγον τοῦ Χριστοῦ. ὁποίους ὁ Ἰωάννης
 εἶδεν ἐν τῇ Ἀποκαλύψει πρεσβυτέρους καὶ ἐπὶ θρόνων
 37^v καὶ προσκυνοῦσιν αὐτοὺς / καὶ τὰς εἰκόνας αὐτῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ
 ζωγραφοῦσιν καθ' εἰρμόν ψάλλοντες τὴν ἀκολουθίαν αὐτῶν πρὸς
 δοξολογίαν Θεοῦ τοῦ ἐνδοξαζομένου ἐν ταῖς μνείαις τῶν ἁγίων
 605 αὐτοῦ.

Ἐτι πιστεύουσιν οἱ γραικοὶ ὅτι καὶ μετὰ τὸν θάνατον τῶν
 κεκοιμημένων αἱ θυσίαι τῶν ἱερέων καὶ αἱ γινόμεναι ὑπὲρ αὐτῶν
 ἐλεημοσύναι, ὠφελοῦσι τὰς ψυχὰς αὐτῶν λέγοντες, ὅτι αἱ ψυχαὶ
 610 ἔτι οὔσαι ὑπὸ τὸν ἥλιον πειράζονται ὑπὸ τῶν δαιμονίων, ἐπειδὴ
 αἱ ἁμαρτίαι τῇ ψυχῇ συνακολουθοῦσιν, ὥσπερ αἱ σκιαὶ τοῖς
 σώμασιν· ἅτινα πνεύματα πονηρὰ διώκονται ὑπὸ τῶν θυσιῶν τῶν
 ἱερέων καὶ τῶν ἐλεημοσυνῶν. Τούτου χάριν ποιοῦσι λειτουργία,
 τῶν τεθνηκότων καὶ δέονται ὑπὲρ ἀφέσεως τῶν αὐτῶν ἁμαρτιῶν·
 615 καὶ ὅτι παρ' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ἐδωρήθη τοῖς χριστιανοῖς ἡ τῶν
 ἁμαρτιῶν ἄφεσις μετὰ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ, διὰ πνεύματος
 ἁγίου. Καὶ θυσίαν ποιοῦσι τοῦ τεθνηκότος τὴν τρίτην ἡμέραν,
 διότι ὁ Χριστὸς τριήμερον ἐκ τοῦ τάφου ἀνέστη. Ἐνάτην διότι
 μεθ' ὀκτῶ ἐφάνη τοῖς μαθηταῖς πάλιν, ὅτε καὶ ἡ τοῦ Θωμᾶ
 620 38^r ψηλάφησις γέγονεν, ὅπου ἐμακάρισεν ὁ Χριστὸς τοὺς μὴ ἰδόντας
 καὶ πιστεύσαντας. / Θυσιάζουσιν ἔτι καὶ εἰς τὴν Τεσσαρακοστήν
 τοῦ θανόντος ἡμέραν· διότι ὁ Χριστὸς εἰς τεσσαράκοντα ἡμέρας
 ἀνελήφθη καὶ ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τοῦ πατρὸς, ἀποκαταλλάξας

597-598. cf. Ματθ. κ' 12.// 599-601. cf. Αποκ. δ' 4// 606-612. cf. Εβρ. θ' 23. ι' 1,
 2, 3// 619. Ιωάν. κ' 29

599. λόγον *supra lineam*// 603. αὐτῶν *supra lineam*.

625 πᾶσαν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν εἰς τὸν Πατέρα πληρώσας ὑπὲρ
 τοῖς ἀνθρώποις πρὸς φωτισμόν καὶ γνῶσιν τοῦ ἀνθρωπίνου
 γένους. Οὕτω φρονοῦσιν, οὕτω πιστεύουσιν, οὕτω ὁμολογοῦσι· καὶ
 630 τούτοις ἐμμένουσι, τοῦτον τὸν στύλον τῆς πίστεως αὐτῶν κρατοῦσι
 στερεόν, τοῦ μηδέποτε παραβαίνειν τι ἐκ τῶν ὁρῶν καὶ κανόνων
 τῶν θείων πατέρων καὶ ὅλως εἰπεῖν οἱ γραιοὶ ἐκ τῆς γεννήσεως
 τῆς μητρὸς αὐτῶν ἀφιεροῦνται τῷ θεῷ.

Ὅταν γὰρ ἡ γυνὴ γεννᾷ τὸ παιδίον, ὁ ἱερεὺς ἀπέρχεται
 καὶ ποιεῖ εὐλογητόν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς λεχώνης εὐλογῶν τὸ
 γεννηθέν νήπιον· εἴτα εἰς τὴν ὀγδόην ἡμέραν ἡ μάμμη κομίζει τὸ
 βρέφος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μετὰ ἄρτου καὶ οἴνου, ὅποιον βρέφος
 635 δεξάμενος ὁ ἱερεὺς εἰς χεῖρας αὐτοῦ λέγει νῦν ἀπολύεις τὸν
 δούλον σου δέσποτα κατὰ τὸ ρῆμα σου ἐν εἰρήνῃ κα θῶς εἴρηκεν
 38^v ὁ Συμεὼν δεξάμενος τὸν Χριστὸν εἰς τὰς αὐτοῦ / ἀγκάλας καὶ
 ἀντὶ ζευγὸς τριγώνων κομίζει τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα εἰς τὸν
 θεόν, ἀντὶ δέ νεοσσούς περιστερῶν, ἄρτον καὶ οἶνον κομίζει. Εἴτα
 640 μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἡ λεχὼ ἀπέρχεται εἰς τὴν ἐκκλησίαν
 λαμβάνουσα παρὰ τοῦ ἱερέως εὐχάς, πρὸς καθαρισμόν τῆς
 γεννήσεως τῆς σαρκικῆς, κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἁγίων πατέρων,
 μὴ παραβαίνοντες οὐδὲν ἐκ τῶν τυπωθέντων καὶ ὀρισθέντων ἐξ
 ἀρχῆς.

645 Ἔτι οἱ γραιοὶ καταλύουσιν ὅλην τὴν ἑβδομάδα τῆς
 λαμπρᾶς τοῦ Πάσχα ἡμέρας. Οἱ μὲν λαϊκοὶ ἐσθίουσι κρέας, τυρόν,
 ὡὰ καὶ Τετράδα καὶ Παρασκευὴν, οἱ δὲ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ
 ἱερομόναχοι τυρόν καὶ ὡὰ καὶ ἰχθύας, διότι αὕτη λέγεται νέα
 ἑβδομάς καὶ μία ἡμέρα λέγεται, διό μίαν καὶ τὴν αὐτὴν
 650 ἀκολουθίαν ψάλλουσι εἰς πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος αὐτῆς.
 Οὕτως γὰρ ἐνομοθετήθη παρὰ τῶν θείων καὶ ἱερῶν πατέρων. Ἔτι
 καταλύουσιν καὶ τὴν ἑβδομάδα τὴν μετὰ τὴν Πεντηκοστήν καὶ

624-625. cf. Ἰωαν. ιδ' 26. Α' Ἰωαν. β' 12/ 635-636. Λουκ. β' 29// 637-638. Λουκ.
 β' 24// 640-643. cf. Νίκηφ. Ομολ. καν. λη'

633. post ἡμέραν scriptum erat λεχώ quod cancellatum est.

τρώγουσιν κρέατα, ὥς καὶ ἄνωθεν, διὰ τὴν χάριν τοῦ Παναγίου
 Πνεύματος δι' οὗ ἐφωτίσθη τό γένος τῶν χριστιανῶν τοῦ
 655 39^Γ πιστεύειν / εἰς ἓνα θεόν Πατέρα Παντοκράτορα ποιητὴν οὐρανοῦ
 καὶ γῆς ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀορατῶν. Καὶ γινώσκειν αὐτόν
 μόνον κτίστην καὶ δημιουργόν τῶν ἀπάντων. Ἐτι καταλύουσιν
 ἀπὸ τὴν ἡμέραν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, ἕως τοῦ βαπτίσματος
 αὐτοῦ πάσας τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας. Ἐπίσης κρέας ἐσθίοντες οἱ
 660 λαῖκοί, οἱ δὲ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ιερομόναχοι τυρόν καὶ ὡὰ καὶ
 τοῦτο διότι τό γένος τῶν Ἀρμενίων νηστεύει ταύτας διὰ αἵρεσιν
 αὐτῶν λέγοντες, ὅτι ἡ βάπτισις τοῦ Χριστοῦ ἦν θεία, ἡ δὲ
 γέννησις οὐτιδανή. Διό οἱ θεῖοι πατέρες πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ
 δόγματος καὶ τῆς αἵρέσεως ἐκείνων, ἐδιώρισαν ἵνα οἱ χριστιανοὶ
 665 ταύτας καταλύουσιν ἐπίσης, ἐπειδὴ εἰς τὸν Χριστόν ἡ γέννησις καὶ
 ἡ βάπτισις παράδοξος ἦν. Καταλύουσι δὲ καὶ τὴν ἑβδομάδα τὴν
 πρὸ τῆς Ἀπόκρεω αὐτῶν διὰ τοιοῦτον τρόπον: ὅτι εἰς βασιλεὺς
 εἶχεν ἓνα κῦνα Ἀρτζιβούριον λεγόμενον, ὅποιον τὸν ἔπεμπεν εἰς
 τὰς χώρας αὐτοῦ, ὅτε ἤθελεν ἀπελθεῖν πρὸς ἐκείνους καὶ κατὰ
 670 συνήθειαν ὁ λαὸς ὀρῶντες αὐτόν, ἐγνώριζον ὅτι ὁ βασιλεὺς πρὸς
 39^Ν αὐτοὺς ὑπάγει / καὶ οὕτως ἡτοίμαζον τὰ χρειώδη. Συνέβη γοῦν
 τοῦτον τὸν κῦνα πεμφθέντα βρωθῆναι ὑπὸ τῶν λύκων ἐν τῇ ὁδῷ,
 ὅθεν ὁ βασιλεὺς μαθὼν τό συμβάν ἐπρόσταξε πάντα τὸν αὐτοῦ
 λαόν νηστεῦσαι ἡμέρας ὀκτώ ὑπὲρ τοῦ κυνός τοῦ Ἀρτζιβουρίου,
 675 δι' ἐτοῦτο ἐνομοθέτησεν ἡ ἁγία Σύνοδος, ἵνα οἱ χριστιανοὶ
 καταλύωσι ταύτας, ἃς ἐκεῖνοι νηστεύουσι, πρὸς ἀνατροπὴν τῆς
 αἵρέσεως αὐτῶν καὶ ἵνα μὴ συγκοινωνῶσι τοῖς ἀθέοις ἐκείνων
 δόγμασι μήτε ἔργῳ, μήτε λόγῳ. Ἐτι οὕτω τοίνυν ὡς διώρισται
 παρὰ τῶν θείων πατέρων, ποιοῦσιν οἱ γραιοὶ, εἰς τὰς καταλύσεις
 680 καὶ νηστείας αὐτῶν πάσας, ὡς ἄνωθεν εἶπομεν. Πᾶσα γὰρ ἡ
 γνώμη τῶν γραικῶν τοιαύτη ὑπάρχει τό πείθεσθαι ἐν τοῖς ὅροις
 τῶν πατέρων καὶ μὴ παραβαίνειν μηδὲν ἐκ τῶν τυπωθέντων καὶ

656-657. cf. Εβρ. ια' 10// 666-667. cf. Απ. Καν. ζθ'.

672. ἐν τ ἡ ὁδῷ cod. et supra lineam.

685 ὁρισθέντων ἐξ ἀρχῆς παρὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ ὄντινα
 40Γ ἰδῶσιν παραβάντα τί ἐκ τούτων, ἢ Ἀρχιερέαν, ἢ Πατριάρχην, ἢ
 Ἐπίσκοπον, ἢ ἱερομόναχον, ἢ μοναχόν, ἢ ἱερέα κοσμικόν, ἢ
 λαϊκόν τόν τοιοῦτον τόν ἀφο/ρίζουσι καὶ ἐκ τῆς ἐκκλησίας
 ἐξοστρακίζουσι, ὡς παραβάτην καὶ παράνομον τῶν ὅρων καὶ
 κανόνων τῶν Ἀγίων Πατέρων.

690 Αὐτὰ τοίνυν εἰσὶν τὰ τῶν γραικῶν πολιτεύματα, ἀξιώτατε
 αὐθέντα. Οὕτω πιστεύουσιν οἱ γραικοί, οὕτω φρονοῦσιν, οὕτω
 ὁμολογοῦσιν καὶ ἀρχιερεῖς καὶ ἱερομόναχοι καὶ ἱερεῖς κοσμικοί
 καὶ μοναχοί, λαϊκοί, γυναῖκες καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, ἅπαν τό γένος
 τῶν γραικῶν, ἃ προσδεξάμενος καὶ διεξελθὼν γνωρίσης. Γνώσει
 695 ὅτι τῷ θεῷ φίλα τυγχάνουσι, ἡμᾶς δέ τοὺς πεποιθότας ὑπὲρ σοῦ
 καὶ ταῦτα ξυγγράψαντας ἔχοις ἂν εἰς μνήμην διηνεκῶς. Θεός δέ
 διδοίη σοι ὑγείαν καὶ μακρὰν ζωὴν, ἀνώτερόν σε φυλάττων ἐκ
 πάσης ἐπηρείας διαβολικῆς καὶ τῶν σῶν ἐχθρῶν συντριβοῖς τὰς
 κάρας ὡς σκεύη κεράμεως, ἐν πάσαις ταῖς παρατάξεσι, μένων
 700 αὐτός ἀεὶ νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος ὄθεν, ἂν εὐρεθείης, ἀμήν.
 Ἐρρωσο καὶ εὖ ἔχοις ἀεὶ.

697-698. cf. Αποκ. β' 27.

693. καὶ διεξελθὼν γνωρίσης in margine// 695. διηνεκῶς supra lineam// post
 διηνεκῶς scriptum erat φιλήμονα καὶ συμπαθεῖ διηνεκῇ quod cancellatum est.

ΣΧΟΛΙΑ

- 51.- ἀνηνύτου: Για τον τύπο αυτό βλ. *Stephanus, Thesaurus Graecae Linguae*, τόμ. 2, σ. 743-744, λήμμα ἀνήνυτος.
- 78.- ἀπελάρεται: εξελληνισμένος τύπος του *appellare* με τη σημασία του απευθύνω (=indirizarsi, verso, dirigersi verso) πρβλ. *Dizionario Etimologico Italiano*, τόμ. I, p. 252.
- 105.- ὁθεν καί τόν Νανζιανζοῦ Γρηγόριον... τρισεπίσκοπον: Για το θέμα αυτό βλ. Γρηγορίου Πρεσβυτέρου, Βίος Γρηγορίου Νανζιανζηνού, P.G. 35, σσ. 296 c.d., 297, 301 a.b.c.
- 131.- Ἦτις λειτουργία...: Σχετικά με τη λειτουργία κατά το ορθόδοξο δόγμα βλ. Π. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*, ὁ.π., σσ. 17-20.
- 147-154.- ἀρχόμενοι ἀπό ὁρθρου... καθ' ἐκάστην ἡμέραν: Βλ. σχετικά I.E. Μεσολωράς, *Λειτουργική*, ἐν Αθήναις 1895, σσ. 97-110, ἐπίσης τὴν ἐιδική μελέτη τοῦ Ἰωάννη Φουντούλη, *Ἡ ἀκολουθία τοῦ ὁρθρου*, *Γρηγόριος ὁ Παλαμάς* 56(1967), σσ. 126-134, 212-221.
- 219-224.- τὰ δέ ἐνδύματα... μάβρα διὰ τὸν Χριστόν: Για το μαύρο χρώμα των ενδυμάτων του ορθοδόξου κλήρου καθώς και για την ερμηνεία αὐτοῦ τοῦ χρώματος ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς θεολόγους βλ. Γεώργιος Σωτηρίου, *Ἡ ἐξωτερικὴ περιβολὴ τοῦ κλήρου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας*, *Γρηγόριος ὁ Παλαμάς* 3(1919), σσ. 243, 458-460. Ἐπίσης στοῦ Π. Παπαευαγγέλου, *Ἡ διαμόρφωσις τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ ἰδία τοῦ ἐλληνικοῦ κλήρου*, *Θεσσαλονίκη* 1965, σσ. 77-78 καὶ 111 καὶ Ε. Σκορδάς, *Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς ἐνδυμασίας τῶν ορθοδόξων κληρικῶν*, (Ἱστορικὴ ἐρευνα), Αθήναι 1971, σσ. 5, 11, 35-42 καὶ 70-71.
- 242-243.- μελανὰ καὶ ἐκ ράσου πάντα: Ἐννοοῦνται τὰ ἐνδύματα ποὺ ἦταν φτιαγμένα ἀπὸ εὐτελέστατο ὕφασμα (=rasum, ράσο=ξυρισμένο, ἀρα χωρὶς χνούδι ὕφασμα) πρβλ. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 243, πρβλ. Παπαευαγγέλου, ὁ.π., σ. 110-117.
- 294-295.- φορεῖν ἄμφια... ἐξωπεριβόλαιον: Το σκιάδιον καὶ το καμιλαύκιον ἦταν καλύμματα τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνατολικοῦ κλήρου. Το σκιάδιον ποὺ ἦταν ἐξέλιξη τοῦ ἀρχαίου πετάσσου (πρβλ. Σκορδάς, ὁ.π., σ. 48), ἦταν ὅμοιο με τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς

- του δυτικού κλήρου (πρβλ. Παπαευαγγέλου, *ό.π.*, σ. 92). Ο Αλέξιος απεικονίζεται σε ξυλογραφία του εξωφύλλου του βιβλίου των "Διδαχών" να φορεί σκιάδιον (βλ. E. Legrand, *B.H.*, (15e-16 siecles), τόμ. I, σ. 308 και παραπάνω σ. 142). Για το καμिलाύχιον ή καμηλαύχι και την ιστορική του εξέλιξη ως τις μέρες μας βλ. Goar, σ. 381, Α.Α. Παπαδόπουλος, Καμελλαύκιον, *E.E.B.Σ.* 5(1928), σσ. 293-299, Παπαευαγγέλου, *ό.π.*, σσ. 118-120 και Σκορδάς, *ό.π.*, σσ. 46-50, 79-81. Για το ίδιο θέμα βλ. την πρόσφατη μελέτη του Taxiarchis Kolias, Kamelaukion, XVI Internationaler Byzantinisten-Kongress, Acten II/3, *Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinistik* 32/3(1982), σσ. 493-502. Το περιβόλαιον ήταν ιμάτιο ή μεγάλο σάλι που κάλυπτε τους ώμους και το πίσω μέρος του σώματος. Για να συγκρατείται δενόταν με πόρπη στο στήθος (βλ. Παπαευαγγέλου, *ό.π.*, σσ. 76, 79 και σημ. 136, 112-114, επίσης Σκορδάς, *ό.π.*, σ. 64.
- 316-317.- ὕδωρ ζέον... Χριστοῦ: Σχετικά με το ζέον ὕδωρ βλ. Nicolaos Cabasilas, *Explication de la divine liturgie, Sources Chrétiennes* 4bis, Paris 1967, σ. 226-229, Συμεών Επίσκοπος Θεσσαλονίκης, *Περί του θείου Ναού*, P.G. 155. στ. 741, 744 a.c.), πρβλ. Ράλλης-Ποτλής τόμ. 4, σ.428, Κωνσταντίνος Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αὐτῷ*, εν Αλεξανδρεία 1922, σσ. 228-229 και Τρεμπέλας, *ό.π.*, σ. 13, 136 κ.ε.
- 383-387.- τέκνον βλέπε... συντάξη... γνώμη πρβλ. Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, *Επίσκεψις βίου μοναχικού*, P.G. 135, στ. 744C.D., Goar, 388, πρβλ. *Ευχολόγιον το Μέγα*, Βενετία 1848 (έκδ. έβδομη), σσ. 190-199.
- 439-442.- καί εἰς τρεῖς καταδύσεις διά... Χριστοῦ: Βλ. σχετικά Μεσολωράς, *ό.π.*, σ. 201.
- 451-452.- ἀπείργει ἐκ τῆς θείας κοινωνίας: πρβλ. Μέγας Βασίλειος, *Επιστολαί*, P.G. 32, στ. 484a.b., επίσης Τρεμπέλας, *ό.π.*, σ. 137, 146-149.
- 667-671.- Καταλύουσι...τοῦ Ἀρτζιβουρίου: Βλ. σχετικά Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, ανατύπ. Graz 1958, σ. 126.

697-698.- συντρίβοις τὰς κάρας ὡς σκεύη κεραμέως: (πρβλ. Ψαλμ. 2.9). Την ίδια έκφραση επίσης παραλλαγμένη τη χρησιμοποιεί, όπως είδαμε, και στη Δ.2(24.5).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Ανέκδοτες Πηγές

ΚΕΡΚΥΡΑ

1. Ιστορικό Αρχείο Κερκύρας

Argomenti Diversi : τόμ. 2, φφ. 52^V-53^Γ, 56^V, 75^V, 78^V, 103^V, 160^V, 162^Γ, 171^V, 238^V, 246^Γ-247^V, 275, 280^V, 315^V, 323^Γ, 337^V, 366^V, 376^V, 389^V, 411^Γ-412^Γ, 427^Γ, 433^Γ, 464^V, 480^Γ, 482^Γ, 503^Γ, 511^V-512^V, 518^V, 519^V, 542^Γ, 560^V, 563^Γ, 578^Γ, 584^Γ, 586^V, 598^Γ, 609^Γ, 610^V, 612^Γ-^V, 644^Γ, 702^Γ, 715^V, τόμ. 3, filza 1, φφ. 17^V, 18^V, filza 3, φφ. 19^V, 97^V, τόμ. 81, filza 12, filza 13.

Bolla d'oro : b.103, φφ.95^Γ-96^V, b.109, filza 42, αριθ. 42.

Πρεσβείες : b.97, αριθ.1, αριθ.4, φφ.1-22^V, 26^Γ, 33^V-35^Γ.

Εγγραφα Εκκλησιών : φακ. 239, 240, 241, 242, 246, φφ. 1^V, 2^V, 13^Γ, 36^Γ.

Convento Annunziata di : b. 13, filza 4, 63, φ. 1^Γ, 2^Γ, b. 24, filza 105.

Latini

Mensa Arcivescovile : b. 1, φ. 53^V, b. 3, filza 2, 46^V, 97^V-98^Γ, filza 3, 12^Γ, 14^V,

Greca : 31^V, 54^V, 66^Γ-^V, 68^Γ-69^Γ, 71^V, 72^Γ, 78^Γ-^V, b. 7, φφ. 121^V-122^Γ, 222^V, 223^Γ-^V, 237^V-238^Γ, 242^Γ-244^V, 248^Γ, 249^V, 250^Γ-251^V, 252^Γ, 255^Γ-^V, 256^V, 257^V, 263^Γ-^V.

Μεγάλοι

Πρωτοπαπάδες : τόμ. 2, φ. 156^Γ, τόμ. 3, σ. 142.

Συμβολαιογραφικά : Not. Michele Assimopoulo, φακ. A.298, Not. Zuanne
 Έγγραφα Bublìa, φακ. M.328, 329, 330, Not. Alessandro Camali,
 φακ. X.18, Not. Leonardo Forcigo, φακ. Φ.21, Not. Marco
 Fronimo, φακ. Φ.22, Not. Giacomo Marato, φακ. M.81, Not.
 Antonio Metaxà, φακ. M.180, 181, 182, 183, 184, 185, 186,
 Not. Zaccaria Metaxà, φακ. M.188, 190, 191, 192, 193, Not.
 Demetrio Padovan, φακ. Π.14, Not. Fotio Palatiano, φακ.
 Π.40, 41, Not. Manoli Parastati, φακ. Π.186, Not. Mattio
 Parastati, φακ. Π.186, 187, 188, Not. Nicolo Petrizzi, φακ.
 Π.214, Not. Nicolo Rarturo, φακ. P.17, Not. Stiliano Ricchi,
 φακ. P.26, Not. Petro Spongo, φακ. Σ.146, 147, 148, Not.
 Spiridione Teofilacto, φακ. Θ.10, 11, Not. Manoli Toxioti,
 φακ. T.11, Not. Spiridione Triandafillo, φακ. T.26, 27, Not.
 Teodoro Vragianiti, φακ. B.176, 177, 178, Not. Constantino
 Vervizioti, φακ. B.77, Not. Leonardo Vrissignoti, φακ.
 B.207, 208, Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, φακ. 1,3,4,5,6,7.

Libro d'oro : Libro de cittadini corciresi con gli anni della loro nascita
 e matrimoni che al tempo dell'aristocrazia veneta avevano
 l'esclusivo ingresso nel consiglio della città di Corfù così

Libro d'oro της detto dei nobilil.

Αναγνωστικής Εταιρίας

Κερκύρας

BENETIA

1. Archivio di Stato

Avogaria di Comun penale, b. 54, Avogaria di Comun Intromissioni
 (1554-1563), Reg. 3380, Capi del Consiglio di X, b. 292 fascicoli 94, 95,
 97, 98, 99, Collegio Relazioni b. 61, 62, 84, Consiglio di X Comune,
 filza 81, (1566), Reg. 72 (1561-62), Notai di Venezia, Pellestrina
 Agostino, Atti b. 10638, φ. 11^V-12^I, b. 10642, φ. 247^V, Senato Lettere da
 Terra e da Mar, b. 876 (1561), Senato Mar, filza 21, Reg. 26, 28, 32,
 35, Senato Terra, filza 30 (1559), Reg. 33, 38, 39, 43, 47, 49, 50, Senato
 Secreta III Dispacci Rettori Corfù (1554-1566), Sant Ufficio, b. 162.

2. Αρχείο Ελληνικής Κοινότητας Βενετίας

Reg. 87, φ. 74^Γ, Reg. 134 (Μητρώον Αδελφότητας), φ. 6^Γ, Reg. 219 (Mariegola), φ. 50^Γ, φακ. 50, no 713, φ. 75.

ΝΕΑΠΟΛΗ

Εθνική Βιβλιοθήκη

Cod. Brancaciano I.B.6., φφ. 330^Γ-332^Γ.

ΠΑΡΙΣΙ

1. *Εθνική Βιβλιοθήκη* <Bibliothèque Nationale>

Par. Gr. 2412

2. *Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης*

Αρχείο Α.Σ. Βροκίνη

PERUGIA

6. *Biblioteca Augusta*

Cod. Ps. M57

Β. Δημοσιευμένες πηγές και βοηθήματα

1. Ελληνόγλωσσα

- Αβούρης Σπ., *Σύντομος ιστορία της εκκλησίας των Ιονίων νήσων*, εν Αθήναις 1966.
- Αγγέλου Α., *Η παιδεία στην Κρήτη και τα Επτάνησα, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 10.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., Φορητές εικόνες του ζωγράφου Μάρκου Στριλίτζα Μπαθά ή Μάρκου Βαθά στην Ήπειρο, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 8(1975-1976) 73-81.
- Αλβάνας Φρ., *Περί των εν Κερκύρα τίτλων ευγενείας και περί των τιμαρίων*, Κέρκυρα 1894.
- Ανδρεάδης Α., *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τόμ. Α', Β', εν Αθήναις 1914.
- Ανδριώτης Ν., *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Ασδραχά Αικ.-Ασδραχάς Σπ., Στη Φεουδαλική Κέρκυρα από τους παροίκους στους vassali angararii, *Τα Ιστορικά* 3(1985) 77-94.
- Βαγιακάκος Δ. Η εκκλησιαστική γλώσσα και η μεσαιωνική και η νεοελληνική ονοματολογία, *Αθηνά* 63 (1959) 195-245.
- Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1968.
- Βαλέτας Γ., *Ανθολογία της Δημοτικής Πεζογραφίας*, Αθήνα 1947, τόμ. Α'. Από τον Μαχαιρά ως το Σολωμό (1340-1827).
- Βασίλειος ο Μέγας, *Επιστολαί*, P.G.32, . 219-1112.
- Βασιλείου Π., Ο αυτόγραφος θρήνος "της Θεοτόκου" του Ιωάννη Πλουσιαδηνού, *Ελληνικά* 32(1980), σσ. 267-287.
- Βελούδος Ι., *Χρυσόβουλλα γράμματα των Οικουμενικών Πατριαρχών*, Βενετία 1893.
- Βλασσόπουλος Στ., Ιστορικά και στατιστικά περί Κερκύρας ειδήσεις, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 21 (1977) 1-128.
- Βοκοτόπουλος Π., Μεσαιωνικά Ιονίων νήσων, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 24 (1969), μέρος Β2, Χρονικά 280-290.

Βουτιεριδης Η.Π., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από των μέσων του ΙΕ' αιώνος μέχρι των νεωτέρων χρόνων, μετ' εισαγωγής περί της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τόμ. 1, Αθήναι 1924.

Βροκίνης Λ., *Η περί τα μέσα του ΙΣΤ' αιώνος εν Κερκύρα αποίκις των Ναυπλιέων και των Μονεμβασιέων*, εν Κερκύρα 1905.

--- *Περί των ετησίως τελουμένων εν Κερκύρα λιτανειών του θείου λειψάνου του Αγίου Σπυρίδωνος και της εν έτει 1716 πολιορκίας της Κερκύρας*. Έκδοσις τρίτη επηυξημένη δια προσθήκης λίαν σπουδαίων και περιέργων τέως αγνώστων ειδήσεων, εν Κερκύρα 1909.

--- Έργα, Βιογραφικά Σχεδάρια, τεύχη Α' και Β', επιμέλεια-
προλεγόμενα Κώστα Δαφνή, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 16(1972) 3-400.

--- Προνομιακά Παλατινής Κομητείας, Δικαιώματα εν Κερκύρα κατά την ΙΣΤ' Εκατονταετηρίδα, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 17(1973) 109-139.

Γαβαλάς Α., Ο αετός εις την Ελληνικήν Εραλδικήν, *Δ.Ε.Γ.Ε.Ε.* 1(1979) 57-64.

Γασπαρινάτος Σπ., Η Βενετοκρατία εις την Επτάνησον, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 15(1970) 77-100.

Γεδεών Μ., Ερωτήσεις των Μοναχών Αγιορειτών προς τον Αγιώτατον Πατριάρχην Νικόλαον, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 3(1882-1883) 168-172.

--- Αι παρ' ημίν συλλογαί των ιερών κανόνων κατά τους τελευταίους χρόνους, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 12(1887-1888) 6-8.

--- Το κήρυγμα του θείου λόγου εν τη εκκλησία των κάτω χρόνων, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 12(1887-1888) 186-188, 192-196.

--- *Μνεία των προ εμού*, Αθήναι 1934.

--- *Πατριαρχικαί εφημερίδες (1500-1912)*, εν Αθήναις 1936-1938.

Γερακάρης Ν., *Κερκυραϊκαί σελίδες 1204-1386*, εν Κερκύρα 1906.

Γιαννόπουλος Ν.Β., *Θ.Η.Ε.*, τόμ. 10, λήμμα Παύλος.

Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου Ε., *Αντώνιος ο Έπαρχος. Ένας Κερκυραίος ουμανιστής του ΙΣΤ' αιώνα*, Αθήνα 1978.

- Ο αντίκτυπος του Α' Βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα, Αθήνα 1982.
- Η επτανησιακή παιδεία στα χρόνια της ξενοκρατίας, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 15(1970) 101-121.
- Γκράτζιου Ολ., Η εικόνα του Γεωργίου Κλόντζα στο Σεράγεβο και τα επάλληλα επίπεδα σημασιών της, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περίοδος Δ', τόμ. 14(1987-1988), Αθήνα 1989 9-31.
- Γλαβίνας Α., Θεωνάς Β' ο από Παρωναξίας Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 56(1973) 233-248.
- Γουσίδης Α., Ο Ηλίας Μηνιάτης ως ιεροκήρυξ, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 52(1966) 336-344.
- Γρηγόριος Πρεσβύτερος, *Βίος Γρηγορίου Ναζιανζηνού*, P.G.35, στ. 243-304.
- Γρηγορίου Π., *Σχέσεις Καθολικών και Ορθοδόξων*, Αθήναι 1958.

- Δαμασκηνός Στουδίτης, *Θησαυρός*. Εισαγωγή-Βιογραφία συγγραφέως υπό Ευαγγέλου Δεληδήμου, Θεσσαλονίκη 1961.
- Δε Βιάξης Σπ., Η εν Κερκύρα ιερατική σχολή των δυτικών επί Ενετοκρατίας, *Παρνασσός* 16(1894).
- Η εκπαίδευσις εν Επτανήσω 1386-1864, *Εθνική Αγωγή* (1904), μέρος 1, 6-23.
- Δε Κιγάλας Ι., Περί οικοσήμεν, *Πανδώρα* 6(1856), 517-519.
- Δεληδήμος Ε., Δαμασκηνός Στουδίτης, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 53(1970) 438-448.
- Θησαυρός Δαμασκηνού του Υποδιακόνου και Στουδίτου του Θεσσαλονικέως, Εισαγωγή-Βιογραφία, Θεσσαλονίκη 1961.
- Δημαράς Κ.Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1983.
- Δημάρατος Ι., *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 22 (λήμμα στάσις).
- Δημητρακόπουλος Α., *Προσθήκες και διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κων/νου Σάθα*, εν Λειψία 1871.

--- Ορθόδοξος Ελλάς ήτοι περί των Ελλήνων των γραψάντων κατά Λατίνων και περί των συγγραμμάτων αυτών, εν Λειψία 1872.

Δημητροκάλλης Γ., Οι κατά τον ΙΣΤ αι. Μητροπολίτες Παροναξίας, *Παρνασσός* 16(1974) 400-417.

Δόικας Ι., Έγγραφα και επιστολές αναφερόμενες σε σκλάβους Κερκύρας-Παξών, *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 19(1982) 131-166.

Ενεπεκίδης Κ.Π., *Χρηστομάνος-Βικέλας-Παπαδιαμάντης, Επιστολαί Μάξιμου Μαργούνιου Επισκόπου Κυθήρων (1549-1602)*, Αθήναι 1970.

Ευαγγελίδης Τρ., *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τομ. 1-2, Εν Αθήναις 1936.

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Επίσκεψις βίου μοναχικού*, P.G.135, στ. 729-910.

Ζαβίρας Γ., *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Αθήνησι 1872.

Ζακυθηνός Δ., Μιχαήλ Μάρουλλος Ταρχανιώτης, Έλλην ποιητής των χρόνων της Αναγεννήσεως, *ΕΕΒΣ* 5(1928) 200-242.

Ζαχαρόπουλος Ν., *Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1981.

Ζερλέντης Γ., *Σημειώματα περί Ελλήνων εκ των Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικών χρονικών*, εν Αθήναις 1922.

Ζιώγας Π., Μία κίνηση πνευματικής αναγεννήσεως του υπόδουλου ελληνισμού κατά τον 16ο αιώνα (1540-1550), *Ελληνικά* 27(1974) 50-78, 268-303.

--- *Προβλήματα παιδείας του Ελληνισμού κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας. Η βυζαντινή παράδοση, το καθεστώς της δουλείας και οι ιδεολογικοί στόχοι των Ελλήνων ως ρυθμιστές της μορφής και του περιεχομένου της παιδείας*, Θεσσαλονίκη 1982.

Ζώης Α., Ταμείον εξαγοράς αιχμαλώτων, *Ε.Ε.Β.Σ.* 5(1928) 342-347.

--- Μέλη της βυζαντινής οικογενείας Καλέκα εν Κερκύρα και Ζακύνθω, *Ε.Ε.Β.Σ.* 13(1937) 179-182.

--- *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, εν Αθήναις 1963.

- Ζώρας Γ., Η ιστορία και η κοινωνική και πνευματική κατάσταση εν
Επτανήσω. (Από Ενετοκρατίας μέχρι σήμερα), *Ελληνική
Δημιουργία* 12(1953) 327-341.
- Ηλιού Φ., Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία. Τα βιβλιογραφικά
κατάλοιπα του *É. Legrand* και *H. Pernot* (1515-1799),
Αθήνα 1973.
- Σημειώσεις για τα "τραβήγματα" των ελληνικών βιβλίων τον
16ο αιώνα, *Ελληνικά* 28(1975) 102-141.
- Θεοδώρου Ευ., *ΘΗΕ*, τόμ. 9 (λήμμα Ομιλητική).
- Θεοτόκης Σπ., *Αναμνηστικόν τεύχος της Πανιονίου Αναδρομικής
εκθέσεως*, εν Κερκύρα 1914.
- Περί της εκπαίδευσως εν Επτανήσω 1453-1864, *Κερκυραϊκά
Χρονικά* 5(1956) 9-142.
- Ιδρωμένος Α., Περί της εν ταις Ιονίοις νήσοις εκπαίδευσως από της
εις τους Ενετούς υποταγής μέχρι της Εθνικής αποκαταστάσεως
(1386-1864), *Αττικόν Ημερολόγιον* 8(1874) 198-237.
- Ιωάννης Δαμασκηνός, *Διαλεκτικά, Σχόλια Ιγνάτιος Σακαλής*, Εισαγωγή
Χρήστος Γιανναράς, Αθήνα 1978.
- Ιωαννίκιος Καρτάνος, *Παλαιά τε και νέα Διαθήκη*, Βενετία 1536,
Επιμέλεια κειμένου-Εισαγωγή-Σχόλια-Γλωσσάριο Ελένη
Κακουλίδη-Πάνου, Αθήνα 1988.
- Καζανάκη-Λάππα Μ., Ειδήσεις από αρχαιακές πηγές για τη ζωγραφική
και τους ζωγράφους στην Κέρκυρα το 16ο αι., *Δελτίον της
Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περίοδος Δ', τόμ.
ΙΓ'(1985-1986), Αθήνα 1988 293-300.
- Καιροφύλας Κ., *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, Αθήναι 1942.
- Κακουλίδη-Πάνου Ε. Ιωαννίκιος Καρτάνος, Συμβολή στην δημώδη
πεζογραφία του 16ου αιώνα, *Θησαυρίσματα* 12(1975) 218-
256.
- Συμβολές. Νεοελληνικά μελετήματα, *Έρευνες στη Νέα
Ελληνική Φιλολογία* 4, Ιωάννινα 1982.
- Καλιτσουνάκης Ι., Ματθαίος Δεβαρής, *Αθηνά* 26(1914-1915) 81-101.
- Καλλιγιάς Π., Η εκκλησία του Παντοκράτορα, Συμβολή στην
επτανησιακή τέχνη, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 14(1968) 95-
145.

- Καλλίνικος Κ., *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, εν Αλεξανδρεία 1922.
- Καπάδοχος Δ., *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα απο τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την Ενετική περίοδο (1604-1797)*, Αθήναι 1990.
- Καραθανάσης Α., *Η εκκλησιαστική ρητορική στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων της Βενετίας (1534-1788)*, *Θησαυρίσματα* 9(1972) 137-179.
- Καραπιδάκης Ν., *Η Κερκυραϊκή ευγένεια στις αρχές του ΙΖ' αιώνα*, *Τα Ιστορικά* 3(1985) 95-124.
- Καρμίρης Ι., *Το σύμβολον Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως*, *Θεολογία* 22(1951) 617-633.
- Κατσαρός Σπ., *Libro d'oro di Corfù, Χρονικά των Κορυφών*, τόμ. 1, 2, Κέρκυρα 1980.
- Κεφαλάς Ν., *Μητροπολίτης Πενταπόλεως, Ιστορική μελέτη περί των διατεταγμένων νησιτειών*, *Θεολογία* 27(1956) 463-470.
- Κολιτσάρας Ι., *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα*, τομ. 1-5, Αθήναι 1973.
- Κόντος Κ.Σ., *Φιλολογικά ποικίλα*, Αθηνά 1(1889) 10-190.
- Κοντοσόπουλος Ν., *Τα εν Βενετία τυπογραφεία ελληνικών βιβλίων κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθηνά 58(1954) 286-342.
- *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, Αθήνα 1981.
- Κουμαριανού Αικ.-Δρούλια Λ.-Layton E., *Το ελληνικό βιβλίο (1476-1830)*, Αθήνα 1986 (Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος).
- Κούρκουλας Κ., *Η θεωρία του κηρύγματος κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1957.
- *Η εκκλησιαστική ρητορεία εις τα Επτάνησα από του ιστ' μέχρι του ιθ' αιώνος*, *Παρνασσός* 6(1964) 323-430.
- Κριαράς Ε., *Λεξικό της Μεσαιωνικής Δημόδους Γραμματείας 1100-1669*, τομ. 1 κ.ε., Θεσσαλονίκη 1968 κ.ε..
- Λαζάρου Αχ., *Κατάλογος εντύπων Βιβλιοθήκης Ολυμπιωτίσσης Ελασσώνος*, Αθήναι 1964.
- Λάμπρος Π., *Βιβλιακά, Πανδώρα* 9(1858-1859) 246-252, 271, 314-316, 389-391, 437-438.

- Λάμπρος Σπ., Περί του εν Κερκύρα τιμαρίου των Αθιγγάνων και της ,
πρώτης Μαΐου, *Νεοελληνικά Ανάλεκτα* 2(1874) 526-540.
- *Κερκυραϊκά ανέκδοτα εκ χειρογράφων όρους, Κανταβριγίας, Μονάχου και Κερκύρας*, εν Αθήναις 1882.
- Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδίκων κατά τους μέσους αιώνες επί Τουρκοκρατίας, *Νέος Ελληνομνήμων* 4(1907) 303-357.
- Ναυπλιακόν έγγραφον του οίκου Πουλομμάτη εν έτει 1509 και ο βιβλιογράφος Σουλιάρδος, *Νέος Ελληνομνήμων* 6(1909) 273-284.
- Σταχυολογίαι εκ κωδίκων του βαταβικού Λουγδούνου, *Νέος Ελληνομνήμων* 12(1915) 385-420.
- Σύμμικτα, *Νέος Ελληνομνήμων* 17(1923) 92-103.
- Λάσκαρις Μ., Εξ Κερκυραϊκά συμβόλαια των ετών 1398-1458, *Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου*, τόμ. 1, σ. 210.
- Λάσκαρις Στ., *Η καθολική εκκλησία εν Ελλάδι από απόψεως δημοσίου δικαίου*, εν Αθήναις 1924.
- Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος, Ο νεομάρτυς Μιχαήλ Μαυροειδής ο Αδριανουπολίτης, *Θρακικά* 10(1938) 7-28.
- Λιάτα Ε., Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμιακά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας των ετών 1536-1576, *Θησαυρίσματα* 11(1974) 191-239.
- Ιερείς των Ελλήνων της Βενετίας από 1412-1558, *Θησαυρίσματα* 13(1976) 85-110.
- Λινάρδος Γ., Η κερκυραϊκή κοινωνία κατά τη Βενετοκρατία και η εξέγερση των Κερκυραίων χωρικών του 1640, *Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών*, Κέρκυρα 1983.
- Λούντζης Ε., *Η ενετοκρατία στα Επτάνησα. Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1969.
- Μαλτέζου Χ., Επτάνησα, Διοικητική και κοινωνική σύνθεση, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 10 215-229, Αθήναι 1974.
- Λατινοκρατούμενη Ελλάδα-Βενετικές και Γενουατικές κτήσεις, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 9, Αθήναι 1974 244-278.

- ____ Οσπίτια και οσπιτοχαλάσματα Αντωνίου Επάρχου και Αλεξίου Ραρτούρου (αφιέρωμα στη μνήμη του Λίνου Πολίτη), Δ.Ι.Α. 2(1986) 37-53.
- ____ Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας, *Κρητολογία* τευχ. 16-19^ν (Ιανουάριος 1983-Δεκέμβριος 1984) 62-79.
- Μανούσας Μ., Η παρά Τρίναν απογραφή της Κρήτης (1644) και ο δήθεν κατάλογος των κρητικών οίκων Κερκύρας, *Κρητικά Χρονικά* 3(1949) 35-59.
- ____ Αρσενίου Μονεμβασίας του Αποστόλη επιστολαί ανέκδοτοι (1521-1534), *Ε.Μ.Α.* 8,9(1958-1959) 5-56.
- ____ Η εν Κρήτη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού (1453-1454) και η νέα συνωμοτική κίνηση του 1460-1462, Αθήναι 1960.
- ____ Η παρουσίαση από τον Ιανό Λάσκαρη των πρώτων μαθητών του Ελληνικού Γυμνασίου της Ρώμης στον Πάπα Λέοντα Γ' (15 Φεβρουαρίου 1514), *Ο Εραμιστής* 1(1963) 161-172.
- ____ *Εκκλήσεις (1453-1535) των Ελλήνων λογίων της Αναγεννήσεως προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1965.
- ____ *Ανέκδοτα Πατριαρχικά γράμματα (1574-1806)*, Βενετία 1968.
- ____ *Έλληνες ζωγράφοι εν Βενετία μέλη της Ελληνικής Αδελφότητας κατά τον ιστ' αιώνα*, Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδη, Βενετία 1974 217-218.
- Μαρκοράς Γ., Περί της εν ταις Ιονίοις νήσοις Ελληνικής Εκκλησίας, *Εθνικόν Ημερολόγιον* του έτους 1866, εκδοθέν υπό Μαρίνου Π. Βρετού; (έτος 6) 317-335.
- Μαυροειδή Φ., Οι πρώτοι πρόεδροι της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας, *Θησαυρίσματα* 7 (1970) 172-181.
- ____ Ειδήσεις για ελληνικά τυπογραφεία της Ιταλίας τον 16ο αιώνα, *Δωδώνη* 4(1975) 235-252.
- ____ *Συμβολή στην Ιστορία της Αδελφότητας της Βενετίας στο ιστ' αιώνα, έκδοση β' Μητρώου εγγράφων (1533-1562)*, Αθήναι 1976.
- Μέρτζιος Κ., Οκτώ άδειαι δια την εκτύπωσιν βιβλίων εν Βενετία (1559-1572), *Αθηνά* 69(1966-1967) 171-180.

- Μεσολωράς Ι., *Λειτουργική*, εν Αθήναις 1895.
- Μίλας Ν., *Το Εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας συνταγέν κατά τας γενικάς εκκλησιαστικάς πηγάς και κατά τους εν ταις αυτοκεφάλοις εκκλησίαις ισχύοντας ειδικούς νόμους*, (μτφ. Μελετίου Αποστολοπούλου), εν Αθήναις 1906.
- Μίλλερ Ου. *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*, (μτφ. Σπ. Λάμπρου), εν Αθήναις 1809-1910.
- Μοσχονάς Θ., *Πατριαρχείον Αλεξανδρείας Κατάλογος της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης*, τόμ. Α' Χειρόγραφα, Αλεξάνδρεια 1945, χφ. 304.
- Μουλλάς Π., *Το αρχείο του Λ.Σ. Βροκίνη στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης*, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 17(1973) ιστ'-κδ'.
- Μουστάκης Β., *Θρησκευτική και Ηθική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7 542-547, λήμμα κήρυγμα.
- Μουστοξύδης Α., *Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά 1-12(1843-1853)*, Αθήναι 1965 (επανεκδοση).
- *Ιστορικά και φιλολογικά ανάλεκτα*, τόμ. Α' (1840-1853) 104-
- Μπαλάνος Δ., *Η εκκλησιαστική ρητορική από των χρόνων της δουλείας*, *Νέα Εστία* 32(1942) 7-12.
- Μπαρτζελιώτης Λ., *Η κριτική του Αριστοτέλους παρα Πλήθωνι ως έκφρασις Αντιαριστοτελισμού κατα τον ιε αιώνα*, Αθήναι 1980.
- Μπενάκης Λ., *Η χειρόγραφη παράδοση των σχολίων στο "περί ψυχής" του Αριστοτέλη του Νικολάου Κούρσουλα και Γερασίμου Βλάχου. Από αφορμή την ανεύρεση του Κώδικα άλλοτε Καλλιπόλεως 23 του Βησσαρίωνος Μακρή (αφιέρωμα στη μνήμη του Λίνου Πολίτη)*, *Δ.Ι.Α.* 2(1986) 141-167.
- Μπόμπου-Σταιμάτη Β., *Ανέκδοτα κείμενα Θεοφάνους Ελεαβούλκου και Ερμούδωρου Ληστάρχου*, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, 3(1981-1982) 23-43.
- Μπουνιάς Ι., *Κερκυραϊκά*, τόμ. 1, 2, Κέρκυρα 1959.
- Ντούρου-Ηλιοπούλου Μ., *Η ανδεγανική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, Αθήνα 1987.

- Παναγιωτάκης Ν., Φραγκίσκου Πόρτου. Επιγράμματα. Αντίχαρη. Αφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο), Αθήνα 1984 335-354.
- Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Αθήνα 1986.
- Παναγιωτάκος Π., Θρησκευτική και Ηθική εγκυκλοπαίδεια, τόμ. 3, λήμμα αρχιμανδρίτης.
- Πανταζόπουλος Ν., Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας, Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου, τόμ. 2, εν Αθήναις 1965.
- Παπαγεωργίου Σπ., Ιστορία της εκκλησίας της Κερκύρας από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν, εν Κερκύρα 1920.
- Παπαδόπουλος Α., Καμελλαύκιον, Ε.Ε.Β.Σ. 5(1928) 293-299.
- Παπαδόπουλος-Βρετός Α., Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι κατάλογος των από πτώσεως της βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν, μέρη Α'-Β', εν Αθήναις 1854.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α., Συμβολαί εις την ιστορίαν της νεοελληνικής Φιλολογίας. Μέρος πρώτον περιλαμβάνον επιστολάς λογίων ανδρών της ιστ' και ιζ' εκατονταετηρίδος, Ε.Φ.Σ.Κ. 17(1882- 1883) 50-93.
- Παπαδόπουλος Θα., Η νεοελληνική Φιλοσοφία από τον 16ο έως τον 17ο αιώνα, Αθήνα 1988.
- Παπαδόπουλος Θ., Ελληνική Βιβλιογραφία 1466-1800, τόμ. 1, Αθήναι 1984.
- Παπαδόπουλος Στ., Η κίνηση του Δούκα του Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα για την απελευθέρωση των βαλκανικών λαών (1603-1625), Θεσσαλονίκη 1966.
- Παπαευαγγέλου Π., Η διαμόρφωσις της εξωτερικής εμφανίσεως του ανατολικού και ιδία του ελληνικού κλήρου, Θεσσαλονίκη 1965.
- Παρανίκας Μ., Σχέδιασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453

μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ιθ') εκατονταετηρίδος, εν Κωνσταντινουπόλει 1867.

Πάρδος Α., Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το κατάστιχο 129 (1498-1530), *Θησαυρίσματα* 17(1980) 149-205.

Πατρινέλλης Χ.Γ., Έλληνες κωδικογράφοι των χρόνων της Αναγεννήσεως, *ΕΜΑ* 8,9(1958-1959) 63-124.

--- Οι μεγάλοι ρήτορες Μανουήλ Κορίνθιος, Αντώνιος Καρμαλίκης και Αντώνιος, Μανουήλ Γαλησιώτης και ο χρόνος της ακμής των, *ΔΙΕΕ* 16(1962) 17-38.

--- Δύο ανέκδοτα κείμενα περί του Μανουήλ Κορινθίου (μία επιστολή του Ιουστίνου Δεκαδίου και μία ενθύμηση), *Πελοποννησιακά* 8(1971) 137-146.

--- Η κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες ελληνικές χώρες. Από την άλωση ως τις απαρχές της πρώτης αναγεννήσεως της παιδείας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 10, Αθήναι 1979.

Πεντόγαλος Γ., Ανέκδοτα έγγραφα του ιε' αιώνα σχετιζόμενα με την εκκλησιαστική ιστορία της Κέρκυρας, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 19(1974) 126-139.

--- Γεώργιος Μόσχος νοτάριος Κερκύρας στα τελευταία χρόνια του ιε' αιώνα (νεώτερα στοιχεία), *Πρακτικά Δ' Πανιονίου Συνεδρίου*, τόμ. 1, Κέρκυρα 1980 293-302.

Περάνθης Μ., *Ελληνική Πεξογραφία, Ανθολογία του Ελληνικού πεζού λόγου. Από την άλωση ως σήμερα*, τόμ. 1, (χ.χ.).

Πετρόπουλος Δημ. Συμβολή εις την έρευναν των λαϊκών μέτρων και σταθμών, *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 7(1952) 57-101.

Πιομπίνος Φ., *Οι έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821*, Αθήνα 1979.

Πλήθων Γ., *Συντομή περί τινων μερών της Ρητορικής*, έκδ. Ch. Walz, *Rhetores Graeci*, τόμ. 6, Στουτγάρδη 1832-1836, ανατυπ. *Ösnabrück* 1968.

Πλουμίδης Γ., *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήναι 1969.

--- Αι βούλλαι των Παπών περί των Ελλήνων Ορθοδόξων της Βενετίας (1445-1782), *Θησαυρίσματα* 7(1970) 228-266.

- Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης, μέρος Α', *Artisti (1634-1782)*, *E.E.B.Σ.* 38(1971) 84-115, 196-206.
- Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου Τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537), Ιωάννινα 1971.
- Banditi , Έλληνες επικηρυγμένοι από τις βενετικές αρχές (1678-1794), *Δωδώνη* 4 (1974) 53-68.
- Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600), Ιωάννινα 1985.
- Πολίτης Λ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978.
- Ράλλης Γ.-Ποτλής Μ., *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε Αγίων και Πανευφήμεων Αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών Συνόδων και των κατά μέρος Αγίων Πατέρων*, τόμ. Α-Στ, Αθήνησιν, 1852-1859.
- Ράλλης Κ., *Περί του αξιώματος του εκκλησιάρχου*, *Π.Α.Α.* 8(1933) 306-311.
- *Περί του δευτερεύοντος των διακόνων*, *Π.Α.Α.* 11(1936) 12-14.
- *Περί του αξιώματος του πρωτοπρεσβυτέρου*, *Π.Α.Α.* 11(1936) 98-106.
- Ρωμανός Ι., *Η εβραϊκή κοινότης της Κερκύρας, Κερκυραϊκά Χρονικά* 7(1959) 386-405.
- *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου, Κερκυραϊκά Χρονικά*, 7(1959) 3-87.
- Σάθας Κ., *Ελληνικά ανέκδοτα Τζάνε Κορωναίου Μπούα ανδραγαθήματα*, τόμ. 1, Αθήνησιν 1867.
- *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι*, εν Αθήναις 1868.
- *Νεοελληνικής Φιλολογίας Παράρτημα, Ιστορία του ζητήματος της νεοελληνικής γλώσσης*, εν Αθήναις 1870.
- *Documents inédits d'Histoire de la Grèce au Moyen Age*, τόμ. 1-5, Paris 1883.
- Σκλαβενίτης Τρ. *Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου*, *ΚΝΕΕΙΕ*, Αθήνα 1982 (ανάτυπο).

- Σκορδάς Ε., *Η ιστορική εξέλιξις της ενδυμασίας των ορθοδόξων ἑλλήνων κληρικών*, Αθήναι 1971.
- Σορδίνας Α., *Οι παραδοσιακοί αλευρόμυλοι της Κέρκυρας, Κερκυραϊκά Χρονικά* 25(1981) 85-160.
- Σπυριδάκης Γ., *Ο δικέφαλος αετός ιδία ως σύμβολον ή ως θέμα κοσμήσεως κατά την βυζαντινήν και μεταβυζαντινήν μέχρι των νεωτέρων χρόνων περίοδον*, *ΕΕΒΣ, Λειμών* 39-40 (1972-1973) 162-174.
- Σταμνόπουλος Γ., *Βόλτες ονοματολογικές*, Αθήνα 1929.
- Συμεών Θεσσαλονίκης επίσκοπος, *Περί του θείου ναού*, P.G.135, στ. 696-750.
- Σωτηρίου Γ., *Η εξωτερική περιβολή του κλήρου κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας, Γρηγόριος ο Παλαμάς* 3(1919) 237-247, 359-370, 452-460, 546-551.
- Τατάκης Β., *Σκούφος-Μηνιάτης-Βούλγαρης-Θεοτόκης, Βασική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 8, Αθήναι 1953.
- *Μελέτες Ιστορίας της Φιλοσοφίας, Αρχαία Ελλάδα και Βυζάντιο*, Αθήνα 1980.
- Τρεμπέλας Π., *Ομιλητικής πρόχειρα υποδείγματα*, Αθήναι 1933.
- *Αι τρεις λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήναι 1935.
- *Ομιλητική ή Ιστορία και Θεωρία του κηρύγματος*, Αθήναι 1950.
- Τριανταφυλλίδης Μ., *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)*, ΟΕΣΒ, Αθήνα 1941.
- Τσάκωνα Π., *Μουσείο Μπενάκη, Παλαιά έγτυπα της Βιβλιοθήκης*, Αθήνα 1985.
- Τσάτσος Κ., *Νεοελληνική Ρητορεία, Βασική Βιβλιοθήκη* 41, Αθήναι 1960.
- Τσιρπανλής Ζ., *Το κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967.
- *Οι Μακεδόνες σπουδαστές του Ελληνικού Κολλεγίου Ρώμης και η δράση τους στην Ελλάδα και στην Ιταλία (16ος αι.-1650)*, Θεσσαλονίκη 1971.

- Από τη φιλορθόδοξη πολιτική της Βενετίας στην Ελληνική Ανατολή, *ΕΕΒΣ Λειμών* 39-40(1972-1973) 295-311.
- Σχέσεις της Ορθόδοξου Εκκλησίας με τις εκκλησίες της Δύσεως, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 10, Αθήναι 1974.
- Το Ελληνικό Κολλέγιο Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700), Θεσσαλονίκη 1980.
- Τσίτσας Α., *Η εκκλησία της Κερκύρας κατά την Λατινοκρατίαν, 1267-1797*, Κέρκυρα 1969.
- Τσίχλη-Αρώνη Κ., Το εμπόριο στην Κέρκυρα στις αρχές της Ενετοκρατίας, *Παρνασσός* 20(1978) 518-526
- Τυπάλδος-Λασκαράτος Γερ. Οικόσημα κερκυραϊκών οικογενειών από ανέκδοτες αρχειακές ιταλικές πηγές, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 23(1980) 358-382.
- Τυπάλδος-Λασκαράτος Ι., Εισαγωγή εις την εραλδικήν (οικοσημολογία), *ΔΕΓΕΕ* 1(1979) 17-23.
- Οικόσημα κερκυραϊκών οικογενειών από ανέκδοτες αρχειακές ιταλικές πηγές, *ΔΕΓΕΕ* 2(1980) 9-49.
- Τωμαδάκης Ν., Οι ορθόδοξοι παπάδες επί ενετοκρατίας και η χειροτονία αυτών, *Κρητικά Χρονικά* 13(1959).
- Η εν Ιταλία έκδοσις Ελληνικών εκκλησιαστικών βιβλίων, *ΕΕΒΣ* 37(1969-1970) 3-33.
- Οφφικίων Διάκρισις, Περί Πρωτοπαπάδων Χωρεπισκόπων και των συναφών αυτοίς, *Αθηνά* 76(1976-1977) 1-58.
- Φουντούλης Ι., Η ακολουθία του όρθρου, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 56(1976)126-134, 212-221.
- Ομιλητική Θεσσαλονίκη 1985.
- Χαροκόπος Σ., *Επτανησιακή Ιατρική*, Αθήναι 1976.
- Χασιώτης Ι., *Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος Μελισσηνοί (Μελισσουργοί), 16ος-17ος αι.* Θεσσαλονίκη 1966.
- Η επανάσταση των Χιμαριωτών στα 1570 και η άλωση του Σοποτού, *Ηπειρωτική Εστία* 17(1968) 265-276.
- *Σχέσεις Ελλήνων και Ισπανών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1969.

- Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου.,
Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην
Ελληνική Χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του
Κυπριακού Πολέμου 1568-1571, Θεσσαλονίκη 1970.
- Χιώτης Π., *Σειρά Ιστορικών Απομνημονευμάτων Επτανήσου*, τόμ. 5, 6,
Κέρκυρα 1863.
- Χυτήρης Γ., Η τουρκική πολιορκία της Κερκύρας στα 1537 και ο
Νούκιος Νίκανδρος, *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*
6(1969) 99-106.
- Το γλωσσικό ιδίωμα της Κέρκυρας, *Δελτίον Αναγνωστικής*
Εταιρίας Κερκύρας 15(1978) 29-74.
- Ψήμας Ευαγ., *Μητροπολίτης Ερμουπόλεως, Ρητορικά δοκίμια*,
Αλεξάνδρεια 1954.
- Ψημμένος Ν., *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, τομ.
Α-Β, Αθήνα 1988

2. Ξενόγλωσσα.

- Alatii L., *De aetate et interstitiis, in collatione ordinum etiam apud
Graecos servantis*, Romae 1638, (ελλ. μετφ.) 14-21.
- Allen Tw., The Greek Mss. of Perugia, *Centralblatt für Bibliothekswesen*
10(1893) 470-476.
- Ariès Ph., *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris
1973.
- Ariès Ph.-Duby G., *Histoire de la vie privée*, τόμ. 2, Paris 1985.
- Argelati F., *Biblioteca scriptorum Mediolanensium seu acta et elogia
virosum omnigena eruditione illustrium*, τόμ. 2, Mediolani
1745.
- Bacchion Eug., *Il dominio Veneto su Corfù (1386-1797)*, Venezia 1956.
- Barbaro M., *Arbori de Patritij Veneti (Misc. Codici, Storia Veneta)*,
τόμ. 4.
- Baynes N.-Moss H.St. L.B., *Βυζάντιο, Εισαγωγή στο Βυζαντινό
Πολιτισμό*, Αθήναι (εκδ. Παπαδήμα).

Beck Hans-G., *Kirche und Theologische Litteratur im Byzantinische Reich*, München 1959.

Beckby H., *Anthologia Graeca*, Μόναχο (έκδ. 2η χ.χ.).

Belluci A., I manoscritti della biblioteca Comunale di Perugia, C. Mazzatini *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*, 5(1895) 56-297.

Bertone G.-Surdich L., La letteratura Italiana delle Origini al Seicento, τόμ. 1. (*La letteratura, la lingua, Storia Bramante Sociale e Culturale d'Italia* 1987).

Blutler R., Paulus, *Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, έκδ. Wissowa, 22¹(1953) 275-313, λήμμα Porphyrios.

Boerio G., *Dizionario del dialetto Veneziano*, Venezia 1856.

Bolzoni L., Oratoria e Prediche *Letteratura Italiana*, τόμ. 3, Torino 1984, (ed. Einaudi).

Brach C.C., Copisti Greci del Medioevo e del Rinascimento, *E.E.B.Σ.* 42(1975- 1976) 234-252.

Braudel F., *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, τόμ. 1, Paris 1966 468-489.

Browning R., *Η ελληνική γλώσσα, μεσαιωνική και νέα*, Αθήναι 1972.

Cabasilas N., *Explication de la divine liturgie, Sources Chrétiennes*, Paris 1967, 4 bis.

Callaey F., *Enciclopedia Cattolica*, τόμ. 9 57-59, λήμμα Ochino.

Canart P., *Codices Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Graeci. Codices 1745-1962*.

Capelli A., *Cronologia, Cronografia e calendario perpetuo*, edit. Hoepli, Milano 1969.

Cecchetti B., *La Repubblica di Venezia e la corte di Roma nei rapporti della religione*, τόμ. 1, Venezia 1874.

Chatzidakis M., Contribution à l'étude de la peinture post-byzantine, *L'Hellénisme Contemporain*, Μάϊος 1953, Αθήνα 1953 5-31.

Cicogna E.A., *Delle iscrizioni veneziane*, τόμ. 5, 6, Venezia 1842.

Conrad E., *Diarium Martini Crusii, 1598-1599*, τόμ. 2, Tübingen 1931.

Cortelazzo M., *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Bologna 1970.

- Croce B., *Michele Marullo Tarcaniota, Le elegie per la patria perduta ed altri suoi carmini*, Bari 1938.
- Crusius M., *Turcograeciae libri octo*, Basiliae 1584, (ανατυπ. Modena-Italy).
- D'Aucourt G.-Durivault G., *Le blason*, Paris 1970 (Press-Univ. de France, Que sais-je).
- Darrouzès J., *Recherches sur les οφφίκια de l'église byzantine, Archives de l'Orient Chrétien* 11, Paris 1970.
- Dawkins R.A., *Η ελληνική γλώσσα κατά τη βυζαντινή εποχή*, N. Baynes-Moss. Βυζάντιο. Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό σσ.356-377.
- De Caro G., *Dizionario biografico degli Italiani*, τόμ. 5, λήμμα Baglioni.
- De Felice E., *Dizionario dei nomi Italiani*, Milano 1986, λήμμα Arturo.
- De Lucca G., *Enciclopedia Italiana di Scienze Lettere et Arti*, τόμ. 28, Roma 1949, λήμμα predicatione.
- Denissoff E., *Maxime le Grec et l'Occident*, Paris, Louvain 1943.
- Dizionario Letterario delle opere e dei personaggi di tutti tempi e di tutte le letterature* (Bompiani) τομ.5.
- Du Cange (Carolus du Frezne dominus du Cange) *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, τόμ. 1-2, Lugduni 1688, ανατύπ. Graz 1958.
- Dusselier A., *La façade maritime de l'Albanie au moyen âge, Durazzo et Valona du XIe au XVe siècles*, Thessaloniki 1981.
- Dudan B., *Il dominio Veneziano di Levante*, Bologna 1938(16).
- Fedalto G., *Richerche Storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV et XVI*, Firenze 1967.
- Flogaitis Sp., *Système Vénitien ad intestat et structure familial e dans les îles Ioniennes*, Genève 1981 (librairie Droz).
- Foa A., *Dizionario biografico degli Italiani*, τόμ. 22, λήμμα Cauco.
- Goar I., *Euchologion sive rituale Graecorum*, Graz 1960.
- Grendler P., *L'inquisizione Romana e l'editoria a Venezia 1540-1605*, Roma 1983.
- Hopf Ch., *Chroniques greco-romanes*, Berlin 1873.
- Hoquet J.G., *La sel et la fortune de Venise, Voiliers et commerce en Mediterannée (1200-1650)*, Lille 1979.

- Hunger H., Markos Bathas ein griechischer Maler des Cinquecento in Venedig, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 21(1972) 131-137.
- *Die Hochsprache^{le} profane literatur der Byzantiner*, τόμ. 1, München 1978.
- *Βυζαντινή Λογοτεχνία ή λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987.
- Iorga N., *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο* (μτφ. Γιάννη Καρρά), Αθήνα 1985.
- Jacoby D., *Le féodalité en Grèce Médiévale " Les Assises de Romanie" sources , application et diffusion*, Paris 1971.
- *Les Assises de Romanie et le droit Vénitien dans les colonies Vénitiennes*, Firenze 1973.
- Jedin H., *Enciclopedia Cattolica*, τόμ. 9, λήμμα Paolo IV papa.
- Kennedy G., *Greek Rhetoric under Christian emperors*, New Jersey 1983.
- Kolias T., Kamelaukion, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/3, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/3, Sonderdruck 493-502.
- Knös B., *L'histoire de la littérature néo-grecque, la période jusqu'en 1821*, Upsala 1962.
- Lamansky VI. *Secrets d' état de Venise*, τόμ. 1-2 , New York 1968(επανέκδ.).
- Lampe G., *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1961.
- Lecuir C., *Les éditeurs grecs à Venise au XVIe siècle* (mémoire de maîtrise présenté à l'U.E.R. d'Italien de Paris IV, sous la direction de monsieur C. Bec).
- Legrand E., *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-septième siècle*, Paris 1894.
- *Bibliographie Ionienne ou description raisonnée des ouvrages publiés par les grecs des Sept-Iles ou concernant ces îles du quinzième siècle a l'année 1900*, Oeuvre posthume complétée et publiée par Hubert Pernot, τόμ. 1-2, Paris 1910 (επανέκδ. 1963).

- *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec ou par des Grecs aux XVe et XVIe siècles, accompagnée de notices biographiques, tables chronologiques, notes, documents et index*, τόμ. 1-3, ανατύπ. Paris 1962.
- Lemerle P., *Trois actes du despote d'Epire Michel II concernant Corfù*. Προσφορά εις Στίλπωνα Π. Κυριακίδη, *Ελληνικά* 4(1953) 405-426.
- Levi A., *Venezia, Corfù et il Levant, relazione storicoarchivistica*, τόμ. 1, Venezia 1907.
- Liddle and Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης*, εν Αθήναις 1901 κ.ε.
- Louda J.-MacLagan M., *Les dynasties d'Europe Héraldique et généalogie des familles impériales et royales*, Paris 1984.
- Luchinat-Acidini G., *Ricerche d'Archivio. Nicolo Gaddi collezionista e dilettante del Cinquecento*, *Paragone* n. 359-361 (Arte), Gennaio-Marzo 1980 141-175.
- MacLennan G.R., *Callimachus, Hymn to Zeus*, introduction and Commentary, Roma 1977.
- Marmora A., *Raccolta di varie notizie concernenti l'isola di Corfù*, in Venezia 1778.
- *Ιστορία της Κερκύρας*, μτφ. Ι. Μάρμορα, Κέρκυρα 1902.
- Mioni E., *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche Italiane*, τόμ. 2, Roma 1964.
- Morlet M.Th., *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XII siècle. II, Les noms latins ou transmis par le latin*, *Centre National de la Recherche Scientifique*, Paris 1972.
- Negri G., *Istoria degli Scrittori Fiorentini*, Ferrara 1722.
- Omont H., *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, τόμ. 2, Paris 1888 256.
- Palazzini P., *Enciclopedia Cattolica*, τόμ. 1, λήμμα decano.
- Papadimitriou J., *Antichità Bizantine di Corfù*, *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Roma 1940.
- Pastor Lud. barone von, *Storia dei Papi dalla fine del medioevo*, τόμ. 9, Roma 1955.

- Penello R., *Enciclopedia Cattolica*, τόμ. 9(1952), λήμματα Ochino, Oratoria, Sacra.
- Perosa A., *Michaelis Marulli carmina*, Turici, 1951.
- Pfeiffer R., *Callimachus I-II*, Oxonii 1949-1953.
- Pojago G., *Le leggi municipali delle isole Ionie*, τόμ. 1, Corfu 1846.
- Pseudo-Kodinos; *Traité des offices* (par Jean Verpeaux), Paris 1966.
- Recoura G. *Les Assises de Romanie*, Paris 1930.
- Rizo-Rangabè E., *Livre d'or de la noblesse Ionienne*, Athènes 1925.
- Rocher W.H., *Lexicon der Griechischen und Römischen Mythologie*, τόμ. 1, Leipzig 1884-1886.
- Salvini R., *Enciclopedia Cattolica*, τόμ. 5, 1842, λήμμα Gaddi.
- Sanuto-M., *I Diarii*, τόμ. 2(1498-1499), Venezia 1879.
- Schirò G., La genealogia degli Spata, *Rivista di studi Byzantini e Neoellenici* N.S. 8-9(XVII-XIX) 1971-1972 68-71, 81-85.
- Schilbach E., *Byzantinische Metrologische Quellen*, Θεσσαλονίκη 1982.
- Snell B.-Maehler H., *Pindari carmini cum fragmentis*, τόμ. 1, Leipzig 1971.
- Sphrantzes XVI 91 (Έκδ. V. Grecu, IV, 19, 11).
- Stella A., *Chiesa e stato nelle relazioni dei nunzi Pontifici a Venezia*, Città del Vaticano 1964 (Studi e Testi 239).
- Stephanus H., *Thesaurus Graecae Linguae*, Graz 1954.
- Tenenti A., Naufrages, corsaires et assurances maritimes de Venise (1392-1609), *Ecole Pratique des Hautes Etudes, Section VI, Centre de Recherches Historiques*, Paris 1959.
- Thiriet F., *La Romanie Venitienne au moyen âge, Le développement et l' exploitation du domaine colonial venitien (XIIe-XVe)*, Paris 1959 επανέκδ. 1975.
- Les interventions Venitiennes dans les îles Ioniennes au XIVe siècle. *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου συνεδρίου* (23-29 Σεπτεμβρίου 1965), τόμ. 1, εν Αθήναις 1967.
- Agriculteurs et Agriculture à Corfù au XVème siècle, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 23(1980) 315-328.
- Toffanin G., *Enciclopedia Italiana*, τομ.24, (λήμμα Musso).
- Triantaphyllopoulos D., *Die Nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln*, τόμ. 1, 2, München 1985.

- Tribolati G.F., *Grammatica Araldica*, Milano 1904 (Manuali Hoepli,² Milano 1983).
- Trumb A., Alt und neugriechische Miszellen, *Indogermanische Forschungen* 14(1903).
- Viario A., *La pena della galera. La condizione dei condannati a bordo delle galere veneziane, Stato e Societa e Giustizia nella Repubblica Veneta (sec. XV-XVII)*, a cura di Gaetano Cozzi, Roma 1980.
- Vitti M., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. 1978, σ. 54.
- Vogel M., V. Gardthausen: *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909.
- Weigand G., Die Wiedergabe der slavischen Laute in den Ortsnamen des Peloponnes, *Balkan Archiv* 4(1928).
- White J., *A Concise Encyclopaedia of the Italian Renaissance*, London 1981.
- Ziegler K., *Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, έκδ. Wissowa, τόμ. 23²(1960), στ. 1788-1793, λήμμα Ptolemaios.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

κυρίων ονομάτων και τόπων

Αβράμη, (οικογένεια) 56 σημ. 1	Άγιος Αντώνιος, ναός στην Κέρκυρα 27
Αγαπητός Πέτρος, νοτάριος Κέρκυρας 50 σημ. 2	Άγιος Αντώνιος της Padova 193 σημ. 1
Αγία Αναστασία, μονή στην Παλαιόπολη Κέρκυρας 121 σημ. 2, 135	Άγιος Αρσένιος, 2 σημ. 3
Αγία Ευφημία 57 σημ. 4	Άγιος Βασίλειος, μονή 101, 134
Αγία Έδρα 187	Άγιος Βασίλειος, ναός 101 σημ. 1
Άγιο Όρος 236	Άγιος Γεώργιος Βενετίας 62 σημ. 1
Άγιοι Δούλοι 131 σημ. 3	Άγιος Δημήτριος του Χονδρομάτη 134
Άγιοι Πατέρες, ναός 50 και σημ. 3	Άγιος Θεόδωρος στη Λευκίμμη, ναός 107 σημ. 1
Άγιοι Τόποι 133 σημ. 3	Άγιος Θωμάς Ακινάτης 185 σημ. 3, 188 σημ. 6
Άγιος Αθανάσιος μονή στη Γαρίτσα 50 σημ. 3, 124 σημ. 1	Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ναός στο Κάστρο της Κέρκυρας 147
Άγιος Αθανάσιος, τοπ. 38 σημ. 6	Άγιος Ιωάννης της Καρακούζενας, ναός 49 σημ. 5
Άγιος Ανδρέας Κρήτης 229	

* Δεν αποδελτιώθηκαν τα λήμματα Αλέξιος Ρατούρος (δηλ. ο Μ. Πρωτοπαπάς), Βενετία, Κέρκυρα διότι απαντούν πολύ συχνά. Επίσης δεν αποδελτιώθηκαν τα κύρια ονόματα των κειμένων του Παραρτήματος ούτε οι συγγραφείς της Αγίας Γραφής.

- Άγιος Λάζαρος, ναός στην Κέρκυρα 110
- Άγιος Μάρκος, χωριό της Κέρκυρας 109 σημ. 1, 110 σημ. 1
- Άγιος Ματθαίος 38 σημ. 6
- Άγιος Νικόλαος 17 σημ. 3
- Άγιος Νικόλαος του Αβράμη, ναός 110 και σημ. 4
- Άγιος Νικόλαος του Κατζίνα, ναός 110 και σημ. 4
- Άγιος Νικόλαος του Σφραντζή ή Τραχανιώτης, μονή στην Κέρκυρα 57 σημ. 4, 66 και σημ. 5, 67
- Άγιος Νικόλαος των Ξένων, ναός στην Κέρκυρα 124 σημ. 1
- Άγιος Παντελεήμων 66 και σημ. 5
- Άγιος Πέτρος 188 σημ. 6
- Άγιος Πέτρος στη Ρώμη, 80 σημ. 3
- Άγιος Σπυρίδων 51 σημ. 4, 136
- Άγιος Φραγκίσκος 188 σημ. 6
- Αγνατικός Αντώνιος, ιερέας 150 σημ. 4
- Αγχίαλος 69
- Αδριανούπολη 69
- Αθίγγανοι 17 και σημ. 4
- Αιγαίο 143 σημ. 4
- Αίγινα 13
- Αικατερίνη της Αραγωνίας 186 σημ. 5
- Αικατερίνη των Μεδίκων 186 σημ. 5
- Αιτωλός, Γεώργιος 71 σημ. 7
- Ακαδημία των Filotimi 240
- Ακαδημία των Φιλάρετων της Ferrara 186 σημ. 5
- Ακάκιος, ιερομόναχος 101
- Αλβανία 18 σημ. 1
- Αλλαμάνος, Ζαχαρίας 48 και σημ. 2, 3
- Αλλαμάνου (οικογένεια) 48 σημ. 2
- Αλοΐσιος 53, 55, 56 και σημ. 2, 57 και σημ. 2, 3, 58, 59, 60, 61 και σημ. 2, 62, 63, 66, 67, 68, 84, 88, 131, 132, 253
- Αλταβήλα (οικογένεια) 64 σημ. 3
- Αλταβήλα, Έλενα 148 σημ. 1
- Αλταβήλας, Αλέξανδρος 148 σημ. 1
- Αλταβήλας, Ιωάννης 64 σημ. 3
- Αλταβήλας, Τομάζος 64
- Αμμόχωστος 240, 241
- Ανάληψις, τόπ. 130 σημ. 2
- Αναπλιώτης, 135, σημ. 7
- Ανατολή 22, 28, 29, 32, 188, 238
- Ανδεγαυοί 14, 15, 21
- Άνθιμος μοναχός 110
- Ανιζίνη (οικογένεια) 59 σημ. 3
- Ανιζίνη, 113 σημ. 1
- Ανισίνης, Ανδρέας 59 σημ. 3, 113 σημ. 1
- Αντιχωρατάδες τοπ. 147 σημ. 6
- Άνω Μέση 38 σημ. 6
- Απόστολοι Ιάσων και Σωσίπατρος, ναός της Κέρκυρας 57 σημ. 4
- Αραβανής, Απόστολος 148 και σημ. 2
- Άργος 69
- Αριστοτέλης 75, 76
- Αρκούδη (οικογένεια) 113 σημ. 2
- Αρκούδη, Μαρία 104 σημ. 1
- Αρκούδης, Αλοΐσιος 85 σημ. 3
- Αρκούδης, Ανδρέας 104 σημ. 1, 113 και σημ. 2
- Αρχάγγελοι 38 σημ. 6
- Ασκληπιός 206
- Ασσίζες της Ρωμανίας 20 και σημ. 1
- Ασωνίτης, Λεονάρδος 54

- Αυλωνίτης, Θωμάς 62 και σημ. 1, 66
 σημ. 2, 87
 Αυλωνίτης, Πέτρος 62 σημ. 1
 Αφθόνιος 174
 Αφρική 102, 239
 Βαλδουΐνος 13
 Βαλέτας, Γεώργιος 10 σημ. 1
 Βάλμης, Δημήτριος 87
 Βάρελη, Αγκίολα 84 σημ. 3
 Βάρελης, Βασίλειος 84 και σημ. 3
 Βάρελης ή Βάρελις, Ματθαίος 84 και
 σημ. 3
 Βάρελης, Πρίamos 84 σημ. 3
 Βελάνδας, Νικόλαος 48 σημ. 2
 Βελονάδες 134
 Βενετοί 13, 17
 Βέργης, Σταύρος 101
 Βεργίτης, Αγγελος 97 σημ. 2
 Βήτουλας, Ιωάννης 60 και σημ. 3
 Βιβλιοθήκη του Βατικανού 188 σημ. 6
 Βιέννη 142 σημ. 2
 Βλαστός, Μελέτιος 200
 Βονιφάτιος 13
 Βονιφάτιος Η, πάπας 126 σημ. 2
 Βουκελάτος, Μιχαήλ 51, 55
 Βουκιέντης, Αλοΐσιος 60 και σημ. 5
 Βουκιέντης, Μιχαήλ, Μ. Πρωτοπαπάς
 51 και σημ. 3
 Βούλγαρης, Μαρίνος, ιερέας 34 σημ. 6
 Βούλγαρης, Νικόλαος 139
 Βούλγαρης Χριστόδουλος, διδάσκαλος
 116 σημ. 4,6
 Βούλγαρης Χριστόδουλος, Μ.
 Πρωτοπαπάς 111 σημ. 1
 Βουτζινάς, Αντώνιος 54 σημ. 2
 Βουτζινάς, Ιωάννης 99 σημ. 1, 119
 σημ. 3, 133 σημ. 1
 Βουτζινάς, Σήφης 54 σημ. 2
 Βραγιαννίτης Πέτρος, νοτάριος
 Κέρκυρας 65 σημ. 1
 Βρεττανική Βιβλιοθήκη 6 σημ. 4
 Βρεττανικό Μουσείο 11
 Βρηνόβουινι 17 σημ. 3
 Βρυσινιώτης Λεονάρδος, νοτάριος
 Κέρκυρας, 117 σημ. 9
 Βροκίνης, Λ. 5 και σημ. 5, 6, 7, 115
 σημ. 1
 Βροτόπουλος, Πέτρος 148 σημ. 3
 Βροτόπουλος, Στέφος 148 σημ. 3
 Βρυώνη 131 σημ. 3
 Βυζαντινοί 15
 Βυζάντιο 174, 182
 Γάδης, Ιωάννης 244, 247, 248 και σημ.
 4, 249
 Γαρούφαλος, Δημήτριος 50
 Γαστούρι 101, 136
 Γαστράδες= Γαρίτσα 50 σημ. 3
 Γεδεών, Μανουήλ 8
 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 6 σημ. 4, 11
 Γένοβα 193 σημ. 1
 Γερακάρης, Νικόλαος 7
 Γιωτοπούλου Σισυλιάνου, Ε. 10 σημ. 1
 Γκλομποτζιάρης, Αντώνιος 54 σημ. 7
 Γκλομποτζιάρης, Νικολός 54
 Γουβιά 83, 132, 135
 Γραδενίγος, Αμβρόσιος 56 σημ. 1
 Γρηγόριος Η', πάπας 31
 Γρηγόριος ο Μέγας 182
 Γύρου (Ballato Agiru), 14
 Γύρου Όρους 38 σημ. 6
 Δαβέγιας, Ιάκωβος 148 σημ. 1

- Δαβίδ, όσιος 71
 Δαμαλίνα ή Δεσμαλίνα (σύζυγος Ιωάννη Ραρτούρου) 64, 66
 Δαμασκηνός Ιωάννης, 75 σημ. 1
 Δαμπαδουβάς, Νασιμπέν 128 και σημ. 3
 Δατζάρας, Πέτρος 99 σημ. 1
 Δεκάδιος, Ιουστίνος 70
 Δελάρτας, Δομένικος 50 σημ. 2
 Δελάρτας, Ιωάννης 50 σημ. 2
 Δελάρτας, Λεονάρδος 50 σημ. 2
 Δέλβινο 85 σημ. 3
 Δεληγότης, Μιχαήλ 48 σημ. 3
 Δεληγότοι ή Digotti ή De Hugot (οικογένεια) 48 σημ. 3
 Δεμπενεδίτης, Πόλος 132 σημ. 4
 Δεσημένικος, Τζανής 49 σημ. 5
 Δεσμαλίνος, Τζουάνης 64
 δε Γαίτη, Αδέλω 147 και σημ. 6
 δε Γαίτης, Αλοΐζιος 147 και σημ. 6
 Δημήτριος, Άγγελος 89
 Δημήτριος, Πρωτοκανόναρχος 236
 Διάνα, Σταυράκη (σύζυγος Αλεξίου Ραρτούρου) 113, 132
 Διασσωρινός, Ιάκωβος 249 και σημ. 4
 Δουκάκη, Ζαμπετούλα 132 σημ. 1
 Δουκάκης, Μερχούρης 132 σημ. 1
 Δρούλια, Λ. 10 σημ. 1
 Δυρράχιο 13, 14
 Δύση 22, 37
 Δυτική Εκκλησία 185, 186, 189
 Εβραιοβούνι 17 και σημ. 3, 124
 Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού 6 σημ. 4, 7
 Ελεαβούλκος, Θεοφάνης 71, 115 σημ. 1, 143, 183 σημ. 1
 Ελένη (κόρη Μιχαήλ Β' Δούκα) 14
 Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης 188, 200
 Εμο, Zuanne 115 και σημ. 4.
 Εμπεδοκλής 76
 Ενώς 208 σημ. 3
 Ενώχ 208 σημ. 3
 Επάνω Γύρος 38 σημ. 6
 Έπαρχος Αντώνιος 81
 Έπαρχος Γεώργιος 106 σημ. 1
 Έπαρχος Τζώρτζης 90 και σημ. 3
 Επισκοπιανά, 87 σημ. 1, 79, 86, 87, 99
 Επτάνησα 120 σημ. 8
 Eparcho, Nicheforo 120 σημ. 6
 Ερμαγόρας ο Τήμνιος 174 σημ. 3
 Ερμής 206
 Ερμογένης 174
 Ευαγγελίδης, Τρ. 8
 Εύβοια 13
 Ευρετόπουλος ή Βρετόπουλος ή Βροτόπουλος Ιωάννης 57 και σημ. 3, 82 σημ. 3, 147 και σημ. 6, 148 σημ. 2, 3, 149, 150 και σημ. 4, 151 και σημ. 2, 3, 152 βλ. και Enretopulo Zuanne
 Ευρετόπουλος, Θεόδωρος 148 και σημ. 1,2
 Ευρετόπουλου (οικογένεια) 148 σημ. 2
 Ευρετόπουλου, Αικατερίνη (ψυχοπαίδα Ιωάννη), 148 σημ. 3
 Ευρετόπουλου, Λόνα του Ιωάννη 148 σημ. 2
 Ευρώπη 102, 247
 Ζαβίρας, Γεώργιος 5 8
 Ζάκυνθος 2 σημ. 3, 43 σημ. 1, 48 σημ. 3, 57 σημ. 3, 145 σημ. 2, 149 σημ. 1
 Ζαμπέτα, χήρα Τζώρτζη Στράτου 150
 Ζίτσα Ηλείρου, 69

- Ζιώγας, Π. 72
 Ζωναράς 236
 Ζωτικός, Ερίτζος 129 σημ. 1
 Ήπειρος 14, 18 σημ. 1
 Ηρόδοτος 207 σημ. 1
 Θεμιστοκλής 206, 207 σημ. 1
 Θεοδόσιος, ιερέας 34 σημ. 6
 Θεοτόκης, Σπυρίδων Γιώργιος 128 και σημ. 2
 Θεοτόκος η Οδηγήτρια, μονή στην Κέρκυρα 148 σημ. 2, 150 και σημ. 4.
 Θεοτόκος η Σωτηριώτισσα, ναός στην Κέρκυρα 54 σημ. 2
 Θεοτόκος η Φανερωμένη, στο Τρίκλινο 2 σημ. 3
 Θεοτόκος της Γουλιμίχας, μονή στο Πέραμα 134 σημ. 2
 Θεσσαλονίκη 13, 23
 Θεωνάς Α', Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης 23, 143 σημ. 2
 Θεωνάς Β', Μητροπολίτης Παροναξίας και μετέπειτα Θεσσαλονίκης 143 και σημ. 2, 144, 145, 256, 259
 Θεωνάς, Μητροπολίτης Μελενίκου 143 σημ. 2
 Ιερεμίας Β', ο Τρανός 23
 Ιόνια νησιά 13, 14, 15, 143
 Ιουδαϊκόν Όρος 17 σημ. 3, 48, 68, 118, 135, 137
 Ισπανία 103
 Ισπανοί 9, 102, 105
 Ιστορικό Αρχείο Κερκύρας, 131
 Ιταλία 30, 81, 82, 83, 84 και σημ. 3, 86, 104, 123 σημ. 8, 185 και σημ. 5
 Ιωάννης 127
 Ιωάννης Δ' ο Κρίσπος 143
 Ιωάννινα 69
 Ιωάσαφ Β' ο Μεγαλοπρεπής 23
 Ιώβ, ιερομόναχος 82 σημ. 3
 Καθεδρικός ναός της Siena 188 σημ. 6
 Καθολικό Ιεροσπουδαστήριο Κερκύρας 188 σημ. 3
 Καθρέπτης, Καλοϊωάννης 129
 Καινούριο Πηγάδι, τοπ. 136
 Καιροφύλλας, Κ. 4
 Καίσαρη, (οικογένεια) 56 σημ. 1
 Κακούρη, Γαλεράνα 123 και σημ. 6
 Κακούρη, Κακουρέτα 123 και σημ. 7
 Κακούρη, Έλενα 123 και σημ. 6, 124 και σημ. 1
 Κακούρης, Ιάκωβος 64 και σημ. 5, 123 και σημ. 6,8, 124 σημ. 1
 Καλαφάτης, Νταμοδός 57 σημ. 4
 Καλέας, Ιωάννης 229
 Καλέας, Μιχαήλ, Μ.Πρωτοπαπάς 25 σημ. 1
 Κάλεσης, Ανδρέας 54
 Καλίγη, τοπ. 134 σημ. 4
 Καλλιγιάς, Πέτρος 8
 Καλλίμαχος 242
 Καλόθετος, Ιάκωβος 85 σημ. 3, 118 σημ. 4, 134 σημ. 4
 Καλοχαιρέτης, Γεώργιος 51 σημ. 4, 5
 Καλοχαιρέτης, Λουκάς 51 σημ. 4
 Καλοχαιρέτης, Φίλιππος 51 και σημ. 5
 Καμάρα, τοπ. 54
 Καραθανάσης, Αθ. 10 σημ. 1
 Καραπιδάκης, Ν. 11 σημ. 1
 Καρδάκι, τοπ. 56 σημ. 1
 Κάρολος Α' ο Ανδεγαυός 14, 21 και σημ. 3, 22 και σημ. 1
 Κάρολος Ε' 186 σημ. 5

- Καρόφυλλος, Ιωάννης 51 σημ. 1, 136 σημ. 2
 Καροφύλλου, Βίβα 50 σημ. 3, 51
 Καρτάνος Ιωάννης ή Τζουάνης, 52, 55, 76, 95
 Καρτάνος, Ιωαννίκιος 71, 95, 84 σημ. 3, 183 σημ. 1, 190, 199, 200 και σημ. 2, 3, 204, 230 σημ. 2, 231 βλ. και Κουαρτάνος Ιωάννης
 Καρτάνος, Φίλιππος 56 σημ. 1
 Καστελλάνοι, χωριό 124 σημ. 1
 Καστρινή, Ελένη 67 σημ. 2
 Κάστρο Κέρκυρας 137
 Κάτρης, Δημήτριος 60 και σημ. 2
 Κατσαρός, Σπ. 59 σημ. 3
 Κάτω Γύρος, 38 σημ. 6
 Κάτω Μέση 38 σημ. 6
 Κεραμεύς, Θεοφάνης 229
 Κεφαλλονιά 43 σημ. 1, 57 σημ. 3
 Κεφαλλονίτης, Κοσμάς 136 σημ. 7
 Κλήμης Ζ', πάπας 26, 186 σημ. 5, 247
 Κλήμης Η', πάπας 29, 31
 Κλόντζας, Γεώργιος 184 σημ. 5
 Κοέρος, Σωφρόνιος, ιερομόναχος 2 σημ. 3
 Κόκκος, Αντώνιος 28 σημ. 3, 188 σημ. 3
 Κόκκος, Ιάκωβος 28 σημ. 3
 Κολούρης, Δήμος 104
 Κολούρης, Μιχάλης 104
 Κόμπτος, Σταμάτιος 25 σημ. 1
 Κοντός, Αντώνιος 101
 Κοντός, Βασίλειος 134
 Κοντός, Ιωάννης 132 σημ. 2
 Κοντοσόπουλος, Ν. 10 σημ. 1
 Κορφιάτης, Ανδρέας 133 σημ. 1
 Κουαρτάνος, Ανδριόλ 59 σημ. 3, 85 σημ. 3
 Κουαρτάνος, Ανδριόλος 28 σημ. 2
 Κουαρτάνος, Ιωάννης ή Τζουάνης 52 σημ. 5
 Κουαρτάνος, Μάριος 119
 Κουαρτάνος, Νικόλαος 52 σημ. 5
 Κουαρτάνου ή Καρτάνου (οικογένεια) 52 σημ. 5, 55 σημ. 2
 Κουαρτάνου, Καλή του Τζουάνη 52 σημ. 5
 Κουερίνα, Πασχαλίνα 130 σημ. 2
 Κουλούρη ή Κολούρη (οικογένεια) 104 σημ. 3
 Κουλούρης Γεώργιος, 100, 104 σημ. 3, 107 σημ. 1
 Κουμαριανού, Αικ. 10 σημ. 1
 Κούρκουλας, Κ. 145 σημ. 4
 Κουρκούλενα, 50 σημ. 3
 Κουρτέσης, Λάζαρος 55
 Κρητικός, Ματθαίος 115 σημ. 1
 Κρήτη 13, 43 σημ. 1, 115, 116
 Κρίσποι 143 σημ. 4
 Κρούσιος, Μ. 1, 5, 6
 Κύθηρα 145 σημ. 2
 Κύπρος 240
 Κύριος, Ιάκωβος, Μ. Πρωτοπαπάς 51 σημ. 3
 Κωνσταντινούπολη 13, 23, 29, 34, 41, 51 σημ. 4, 5, 57 σημ. 4, 69, 104, 144
 Λαζάρου, Α. 6 σημ. 4
 Λαμποβίτισσα, μονή, 110 και σημ. 4
 Λάμπρος, Σπ. 7, 248
 Λάνδος, Αγάπιος 115 σημ. 1
 Λάντζας, Βένος 28 σημ. 2, 85 σημ. 3

Λατινική εκκλησία 21 σημ. 3

Λατίνοι 238

Λεόντιος, καλόγερος 116 σημ. 3,5

Λεπενιώτης, Φίλιππος ιερέας 136 σημ. 4

Λευκίμμη 14, 38 σημ. 6, 100, 133 σημ.

3

Λέων Γ, πάπας 25, 26, 27, 79

Λέων ο Χ', πάπας 186 σημ. 5

Λιάτα, Ευ. 10 σημ. 1

Λοήξης 56 σημ. 2

Λούγρω 148 σημ. 3

Λουκρητία των Μεδίκων 186 σημ. 5

Λούντζης, Ε. 4

Μαλακάσα, τοπ. 136

Μαλακάσας, Γεώργιος 49 σημ. 4

Μαλαξός, Μανουήλ 236, 237

Μαλαξός, Νικόλαος 81

Μαλασπίνας, Θωμάς 133 σημ. 1

Μαλασπίνας, Μένης 130

Μαλμινιώτης, Νικόλαος 104

Μαμφρέδος, βασιλιάς της Σικελίας 14

Μανδράκι 135

Μάνεση, οικογένεια 48 σημ. 3

Μάνεσης, Μανόλης 48 και σημ. 3

Μανιάτης, Νικόλαος 55

Μανουήλ ο Τραχανιώτης, 57 σημ. 4

Μαντούκι ή Μανδούκι 60, 130

Μαργούνιος, Μάξιμος 200, 236 σημ. 1

Μαρκέσης, Αντώνιος 82 σημ. 3

Μαρκορά, Λίμποτα 2 σημ. 3

Μαρκορά, Marietta 2 σημ. 3

Μαρκοράς, Ανδρέας 2 σημ. 3, 119

Μαρκοράς, Αντώνιος 2 σημ. 3

Μαρκοράς, Δονάδος 2 σημ. 3

Μαρκορά ή Μαρκουρά (οικογένεια) 2 σημ. 3

Μαρκοράς ή Μαρκουράς, Ιωαννίκιος ιερομόναχος 2 και σημ. 3, 3 και σημ. 1, 4, 8, 101, 127 σημ. 4, 259

Μαρκοράς, Θεοδόσιος 2

Μαρκοράς, Lunardo 2 σημ. 3

Μαρκοράς, Marino 2 σημ. 3

Μαρκοράς, Μιχαήλ 2 σημ. 3

Μαρκοράς, Νικόλαος 2 σημ. 3

Μαρκοράς, Οδηγητριανός 2 και σημ. 3

Μαρκοράς, Πρίαμος 2 σημ. 3

Μαρκοράς, Τρόιλος 2 σημ. 3

Μαρούλα, χήρα Ιωάννη Χονδρομάτη 65

Μεγάλη Βρετανία 45 σημ. 1

Μέρτζιος, Κ. 95 σημ. 3

Μέση (Balía di Mezzo) 14

Μεσογγή, χωριό. 67 σημ. 2

Μεσόγειος 102, 103, 130 σημ. 2, 149 σημ. 1, 247

Μεταλινός, Ανδρέας 148 σημ. 1

Μεταξάς, Αντώνιος, νοτάριος Κέρκυρας 27 σημ. 1

Μητροφάνης, Καισαρείας 23 και σημ. 3

Μιχαήλ Α' Δούκας 14

Μιχαήλ Β' Δούκας 14, 22

Μονεμβασία 43 σημ. 1, 69

Μονή των Ιβήρων 236 σημ. 2

Μορέλλος, Ιαννούτσος (Ιωάννης) 48 και σημ. 2, 3

Μόσχος Γεώργιος, κωδικογράφος 71 και σημ. 4

Μόσχος, Εμμανουήλ 85 και σημ. 3, 133

Μόσχος, Ιωάννης 67 σημ. 3, 70, 71 και σημ. 4, 115 σημ. 1

- Μόσχος, Μανόλης 28 σημ. 2
 Μουζακίτης, Δημήτριος, νοτάριος
 Κέρκυρας 25 σημ. 1
 Μουζακίτης, Δράκος 123 σημ. 7
 Μουρέλος ή Μορέλος, Γαλιέρος 59
 σημ. 3, 84
 Μουρέλος ή Μορέλος, Ολιβέριος ή
 Ολιβέρης 50 σημ. 2, 59 σημ. 3
 Μούρσουλης, Ιωάννης 56 σημ. 1
 Μουσείο Βυζαντινών Εικόνων 128
 Μουσείο Καλών Τεχνών του Παρισιού
 188 σημ. 6
 Μουσείο Μπενάκη 6 σημ. 4
 Μπαγκακούρης, Ιωάννης 111
 Μπαθάς ή Βαθάς, Μάρκος 142 σημ. 2
 Μπάλτζας, Γεώργιος 130 σημ. 2
 Μπανεβίτης, Δημήτρης 127 σημ. 2
 Μπαρμπαρόσσα 18 σημ. 2
 Μπεβενίτη, Φιορέττα 127 σημ. 2
 Μπενέτος, Δαμόντης 136 σημ. 5
 Μπενίτσες 150
 Μπόγδανος Ιωαννίκιος, αγιογράφος
 109 και σημ. 1, 110
 Μπούα (οικογένεια) 65 σημ. 1
 Μπούα, Μαρούλα 65 σημ. 1
 Μπούας, Πρόγονος 65 σημ. 1
 Μπούμπλιας Αρσένιος, νοτάριος
 Κέρκυρας 117 σημ. 9
 Μπράτος, Μπατίστα 119 σημ. 3
 Μωραΐτης, Πέτρος 100 σημ. 4
 Μωυσής 207 σημ. 1
 Νανζιανζηνός, Γρηγόριος 142 σημ. 2,
 182
 Νάξος 143
 Ναΐπακτος 102, 106 σημ. 5, 112 σημ.
 1
 Ναΐπλιο, 2 σημ. 3, 18, 69
 Νεάπολη 57 σημ. 4, 104 σημ. 4
 Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης 5
 σημ. 6, 11, 12
 Νεόφυτος, Αληβίζης 199 σημ. 3, 121
 σημ. 1
 Νικήτας ο Φιλόσοφος 142 σημ. 2
 Νότιος Ιταλία 14
 Ντακανάλης, Πιέρος 129
 Νυμφές 131 σημ. 3
 Νυρεμβέργη 188 σημ. 6
 Νώε, Γεώργιος 67 σημ. 2
 Οβριοβούνι ή Εβραιοβούνι 48 σημ. 1
 βλ. και Ιουδαϊκό όρος
 Ochino Bernardino 186 σημ. 3, 191
 σημ. 2
 Ολυμπιώτισσα, μονή στην Ελασσάνα 6
 σημ. 4
 Όμηρος 241, 242
 Όρος (Όρο) 14
 Ορφείας 206
 Οτραπτο 123 σημ. 8
 Ούρσα 64
 Οφεομάχος, Στέφανος 59 σημ. 3
 Πάγκαλος, Δημήτριος 1, 63
 Παλαιόπολη 57, 137
 Παλατιανός, ιερέας 98 σημ. 2
 Παλατιανός, Φώτιος, Μ.Πρωτοπαπάς
 107 και σημ. 3, 111 σημ. 3, 40 σημ. 1
 Πάλης, Γεώργιος 136 σημ. 3
 Παλλάδιος, μοναχός 66 σημ. 5
 Παναγία η Οδηγήτρια, στους
 Καστελλάνους 124 σημ. 1
 Παναγία του Αρχουδίλα 110 σημ. 4
 Παντάνασσα, μονή στη Λευκίμμη 120
 σημ. 8

- Παντοκράτωρ 127
 Παντοκράτωρ, ναός στο χωριό Άγιος
 Μάρκος Κέρκυρας 109 σημ. 1, 112
 σημ. 1
 Παξοί 41
 Παπαγεωργίου, Σπ. 68
 Παπαδόπουλος, Θ. 10 σημ. 1
 Παπαδόπουλος-Βρετός, Α. 5
 Παραμάνας, Ανδρέας 50 σημ. 2
 Παραμάνη ή Παραμάνη (οικογένεια)
 50 σημ. 2
 Παρανίας, Μ. 5
 Παραστάτης Μανουήλ 116 σημ. 5
 Παραστάτης, Μιχαήλ νοτάριος
 Κέρκυρας 89, 90, 99 σημ. 1, 116 σημ.
 5
 Παρθένιος, ηγούμενος 121 σημ. 2
 Παρίσι 248 σημ. 6
 Πατριαρχείο Αλεξανδρείας 183 σημ. 1
 Παύλος Γ', πάπας 9, 27, 29, 79, 192,
 239, 241, 247, 243, 254, 258
 Πausανίας 245
 Πελάγη, Μαργαρίτα 129
 Πελάγης, Ιωάννης 129 και σημ. 1
 Πελάγης, Νικόλαος 129
 Πελαγία, μοναχή 110
 Πελοπόννησος 13, 14, 18 σημ. 1
 Πέραμα 132, 134 και σημ. 2
 Περάνθης, Μ. 10 σημ. 1
 Περούλης, Ιωάννης 136 σημ. 6
 Πετρετίνος, Ιάκωβος 84
 Πετρίτσης, Νικόλαος 66 σημ. 2, 87, 112
 Πετρουνέλλα 64
 Πηγάς, Μελέτιος 200
 Πίνδαρος 206, 242
 Πίος Δ', πάπας 29
 Πίος Ε', πάπας 29, 103
 Πλασκοβίτης, Μαρίνος 61 σημ. 1
 Πλάτων 75, 131 σημ. 3
 Πλήθων, Γεμιστός 174
 Πλουσιαδηνός, Ιωάννης 183 σημ. 1
 Πλούταρχος 207 σημ. 1
 Πλωτίνος 75
 Πόθος, Αλέξανδρος 101 σημ. 2
 Πόθος, Αλέξανδρος του Νικολάου 133
 σημ. 2
 Πολίτης Γεώργιος 107 σημ. 6
 Πολίτης, Θεόδωρος 50 σημ. 3
 Πολύευκτος, Γρηγόριος 51 και σημ.
 Πολυλάς, Νικόλαος, Μ. Πρωτοπαπάς
 51 σημ. 3
 Πορφύριος 248 και σημ. 4, 255
 Ποταμός, χωριό 60, 133 σημ. 3
 Πουλημένος, Δημήτριος 135 σημ. 5
 Πρινοκοκάς, Φράγκος, αγιογράφος 132
 σημ. 5
 Πτολεμαίος, Κλαύδιος 248 και σημ. 3,
 255
 Πυθαγόρας 75
 Ραρτούρος, Αλέξιος, ιερέυς 45, 52 και
 σημ. 2, 3, 53 και σημ. 2, 54, 114
 Ραρτούρος, Αλοΐσιος ή Αληβίξης, 1, 4,
 7, 8 και σημ. 1, 26, 27, 33 σημ. 2, 34
 σημ. 6, 36, 52 και σημ. 2, 53 και σημ.
 2, 56 και σημ. 2, 57 και σημ. 2, 3, 58,
 59, 60 και σημ. 5, 61 σημ. 2, 62, 63,
 66 και σημ. 5, 67, 84, 87, 113 και
 σημ. 4, 118, 131, 132 και σημ. 2, 4,
 253
 Ραρτούρος, Αντώνιος 53
 Ραρτούρος, Γεώργιος 49
 Ραρτούρος, Θεόδωρος ή Θωδωρής 129

- Ραρτούρος, Θεόφιλος (του Νικολάου και της Κατερούτζας) 127
- Ραρτούρος Θεόφιλος (του Νικολάου και της Νικολέτας) 125
- Ραρτούρος Θεόφιλος (του Νικολάου και της Φιωρέτας) 127 και σημ. 3
- Ραρτούρος, Θεόφιλος (του Μιχαήλ) 54, 64 σημ. 5, 118 και σημ.4, 119 και σημ.3, 120, 121 και σημ.2, 122, 135 σημ. 7
- Ραρτούρος, Ιωάννης 49, 62 σημ. 1. 63, 64, 66 και σημ. 2,3, 67, 87, 88, 89, 99 σημ. 1, 131, 134 και σημ. 2, 4, 253
- Ραρτούρος, Ιωάννης (του Ιωάννη και της Ιουστίνας) 127
- Ραρτούρος Ιωάννης (του 15ου αι.) 49
- Ραρτούρος, Μιχαήλ (του Αλεξίου ιερέα) 53, 54, 55, 118
- Ραρτούρος, Μιχαήλ του Θεοφίλου 117, 120, 121, 122
- Ραρτούρος, Μπαστιάς 128, 130
- Ραρτούρος, Νεόφυτος 47, 48
- Ραρτούρος, Νικηφόρος 47, 49
- Ραρτούρος, Νικόλαος (του Αλεξίου) 97 σημ. 3, 114 και σημ. 5, 115 και σημ. 1, 116 και σημ. 5, 117 σημ. 8, 9, 118, 131, 135, 250, 251, 255
- Ραρτούρος, Νικόλαος (του Πριάμου) 127
- Ραρτούρος Νικόλαος (του Θεοφίλου και της Σασουπράνας) 59, 64 σημ. 5, 121, 122, 123 και σημ. 7, 124, 135, 136
- Ραρτούρος Νικόλαος (σύζυγος Μαρκορά) 127
- Ραρτούρος, Νικόλαος (του 15ου αι.) 132
- Ραρτούρος, Νικόλαος 135 σημ. 2
- Ραρτούρος, Παύλος 128, 129 και σημ. 1
- Ραρτούρος, Πιέρος (του Πριάμου) 127
- Ραρτούρος, Πριάμος 4, 127 και σημ. 4
- Ραρτούρος, Σπυρίδων 127
- Ραρτούρος, Σταμάτιος 128 και σημ. 3, 129 σημ. 1
- Ραρτούρος, Στέλιος 125
- Ραρτούρος, Σωφρόνιος 63, 66 σημ. 5, 67 σημ. 2, 134 σημ. 2, 134, 135
- Ραρτούρου Διάνα (Σταυράκη) 113 σημ. 1, 255
- Ραρτούρου, Ειρήνη 52, 53, 55 σημ. 1
- Ραρτούρου, Έλενα (του Αλεξίου ιερέα) 53, 54, 55
- Ραρτούρου, Ελένη (σύζυγος Αλοΐζιου) 63
- Ραρτούρου, Θόδω 49 σημ. 5
- Ραρτούρου, Μαργέτα 119 σημ. 3, 121 και σημ. 2
- Ραρτούρου, Έλενα (του Θεοφίλου) 121
- Ραρτούρου Σασουπράνα 120, 121 σημ. 2, 135 και σημ. 8
- Ραρτούρου, Ζαμπέτα 52 σημ. 5, 53, 54, 55 σημ. 1,3
- Ρένεση (οικογένεια) 100 σημ. 4
- Ρένεσης Αυγουστής, 100 σημ. 4
- Ριζικάρη, Μέξα 97 σημ. 4
- Ριζικάρη, οικογένεια 97 σημ. 4
- Ριζικάρης Δήμος ή Δημήτριος, 97 και σημ. 3, 4
- Ριζικάρης, Θεόδωρος 87 σημ. 4
- Ριζικάρης, Κωνσταντίνος 97 σημ. 3

- Ριζικάρης Νικόλαος (του Μέξα), 97 σημ. 4
 Ριζικάρης, Στάμος 97 σημ. 4
 Ριζικάρης, Τζανέτος (του Μέξα) 97 σημ. 4
 Ριζικάρη Φιόρα (κόρη του Μέξα), 97 σημ. 4
 Ρίζος, Ραγκαβής 59 σημ. 3
 Ρίκης, Εμμανοήλ 133 σημ. 1
 Ρίκης, Στυλιανός νοτάριος Κέρκυρας 40 σημ. 1107 σημ. 6, 110, 117
 Ροκοκέφαλος Λέων, Μ. Πρωτοπαπάς 25 σημ. 1, 49 σημ. 3
 Ροκοκέφαλος, Νικόλαος 48 σημ. 3
 Ροκοκέφαλου (οικογένεια) 48 σημ. 3
 Ροξόπουλος, Ματθαίος 87
 Ρουσάνος, Παχώμιος 200
 Ρωμάνοι 231
 Ρώμη 4, 5 σημ. 6, 6, 7, 8, 9, 25 σημ. 1, 26, 27, 30, 68, 78, 79, 80, 81, 82, 85 σημ. 3, 86, 192, 231, 239, 247, 254, 255
 Σάββας Κύριλλος ιερομόναχος 130 σημ. 2
 Σάβας Κ. 5, 7
 Σακελλάριος, Γεώργιος 60
 Σαλαμίνα 13, 206
 Σανταμάουρας, Τζάνης 135 σημ. 5
 Σάξωνες 45 σημ. 1
 Σασά, Γεώργιος 55
 Σασουπράνος, Ιάκωβος ή Jacopo 120 σημ. 8
 Σασουπράνος, Νικόλαος 120 και σημ. 8
 Σασουπράνου, Διάνα 120 σημ. 8
 Σεβήρος, Γαβριήλ 2, 32
 Σεράγεβο 184 σημ. 5
 Σικελία 14, 102, 104 σημ. 4
 Σίξτος, πάπας 32
 Σκιαδάς, Αλεξίου 57 σημ. 3
 Σκιαδάς, Νικόλαος 127
 Σκορδίλης, Μαραφαράς Ζαχαρίας ιερέας 142 σημ. 2, 236 σημ. 4
 Σκρωτερό 136
 Σουλιάρδος, Μιχαήλ 249
 Σοφιανός, Νικόλαος 81
 Σοφιανός, Ντονάδος 121 σημ. 4
 Σοφιανού, Φραντζέσκα 127
 Σπηλαία 17 σημ. 3, 64, 113, 121 σημ. 2, 132, 143 σημ. 2, 135, 137
 Σπυρής, Αντώνιος, Μ. Πρωτοπαπάς 35 σημ. 1, 38, 66 σημ. 2, 87, 89, 92, 98 σημ. 2, 254
 Σπυρής, Τιμόθεος 89
 Σταζήρης, Νικόλαος 87
 Σταυράκη (οικογένεια) 113 σημ. 2
 Σταυράκη, Μαρία 113 και σημ. 2
 Σταυράκης, Γεώργιος 113 και σημ. 2
 Σταυράκης, Σταματέλος 113
 Σταυράκης, Στυλιανός 113 και σημ. 2
 Σταυρός, χωριό 148, 150
 Στουδίτης, Δαμασκηνός 71 σημ. 7, 115 σημ. 1, 183 σημ. 1, 190, 199, 200 σημ. 2, 202, 203, 204, 210 σημ. 1, 256
 Στρογγυλή 79, 86, 87 και σημ. 1, 99
 Συνέσιος 227 σημ. 5
 Σύνοδος του Trento 188, 199
 Συριανός 174
 Σύφαντος, Σπύρος 136 σημ. 9
 Σφραντζής, Γεώργιος 57 σημ. 4
 Σώπατρος 174
 Σωτήρος, μονή στο Καρδάκι 56 και σημ. 1, 130 σημ. 2, 132

- Ταξιάρχης Μιχαήλ ναός στο Ιουδαϊκό
όρος 17 σημ. 3, 48 και σημ. 1, 58, 59,
60, 63, 68, 100 σημ. 4, 118 σημ. 1,
131, 118
- Τάραντας, 104 σημ. 4
- Ταρχανιώτη ή Τραχανιώτη (οικογένεια)
57 σημ. 4
- Τζακόμη Έλενα, 136 σημ. 1
- Τζόρης, Γεώργιος 49 σημ. 3
- Τζώρτζης, Στράτος 148 σημ. 1
- Τίτος, επίσκοπος Βόστρων 227 σημ. 5
- Τόκκοι 15
- Τορνίκης Στέφανος 49 σημ. 5
- Τούρκοι 60 σημ. 2, 79, 105
- Τραχανιώτης, Μανουήλ 57 σημ. 4
- Τριβώλης, Δήμος 106 σημ. 1
- Τρίκλινο, 136
- Τσίτσας, Α. 4, 9
- Υπαπαντή, μονή στο χωριό Σταυρός
147 σημ. 6, 150 και σημ. 4
- Υπαπαντή, στην Κέρκυρα 52 σημ. 5
- Υπεραγία Θεοτόκος Γουλιμίχα 134
- Υπεραγία Θεοτόκος Ευαγγελίστρια
Κρεμαστή, ναός στην Κέρκυρα, 17 σημ.
3, 118 και σημ. 1, 121
- Υπεραγία Θεοτόκος η Αντιβουνιώτισσα,
ναός στην Κέρκυρα, 17 σημ. 3, 128
- Φανταλούρη, Αικατερίνη 2 σημ. 3
- Φάντης, Δράκος 134 σημ. 4
- Φιλίππα, (κυρά) 52 και σημ. 2
- Φιλίππα, (σύζυγος Πέτρου Αγγέλου) 52
- Φιλίππα 100
- Φίλιππος Β', Ανδεγαυός 23, 102
- Φιλιππούπολη 69
- Φιομάχος, Στέφος 124
- Φιομάχος, Τζόρτζης 123, 124 και σημ. 1,
136 σημ. 8
- Φιομάχου, Νικολέτα 122, 123, 124, 125,
136
- Φλεβοτόμος, Θεόδωρος 25 σημ. 1
- Φλωρεντία, 26, 80 και σημ. 1, 247
- Φλώρος Αλέξανδρος 39 σημ. 4
- Φλώρος, Γεώργιος 27, 61 σημ. 1, 63
και σημ. 5
- Φλώρος, ιερομόναχος 56 σημ. 1
- Φόρτιος, Αλέξανδρος 90
- Φόρτιου, (οικογένεια) 90 σημ. 2
- Φραγκίσκος Α' της Γαλλίας 97 σημ. 2
- Φρόνιμος Μάρκος, νοτάριος Κέρκυρας,
117 σημ. 9
- Φρόνιμος, Σταυράκης 52 σημ. 5
- Χαλδίας, Γεώργιος 148 και σημ. 3
- Χαλκιάπουλος, Αλέξιος 147 σημ. 6,
150 σημ. 4
- Χαλκιάπουλος, Ιωνάς 56 σημ. 1
- Χάμαλης, Άλέξιος 111
- Χασιώτης, Ι. 9
- Χιμαριώτες 104
- Χιόνια, του Γγίνη 136 σημ. 7
- Χιώτης, Π. 4
- Χονδρομάτη (οικογένεια) 134 σημ. 4
- Χονδρομάτης, Βασίλειος 65 σημ. 1
- Χονδρομάτης, Δημήτριος 65 σημ. 1
- Χονδρομάτης, Νικόλαος 65 σημ. 1
- Χονδρομάτης, Παύλος 65 σημ. 1
- Χοντρομάτης ή Χονδρομάτης Ιωάννης,
νοτάριος Κέρκυρας 65 και σημ. 1, 132,
134
- Χρυσοβελώνη (οικογένεια) 52 σημ. 1
- Χρυσοβελώνης, Αντώνιος 52
- Χρυσόστομος, Ιωάννης 182, 196, 229

Adriano 239

Aloisio 56 σημ. 2

Alvise Rarturo (γιός Νικολάου και Κατερούτζας Μαρκορά) 56 σημ. 2, 125, 127

Annunziata de Latini, μονή στην Κέρκυρα, 11, 43 σημ. 5, 125 σημ. 5, 126 και σημ. 2

Archivio Antico della Università di Padova, 139

Arturo 45 σημ. 1

Arturus 45, 138 σημ. 1

Assimopulo Zorzi, νοτάριος Κερκύρας 125 σημ. 5

Baglioni, Astorre 87, 236, 237, 238, 239, 240, 257

Baglioni, Giulio 241

Baglioni, Malatesta 186 σημ. 5

Balabio, Francesco 132 σημ. 4

Balbi, Ιωάννης 32

Baro Hominum 126 σημ. 2

Bassa, Zuan 119 σημ. 7

Batista Rosario 90 σημ. 4

Battista, Rosario 90 σημ. 4

Bellanda, Michele 120 σημ. 6

Bembo, Μάρκος 186 σημ. 5 βλ. και

Bembo, Marco

Bembo, Marco 24 σημ. 4

Beneviti 125

Benvegnudo, Jacopo, 119 σημ. 7

Bergamo 240

Bertoldo di Radisbona 185 σημ. 3

Biblioteca Augusta di Perugia 8, 234 σημ. 1

Bitonto 192, 193 σημ. 1

Bologna 188 σημ. 6, 192

Bonfadio, Jacomo 186 σημ. 5

Borromeo, Carlo 186 σημ. 3

Bragadin, Marcantonio 240

Bravi 125 σημ. 5, 127

Bravi, Anneta 126 σημ. 1

Bravi, Dionisio, ηγούμενος 126 σημ. 3

Bravi, Zuanne 126

Callisto di Piacenza 186 σημ. 3

Caloteto, Zanni 120 σημ. 6

Calotheto, Giacomo 85 σημ. 3

Calucico, Dario 120 σημ. 6

Camerarius Joachim, 248 σημ. 2

campo dei Greci, 54

Canart, Paul 9, 241

Capét 140

Capice, Piero 126 σημ. 2

Capice, Φιλίππα 126 σημ. 2

Caraca, Giovanni Antonio 115 σημ. 3

Caro, Annibal 80 σημ. 4

Castello 239

chiesa delle Murate 193 σημ. 1

chiesa των Γερμανών στο Trento 193 σημ. 1

Cocco ή Cocho, Jacopo 28, 83, 85

Colluri, 104 σημ. 3

Colonna, Stefano 186 σημ. 5

Cormareno, Georgio 61 σημ. 1, 111 σημ. 1

Cornaro, Jacopo 186 σημ. 5

Corner, Zuanne da Rettimo 115 σημ. 2

Corona, Anastasio 126 σημ. 6

D' Avalos Francisco Ferdinando (Μαρκήσιος της Pescara) 104 σημ. 4

d'Anjoù (οίκος Plantagenêt) 140

d'Anjoù της Νεάπολης 140

Dandolo, δόγης 13

- Daponte, Nicolo δόγης 32
 de la Tremoille Claudio duca di
 Thouars, 104 σημ. 4
 Dolfin, Zuan 23 σημ. 3
 Donauworth 239
 Duodo, Francesco 91 σημ. 2
 Emo, Zuanne 115 και σημ. 4.
 Eparcho, Nicheforo 120 σημ. 6
 Evretopulo, Zuanne 151
 Zane, Antonio 93 και σημ. 4
 Zuanne, ονομ. 125
 Faleta, Girolamo 186 σημ. 5
 Farnese (οικογένεια) 192
 Farnese, Alessandro 246
 Farnese, Pier Luigi 246
 Ferro, Agostino ιερέας 125 σημ. 5
 Fiamma, Gabrielle 186 σημ. 3
 Filippo, Fabricio 60 σημ. 4
 Fini, Pierina Giovanna 128
 Florido 186 σημ. 5
 Forlimopoli 192
 Fortio, Camillo 151 σημ. 2
 Fortio, Cesare 151 σημ. 2
 Foscari, Francisco δόγης 24 σημ. 3
 Foscari, Antonio 17 σημ. 3, 110 σημ.
 4
 Franco, Francesco 119 σημ. 3
 Frangipane, Cornelio 186 σημ. 5
 fra Antonio 106 σημ. 3
 fra Cornelio 106 σημ. 3
 fra Zaperco, 126 σημ. 2,3
 Gabriel, Andrea 18 σημ. 2
 Gaddi (οικογένεια) 80 σημ. 1
 Gaddi, Agnolo, 80 σημ. 1
 Gaddi, Bernardo 188 σημ. 6
 Gaddi, Giovanni του Taddeo 80 και
 σημ. 1,4, 81, 255
 Gaddi, Nicolo 80 σημ. 1
 Gaddi, Taddeo 80 σημ. 1, 186 σημ. 5
 Gaetani, Giovannella 246
 Galatti, Nikolo 115 σημ. 3
 Galeazzo, Pecatoro 119 σημ. 7
 Garamont, Claude 97 σημ. 2
 Giolito G. de Ferrari et fratelli 192 και
 σημ. 3, 193 και σημ. 4
 Giotto, 80 σημ. 1
 Giustinian (οικογένεια) 125
 Graujon, Robert 97 σημ. 2
 Grimani, Marcantonio 186 σημ. 5
 Gritti, Alvise 23 σημ. 3
 Gritti, Francesco 43, 111
 Gritti, Gregorio 126 σημ. 3
 Haultin, Pierre 97 και σημ. 2
 Ingolstadt 239
 Knös, Börge 10 σημ. 1
 Layton, Evro 10 σημ. 1, 97 σημ. 2
 Lecce 123 σημ. 8
 Legrand, E. 6 7
 Lelio, Tolomei 186 σημ. 5
 Leto, Pomponio 247
 Lolio, Alberto 186 σημ. 5
 Lorenzo de' Medici 247
 Ludovico 56 σημ. 2
 Mazza, Aaron 17 σημ. 3
 Malipieri, Donato 18 σημ. 2
 Manutio, Paulo 235
 Marazzo, Antonio, νοτάριος Κέρκυρας
 33 σημ. 2, 34 σημ. 6
 Marcello, Nicolo 24
 Marcora, Κατερούτσα 127
 Marmora, Andrea 4, 51 σημ. 5

- Martinego, Jeronimo 240
 Martinengo, Luigi 240
 Michele da Milano 185 σημ. 4
 Midei (Μιδέη) 56 σημ. 1, 125
 Milano, 188 σημ. 6
 Miloni, Elpidio 8, 234, 258
 Mitilineo, Daniel 94 σημ. 3
 Molin, Zuan 23 σημ. 3
 Monte Oliveto της Napoli 193 σημ. 1
 Murello, Morello (οικογένεια) 48 σημ. 3
 Musso C. 76, 78, 170, 171, 173, 177, 181, 183 σημ. 1, 186 σημ. 3, 192 και σημ. 2, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 201, 202, 207, 208 σημ. 3, 228, 229, 231, 232, 233, 257
 Nannius 45 σημ. 1
 Napoli 104
 Nikolo, Rartouro 114 σημ. 2,5
 Nuremberg 428 σημ. 2
 Ochino Bernardino 186 σημ. 3, 191 σημ. 2
 Omont Henri 7
 Otranto 123 σημ. 8
 Padova 127 σημ. 3, 139, 192, 193 σημ. 1, 240
 Panigarola Francesco Gerolamo, επίσκοπος 186 σημ. 3
 Paniperi, Zuan 132 σημ. 4
 Paruta 112
 Pavia 192
 Perugia 188 σημ. 6, 239
 Piacenza 192
 Pigna, Giovanni Batista 186 σημ. 5
 Pisa 247
 Pisani, Pietro 18 σημ. 2
 Politi Perota, 123 σημ. 5
 Potho, Nikolo 115 σημ. 3
 predicatori 185 σημ. 3
 Prelato 31
 Prossalendi Zorzi, 123 σημ. 5
 Quartano, Andrea 119 σημ. 7
 Quartano, Zorzi 119 σημ. 7
 Quartano, Filareto 120 σημ. 6
 Quartano, Filippo 120 σημ. 6
 Quartano Mario 119 σημ. 7
 Querini di Candia, Vigilio 126 σημ. 2
 Querini, Vincentio 30
 Quirini, Giannantonio 240
 Rarturo, Alvise ή Aloisio 138 σημ. 1
 Rarturo Zuane
 Rarturo, Priamo 127
 Rarturo, Teofilo 125, 127
 Rarturus, Aloysious 138 σημ. 1
 Ricchi (οικογένεια) 107 σημ. 6
 Ricchi, Stelio 107 σημ. 6
 Riformatori dello Studio di Padova 95
 Roberto da Lecce, μοναχός 185 σημ. 5
 Sagredo, Bernardo βάλιος 36, 38, 91 και σημ. 2
 Sagredo, Bernardus 91 σημ. 3
 Salviati Baglioni Ginevra 239, 241
 Sampellico, Fratte 126 σημ. 3
 Sant Angelo, 123
 San Antonino, αρχιεπίσκοπος Φλωρεντίας 185 σημ. 4
 San Bernardino της Siena 185 σημ. 4, 188 σημ. 6
 Sano di Pietro 188 σημ. 6
 San Donato di Trento 193 σημ. 1
 San Francesco, 43 σημ. 5

- Sansovino, Francesco 186 σημ. 5, 191
 σημ. 2
 San Giacomo, 43 σημ. 5
 San Giacomo della Marca 185 σημ. 4
 Santa Giustina 112 σημ. 1
 San Lorenzo Giustiniani, πρώτος
 Πατριάρχης της Βενετίας 185 σημ. 4
 San Lorenzo in Damaso 193 σημ. 1
 San Michele 47 σημ. 4
 San Rocco 43 σημ. 5
 Santissimo Sacramento 43 σημ. 5
 Sanudo Francesco, βάιλος 28
 Sasuprano, Jacopo 119 σημ. 7
 Savonarola Gerolamo, μοναχός 185
 σημ. 4
 Savorgnan, Giulio 240
 Schiada, Ferigo 115 σημ. 3
 Sclavo, Constatin 115 σημ. 3
 Segala da Corfu 126 σημ. 3
 Semitecolo, Nikolo 133 σημ. 3
 Sirleto, Καρδινάλιος 9
 Smalcalda 239
 Soranzo, Βαρθολομαίος 144, 145 και
 σημ. 2
 Soranzo, Benedetto 145 σημ. 2
 Soranzo, Francesco 145 σημ. 2
 Soranzo, Giovanni Luigi 18 σημ. 2
 Splanada 16
 Stamati da Corfu, qw Anastasio 115
 σημ. 3
 stradioti 18 σημ. 1
 Suriano, Bernardo 30, 40
 Tiepolo, Almore 116
 Tiepolo, Leonardo 240
 Tolomei, Claudio 186 σημ. 5
 Tomitano, M. Bernardin 193
 Trento 247
 Tübingen 1, 2
 Valestrelli, G. 191 σημ. 2
 Valois 140
 Varchi, Benedeto 186 σημ. 5
 Vareli, Matheo 85
 Venier, (οικογένεια) 85 σημ. 3
 Venier, Γεράσιμος 85 σημ. 3 βλ. και
 Venier Gerasimo
 Venier, Dolfin 17 σημ. 3
 Venier Gerasimo, 85 σημ. 3
 Verona 240
 Vetschero, Urbano 1
 Vetrano, Λέων 13
 Vido, Nicolao 28, 83
 Visdomini, Franceschino 186 σημ. 3
 Vitelli, Alessandro 239
 Viterbo 14
 Wolf, Hieronymus 250

RIASSUNTO

L' erudito Corfioto del XVI secolo Alexio Rarturo, conosciuto come lo scrittore delle "Prediche" (1560) e come Grande Protopapà di Corfù, é tra i primi scrittori ecclesiastici greci, dopo la caduta di Costantinopoli, che hanno scritto in lingua volgare.

Le nostre informazioni su questo personaggio e la sua opera finora erano frammentarie confuse. Le notizie sulla sua persona avevano carattere occasionale e si limitavano al più importante atto della sua vita che é la scrittura e la pubblicazione del libro Prediche, di sua privata iniziativa, nel 1560 a Venezia. Ripetono essenzialmente gli elementi contenuti nell' introduzione di questo libro. Non esistevano elementi particolari sulla sua epoca, la sua vita, le sue azioni, la sua cultura, l' ambiente familiare, la sua opera già conosciuta e quella sconosciuta.

In questo libro si esaminano la vita e le opere di Alexio Rarturo in base a elementi archivistici e in base ai suoi scritti.

La valutazione dell' opera di Rarturo già pubblicata e quella inedita, insieme al nuovo e ricco materiale archivistico, messo in luce da questa ricerca, svolta per lo più in archivi di Corfù e di Venezia, hanno aiutato a ricostruire la personalità di Rarturo in modo più completo.

Alexio Rarturo nacque a Corfù, probabilmente nel 1504. La sua famiglia si stabilì nell' isola, forse durante il periodo della dominazione Angioina. Il nonno di Alexio, papà Alexio, fu ecclesiarca alla fine del 1400 e successivamente sakelion dell' Ordine Sacro di Corfù dal 1535 fino al 1555, e fu una delle prime importanti personalità dell' isola durante il XVI secolo. Gli studi da lui sostenuti, con ottimi risultati, non é sicuro si siano svolti a Corfù o altrove. La sua formazione era

soprattutto di carattere teologico ed ecclesiastico, cosa che può essere documentata dal contenuto della sua opera, specialmente dalle Prediche.

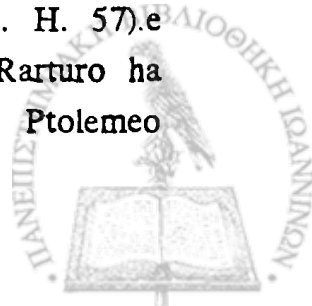
Nel 1539 Alexio, in qualità di inviato dell'Ordine Sacro di Corfù, assunse l'incarico di andare a Roma per chiedere al pontefice Paolo III il rilascio di una bolla papale con la quale venissero assicurati i privilegi degli ortodossi dell'isola.

Dopo il buon esito della sua missione ritornò a Corfù, dove esercitava in città la professione di notaio. Un nuovo peggioramento delle relazioni tra ortodossi e cattolici dell'isola, rese necessaria una sua nuova missione in Italia nel Luglio del 1545. Anche le spese di questa missione furono coperte dall'Ordine Sacro con una sovvenzione della durata di 23 anni, dal 1539 al 1562.

Dall'8 Luglio 1546, e dopo un'assenza di dieci mesi, Rarturo risulta essersi ristabilito a Corfù. In quel periodo la sua occupazione, oltre il lavoro di notaio, fu anche l'insegnamento nella scuola pubblica di Corfù. Nell'intervallo tra l'Aprile 1559 e l'Ottobre del 1561 fu esiliato a Venezia per ragioni ignote. È quasi certo che i motivi devono essere ricercati nel suo scontro con il Grande Protopapà Antonio Spiri (1555-1572). Rarturo, al suo ritorno dall'Italia, si trovò in disaccordo con lui e reclamò un aiuto economico per le spese sostenute durante il suo esilio. Per riconciliare i due uomini, l'Ordine Sacro di Corfù decise di soddisfare la richiesta di Rarturo. Durante la sua permanenza in Italia, Rarturo pubblicò le Prediche le quali, come si presume, aveva già cominciato a scrivere a Corfù. Dal 1561 al 1563 Alexio pare non fosse a Corfù. Certo è che dal 1565 fino alla fine della sua vita abitò nell'isola. Oltre al suo lavoro di notaio si occupò anche dell'insegnamento nella scuola della comunità di Corfù, senza ricevere, per un periodo, alcuno stipendio. Dal 3 Gennaio del 1572, assunse l'incarico del Grande Protopapà di Corfù.

Alexio morì tra l'Agosto e l'Ottobre del 1574. Dal suo matrimonio con Dianna Stavradi ebbe un figlio, notaio pubblico di Corfù e insegnante della lingua greca, Nicolò.

L'opera originale di Rarturo è composta dalle *Prediche*, dall'*“esposizione delli costumi et religione dei greci ...”* (Cod. Ps. H. 57) e da due epigrammi (Vat. Gr. 1902, f. 381 r). Come copista Rarturo ha trascritto il cod. Par. Gr. 2412 il quale contiene testi di Ptolemeo

Claudio e del filosofo Porfirio. La trascrizione é stata fatta nel 1541, periodo durante il quale egli si trovava a Roma, sotto incitamento dell' umanista Giovanni Gaddi.

Le Prediche sono orazioni, scritte per essere predicate dal pulpito della chiesa al pubblico dei fedeli cristiani. Sono 14 e si riferiscono ai vangeli del Triodio, della Quaresima, dell' Annunciazione, del Mercoledì e del Venerdì Santo e della Resurrezione. Oggi si conosce l' esistenza di cinque sole copie della prima, e forse l' unica edizione veneziana del 1560. Fonte principale delle Prediche é la Sacra Scrittura.

Le Prediche di Rarturo, anche se influenzate delle prediche di Cornelio Musso (ed. Venezia 1554), non ne sono una sterile copiatura. Si tratta di un lavoro di selezione. Alcune delle idee e degli argomenti del Musso sono inserite ed elaborate nei suoi testi, in maniera molto personale. L' "esposizione delli costumi..." é stata scritta negli anni tra il 1555 e il 1557, per ordine del comandante militare dell' isola Astorre Baglioni. Quest' opera fa parte del cod. Ps. H. 57 ed é un rapporto sui canoni liturgici e dogmatici della chiesa ortodossa.

I due epigrammi e il cod. Ps. H. 57 sono stati scritti durante il periodo in cui si trovava a Roma cioè nel 1540. Gli epigrammi fanno parte del cod. Vat. Gr. 1902 (f. 381 r). Sono entrambi dedicati al pontefice Paolo III ed esprimono la profonda stima per il papa, il quale ha concesso agli ortodossi di Corfù la bolla papale del 8 Marzo 1540.

Nell' introduzione di questo libro vengono esposti dettagliatamente tutti gli elementi della ricerca fin- ora compiuta dai vari studiosi. In questa parte lo studio si basa sulla bibliografia esistente, della quale si da una rassegna per quanto possibile completa.

Il lavoro é composto da tre capitoli.

Nel primo capitolo che contiene due paragrafi, viene esposta la situazione politica e religiosa di Corfù sotto il dominio veneziano nel XVI secolo. In- oltre si dà una veduta generale dei fatti che hanno confermato il quadro politico e religioso di questo periodo, nel quale ha vissuto ed operato Alexio Rarturo. Il primo paragrafo riguarda l' organizzazione amministrativa dell' isola. Il secondo la situazione della chiesa al tempo di Carlo d' Angiò. Viene sottolineato il suo ruolo nelle varie reazioni del clero cattolico di Corfù e vengono elencate le

bolle papali che confermavano i privilegi ecclesiastici degli ortodossi già riconosciute dall' imperatore Carlo I. In seguito viene esaminato il ruolo del Sacro Ordine di Corfù e del Grande Protopapà.

Nel secondo capitolo viene intrapresa una descrizione particolareggiata degli elementi biografici di Rarturo e dei suoi antenati. Il primo paragrafo analizza le radici della famiglia di Rarturo, fornisce notizie sui Rarturo vissuti nel XV secolo, del nonno, dei genitori e dei fratelli Giovanni e Sofronio. Nel secondo paragrafo ci si riferisce all' attività di Rarturo a Roma, a Corfù e a Venezia, dalla sua nascita fino alla sua morte. Si raccolgono gli elementi risultanti dalle sue opere e si traggono conclusioni sulla sua formazione culturale. Vengono esposte le vicende della sua missione a Roma nel 1540, si danno notizie della sua attività a Corfù e in Italia nel periodo 1541-1548 e della sua occupazione come insegnante. Nella seconda e terza parte del paragrafo si parla del periodo 1558-1560 e degli ultimi (1560-1574) anni della sua vita. Vengono esaminate le informazioni riguardo al suo esilio a Venezia e all' edizione delle Prediche. Ci si sofferma particolarmente sulla sua attività a favore della Spagna e vengono riferite le sue attività come insegnante e come Grande Protopapà. Parallellamente si danno notizie sulla sua famiglia e su suo figlio Nicolò, sui suoi contemporanei e sui discendenti della famiglia Rarturo. Alla fine vengono raccolti elementi che riguardano i beni della famiglia nell' isola, il suo albo familiare e viene esaminata la provenienza e il carattere delle figure del suo blasone. In questo capitolo lo studio si basa esclusivamente sulle fonti archivistiche corfiote e veneziane.

Il terzo capitolo é dedicato all' opera di Alexio Rarturo. Il primo paragrafo esamina l' opera principale, le Prediche. Studia le informazioni che fornisce il libro, presenta il suo contenuto, elabora la struttura, le fonti e le influenze dal libro di Cornelio Musso. Poi si prosegue esponendo elementi sullo stile linguistico. Il contenuto del secondo paragrafo é costituito dal resto delle sue opere, ignote fin ora, e precisamente dal codice autografo di Perugia, dagli epigrammi, dal lavoro di copiatura e della presentazione dei registri notarili di Alexio e di suo figlio, i quali si trovano oggi nell' Archivio di Corfù. Segue una ricapitolazione dei risultati dello studio.

I nuovi elementi archivistici e l'elaborazione dell'opera di Rarturo hanno dato un'immagine completa della personalità di questo personaggio come scrittore, insegnante, copista e uomo che lottava per la salvaguardia delle tradizioni del suo paese e della sua religione.

L'Appendice è composta da due parti. La prima contiene 18 documenti inediti attinenti alle attività di Rarturo e la seconda l'edizione del codice autografo di Perugia. Alla fine del volume si riportano le fonti archivistiche e la bibliografia usata assieme al glossario e ad alcune copie fotografiche di documenti.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΑΓΙΟΝ ΠΑΤΕΡ

(Faint handwritten Greek text, likely bleed-through from the reverse side)

Απόσπασμα από τον αυτόγραφο κώδικα Perusinus 572 (H.57)
του Αλεξίου Παρτούρου

[illegible][illegible]

[illegible]

prodotta per costanza viscarj cc. ut intus ad; 10, 15, 20.

156

1561 adi 29 maggio in a.

Contesse ja. Almo rarturo sacerdote qual in. Subito
 Jan in my limo viscarj ad. bianchi 540. per
 altri tanj ch' è roscuto qui in ventin dal
 subito mi dimo in cantandj et per maggior
 sicurtà del ch'io mi dimo li 20 cantandj
 nelle tue manj li 20 cioè velli miei prelati
 ch' è messo in terra. A 50. cioè cinquanta
 li quali gli do ogni settimana li cent' in
 terra faranno due in an. et il ch'io mi
 dimo al meglio ch' potrà et si si concedano
 in terra il 5. in limo li d'io ad. et
 si allargarà ch' molo molo et se non li
 trè vander al l'arco ch' adarà ut
 ch' moli visitassero. A 10. moli moli
 a casa con quel ch' li darà a pigio
 mio ch'io darò d'io d'io et
 subito
 con la colla d'io d'io
 casi con la colla d'io d'io
 in terra.

ja. Almo sacerdote rarturo. Contesse et
 farmo li loro 10. 5.